

**T.C.
HARRAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI**

CUMHURİYET DÖNEMİNDE URFA'DA SAĞLIK (1923-1950)

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Mustafa DAĞ

ŞANLIURFA-2018

**T.C.
HARRAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI**

CUMHURİYET DÖNEMİNDE URFA'DA SAĞLIK (1923-1950)

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Mustafa DAĞ

Danışman:

Doç. Dr. Gülşah ESER

Bu tez 17185 nolu proje kapsamında HÜBAK tarafından maddi olarak desteklenmiştir.

ŞANLIURFA-2018

T. C.
HARRAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Enstitümüz Tarih Anabilim Dalı 165224004 numaralı Mustafa Dağ'ın hazırladığı "Cumhuriyet Döneminde Urfa'da Sağlık (1923-1950)" konulu **yüksek lisans** tezi ile ilgili tez savunması, 25/05/ 2018 tarihinde, saat 16.00'da yapılmış, sorulan sorulara alınan cevaplar sonunda adayın tezinin KABUL (başarılı) olduğuna oybirliği/oy-çokluğu ile karar verilmiştir.

25/05/ 2018

Sınav Jürisi	Unvan, Adı Soyadı	Kararı	İmzası
Danışman	Doç. Dr. Gökşah ESER	Kabul	G. Eser
Üye	Prof. Dr. Ekrem BEKTAŞ	Kabul	Ekrem Bektaş
Üye	Doç. Dr. Aynur Soydan ERDEMİR	Kabul	Aynur Soydan

Bu tezin Tarih Anabilim Dalında Yapıldığını ve Enstitümüz Kurallarına Göre Düzenlendiğini Onaylarım.

25.05.2018

Prof. Dr. Abdullah ÇELİK
Müdür

Not: a) Bu tezde kullanılan özgün ve başka kaynaktan yapılan alıntılar, çizelge, şekil ve fotoğrafların kaynak gösterilmeden kullanımı, 5846 sayılı Fikir ve Sanat Eserleri Kanunundaki hükümlere tabidir.

b) Tez, HÜBAK'tan BİLİmsel Araştırma Projesi mali destek Alınmıştır Alınmamıştır.

HARRAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

ORJİNALLİK RAPORU VE BEYAN BELGESİ

ÖĞRENCİ BİLGİLERİ

Adı-Soyadı	Mustafa DAĞ
Öğrenci Numarası	165224002
Enstitü Anabilim Dalı	Tarih
Programı	Tezli Yüksek Lisans
Başlık (Türkçe)	Cumhuriyet Döneminde Urfa'da Sağlık (1923-1950)

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Yukarıda başlığı belirtilen Tezli Yüksek Lisans çalışmamın a) Kapak sayfası, b) Giriş, c) Ana bölümler ve d) Sonuç kısımlarından oluşan toplam 194 sayfalık kısmına ilişkin 1604/2018 tarihinde şahsım/ danışmanım tarafından Turnitin adlı intihal tespit programından aşağıda belirtilen filtrelemeler uygulanarak alınmış olan orijinallik raporuna göre, benzerlik oranı % 12'dir.

Uygulanan filtrelemeler:

- 1- Kabul/Onay ve Bildirim sayfaları hariç,
- 2- Kaynakça hariç
- 3- Alıntılar dâhil
- 4- 6 kelimedenden daha az örtüşme içeren metin kısımları hariç

Yukarıda bilgileri verilen tezli/tezsiz lisansüstü programlarda seminer, dönem projesi, tez vb Sosyal Bilimler Enstitüsü Yönetim Kurulu tarafından kabul edilen lisansüstü orijinallik raporu alınması uygulama esasları ile belirlenen azami benzerlik oranlarını aşmadığını ve bütün bilgilerin, akademik kurallara uygun olarak toplanıp sunulduğunu, çalışmada bana ait olmayan tüm veri, düşünce ve sonuçları andığımı, blok şeklinde alıntılar yapmadığımı ve tüm alıntılarım bilimsel atıf kuralları çerçevesinde kaynağını gösterdiğimi, Yükseköğretim Kurulu bilimsel araştırma ve yayın etiği yönergesi ile Harran Üniversitesi bilimsel araştırma ve yayın etiği yönergesinin 8. maddesinde yer alan etik ihlallerden her hangi birisinin yer almadığını, etik ihlal tespiti halinde, Enstitü yönetim kurulunca, diplomamın iptal edilmesini kabul ediyorum.

Gereğini saygılarımla arz ederim.

16/04/2018
Mustafa DAĞ

Yukarıda yer alan raporun ve beyanın doğruluğunu onaylarım 18/04/2018

Doç. Dr. Gülşah ESER

ÖN SÖZ

Cumhuriyet'in kuruluş dönemi, yeni bir devleti siyasi olarak yapılandırmanın yanında Cumhuriyet devrimlerini her alanda toplum tabanına yayma amacını güden bir dönem olarak karşımıza çıkmaktadır. Hedeflenen yurttaş profili Cumhuriyet ilkelerine bağlı ve modernidir. Ancak daha önemli olarak hem o dönemki neslin hem de gelecek nesillerin her şeyden önce sağlıklı olması hedeflenmiştir. Trablusgarp Savaşı, I. Dünya Savaşı ve Milli Mücadele dönemlerinden dolayı birçok alanın yanı sıra sağlık alanında da halkın büyük sıkıntılar yaşadığı bilinmektedir. Bulaşıcı ve salgın hastalıklarla mücadele, sağlık kurumları ile hekim ve sağlık personeli yetersizliği, ilaç kıtlığı, hijyen eksikliği, bilinçsiz beslenme v.b. sorunlar bu sıkıntılara örnek gösterilebilir.

Cumhuriyet döneminde Türkiye'de sağlık alanını inceleyen pek çok bilimsel çalışma olmakla birlikte Urfa ilindeki durumu spesifik olarak inceleyen bir tez çalışmasına rastlanılamamıştır. Urfa'yı konu alan çeşitli bilimsel yayınlar olmakla birlikte bu yayınlarda Urfa'da ki sağlık konusuna daha çok yüzeysel olarak değinildiği dikkati çekmektedir. Dolayısıyla bu tez çalışmasının amacı, Cumhuriyet'in kuruluş döneminde Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin önemli şehirlerinden biri olan Urfa'nın sağlık alanında kat ettiği yolun belirlenmesi ve II. Dünya Savaşını da içine alan dönemde halkın sağlık durumunun, hastalık ve salgınlarla mücadelesinin araştırılmasının yanı sıra sağlık kuruluşlarının bu mücadelede etkisini etraflı bir şekilde ortaya koyabilmektir.

Bu tez çalışmasının önemi ise Cumhuriyet döneminde Urfa'da sağlık konusunu müstakil bir şekilde ele alan ilk tez olmasından kaynaklanmaktadır. Böylelikle bir nebze de olsa hem Urfa'nın sağlık tarihine ilişkin bir derleme yapılmış hem de literatüre katkı sağlanmış olacaktır.

Bu çalışmada, Türkiye genelinde ancak daha çok Urfa özelinde sağlık alanı incelenmeye çalışılmıştır. Tez dört bölüm üzerine kurgulanmış olup giriş bölümünde Cumhuriyet dönemi ve bu döneme kadar uzanan süreçte Urfa'nın tarihine değinilmiştir. Birinci bölümde, Cumhuriyet dönemindeki sağlık alanı ile ilgili

gelişmeler Türkiye genelinde ele alınmıştır. İkinci bölümde Urfa'da sağlık hizmeti veren kurum ve kuruluşlar ile bunların personelleri hakkında bilgi verilmiştir.

Üçüncü bölüm, salgın ve bulaşıcı hastalıklara ayrılmış ve Urfa halkının bu hastalıklarla mücadelesi incelenmiştir. Dördüncü bölümde ise geleneksel tıp başlığı altında Urfa'da sağlık alanında resmi olarak görev yapmamakla birlikte halk sağlığına etki ve katkısı olan kişiler, yerler ve yöntemler üzerinde durulmuştur.

Konu bağlamında saha araştırması, literatür tarama ve arşiv taraması yöntemleri kullanılmıştır. Arşiv taramasında gerek Başbakanlık Osmanlı gerekse Başbakanlık Cumhuriyet Arşivleri'nde konuyla ilgili yer alan belgelere ulaşılmış ve belgelerden elde edilen bilgiler tez içerisinde yoğunlukla kullanılmıştır. Arşiv belgelerindeki bilgilerin sentezlenmesi amacıyla ulusal ve yerel basın taraması yapılmıştır. Bu bağlamda ulusal basından *Cumhuriyet*, *Akşam*, *Milliyet* ve yerel basından ise *Akgün*, *Yeni Işık*, *Yenilik*, *Urfa'da Milli Gazete* ve *Urfa Postası* incelenmiş ve tez konusuna ilişkin bilgiler elde edilmeye çalışılmıştır.

Araştırmanın evreni, Cumhuriyet'in kuruluşunu müteakip dönemdeki (1923-1950) Urfa vilayeti ve halkıdır. Bu bağlamda Urfa halkının sağlık problemleri, Urfa'da yer alan sağlık kurumları ile bunların personelleri, sağlık alanında gerçekleştirilen yöntemler ve bölgedeki insanların sağlığa bakış açıları değerlendirilmiştir. O dönemde ya da daha sonra doğmuş olup bugün yaşamakta olan ve döneme ilişkin bilgilerinden yararlanılması hedeflenen kişiler de çalışmanın örneğini oluşturmuştur. Bu bağlamda Halil DEMİRKOL, Fatma ARLAK ve Ali ASLIHAN ile kişisel görüşme yapılarak bilgilerinden yararlanılmıştır.

Bu tez çalışmasının zaman aralığı 1923 ile 1950 yıllarını kapsamaktadır. Çalışma Urfa merkezini temel almakla birlikte yer yer Urfa'nın ilçelerinden de örnekler sunulmuştur.

Bu tez çalışmasının planlanmasında, hazırlanmasında, bilimsel bir çalışma niteliği kazanmasında bilgilendirme ve yönlendirmeleri ile bana yardımcı olan

danışman hocam Doç. Dr. Gülşah ESER'e minnettarlığımı ifade eder ve teşekkürlerimi sunarım.

Tez çalışmasında görüş ve önerilerinden yararlandığım başta Prof. Dr. Abdullah EKİNCİ olmak üzere Harran Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü öğretim üye ve görevlilerine teşekkürü bir borç bilirim. Yine eczaneler hakkında bilgi paylaşımında bulunan Melih Ziya SEZER'e ve Prof. Dr. Ömer ANLAĞAN'a şükranlarımı sunarım. Ayrıca motivasyon açısından desteklerini esirgemeyen arkadaşım Eda AKSOY hanıma ve çalışma arkadaşlarım Berna TORKAK ile Halil ÇOBAN'a teşekkür ederim.

Araştırma esnasında zengin arşiv kaynaklarından faydalandığım Milli Kütüphane'de görev yapan personele, ayrıca çalışmamın projelendirilmesindeki katkılarından dolayı HÜBAK'a ve çalışanlarına teşekkürü borç bilirim. Bilgi ve tecrübeleriyle teze katkı sağlayan Halil DEMİRKOL, Fatma ARLAK ve Ali ASLIHAN'a da teşekkür ederim. Yine Harran Üniversitesi El-Battani Kütüphanesi'nde görevli Müslüm TÜRKMEN'e kaynak temininde vermiş olduğu destekten dolayı teşekkür ederim.

Son olarak da hayatım boyunca maddi ve manevi desteklerini hiçbir şekilde benden esirgemeyen, çalışmamın neticelenmesinde büyük emeği olan başta babam İbrahim DAĞ ile annem Hulfa DAĞ olmak üzere ailemin diğer fertlerine en derin sevgi, saygı ve şükranlarımı sunarım.

Mayıs 2018

Mustafa DAĞ

İÇİNDEKİLER

ÖN SÖZ.....	I
KISALTMALAR	VII
TABLO LİSTESİ	IX
ÖZET	X
ABSTRACT	XI
GİRİŞ	1
1. BÖLÜM.....	8
TÜRKİYE’DE ERKEN CUMHURİYET DÖNEMİNDE SAĞLIK.....	8
1.1. Sağlık Kavramı.....	8
1.2. Osmanlı İmparatorluğu’nun Son Dönemlerinde Sağlığa Genel Bir Bakış	9
1.3. Cumhuriyet’in İlk Yıllarında Sağlık Teşkilatlanması	13
1.3.1. Sıhhiye ve İçtimai Muavenet Vekâleti	13
1.3.2. Sıhhiye Vekilleri (1920-1950).....	15
1.4. Mustafa Kemal’in Sağlık Alanındaki Düşünceleri	21
1.5. Cumhuriyet’in İlk Yıllarında ve Sonrasında Yürütülen Sağlık Politikaları.....	23
1.5.1. 1920-1938 Yılları Arasında Yürütülen Sağlık Politikası	24
1.5.2. 1938-1950 Yılları Arasında Yürütülen Sağlık Politikası	27
2. BÖLÜM.....	29
CUMHURİYET’İN İLK YILLARINDA URFA’DA SAĞLIK.....	29
2.1.Osmanlı İmparatorluğu’nun Son Döneminde Urfa’da ki Sağlığa Genel Bir Bakış	29
2.2. (Cumhuriyet Öncesi) Misyonerlerin Urfa’da Kurmuş olduğu Hastaneler.....	31
2.2.1. İsviçre (Alman) Hastanesi	32
2.3. Cumhuriyet Döneminde Urfa’da Sağlık Kurumları.....	34
2.3.1. Hastaneler	35
2.3.1.1. Millet Hastanesi (Gurebâ Hastanesi, Devlet Hastanesi).....	35
2.3.1.2. Urfa Trahom (Mücadele) Hastanesi	38
2.3.2. Dispanserler.....	45
2.3.3. Eczaneler.....	48

2.3.3.1. Şifa Eczanesi (Boncuklu Eczane).....	51
2.3.3.2. Yeni Eczane (Yeni-Moda Eczanesi).....	53
2.3.3.3. Musa Kazım Eczanesi.....	55
2.3.3.4. Diğer Eczaneler.....	56
2.4. Cumhuriyet Döneminde Urfa'da Hizmet Veren Sağlık Personeli.....	58
2.4.1. Eczacılar.....	58
2.4.1.1. Apraham Attaryan.....	58
2.4.1.2. Mehmet Zeki Anlağan (1890-1959).....	58
2.4.1.3. Halil Nejat Sezer.....	61
2.4.1.4. Eczacı Musa Kazım Yazgan.....	62
2.4.1.5. Diğer Eczacılar.....	63
2.4.2. Hekimler.....	63
2.4.2.1. Op. Dr. Radilis Efendi.....	64
2.4.2.2. Dr. Andreas Vischer (Anddiyos Fischer).....	64
2.4.2.3. Dr. Josephine Zürcher.....	64
2.4.2.4. Dr. Burhanettin Adnan Sayrun.....	65
2.4.2.5. Diğer Hekimler.....	69
2.5. Urfa Sıhhat ve İċtimai Muavenet Müdürlüğü ve Görev Yapan Müdürler.....	71
3. BÖLÜM.....	74
BULAŞICI HASTALIKLAR VE MÜCADELE YÖNTEMLERİ.....	74
3.1. Sıtma Hastalığı (Malarya).....	74
3.1.1. Mustafa Kemal'in Sıtma Hastalığına Yakalanması.....	80
3.1.2. Urfa'da Sıtma (Malarya) Hastalığı ve Hastalıkla Mücadele Yöntemleri.....	82
3.2. Çiçek Hastalığı.....	87
3.2.1. Urfa'da Çiçek Hastalığı ve Hastalıkla Mücadele Yöntemleri.....	91
3.3. Tifüs Hastalığı (Lekeli Humma).....	95
3.3.1. Urfa'da Tifüs Hastalığı ve Hastalıkla Mücadele Yöntemleri.....	100
3.4. Trahom Hastalığı.....	104
3.4.1. Urfa'da Trahom Hastalığı ve Hastalıkla Mücadele Yöntemleri.....	109
3.5. Şark Çıbanı Hastalığı (Urfa Çıbanı, Antep Çıbanı, Halep Çıbanı).....	114

3.5.1. Urfa'da Şark Çıbanı Hastalığı ve Hastalıkla Mücadele Yöntemleri	117
3.6. Frengi Hastalığı	121
3.6.1. Urfa'da Frengi Hastalığı ve Hastalıkla Mücadele Yöntemleri.....	127
3.7. Verem Hastalığı	130
3.7.1. Urfa'da Verem Hastalığı ve Mücadele Yöntemleri.....	137
3.8. Veba Hastalığı.....	139
3.8.1. Urfa'da Veba Hastalığı ve Mücadele Yöntemleri	143
3.9.1. Urfa'da Kolera Hastalığı ve Mücadele Yöntemleri.....	148
3.10. Kızamık Hastalığı.....	149
3.10.1. Urfa'da Kızamık Hastalığı ve Mücadele Yöntemleri.....	150
3. 11. Tifo Hastalığı	151
3.11.1. Urfa'da Tifo Hastalığı ve Mücadele Yöntemleri.....	152
3.12. Difteri Hastalığı.....	153
3.12.1 Urfa'da Difteri Hastalığı ve Mücadele Yöntemleri.....	154
4. BÖLÜM.....	155
URFA'DA GELENEKSEL TIP(ALTERNATİF TIP/ TAMAMLAYICI TIP)	155
4.1. Geleneksel Tıp (Alternatif Tıp/Tamamlayıcı Tıp).....	155
4.1.1. Urfa'da Geleneksel Tıp	157
4.1.2. Urfa'da Uygulanan Geleneksel Tedavi Yöntemleri.....	158
4.1.2.1. Hacamat (Kan Aldırma).....	158
4.1.2.2. Bitkilerle Tedavi Yöntemleri (Fitoterapi).....	160
4.1.3. Geleneksel Tedavi Uygulayıcıları	162
4.1.3.1. Attarlar (Aktarlık).....	163
4.1.3.2. Halk Hekimleri	167
4.1.3.3. Geleneksel Ebelik	170
SONUÇ.....	180
KAYNAKÇA	183
EKLER.....	220

KISALTMALAR

age.	: Adı Geçen Eser
agm.	: Adı Geçen Makale
agt.	: Adı Geçen Tez
ay.	: Aynı Yer
BCA	: Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi
bkz.	: Bakınız
BOA	: Başbakanlık Osmanlı Arşivi
C.	: Cilt
CHP	: Cumhuriyet Halk Partisi
CTAD	: Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi
cy.	: Cilt yok
Çev.	: Çeviren
ÇTTAD	: Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi
DP	: Demokrat Parti
ed.	: Editör
GESEM	: Geleneksel El Sanatları Merkezi
S.	: Sayı
s.	: Sayfa
SSYP	: Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı
sy.	: Sayı yok

ŞURKAV : Şanlıurfa İli, Kùltür, Eğitim, Sanat ve Araştırma Vakfı

TBMM : Türkiye Büyük Millet Meclisi

vb. : Ve Benzeri

vd. : Ve Diğerleri

TABLO LİSTESİ

Tablo 1. 1. 1923, 1938 ve 1950 yıllarında sağlık personeli sayılarını gösteren cetvel	15
Tablo 1. 2. Dr. Refik Saydam'ın bakanlığı döneminde sağlık personelinin gösteren cetvel	17
Tablo 1. 3. Dr. Refik Saydam Bey'in bakanlığı döneminde sağlık kurumları ve yataklı sayısını gösteren cetvel	17
Tablo 2. 1. Urfa Memleket Hastanesi idare istatistikleri (1926-1940).....	37
Tablo 2. 2. Urfa vilayeti trahomla mücadele istatistikleri (1933-1940).....	41
Tablo 2. 3. Urfa Trahom Mücadele Hastanesi'nin 1935-1936 yıllarındaki ihtiyaç tablosu	42
Tablo 2. 4. Urfa Trahomla Mücadele Hastanesi'nin 1945-1946 yıllarındaki ihtiyaç tablosu	44
Tablo 2. 5. Siverek ilçesi trahomla mücadele istatistikleri (1933-1940).....	47
Tablo 2. 6. Suruç ilçesi trahomla mücadele istatistikleri (1933-1940).....	47
Tablo 2. 7. 1890 yılında Anadolu şehirlerindeki eczane sayısı.....	50
Tablo 2. 8. Urfa ve kazalarında bulunan eczaneler	57
Tablo 2. 9. Urfa ve İctimai Muavenet Müdürlüğü'nde (Urfa Sağlık ve Sosyal Yardım Müdürlüğü) görev yapan müdürler (1923-1950).....	72
Tablo 3.1. Türkiye'de sıtma vakalarının yıllara göre dağılımı.....	86
Tablo 3. 2. Tespit edilen tifüs vakaları (1925-1950).....	100
Tablo 3. 3. 1932 yılı trahomla mücadele endeksi.....	110
Tablo 3. 4. 1933-1940 yılları arasında Urfa'nın trahomla mücadelesi.....	112
Tablo 3. 5. 1948 yılında yurdumuzda mevcut yataklı zührevi hastalıklar dispanserleri	129
Tablo 4.1. 1927 yılında Urfa vilayetinde bulunan Attarlar	166
Tablo 4. 2. 1940-1950 yılları arasında yataklı sağlık kurumlarının yatak sayısı	174
Tablo 4. 3. 1939-1940 yılları arasında ülkedeki sağlık personeli sayısı	175
Tablo 4. 4. Şanlıurfa şehir merkezi ve il nüfusu (1935-1955)	178

ÖZET

CUMHURİYET DÖNEMİNDE URFA'DA SAĞLIK (1923-1950)

Bu çalışmada, Cumhuriyet'in ilanından Demokrat Parti'nin iktidara gelişine değin geçen süreçte Urfa'daki sağlık durumu ve koşulları incelenmiştir. Gerek Milli Mücadele gerekse II. Dünya Savaşı dönemlerinin savaş koşullarını etkin bir biçimde yaşayan Urfa'da bu koşulların sağlık alanında yaratmış olduğu olumsuzlukların neler olduğu belirlenmeye çalışılmıştır. Bununla birlikte Cumhuriyet'in sağlık politikaları bağlamında bulaşıcı ve salgın hastalıklarla mücadele, koruyucu hekimlik, sağlık alanında kurumsallaşmada kat edilen yol vb. hususlarda Urfa'da ne tür gelişmelerin yaşandığının ortaya konulması amaçlanmıştır.

Bu tez çalışmasında arşiv tarama yöntemi kullanılmış olup ağırlıklı olarak Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi'nden yararlanılmıştır. Buradan elde edilen bilgi ve belgeler ise birincil kaynaklar ve sözlü görüşmelerle desteklenmiştir. Böylelikle ilgili dönemde, Türkiye genelinde ancak Urfa özelinde sağlık konusu çok yönlü olarak ele alınmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Urfa, Sağlık, Hastaneler, Bulaşıcı Hastalıklar, Eczaneler, Dispanserler, Hekim, Halk Sağlığı.

ABSTRACT

HEALTH IN URFA DURING THE REPUBLICAN PERIOD (1923-1950)

This study examines the health conditions in Urfa during the period from the declaration of the Republic until the Democratic Party came to power. In Urfa, where the war conditions of both the National Struggle and the Second World War periods were experienced prominently, it was researched what the negative consequences of these situations were in the field of health. In addition to this, it was aimed to demonstrate what kind of developments were experienced in Urfa in the contexts of health policies of the Republic, fight against infectious and epidemic diseases, preventive medicine, and the way of institutionalization in the field of health, etc.

In this thesis study, archival scanning method was used and Prime Ministry Republic Archives were benefitted from mainly. Also, the information and documents obtained here were supported by primary sources and oral interviews. Thus, in the relevant period, health issues throughout Turkey but specific to Urfa were tried to be addressed multi-directionally.

Keywords: Urfa, Health, Hospitals, Infectious Diseases, Pharmacies, Dispensaries, Physician, Public Health.

GİRİŞ

Tarihi dokusu, kültürel mirası ve dini hoşgörüsüyle kadim bir şehir olan Urfa tarih boyunca çeşitli isimlerle anılmıştır. Urfa¹ olarak adlandırılan bölgenin bilinen en eski ismi M.Ö. II. binin ikinci yarısında Hitit çivi yazısında *Hur Memleketleri* olarak geçmektedir. M.Ö. I. yüzyıla gelindiğinde ise buranın Asur kaynaklarında *Hanigalbat* ve daha sonraki dönemlerde de Altay Türkçesi'nde etrafı hendeklerle çevrili ve/veya şehir anlamına gelen *Ur* ismiyle anıldığı bilinmektedir.² Urfa şehrinin kuruluş tarihi kesin olarak bilinmemekle birlikte Urfa'nın da içerisinde bulunduğu bölge M.Ö. I. binden başlayarak sırasıyla Asurlular, Medler ve Perslerin hâkimiyeti altında kalmıştır. Bu hâkimiyetlerin M.Ö. 332 yılında sona ermesiyle birlikte bölge Makedonya kralı Büyük İskender'in (M.Ö. 356-M.Ö. 323) hâkimiyeti altına girmiştir.³ Büyük İskender ve Bizans dönemlerinde bölgeye Trak dilinde suyu bol anlamına gelen *Edessa* isminin verildiği görülmektedir.⁴

Büyük İskender'in ölümüyle birlikte Romalıların bölgeye hâkim olmasına kadar geçecek zaman zarfı içerisinde Büyük İskender'in varisi olan Osroene (Abgarlar) Krallığı (M.Ö. 132-M.S. 273) bölgeye hâkim olmuştur. Urfa merkezli kurulan bu krallığın ilk kralı *Arjaw*, son kralı ise *Abgar*'dır. Ayrıca bölge halkı bu krallığın son dönemlerine doğru M.S. 29 ve/veya 32 yılında Hristiyanlık dini ile tanışmıştır.⁵ M.Ö. 117 yılında Roma'nın bu krallığı yıkarak Mezopotamya'yı kendinin bir vilayeti haline getirmesi üzerine Urfa bu kez de Roma hâkimiyeti ile tanışmıştır. 260 yılında Sasaniler ile Romalılar arasında meydana gelen savaş neticesinde ise Urfa, Sasani hâkimiyetine girmiş ancak 276 yılında Romalılar bölgeyi

¹ Tarihin farklı dönemlerinde farklı isimlerle anılan kentin tezimizde Urfa olarak adlandırılmasının nedeni tez çalışmamızın 1923 ile 1950 yılları arasında kentin resmi isminin *Urfa* olmasından kaynaklanmaktadır.

² *Ur* isminin çeşitli kaynaklarda *Urhay*, *Urha*, *Urhey* ve/veya *Urhe* olarak da kullanıldığı bilinmektedir.

³ Ahmet Nezihi Turan, *XVI. Yüzyılda Ruha (Urfa) Sancağı*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2012, s. 1.

⁴ İsmail Özçelik, *Milli Mücadele'de Güney Cephesi Urfa (30 Ekim 1918-11 Temmuz 1920)*, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi, 2003, s. 3-4.

⁵ Kazım Sarıkavak, *Düşünce Tarihinde Urfa ve Harran*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1997, s. 7-8.

geri alınca tekrar Roma hâkimiyetine girmiştir. O dönemde Sasaniler ile Romalılar arasında bölge üzerinde meydana gelen savaşların Urfa şehrini oldukça tahrip ettiği bilinmektedir. Roma'nın 395 yılında Doğu Roma ve Batı Roma olarak ikiye ayrılması üzerine Urfa Doğu Roma (Bizans) İmparatorluğu hâkimiyetinde kalmıştır.⁶

Dört halife döneminde, Hz. Ömer (581-644) liderliğinde İslam dininin Arap Yarımadası dışına yayılması politikası neticesinde 639 yılında *Iyâz B. Ğanm*⁷ isimli sahabenin komutasındaki ordu, Bizans ordusunu yenilgiye uğratarak Urfa ve çevresini kontrolü altına almıştır.⁸ Bölgenin bu dönemde Arap hâkimiyetine girmesiyle birlikte *El-Cezire* olarak isimlendirildiği ve buranın sınırları içerisinde bulunan Urfa şehrinin topraklarında yaşayan Mudar kavminden dolayı bölgeye *Diyar-ı Mudar* da denildiği dikkati çekmektedir.⁹ Ancak bu isim uzun süre kullanılmamış ve bölgeye Arap hâkimiyeti dönemi boyunca *Al-Ruha*, *Reha* ve/veya *Roha* denilmiştir. Osmanlı İmparatorluğu döneminde de bu ismin kullanılmasıyla birlikte daha sonra bölgeye günümüzde de kullanılan *Urfa* ismi verilmiştir.¹⁰ 29 Aralık 1983 tarihinde Urfa Milletvekili Osman Doğan (d. 1942) ve on yedi arkadaşının Urfalıların Milli Mücadele'de gösterdikleri şanlı direnişten dolayı Urfa ilinin adının *Şanlıurfa* olarak değiştirilmesi hakkında kanun teklifini hazırlamaları üzerine kanun mecliste görüşülerek 1 Mart 1984 tarihinde Urfa ilinin ismi resmi olarak *Şanlıurfa* olarak değiştirilmiştir.¹¹

O dönemde Urfa ve çevresi coğrafi olarak değerlendirildiğinde buranın *El-Cezire Eyaleti* sınırları içerisinde önemli bir yeri kapladığı ve kuzey, batı ve güney yönlerinin Fırat Nehri ile, doğu sınırının ise yine Fırat Nehri'nin kollarından biri olan

⁶ "Urfa," *Yurt Ansiklopedisi*, C. 10, Anadolu Yayıncılık, İstanbul: 1984, s. 7369-7371.

⁷ İyâz B. Ğanm 582 yılında Mekke'de doğmuştur. Hudeybiye Antlaşması'ndan (M. 628) önce Müslüman olan İyâz B. Ğanm; Bedir, Uhud, Hendek Savaşlarına ve ikinci Habeşistan hicretine katılmıştır. Hz. Ebu Bekir döneminde Halid bin Velid ile birlikte önemli seferlere katıldıktan sonra Hz. Ömer döneminde Urfa ve çevresinin fethedilmesinde etkili olmuştur. *El-Cezire* bölgesinin İslamlaşmasında etkili rol oynayan İyâz B. Ğanm, 641 yılında Humus'a dönerken vefat etmiştir. İhsan Arslan, "Hulefâ-i Râşidîn Döneminde İyâz B. Ğanm," *İslam Sanat, Tarih, Edebiyat ve Musikisi Dergisi*, C. 10, S. 19, (2012), s. 104-118.

⁸ Robert Mantran, *İslâmın Yayılış Tarihi (VII-XI. Yüzyılları)*, çev. İsmet Kayaoğlu, Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1981, s. 89-90.

⁹ Abdullah Ekinci, *Müze Şehri Urfa (Arkeolojik Kazılar ve Yüzey Araştırmaları Işığında Urfa)*, Ankara: Şanlıurfa İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayınları, 1993, s. 1-2.

¹⁰ Mustafa Ayataç, *Peygamberler Şehri Urfa*, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 1988, s. 26, 27.

¹¹ Urfa Milletvekili Osman Doğan ve 17 Arkadaşının, Urfa İli Adının "Şanlı Urfa" Olarak Değiştirilmesi Hakkında Kanun Teklifi ve İçişleri Komisyonu Raporu, Türkiye Büyük Millet Meclisi, S. 23, s. 2-3; Abdullah Ekinci, Kazım Paydaş, *Taş Devrinden Osmanlıya Urfa Tarihi*, Şanlıurfa: Şanlıurfa Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayınları, 2008, s. 3.

Habur Suyu ile sınırlandırıldığı dikkati çekmektedir. Genellikle düzlük alanlardan oluşmakla birlikte buranın dağlık alanları çok azdır. Deniz seviyesine yüksekliği beş yüz metre olan bölgenin Fırat Nehri ve kollarının etkisinden dolayı arazileri tarım açısından elverişlidir ve bölge bol su kaynaklarına sahiptir.¹² Gerek arazilerin verimli oluşu ve bölgenin bol su kaynaklarına sahip olması ve gerekse Batı ve Doğu dünyası arasında yapılan ticaretin kesişme güzergâhları üzerinde bulunmasından dolayı Urfa tarih boyunca birçok medeniyete ev sahipliği yapmıştır. Bu özelliklerinin yanı sıra birçok dini inanca da ev sahipliği yapması buranın bir kültür merkezi haline gelmesine neden olmuş ve tarih boyunca kurulmuş pek çok devlet bu topraklara sahip olmak istemiştir.¹³

Hız. Osman (577-656) döneminde Urfa ve çevresi Şam'a bağlanmış ve şehir yaklaşık olarak bir asır Emevî Devleti'nin denetimi altında idare edilmiştir. Ancak bu devletin yıkılmasıyla birlikte bölge 750 yılında Abbasîlerin eline geçmiştir. Devlet lideri Harun Reşit (763-809) ve kendisinden sonra gelecek olan varislerinin faaliyetleri neticesinde özellikle Urfa ve Harran¹⁴ merkezleri birer kültür şehri haline getirilmiştir. Ancak 971 yılında Bizans ordusu Urfa ve çevresine saldırılar düzenleyerek buradaki kültür beldelerini harabeye çevirmişlerdir. 971 yılından 1025 yılına kadar Urfa şehri Arap kabilesi olan *Benu Numeyr* ailesinin idaresinde kalmıştır. 1025'te Urfa ve çevresi Mervanî hükümdarı tarafından hâkimiyet altına alınmıştır. Ancak 1036'da bölge tamamen tekrar Bizanslıların eline geçmiştir.¹⁵ Büyük Selçuklu Devleti'nin sultanları olan Tuğrul Bey (990-1063) ve Alparslan (1029-1072)¹⁶ döneminden itibaren Anadolu topraklarına seferler düzenlenmiş ancak

¹² İsmail Özçelik, *Milli Mücadele'de Güney Cephesi Urfa (30 Ekim 1918-11 Temmuz 1920)*, s. 1-2.

¹³ Mehmet Kurtoğlu, *Kültür Şehri Urfa Sanat, Edebiyat ve Düşünce*, Ankara: T.C. Şanlıurfa Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayınları, 2006, s. 1-3.

¹⁴ Harran, ne zaman kurulduğu kesin olarak bilinmemekle birlikte yapılan kazılar neticesinde M.Ö. 6000 yıllarına kadar uzanan bir tarihe sahiptir. Tarihte ismine ilk kez Eski Babil kaynaklarında *Harranu* ve *Uru Kaskalki* şeklinde geçmektedir. Harran, Asur-Babil dönemlerinden Roma dönemine kadar önemli bir merkez olmuştur. Kent tarih boyunca birçok medeniyet ve inana ev sahipliği yapmıştır. Şinasi Gündüz, *Anadolu'da Paganizm Antik Dönemde Urfa ve Harran*, Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2014, s. 32.

¹⁵ Ahmet Demir, *Urfa ve Çevresi Eyyübiler Tarihi*, İstanbul: Kent Yayınları, 2008, s. 23-26.

¹⁶ İsminin anlamı kahraman olan Alparslan, 20 Ocak 1029 tarihinde Çağrı Bey'in oğlu olarak dünyaya gelmiştir. 1060 tarihinde babasının vefat etmesi ile Horasan Selçuklu Devleti'nin, 1063 yılında ise amcası Tuğrul Bey'in ölümü ile Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun hükümdarı olmuştur. Türklerin Anadolu'ya girişini sağlayan Malazgirt Meydan Muharebesi'nde Bizans İmparatorluğu'nu yenilgiye uğratmıştır. Birçok fetih gerçekleştiren Alparslan, 24 Kasım 1072 tarihinde vefat etmiştir. Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi-Alparslan ve Zamanı*, 5. Baskı, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, C. III, s. 3, 50.

Urfa ve çevresi bu dönemde hâkimiyet altına alınamamıştır. Alparslan 10 Mart 1071 tarihinde Anadolu'ya girerek Bulgar kralı Alüsan'ın oğlu Valis'in yönetiminde olan Urfa'yı 50 gün kuşatma altında tutmuşsa da şehrin fethini gerçekleştiremeden kuşatmayı kaldırmak zorunda kalmıştır.¹⁷ Ancak Alparslan'dan sonra tahta geçen Melikşah'ın (1055-1092) Urfa ve çevresi ile yoğun olarak ilgilenmesi neticesinde önce Harran, Suruç ve Rahba'yı aldıktan sonra Emir Bozan'ı Urfa'yı almakla görevlendirmiştir. Üç ay boyunca şehri kuşatma altında tutan Emir Bozan halkın yönetime karşı isyan etmesini sağlamıştır. İsyancılardan kaçan Barsama surlardan aşağı düşmüş ve Emir Bozan'ın eline esir düştükten kısa bir süre sonra ölmüştür. Barsama öldükten sonra Urfa'nın ileri gelenleri şehri 28 Şubat 1087 tarihinde Emir Bozan'a teslim etmişlerdir. Böylece Urfa ve çevresi Müslüman Türklerin eline geçmiş oldu.¹⁸

Türklerle giriştiği mücadeleler neticesinde bağımsızlık kazanan *Thoros*'un¹⁹ hâkimiyetinde bulunan Urfa halkı bir heyet oluşturarak I. Haçlı Ordusunun başında bulunan *Baudouin*'i Urfa'ya davet etmişlerdir. 6 Şubat'ta şehre varan *Baudouin* bir suikast sonucu 10 Mart'ta *Thorus*'u ortadan kaldırması sonucunda Urfa'nın tek hâkimi olarak 10 Mart 1098 tarihinde Urfa Haçlı Kontluğunu kurmuştur.²⁰

Sultan Mesut, 1098 yılından itibaren Urfa'da I. Haçlı Seferi ile kurulmuş olan Urfa *Haçlı Kontluğu*nun yıkılıp bölgenin tekrar Müslümanların eline geçmesi için Musul Atabeyi *İmâdedin Zengi* (1087-1146) ile anlaşma yapmıştır. Frankların çevre bölgelerde özellikle Harran'da yaşayan Müslümanlara eziyet etmesi ve saldırılarını engellemek amacıyla sefer hazırlıklarına başlamıştır. Bizans'ın güçsüz olması, Antakya hükümdarı ile Urfa kontunun arasının açık olması ve Kudüs krallığının başında bir çocuğun bulunmasını fırsat olarak değerlendiren Musul Atabeyi *İmâdedin Zengi* 28 Kasım 1144 tarihinde Urfa şehrini tamamıyla kuşatmıştır. 26

¹⁷ Urfalı Mateos, *Urfalı Mateos Vakayinamesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, çev. Hrant D. Andreasyan, M. Halil Yinanç, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1987, s. 138-140.

¹⁸ Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2012, s. 205; Abdullah Ekinci, "Urfa ve Çevresinde Türk Akınları (MÖ. VII-MS. XIV. Yüzyıl)," *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Fakültesi Dergisi*, C. 14, S. 1, (2004), s. 262-266.

¹⁹ Ermeni asıllı olan Thoros, 1094 yılında Suriye-Filistin Selçuklu Meliki Tutuş tarafında Urfa valiliği görevi ile görevlendirilmiştir. 1095 yılında Emir Tutuş'un vefatı ile Thoros, Urfa'da bağımsızlığını ilan etmiştir ve 1098 yılına kadar Urfa hâkimidir. Selahaddin Eyyûbî Güler, *Urfa Bölgesinde Devlet Adamları ve Komutanları (M.Ö. XIV. Yüzyıl-M.S. 1920)*, Ankara: Şanlıurfa İli Kültür, Eğitim, Sanat ve Araştırma Vakfı, 1999, s. 32.

²⁰ Işın Demirkent, *Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi (1098-1118)*, 2. Baskı, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2013, C. 1, s. 18-38.

Arlık 1144 tarihinde ele geçirilen Urfa böylece 50 yıldır süregelen Frankların baskı ve zulmünden kurtarılmıştır.²¹ *İmâdedin Zengi* 1144 yılında Haçlılardan kurtarılan Urfa'ya vali olarak Begteginliler'in kurucusu *Ali Küçük*'ü atamıştır.²²

1182 yılında *İmâdedin Zengi*'nin ölümüyle birlikte Eyyubi Devleti'ni kuran *Selahaddin Eyyubi* (1138-1193) Urfa'ya hâkim olmuştur. Moğolların düzenlediği seferler neticesinde yıpranarak 1318 yılında tarihin derinliklerinde kaybolan Anadolu Selçuklu Devleti'nden sonra Türkmen boyları bağımsız şekilde hareket etmeye başlamışlardır. Nitekim bunlardan biri de Urfa ve çevresine hâkim olan Salim Bey'in aşiretidir. Ancak Timur ile birlikte Ankara Savaşı'nda (1402) zafer kazanan Akkoyunlu hükümdarı Karayülük Osman Bey devletini kurduktan sonra 1403 yılında Urfa'yı ele geçirmiştir. Akkoyunluların güç kaybetmesi ve Safevilerin ise güçlenmesi neticesinde 1514 yılında Urfa bölgesi Safevilerin eline geçmiştir. Ancak kısa bir süre sonra 1517 yılında Dede Gargın Muharebesi ile Osmanlı Sultanı Yavuz Sultan Selim'in, Şah İsmail'in üzerine gerçekleştirdiği seferle birlikte Urfa Osmanlı topraklarına katılmıştır.²³

Urfa, bu dönemde Osmanlı İmparatorluğu'nun eyaletlerinden biri olan Halep Eyaletine bağlanmıştır. I. Abdülhamid (1725-1789) döneminde ise Rakka Eyaleti'ne bağlanmış olan şehri 1839 yılında Mısır Valisi Kavalalı Mehmet Ali Paşa (1769-1849), Nizip Savaşı ile ele geçirmişse de beş yıl sonra Osmanlı tekrar Urfa'yı almıştır. 1908 yılına gelindiğinde ise Urfa Birecik, Rumkale (Halfeti), Suruç ve Harran kazaları ile Halep Vilayetine bağlanarak yönetilmeye devam edilmiştir. I. Dünya Savaşı'ndan (1914-1918) sonra ise 1919 yılında şehir *bağımsız sancak* haline getirilmiştir ki Mondros Mütarekesi (30 Ekim 1918) neticesinde 24 Mart 1919 tarihinde İngilizler, 30 Ekim 1919 tarihinde ise Fransızlar şehri işgal etmişlerdir.²⁴

İngilizler'in işgaldeki gerekçeleri Mondros Mütarekesi'nin 7. Maddesidir.²⁵ 15 Eylül 1919 yılında Suriye İtilâfnamesi ile Sykes-Picot Antlaşması²⁶ çerçevesinde

²¹ Demirkent, *Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi (1118-1144)*, s. 139-150.

²² Çoşkun Alptekin, "Begteginliler," *İslam Ansiklopedisi*, C. 5, s. 343.

²³ Mehmet Atilla Maraş, *Peygamberler Şehri Şanlıurfa*, Şanlıurfa: T.C. Şanlıurfa Belediyesi Yayınları, 1997, s. 24-25.

²⁴ İsmail Özçelik, *Milli Mücadele'de Güney Cephesi Urfa (30 Ekim 1918-11 Temmuz 1920)*, s. 8-9.

²⁵ I. Dünya Savaşı sonucunda Osmanlı İmparatorluğu ile İtilaf Devletleri arasında 30 Ekim 1918 tarihinde imzalanan Mondros Mütarekesi'nin yedinci maddesinde yer alan "Müttefiklerin, kendi güvenliklerini tehdit edecek herhangi bir durum ortaya çıkarsa, herhangi bir stratejik noktayı işgal etme hakkı bulunması" ile ilgili bu ifadeler Anadolu'yu işgale açık hale getirmiştir. Nitekim İzmir gibi

Urfa ve çevresi Fransız yönetimine terkedilmiştir.²⁷ Gerek İngilizler gerekse Fransızlar Urfa ve çevresinde *Büyük Ermenistan'ı* kurma hayali olan Ermenileri yerleştirmek için yoğun çaba göstermişlerdir. Nitekim şehirde 19 Ağustos 1915 tarihinde isyan eden Ermenilerin 16 Ekim 1915 tarihinde Halep'e gönderildiği ancak işgalci güçlerin 1919 yılından itibaren isyancı Ermenileri şehre yerleştirerek her türlü eylemlerine destek vermişlerdir.²⁸ Hatta Fransız askerlerinin Urfa Postanesi önünde ve şehrin farklı sokaklarında Müslüman kadınlara sözlü tacizde bulunulduğuna şahit olunmuştur.²⁹ Ayrıca Urfa'da Amerikan misyonerleri tarafında kurulmuş olan yetimhanenin müdürü Miss Holmes ve İsviçre Hastanesi başhekimini Dr. Andreas Fischer ile Kuvayı Milliye kumandanı Namık Bey arasında gerçekleşen mektuplaşmalardan misyonerlerin Urfalıların işgale karşı direnmeleri, halkın teslim olmasını talep ederek, Fransız askerleri ile isyancı Ermenilere destek verdikleri anlaşılmaktadır.³⁰ Fransız askerleri ve isyancı Ermenilerin yaptıkları zulme daha fazla dayanamayan Urfa halkı, *Yüzbaşı* Ali Saip Ursavaş (1885-1939) ile 12'ler³¹ olarak bilinen Urfa'nın önde gelenleri öncülüğünde işgale karşı direnişe geçmiştir. Nitekim 9 Ocak 1920 tarihinde Fransızlara ağır darbe vurularak Fransız bayrağı indirilmiş ve Osmanlı bayrağı tekrar Urfa semalarında dalgalandırılmıştır. Halkın direnişine karşı gelemeyen ve ağır kayıplar veren Fransızlar 11 Nisan 1920 tarihinde Urfa ve çevresinden çekilmişlerdir.³²

Kuşkusuz Urfa mücadelesinde istihbarat faaliyetleri ve bu faaliyetlerin niteliği önem arz eder. Günümüzde Urfa ile özdeşleşen sıra geceleri, Milli Mücadele

Urfa ve Anadolu'nun çeşitli noktaları da bu maddeye dayanılarak işgal edilmiştir. İsmail Soysal, *Tarihçeleri ve Açıklamaları ile Birlikte Türkiye'nin Siyasal Antlaşmaları (1920-1945)*, 3. Baskı, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2000, C. 1, s. 12.

²⁶ 16 Mayıs 1916 tarihinde İngiltere ve Fransa arasında Osmanlı'ya ait Anadolu ve Ortadoğu'daki toprakları paylaşmak amacıyla yapılan gizli antlaşmadır. Antlaşma ismini İngiltere temsilcisi Sir Mark Sykes ve Fransa temsilcisi Georges Picot'un isminden almaktadır. 1917 yılında Çarlık Rusya'nın gizli antlaşmaları dünyaya duyurması üzerine ortaya çıkmıştır. Fahri Armaoğlu, *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1914-1990)*, Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1992, C. 1, s. 125-126.

²⁷ Müslüm Akalın, *Urfa Kurtuluş Destanı "Milli Mücadele Urfa" Anılar-Belgeler*, İstanbul: Şanlıurfa Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayınları, 2008, s. 7-23.

²⁸ Hasan Açıkanal, *Urfa Kurtuluş Mücadelesi Hatıratı*, Ankara: Şanlıurfa İli Kültür, Eğitim, Sanat ve Araştırma Vakfı Yayınları, 2001, s. 33, 34; Bayram Akça, *1915 Ermeni Tehciri ve Urfa Mutasarrıfı Şehit Nusret Bey*, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi, 2007, s. 50-53.

²⁹ M. Cemil Hacıkamiloğlu, *Şanlıurfa'nın Kurtuluşu ve GAP Projesi*, İstanbul: Fetih Gençlik Vakfı Matbaası, 1992, s. 27-28.

³⁰ Ali Saip Ursavaş, *Çukurova Faciaları ve Urfa'nın Kurtuluşu*, İstanbul: Kastaş A.Ş. Yayınları, 1988, s. 85-113.

³¹ 12'lerin isim listesi için bkz: Ek-1. s. 220.

³² İsmail Özçelik, *Milli Mücadele'de Anadolu Basınında Güney Cephesi (Adana, Antep, Maraş, Urfa) 1919-1921*, s. 265-280.

döneminde istihbaratın ve istişarenin yapıldığı toplantılara dönüşmüştür. Fransızlar Urfalıların her gece evlerinde toplanıp eğlendiklerini sanırken Urfalılar sıra gecelerinde Milli Mücadele'nin başarıya ulaşması için sıra gecesi adı altında istişare toplantıları düzenlemişlerdir.³³

Urfalıların Milli Mücadele döneminde göstermiş olduğu başarıdan dolayı şehir “Şanlı” unvanına layık görülmüş ve halk arasında da “*kendi kendisini kurtaran şehir*” olarak anılmıştır.³⁴

³³ Misbah Hicri, *Tarihin Adı: Urfa (Şehir Yazıları)*, İstanbul: Kent Yayınları, 2006, s. 93.

³⁴ Selami Yıldız, *Peygamberler Diyarı Urfa*, Ankara: Şanlıurfa İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayınları, 2012, s. 12.

1. BÖLÜM

TÜRKİYE'DE ERKEN CUMHURİYET DÖNEMİNDE SAĞLIK

1.1. Sağlık Kavramı

Cumhuriyet öncesi dönemde *Sağlık* sözcüğünün yerine yaygın olarak kullanılan Arapça kökenli olan *Sıhhat* sözcüğü; sağlıklı olma, sahilik, doğruluk, sağlamlık ve gerçeklik gibi anlamlara gelmektedir. Bu kelime Cumhuriyet'in ilk yıllarında gerçekleştirilen harf devrimi ve dilin sadeleştirilmesine yönelik çalışmalar neticesinde yerini *Sağlık* sözcüğüne bırakmıştır.³⁵

Sağlık kavramı tarih boyunca farklı kültür ve topluluklar içerisinde farklı şekilde tanımlandığından bu durum genel geçer ve/veya tek bir tanımın oluşmasını engellemiştir. Ancak Amerika Birleşik Devletleri tarafından yapılan şu tanım ortalama yüz elli yıldır genel olarak sağlığın tanımı olarak kabul edilmektedir: “*Sağlık, kişilerin yaşamlarını sürdürebilmeleri, hasta olmamaları, günlük işlerini yerine getirebilme yeterliliğine sahip olmaları, mutluluk duygusuna sahip olmaları ve iyilik hali içerisinde bulunmalarınıdır.*” Aggleton sağlık kavramının zaman içerisinde değişikliğe uğradığını ve kültürden kültüre farklılık gösterdiğine değinmiştir. Robinson ve Elkan'a göre ise sağlık kavramı negatif bir biçimde hastalığın olmayışı olarak tanımlanmıştır.³⁶

Sağlık kavramı iki büyük dünya savaşının yaşandığı 20. yüzyıl ile birlikte daha farklı şekilde tanımlanmaya başlamıştır. Özellikle de II. Dünya Savaşı'nın (1939-1945) cephe ötesinde yaratmış olduğu sağlık tehditlerini ortadan kaldırmak ve insan sağlığına duyulan önemin artması neticesinde kurulan Dünya Sağlık Örgütü (WHO)³⁷ 1946 yılında sağlığa yeni bir tanım getirmiştir.

Buna göre; sağlık yalnızca hastalığın ve sakatlığın olmayışı değil, bedence, ruhça ve sosyal yönden tam iyilik halidir. Yakın bir zamanda bu tanıma “*Sosyal ve*

³⁵ Ferit Develioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*, Ankara: Aydın Kitabevi Yayınları, 2010, s. 1108.

³⁶ Sinem Somunoğlu, “Kavramsal Açıdan Sağlık,” *Hacettepe Sağlık İdaresi Dergisi*, C. 4, S. 1, (1999), s. 52-54.

³⁷ Dünya Sağlık Örgütü (WHO) toplum sağlığı ile ilgili uluslararası alanda çalışmalar yürütmek amacıyla 1946 yılında kurulmuştur. Türkiye bu örgüte 2 Ocak 1948 tarihinde üye olmuştur. Birleşmiş Milletler'in, 1946 yılında Dünya Sağlık Teşkilatı'nın hazırlamış olduğu anayasada her yıl 22 Temmuz gününü *sağlık günü* olarak ilan etmesi üzerine, Türkiye de 22 Temmuz gününü *sağlık günü* olarak kabul etmeyi 18 Kasım 1948 tarihinde onaylamıştır. BCA, Fon: 030.18.1.2, Kutu: 117, Dosya: 75, Sıra: 20.

ekonomik olarak üretici bir yaşam sürebilme” cümlesi de eklenmiştir. Günümüzde de uluslararası alanda kabul gören bu tanımdan da anlaşılacağı gibi sağlık kavramı bireyin sadece hastalık ve/veya sakatlık gibi durumları ile sınırlı kalmayıp bireyin maddi ve manevi açıdan iyi bir hayat sürmesi ve kendisini psikolojik açıdan iyi hissetmesi durumu olarak görülmektedir.³⁸

1.2. Osmanlı İmparatorluğu’nun Son Dönemlerinde Sağlığa Genel Bir Bakış

Osmanlı İmparatorluğu’nun kuruluşundan 20. yüzyılın başlarına kadar geçen süre zarfında Osmanlı’nın sağlık alanında işlerini idare eden kurum *Hekimbaşılık* kurumu olmuştur. Mezopotamya, Mısır, Bizans gibi kültürlerde mevcut olan Hekimbaşılık Osmanlı döneminde de görülmektedir. Hükümdarın her türlü sağlık işleri ile ilgili görev üstlenen kurum ordu başhekimliği görevini de icra etmiştir. Kurumun başında bulunan *Reisü’l Etibbâ* olarak adlandırılan görevli, padişah tarafından atanmıştır. Tanzimat dönemiyle birlikte tıp alanında yapılan düzenlemelerle beraber bu kurum önemini kaybetmiş ve ardından ortadan kaldırılmıştır.³⁹

Osmanlı İmparatorluğu’nun 18. yüzyıldan itibaren savaştığı cephelerde aldığı ağır yenilgiler devletin ekonomisini ve toprak bütünlüğünü etkilediği gibi halkın sosyal durumu üzerinde de etkisini göstererek halk sağlığında ciddi sorunların yaşanmasına neden olmuştur. 19. yüzyılın başlarından itibaren diğer alanlarda olduğu gibi sağlık alanında da İmparatorluk yüzünü batıya çevirmiştir. Bu yönelişin temel nedeni ise dönemin koşulları çerçevesinde sağlık alanındaki bilimsel çalışmalarda batı ülkelerinin ileri seviyede bulunmaları olarak gösterilebilir.⁴⁰

Osmanlı İmparatorluğu tarihinde yaptığı radikal ıslahatlarla tanınan II. Mahmud (1785-1839) dönemine kadar sağlık alanında hizmet veren önemli kurumlardan birisi Süleymaniye Tıp Medresesi olmuştur. Ancak XIX. yüzyılın başlarından itibaren sağlık alanında gelişme sağlamış olan batı ülkelerinin örnek alınmasıyla birlikte II. Mahmud’un isteği ve desteği doğrultusunda 14 Mart 1827

³⁸ Nursen Bolsoy, Ümran Sevil, “Sağlık-Hastalık ve Kültür Etkileşimi,” *Atatürk Üniversitesi Hemşirelik Yüksekokulu Dergisi*, C. 9, S. 3, (2006), s. 78-80.

³⁹ Ali Haydar Bayat, “Osmanlı Devleti’nde Hekimbaşılık Kurumu,” *Osmanlı Sağlık Kurumları Sempozyumu*, İstanbul: (2007), s. 55-63.

⁴⁰ Gencay Gürsoy, “Sağlık,” *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, C. 6, s. 1716-1718.

tarihinde çağdaş tıp eğitimi vermek amacıyla İstanbul'da *Tıphane (Tıphane-i Âmire)*⁴¹ kurulmuştur. Ardından askeri alanda hekim, eczacı ve cerrah yetiştirmek amacıyla *Cerrâhhane Âmire*⁴² kurulmakla birlikte daha sonra bu iki okul birleştirilerek tek çatı altında toplanmış ve *Tıphane-i Âmire ve Cerrâhhane-i Memure* adını almıştır. Açılmış olan bu kurumlar 1839 yılında birleştirilerek *Mekteb-i Tıbbiye-i Adliye-i Şahane*⁴³ adıyla eğitime devam edilmiştir. Ayrıca II. Mahmud döneminde Viyana Tıp Okulu örnek alınarak tıp alanında dönemin koşullarına uygun eğitim vermek üzere Tıp Fakültesi kurulmuştur. Kurulan bu fakültede eğitim dili Fransızca olarak belirlenmiştir. II. Mahmud dönemde sağlık alanında özellikle batı ülkelerinden çok sayıda eğitimci ve uzman getirtilmiştir. Tanzimat döneminin sonlarına doğru da okullar açılmaya devam edilmiş özellikle de 1867'de açılacak olan *Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye* önem arz etmiştir. Bu okulda halka sağlık alanında hizmet vermek amacıyla hekim, eczacı ve cerrah yetiştirilmesi hedeflenmiştir.⁴⁴

Tanzimat Fermanı ile birlikte Osmanlı İmparatorluğu'nda meydana gelen yeniliklerden biri de gerek toplumsal açıdan gerekse eğitim açısından kadın-erkek eşitliğinin sağlanmasına yönelik atılan adımların biri olan 1842 yılında Ebelik Kurslarının⁴⁵ açılmış olmasıdır.⁴⁶ Açılan bu Ebelik Kursları ibtidâi ve rüşdiyelerin

⁴¹ Tıphane-i Amire; orduda hizmet yapmak üzere hekim ve cerrahların yetiştirilmesi için Viyana ve Paris Fakülteleri örnek alınarak Mustafa Behçet Efendi'nin çalışmaları neticesinde II. Mahmud döneminde 14 Mart 1827 tarihinde açılan okulun adıdır. Bu okul Osmanlı döneminde ilk modern tıp eğitimi veren okul olarak tarihe geçmiştir. Adnan Ataç, "19. Yüzyılda Türkiye'de Cerrahinin Gelişimi ve Op. Dr. Cemil Topuzlu Paşa," *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, C. 0, S. 16, (2004), s. 68-72.

⁴² Cerrâhhane-i Amire; Mustafa Behçet Efendi liderliğinde kurulan Tıphane-i Amire'ye bağlı olarak ordunun cerrahi ihtiyacını karşılamak amacıyla 29 Ocak 1832 tarihinde kurulmuştur. Alper Tunga Kökcü, Nilüfer Demirsoy, "Hekimbaşı Mustafa Behçet Efendi ve 19. Yüzyılda Osmanlı Tıp Eğitiminde Yenilikçi Hareketi," *Türkiye Klinikleri Tıp Etiği-Hukuku-Tarihi Dergisi*, C. 24, S. 2, (2016), s. 68-69.

⁴³ 1839 yılında Tanzimat Fermanı ile birlikte birçok alanda olduğu gibi tıp alanında da köklü reform hareketi başlatılmıştır. Daha önce Saray Okulu (Enderun Ağaları Mektebi) olarak hizmet veren Tıp Okulu 1838 yılında daha modern bir eğitime uygun şekilde inşa edilmiş ve İstanbul'daki yeni binaya taşınmıştır. Okulun eğitim programı geliştirilerek 1839 yılında Mekteb-i Tıbbiye-i Adliye-i Şahane veya Galatasaray Tıbbiyesi adıyla eğitime başlamıştır. Mezhep farkı gözetmeksizin öğrenci kabul eden okulun eğitim dili Fransızcadır. Öğretim programında sınıflar hazırlık (idadi) ve tıp bilimleri bölümü olarak ikiye ayrılmıştır. Arslan Terzioğlu, "İstanbul Tıp Fakültesi Tarihçesi," *İstanbul Tıp Fakültesi Mecmuası*, C. 63, S. 2, (2000), s. 1-13.

⁴⁴ Gürsoy, "Sağlık," s. 1716-1718.

⁴⁵ Daha önce açılmış olan Tıphane-i Âmire ve Cerrâhhane-i Memure'de ebelik kursları sadece erkeklere yönelik olmakla birlikte kadınların da bu alanda eğitim almaları için 1842 yılında yapılan çalışmalar neticesinde *Tıbbiyede Fenn-i Kibâle (ebelik bilgisi)* kursu açılmıştır. Açılan bu kurs ilk mezunlarını 1845 yılında vermiştir. Mezun olan 10 Müslüman ve 26 Hristiyan öğrenci diplomalarını dönemin padişahından almışlardır. Okula alımlarda ilk başta okuma-yazma şartı bile aranmazken II. Meşrutiyet'in ilan edilmesinden sonra okula öğrenci alımında ilkokul mezunu olma zorunluluğu getirilmiştir. Yunus Özger, "Osmanlı'da Kadınların Memuriyette İstihdamı Meselesi ve Sicill-i

dışında kız çocuklarına meslek eğitimine yönelik eğitim veren okulların ilk örneği olmuştur.⁴⁷

Devlet büyüklerinin batı ülkelerindeki gelişmelerin takip edilmesi gerektiği düşüncesine varmaları diğer alanlarda olduğu gibi sağlık alanında da ilerleme sağlamıştır. Bu ülkeler örnek alınarak yeniden teşkilatlanma yoluna gidilmiş ve 1839 yılında *Beynelmilel Sıhhiye Meclisi*, 1878 yılında ise *Cemiyet-i Tıbbiye-i Mülkiye* adıyla kurumlar kurularak sağlık alanında yeni örgütlenmeler oluşturulmaya çalışılmıştır. *Cemiyet-i Tıbbiye-i Mülkiye* 1906 yılında *Meclis-i Maarif-i Tıp*, II. Meşrutiyet'in ilan edilmesiyle birlikte ise *Meclis-i Umur-u Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye* adını almıştır. Aynı tarihlerde yetkileri ve çalışma alanı genişletilerek İtalyan sağlık örgütü örnek alınarak Dâhiliye Nezareti'ne bağlı *Sıhhiye Müdüriye-i Umumiyesi* kurulmuştur. Bu sağlık kurumu Cumhuriyet döneminde kurulacak olan Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı teşkilatlanmasının temelini oluşturmuştur.⁴⁸ I. Dünya Savaşı'nın başlamış olduğu 1914 yılına kadar *Dâhiliye Nezareti* adıyla Osmanlı halkına verilen sağlık hizmetlerini yürüten bakanlık 1914 yılından itibaren *Dâhiliye ve Sıhhiye Nezareti*'ne dönüştürülerek sağlık örgütlenmesi doğrudan bu bakanlığa bağlanmıştır. Nezaret bünyesinde sağlık alanında hizmet vermek amacıyla *Karantina İdaresi*, *Hicaz Sıhhiye İdaresi* ve *Sıhhiye Umumi Müdürlüğü* adıyla kuruluşlar açılmıştır. *Dâhiliye ve Sıhhiye Nezareti*, Cumhuriyet'in ilan edilmesine kadar geçen sürede Osmanlı İmparatorluğu'nda sağlık işleri ile ilgilenen ve bu çalışmaları yürüten kurum olmuştur.⁴⁹

Sağlık alanında diğer önemli bir konu ise bulaşıcı ve salgın hastalıklar ile yapılan mücadeledir. İmparatorluğun özellikle de son zamanlarında Kuduz, Şark Çıbanı, Tifo, Kolera, Veba, Verem, Kızamık, Frengi vb. hastalıklar halk arasında yaygın olarak görülmüştür. Bu hastalıkların yayılma nedenlerine bakıldığında ise savaşlara katılan askerlerin cepheden dönüşleri sonucunda gittikleri bölgelere

Ahvâlde Kayıtlı Memurelerin Resmî Hâl Tercümeleri," *History Studies International Journal of History*, C. 4, S. 1, (2012), s. 423-424.

⁴⁶ Emel Çokoğulları, Bakko Mehmet Bozaslan, "Eğitim ve Eşitlik Talebiyle Şekillenen Osmanlı Hareketinin Milliyetçi Söyleme Eklemlenmesi," *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, C. 54, S. 1, (2014), s. 178.

⁴⁷ Yasemin Tümer Erdem, *II. Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Kızların Eğitimi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2013, s. 23.

⁴⁸ Gürsoy, "Sağlık," s. 1718.

⁴⁹ Gürsoy, *a.g.e.*, s. 1719.

hastalık mikrobunu taşıyıcıları, yine savaşlardan dolayı meydana gelen göçler aracılığı ile hastalıkların Anadolu'ya sıçraması gibi hususlar dikkati çekmektedir.

Ülke sınırları içerisinde yürütülen sosyal yardım faaliyetlerine bakıldığında ise aynı anda birçok cephede yürütülen mücadeleden dolayı sivil alandan çok askeri alanda hizmet vermek amacıyla sağlık kurumları kurulduğu ve sağlık personeli yetiştirildiği dikkati çekmektedir. Bu bağlamda ülkeler arasında savaşların yoğun olarak yaşandığı dönemlerde cephelerde yaralanan askerlerin tedavi edilebilmeleri için cephede tarafsız olarak kabul edilecek kişilerden oluşan bir örgütlenmenin kurulması da hedeflenmiştir. 22 Ağustos 1864 tarihinde imzalanan Cenevre Sözleşmesi ile birlikte savaş hattında bulunan yaralıları tedavi etmek amacıyla tüm ülkeler tarafından tarafsız sayılabilecek *Kızılhaç (Salip-i Ahmer)*⁵⁰ adıyla bir örgüt kurulmuştur. Osmanlı İmparatorluğu bu sözleşmeye daha önce imza atmasına rağmen *Kızılhaç* örgütüne bağlı *Osmanlı Hilal-i Ahmer (Kızılay)* örgütünü 1877 yılında kurmuştur.⁵¹ Kurulan bu örgütün esaslı biçimde teşkilatlanması ise 1911 yılından sonra gerçekleşmiş ve gerek ülke sınırları içerisinde gerekse ülke dışında sağlık ve sosyal yardım alanında önemli çalışmalara imza atmıştır.⁵² Temel ilkesi tarafsız şekilde cephe hattında asker ve sivil halka hizmet vermek olan bu cemiyet Osmanlı İmparatorluğu'nun mirası üzerine ve ardından kurulan Türkiye Cumhuriyeti'nde de varlığını devam ettiren nadir kuruluşlardan biridir. Daha sonra "*Kızılay*"⁵³ adını almıştır.⁵⁴

⁵⁰ Dünya çapında insani faaliyetlerde bulunan Uluslararası Kızılhaç Örgütü'nün kuruluşu 1863 yılında Cenevre'de toplanan uluslararası konferansa dayanmaktadır. Uluslararası Kızılhaç ve Kızılay Hareketi'nin dayanağı insancılık, tarafsızlık, yansızlık, bağımsızlık, gönüllülük, birlik ve evrensellik ilkeleridir. Fulya Köksoy, "Uluslararası Kızılhaç Komitesi'nin Faaliyetleri Ekseninde İnsani Diplomasi," *Batman Üniversitesi Yaşam Bilimleri Dergisi*, C. 7, S. 1, (2017), s. 105-106.

⁵¹ Osmanlı İmparatorluğu Cenevre Sözleşmesi'ni daha önce imzalamasına rağmen Kızılhaç örgütüne benzer bir cemiyetin kurulmasına önem verilmemiştir. Besim Ömer'in (Akalın) aktardıklarına göre gerek Osmanlı devlet erkânının gerekse hükümetin bu cemiyetin kurulması için gerekli önemi göstermemesi ve kamuoyunda örgütün isminde yer alan haç kavramına olan iticilik ve çekimserlik Kızılay örgütünün kurulmasının gecikmesine neden olmuştur. Mesut Çapa, *Kızılay (Hilal-i Ahmer) Cemiyeti 1914-1925*, Ankara: Rıhtım Ajans Yayınevi, 2010, s. 11.

⁵² Çapa, a.g.e., s. 9-12.

⁵³ 1 Haziran 1877 tarihinde kurulan *Osmanlı Hilal-i Ahmer Cemiyeti* 1923 yılında Cumhuriyet'in ilan edilmesiyle birlikte *Türkiye Hilal-i Ahmer Cemiyeti*, 1935 yılında *Türkiye Kızılay Cemiyeti*, 1947 yılında ise *Türkiye Kızılay Derneği* adını almıştır. Cemiyete *Kızılay* adının verilmesi ise Atatürk tarafından gerçekleştirilmiştir. Atatürk, Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin II. Dönem 4. Yasama yılı açılış konuşmasında *Türk Kızılay Cemiyeti* ile ilgili şunları dile getirmiştir: "*Sağlık savaşı tarihinde ve ülkenin sosyal yardım tarihinde özel bir yer kazanmış olan Türkiye Kızılay Cemiyeti'nin bu yıl içinde yerleri değiştirilen vatandaşların sağlık, giyim ve yerleştirme işleri ile ülkenin sosyal ve doğal afetleri sırasında yaptığı değerli yardımları övgüyle anmak isterim.*" Mustafa Kemal'in yapmış olduğu bu

1.3. Cumhuriyet'in İlk Yıllarında Sağlık Teşkilatlanması

Osmanlı İmparatorluğu yıkıldıktan sonra yerine kurulan yeni devleti kuran kadro tarafından açılan kurucu meclis, diğer alanlarda olduğu gibi sağlık hizmetlerinin kolay bir şekilde idare edilebilmesi ve sorunsuz olarak halka hizmet sunulabilmesi için sağlık alanında da yeni bir teşkilatlanmaya gidilmesini kararlaştırmıştır.

1.3.1. Sıhhiye ve İctimai Muavenet Vekâleti

23 Nisan 1920 tarihinde Türkiye Büyük Millet Meclisi açılmış ve yeni devletin temsil edilme görevini üstlenmiştir.⁵⁵ Meclis üyeleri arasında uzun süren sert tartışmalar neticesinde 1 Mayıs 1920 tarihinde “*İcra Vekillerinin Suret-i İntibahına Dair Kanun*” çıkarılmıştır. Çıkarılan bu kanun ile birlikte sağlık işlerinin idare edilebilmesi için Sıhhiye ve İctimai Muavenet Vekâlet'inin⁵⁶ kurulması kararlaştırılmıştır.⁵⁷

Bu Vekâlette görev yapan ilk kişi Dr. Adnan Adıvar Bey (1899-1961) olmakla birlikte daha sonra vekâletin başına getirilen Doktor Rıza Nur (1879-1942) 9 Mayıs 1920 tarihinde İcra Vekilleri Heyeti'nin programını okurken sağlık hizmetlerine gereken önemin gösterileceğine, bulaşıcı hastalıklarla mücadele edileceğine, yetersiz olan sağlık kuruluşlarının yeterli hale getirilmesi için eldeki imkânların kullanılacağı ve yeterli personelin hizmete alınacağına değinmiştir.⁵⁸ Mecliste sağlık bakanlığının kurulmasıyla ilgili yapılan oturuma başkanlık yapan Kastamonu vilayetinden milletvekili olan Yusuf Kemal Bey, yardımlaşmanın İslam dinince emredildiğini, vatan müdafaasında canını veren şehitlerin arkasında kalan ailelerin yardıma muhtaç

konuşmadan gerek ülke sınırları içerisinde sağlık sorunlarıyla mücadele konusunda, gerekse ülke sınırları dışında meydana gelen göçler sonucunda yaşanan sorunların çözümü konusunda ve doğal afetlerden dolayı ortaya çıkan problemlerin çözümünde Türk Kızılay Cemiyeti'nin maddi ve manevi açıdan önemli desteklerinin olduğu anlaşılmaktadır. <http://www.kizilay.org.tr/kurumsal/tarihcemiz>, Erişim Tarihi: 10.10.2017; *Türkiye Büyük Millet Meclisi Tutanak Dergisi*, D. II, C. 27, s. 1.

⁵⁴ Seçil Karal Akgün, Murat Uluğtekin, *Hilal-i Ahmer'den Kızılay'a*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2002, s. 1-10.

⁵⁵ Gürkan Tekin, *Sıhhat ve Muavenet-i İctimaiye Vekâleti'nden Sağlık Bakanlığı'na (1920-2000)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Ankara: 2011, s. 27.

⁵⁶ Vekâlet sözcüğünün kökenine bakıldığında ise Arapça kökenli bir kelime olmakla birlikte “başkasının namına” ve/veya “birinin bir başkasına ait olan makama vekillik etmesi” anlamına gelmektedir. Şemseddin Sami, *Kâmûs-ı Türkî*, İstanbul: Çağrı Yayınları, 1978, s. 1497.

⁵⁷ Tekin, *a.g.t.*, 2011, s. 28.

⁵⁸ *A.g.t.*, s. 29-30.

olduğunu ve bu nedenlerden dolayı muavenet-i içtimaiyenin yapılması gerektiğine değinerek, kurulan bakanlığın da çalışma alanı sağlık olduğundan dolayı vekâlete *Sıhhiye ve Muavenet-i İçtimaiye Vekâleti* adının verildiğini belirtmiştir.⁵⁹ Cumhuriyet'in ilan edilmesiyle birlikte ise yazı dilinin konuşma dili ile uyumlu olması ve millileştirilmesi çerçevesinde yapılan inkılap ve düzenlemeler neticesinde Vekâlet sözcüğü yerine Bakanlık ve/veya Vekillik sözcükleri kullanılmaya başlanmıştır.⁶⁰

Bu ad 10 Haziran 1948 tarihinden itibaren yasa gereği “*Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı*” olarak değiştirilmiştir.⁶¹ Bu bakanlık kanun gereği ülke sınırları içerisinde sağlık hizmetlerinin düzenli olarak yürütülmesini sağlamak, bireylere zarar veren hastalıklarla mücadele ederek sağlıklı bireyler yetiştirmek ve halkın tıbbi bakımını sağlamakla görevlidir. Ayrıca ülke sınırları içerisinde koruyucu sağlık hizmetlerinin tamamını ve sosyal yardım hizmetlerinin çoğunu yürüten kurumdur.⁶²

Sağlık hizmetlerini yürütebilmek amacıyla Sıhhiye ve İçtimai Muavenet Vekâleti bünyesinde pek çok hekim, eczacı, sağlık personeli, memur ve hemşire görev almış ve bu sağlık personeli sağlık alanında belirlenen hedeflere en kısa zamanda ulaşmak için yoğun bir mücadele yürütmüştür. 1923 ile 1950 yılları arasında ülke genelinde görev yapan hekim, eczacı, sağlık memuru ve hemşire sayısının 1923, 1938 ve 1950 yıllarındaki sayılarını gösterir cetvel aşağıda Tablo 1.1'de gösterilmiştir:

⁵⁹ Fatih M. Dervişoğlu, *Milli Mücadele'de Sağlık Teşkilatı'na Bir Bakış*, Ankara: Cedit Neşriyat, 2009, s. 48-49.

⁶⁰ Sami, *Kâmûs-ı Türkî*, s. 1497.

⁶¹ Rıdvan Ege, *Atatürk ve Cumhuriyet Dönemi Sağlık Hizmetleri 1923-1998*, Ankara: Türk Hava Kurumu Basımevi, 1999, s. 65.

⁶² M. Rahmi Dirican, “Türkiye’de Sağlık Hizmetinin Örgütlenmesine Genel Bir Bakış,” *Formerly Atatürk Üniversitesi Dergisi*, C. 2, S. 4, (1970), s. 27-28.

Tablo 1. 1. 1923, 1938 ve 1950 yıllarında sağlık personeli sayılarını gösteren cetvel

	1923	1938	1950
Doktor	554	1950	6900
Eczacı	60	250	980
Sağlık Memur	550	1400	4000
Hemşire	4	360	737

Kaynak: Rıdvan Ege, *Atatürk ve Cumhuriyet Dönemi Sağlık Hizmetleri 1923-1998*, Ankara, Türk Hava Kurumu Basımevi, 1999, s. 65.

Tablo 1. 1'deki veriler hareketle 1923 yılındaki hekim, eczacı, sağlık memuru ve hemşire sayılarında 1938 ve 1950 yıllarında artış yaşandığı görülmektedir. Dikkat çeken bir diğer önemli husus ise 1923 yılında ülke genelinde diplomalı 4 hemşire bulunurken bu rakamın hızlı bir artış göstererek 1950 yılında 737'ye çıkmasıdır.

1.3.2. Sıhhiye Vekilleri (1920-1950)

Cumhuriyet tarihinin ilk Sıhhiye ve İçtimai Muavenet Vekili ya da başka bir ifadeyle Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanı Dr. Abdülhak Adnan (Adivar) Bey'dir.⁶³ Bakanlığın teşkilatlanmasının oluşturulduğu bu dönemde Dr. Adnan Bey 3 Mayıs 1920-10 Mart 1921 tarihleri arasında görevini icra etmiştir. Dr. Adnan Bey bakanlığın en kısa zamanda teşkilatlanmasında ve ülkenin dört bir yanına yayılmış olan sağlık sorunları ile mücadelede yoğun caba sarf etmiştir. Görevi çok uzun

⁶³ 1882 yılında Gelibolu'da dünyaya gelen Adnan Bey, Vefa İdadisi'nde eğitimini tamamladıktan sonra Tıbbiye'ye kayıt yaptırmıştır. Buradan mezun olduktan sonra Paris ve Zürih'te stajyerlik görevinde bulunmuştur. Hilal-i Ahmer Müfettişliği, Hilal-i Ahmer Genel Sekreterliği, Sıhhiye Umum Müdürlüğü ve İstanbul Milletvekiliği yapmıştır. Milli Mücadele'de eşi Halide Edip Adivar (1884-1964) ile birlikte aktif rol aldıktan sonra 1920 yılında Meclis Başkanı'nın liderliğinde 11 bakandan oluşan kabinede Sıhhat ve İçtimaiyat Muavenet Vekili seçilmiştir. 1926 yılında ülke dışına çıkarak Paris, Viyana ve Londra'da bilimsel çalışmalarda bulunmuştur. 1939 yılında Türkiye'ye geri döndükten sonra Demokrat Parti'den 1946 seçimlerinde İstanbul milletvekili olmuş, 1950 seçimlerinde aday olmak istememiştir. Adnan Bey, 1 Temmuz 1955 tarihinde vefat etmiştir. Ayşegül Durgu (Çobanoğulları), *Dr. Abdülhak Adnan Adivar ve Siyasi Yaşamı*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, İzmir: 2003, s. 5-6, 24-26, 53-55; Hatice Mumyılmaz, "Dr. Adnan Adivar'da Bilim, Metodoloji ve İlim Zihniyeti," *Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. 6, S. 11, (2014), s. 129; Feza Günergun, "Adnan Adivar'ın Bilim Tarihi Çalışmaları: Osmanlı Türklerinde İlim'den Önce ve Sonra," *Osmanlı Bilim Araştırmaları Dergisi*, C. 8, S. 2, (2006), s. 14-22.

sürmemekle birlikte onun dönemi bakanlık teşkilatlanmasının temelini atıldığı dönemdir.⁶⁴

Dr. Adana Adıvar Beyin 10 Mart 1921 tarihinde görevinden ayrılması üzerine yerine Dr. İbrahim Refik (Saydam) Bey⁶⁵ Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı'nın başına getirilmiştir. 10 Mart 1921-20 Aralık 1921, 30 Ekim 1923-21 Kasım 1924 ve 4 Mart 1925- 25 Ekim 1937 tarihleri arasında olmak üzere üç defa Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı yapmıştır. Dr. Refik Saydam Bey on dört yıl boyunca yürütmüş olduğu görevinde Dr. Adnan (Adıvar) Bey döneminde planlanmış olan Sağlık Bakanlığı'nın teşkilatlanmasına yönelik olan çalışmaların hedefine ulaşmasına yönelik faaliyetleri devam ettirilmiştir. Nitekim Bakanlık yaptığı süre zarfı içerisinde bu hedefi büyük ölçüde gerçekleştirerek günümüz Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı'nın teşkilatlanmasını oluşturduğu bilinmektedir. Ayrıca onun döneminde eksik olan sağlık personeli, sağlık kurumları ve araçlarının temin edilmesi için yoğun bir mücadele yürüterek Anadolu halkının temel sorunlarından biri olan bulaşıcı ve salgın hastalıklarla mücadelede başarı sağlamaya yönelik önemli çalışmaları olmuştur.⁶⁶

Sınırlı bütçe ile Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı'nın başında bulunan Dr. Refik (Saydam) Bey döneminde hekim, eczacı, hemşire, ebe, sağlık teknisyeni ve sağlık hizmeti veren kurumlar ile yatak sayılarındaki artış aşağıda Tablo 1.2'de gösterilmiştir:

⁶⁴ Durgu (Çobanoğulları), *Dr. Abdülhak Adnan Adıvar ve Siyasi Yaşamı*, s. 76.

⁶⁵ 1881 yılında İstanbul'da doğmuştur. Mahalle Mektebi'nde eğitim gördükten sonra 1892 yılında Fatih Askeri Rüştiyesi'ne kayıt yaptırmıştır. Çengelköy Askeri İdadisi'ni bitirdikten sonra 1900 yılında Askeri Tıbbiye'ye (Tıbbiye-i Mülkiye) kayıt yaptırmıştır. Soyadı kanunuyla birlikte Atatürk, Refik Bey'e "Saydam" soy isminin verilmesini şu şekilde açıklamıştır: "Ben Ona niçin Saydam dedim? O içi dışı bir, tertemiz bir insan pırlantasıdır da ondan...". Mustafa Kemal Paşa ile birlikte Samsun, Havza, Amasya, Sivas ve Erzurum vilayetlerine giderek Milli Mücadele'ye katılmıştır. Meclis'in açılmasıyla birlikte İstanbul Milletvekili olarak Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığına getirilmiştir. 1938 yılında İçişleri Bakanlığı'na, 1939'da ise Başbakanlık görevine getirilmiştir. 7 Temmuz 1942 tarihinde vefat etmiştir. *Dr. Refik Saydam 1881 – 1942, Ölümünün 40. Yılı Anısına*, Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı Yayınları, Ankara: 1982, s. 7-13; Kemal Arı, "Cumhuriyet'in Sağlık Devrimcisi: Dr. Refik Saydam," *Vatan ve Sıhhat – Tıbbiyenin Yurtseverliği*, (2015), s. 306; Bülent Kara, *Birinci Dönem Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde Dr. Refik (Saydam) Bey (1881-1942)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi SBE, Erzurum: 1995, s. 10, 18; *Akgün*, 27 Ocak 1939, s. 1; *Yeni Işık*, 9 Temmuz 1942, s. 1; *Yeni Işık*, 11 Temmuz 1942, s. 1; *Cumhuriyet*, 8 Temmuz 1942, s. 1.

⁶⁶ Kemal Arı, "Cumhuriyet'in Sağlık Devrimcisi: Dr. Refik Saydam," *Vatan ve Sıhhat – Tıbbiyenin Yurtseverliği*, s. 291-305.

Tablo 1. 2. Dr. Refik Saydam'ın bakanlığı döneminde sağlık personelinin gösteren cetvel

Sağlık Personeli	1.923	1.925	1.930	1.935
Hekim	344	728	1.182	1.625
Kişi Başına Düşen Hekim Sayısı	19.860	16.480	12.220	9.270
Eczacı	60	-	127	135
Hemşire	?	-	202	325
Ebe	136	-	400	451
Sağlık Teknisyeni	560	-	1.268	1.365

Kaynak: Umut Karabulut, “Cumhuriyetin İlk Yıllarında Sağlık Hizmetlerine Toplu Bir Bakış: Dr. Refik Saydam'ın Sağlık Bakanlığı ve Hizmetleri (1925-1937),” *ÇTTAD*, C. VI, S. 15, (2007), s. 153.

Tablo 1. 2'deki veriler incelendiğinde Refik (Saydam) Bey döneminde sağlık personeli ile ilgili istihdamda 1923, 1925, 1930 ve 1935 yıllarında istikrarlı bir artış yaşandığı görülmektedir. Sağlık personeli kadar önemli olan bir diğer konu ise sağlık kurumları ile bu kurumlarda hasta başına düşen yatak sayısıdır. Bu dönemde mevcut olan sağlık kurumları ve yatak sayısı aşağıda Tablo 1. 3'te gösterilmiştir:

Tablo 1. 3. Dr. Refik Saydam Beyin bakanlığı döneminde sağlık kurumları ve yataklı sayısını gösteren cetvel

Yıl	1923	1930	1935
Kurum Sayısı	86	182	176
Yatak Sayısı	6.437	11.398	13.038
Bir Yatağa Düşen Kişi Sayısı	1.920	1.260	1.240

Kaynak: Umut Karabulut, “Cumhuriyetin İlk Yıllarında Sağlık Hizmetlerine Toplu Bir Bakış: Dr. Refik Saydam'ın Sağlık Bakanlığı ve Hizmetleri (1925-1937),” s. 153-154.

Tablo 1. 3'ten hareketle 1923 ve sonrası süreçte sağlık kurumlarındaki yatak sayısının hızla arttığı ancak 1930-1935 döneminde sağlık kurumu sayısında azalma olduğu dikkati çekmektedir.

Dr. Refik Saydam Beyin 20 Aralık 1921 tarihinde görevinden sağlık sorunları nedeniyle istifa etmesi sonucunda yerine Dr. Rıza (Nur)⁶⁷ geçmiş, 24 Aralık 1921-27 Ekim 1923 tarihleri arasında görev yapmıştır. Sağlık bakanı olarak seçildiğinde Sinop'ta bulunan Dr. Rıza (Nur) Bey sağlık sorunlarını gerekçe göstererek görevi kabul etmese de Mustafa Kemal'in telgrafı, Sinop halkının ve eşinin ısrarı sonucunda görevi kabul ederek Ankara'ya gitmiştir. Bakanlığı döneminde ilk defa *İstatistik ve Neşriyat Şubesi*'ni kurmuş ve *karantina beklemek* uygulamasına son vermiştir. Dr. Rıza Nur Bey sağlık konuları ile ilgilenmenin yanı sıra hem ülke sınırları içerisinde hem de dünyada da meydana gelen gelişmeleri yakından takip etmiştir. Tarih ve politika konularında tecrübeli olmasının yanı sıra Fransızca'yı da iyi bilmesi neticesinde Lozan Konferansı'na gidecek olan delegeler arasında yer almıştır.⁶⁸ 1922 yılında istifasını meclise sunan Dr. Rıza Nur Beyin sağlık bakanlığı görevini icra ettiği dönem içerisinde en önemli özelliği ise sağlık alanında yürütmüş olduğu politikayı Türkçülük ve milliyetçilik temelleri üzerinde inşa etmiş olmasıdır.⁶⁹

Dr. Rıza Nur Beyin istifasının meclis tarafından kabul edilmesi üzerine 20 Ekim 1923-21 Kasım 1924 tarihleri arasında Dr. Refik (Saydam) Beyin görev yapmasından sonra Sağlık Bakanlığı'nın başına Dr. Mazhar (Germen) Bey⁷⁰

⁶⁷ 1879 yılında Sinop'ta dünyaya gelmiştir. 1895 yılında Tıbbiye İdadisi'nden mezun olduktan sonra Askeri Tıbbiye'ye kayıt yaptırmıştır. 1901 yılında Askeri Tıbbiye'den mezun olduktan sonra Gülhane Hastanesi'nde göreve başlamıştır. Milli Mücadele'den sonra kurulan hükümette Sinop Milletvekili olarak Maarif Vekilliği'ne getirilmiştir. Hariciye Vekilliği'nden sonra 24 Aralık 1921 tarihinde Sıhhiye Vekilliği'nin başına geçmiştir. Bundan sonraki dönemde ise bilimsel çalışmalarla uğraşan Dr. Rıza Bey 8 Eylül 1942 tarihinde vefat etmiştir. Dr. Rıza Nur, *Hayat ve Hatıratım*, İstanbul: Altındağ Yayınevi, 1967, s. 51-57; Derya Sarı, Dr. *Rıza Nur'un Hatıralarının Bir Değerlendirmesi (30 Ekim 1918-1 Kasım 1922)*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi SBE, İstanbul: 1996, s. 3-6; Rıza Nur, *Hürriyet ve İtilaf Fırkası Nasıl Doğdu? Nasıl Öldü?*, İstanbul: Kitabevi Yayınları, 1996, s. 110; Melek Ulusoy, "Dr. Rıza Nur'un Milli Eğitim Bakanlığı Faaliyetleri," *Karaelmas Eğitim Bilimleri Dergisi*, C. 2, S. 2, (2014), s. 178-180; Buket Karalı, *Dr. Rıza Nur Hayatı ve Kişiliği*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, İzmir: 2011, s. 22-93; *T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, Devre I, İçtima: 3, C. 23*, Ankara, T.B.M.M. Matbaası, 1939, s. 97-99.

⁶⁸ Karalı, *a.g.t.*, s. 57, 64.

⁶⁹ *T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, Devre I, İçtima: 3, C. 23*, s. 99-97.

⁷⁰ 1887 yılında Aydın'da dünyaya gelen Mazhar Bey, ilk ve orta öğrenimini Aydın ve İzmir'de tamamladıktan sonra İstanbul Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye-i Şahane'ye kayıt yaptırmış ve 1907 yılında buradan mezun olmuştur. Dr. Mazhar Bey Sağlık Müfettişliği, Balıkesir Livası Hekimliği, Fırat Nahiyesi Hekimliği, Soma Belediyesi Hekimliği, Sıhhiye Dairesi Müfettişliği, Eskişehir Askeri

getirilmiştir. 22 Kasım 1924-03 Mart 1925 tarihleri arasında görev yapan Dr. Mazhar Bey gerek görev başında bulunduğu sürenin kısa olması gerekse Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin uyguladığı sağlık politikalarının daha önceki bakanlar döneminde şekillenmiş olmasından dolayı mevcut sağlık politikasını devam ettirilmiştir. Daha önceki dönemlerde olduğu gibi bu dönemde de temel sorun olan salgın ve bulaşıcı hastalıklarla mücadeleye önem verilmiştir.⁷¹

Dr. Mazhar Beyin görevinin sona ermesiyle birlikte bakanlık görevine Dr. Refik Saydam'ın (4 Mart 1925-25 Ekim 1937) ardından Dr. Ahmet Hulusi (Alataş) Bey⁷² getirilmiştir. İç hastalıklar alanında uzman olan ve 14. hükümet döneminde İzmir Belediye Reisliği yapan Dr. Hulusi Alataş Bey 25 Ekim 1937-18 Ocak 1945 tarihleri arasında Şükrü Saraçoğlu'nun kurmuş olduğu kabinede görevini icra etmiştir.⁷³

18 Ocak 1945 tarihinde Dr. Hulusi Alataş'tan boşalan bakanlık koltuğuna aynı tarihte Dr. Mehmet Sadi Konuk Bey⁷⁴ oturmuştur. 14. Hükümeti kuran Şükrü Saraçoğlu liderliğinde kurulan kabinede Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı'nın başına getirilen Dr. Sadi Konuk ile Dr. Sadi Irmak arasında isim benzerliğinden dolayı bir karışıklık yaşanmıştır. Kabine listesi Cumhurbaşkanı İsmet İnönü'ye sunulunca ortaya çıkan bu karışıklık neticesinde kabineye yanlışlıkla alınan Dr. Sadi Irmak için Çalışma Bakanlığı kurularak bu bakanlığın başına getirilmiş, Dr. Sadi

Hastanesi Baştabipliği görevlerini icra ettikten sonra 22.11.1924-03.03.1925 tarihleri arasında Sıhhiye ve İçtima-i Muavenet Vekilliği görevinde bulunmuştur. Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde başkanlık yapmıştır. 06.11.1967 tarihinde vefat eden Dr. Mazhar Bey, Aydın ilinde uzun süre boyunca milletvekilliği yapan ender kişilerden biri olmuştur. Melih Tınal, "Türkiye Büyük Millet Meclisi Birinci Dönemde Doktor Milletvekilleri," *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. 2, S. 6, (2009), s. 622; *T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, Devre VI, İçtima: 4, C. 28*, Ankara, T.B.M.M. Matbaası, 1939, s. 8-11; Hakan Mehmet Kiriş, "Aydın İlinde Siyasal Gelenekler Doğrultusunda 12 Haziran 2011 Milletvekili Genel Seçimlerinin Analizi," *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, c.y., S. 24, (2011), s. 177-178.

⁷¹ Tınal, "Türkiye Büyük Millet Meclisi Birinci Dönemde Doktor Milletvekilleri," s. 622.

⁷² 1882 yılında Konya'da doğan Hulusi Alataş, Askeri Tıbbiye'de eğitim alarak iç hastalıkları alanında uzmanlaştıktan sonra Askeri Tıbbiye Müdürlüğü, İzmir Belediye Başkanlığı, Aydın ve Konya Milletvekilliği görevlerini icra etmiştir. Ayrıca Aydın Milletvekilliği yaptıktan sonra 1945-1946 yıllarında Sağlık Bakanlığı görevinde bulunan Alataş 1964 yılında vefat etmiştir. https://wikivisually.com/lang-tr/wiki/Ahmet_Hulusi_Alata%C5%9F# , Erişim Tarihi: 16.10.2017; *Akşam*, 27 Teşrinievvel 1937, s. 1.

⁷³ https://www.basbakanlik.gov.tr/Forms/Global/Government/pg_CabinetHistory.aspx, Erişim Tarihi: 30. 11. 2017.

⁷⁴ 1894 yılında İstanbul'da dünyaya gelen Mehmet Sadi Konuk, tıp alanında eğitim görmüştür. Hekimlik görevinin yanı sıra siyasetle de ilgilenmiş, Bursa ve Samsun Milletvekilliği yapmıştır. Dr. Mehmet Sadi 18.01.1945-05.08.1946 tarihleri arasında Sıhhat ve İçtima-i Muavenet Vekilliği görevini icra etmiştir. 1962 tarihinde vefat etmiştir. <http://www.beah.gov.tr/hakk%C4%B1m%C4%B1zda.html>, Erişim Tarihi: 16. 10. 2017.

Konuk ise Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı'nın başına getirilerek sorun çözülmüştür.⁷⁵

18 Ocak 1945-05 Ağustos 1946 tarihleri arasında görevini icra eden Dr. Sadi (Konuk) Bey görevden ayrıldıktan sonra Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı'nın başına İzmir Belediye Başkanlığı ve Denizli Milletvekiliği yapan Dr. Behçet Uz⁷⁶ getirilmiştir. Recep Peker ve Hasan Saka'nın kurmuş olduğu hükümetler döneminde 07 Ağustos 1946-10 Haziran 1948 tarihleri arasında Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı görevini icra eden Dr. Behçet Uz Bey döneminde “*Birinci On Yıllık Sağlık Planı*” hazırlanmış ve bu sağlık planı ülkemizde hazırlanan ilk sağlık planı olmuştur. Bakanlığının ilk altı ayında yoğun bir çalışma neticesinde hazırlanan plan, ülke sınırları içerisinde yoksul-zengin, şehirli-köylü ayırt etmeksizin herkese sağlık hizmetinin verilmesi ve hazırlanan plan çerçevesinde her 40 köyde 10 ile 15 yataklı sağlık kurumları kurularak halka hizmet vermek amaçlanmıştır. Hazırlıkları tamamlanan On Yıllık Sağlık Planının bu dönemde yasalaşarak uygulamaya konulmadığı görülmekle birlikte 1954-1955 yıllarında üçüncü Adnan Menderes döneminde tekrar Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı'nın başına getirilen Dr. Behçet Uz Bey bu planı uygulamaya koymak için girişimlerde bulunmamıştır.⁷⁷

Dr. Behçet Uz'un görevinin sona ermesiyle birlikte yerine Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı'nın başına Dr. Kemali (Bayazıt) Bey⁷⁸ getirilmiştir. 10 Haziran

⁷⁵ Altan Deliorman, *Türk Yurduunun Bilgeleri*, İstanbul: Timaş Yayınları, 2009, s. 178-179.

⁷⁶ 1893 yılında Denizli'de dünyaya gelmiştir. İzmir İdadisinde eğitim gördükten sonra *Mekteb-i Tıbbiye-i Adliye-i Şahane*'ye kayıt yaptırmıştır. Tıp alanında farklı alanlarda hizmet verdikten sonra 1930 yılında İzmir Belediye Reisliği'ne getirilmiş ve 1940 yılına kadar bu görevi icra etmiştir. 7 Ağustos 1946 tarihinde Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı'na getirilerek 1948 yılına kadar bu görevi yürütmüştür. 1954 yılında yapılan seçimlerde İzmir Milletvekili olarak Sağlık Bakanlığı görevine tekrar getirilmiştir. 1955'te bu görevinden ayrılmışsa da Demokrat Parti'den milletvekili olarak 1960 yılına kadar Meclis'te yer almıştır. 17 Mayıs 1986 tarihinde ise vefat etmiştir. Hülya Öztürk, *Dr. Behçet Uz ve Sağlık Politikaları*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü, Eskişehir: 2011, s. 4-19, 87-108; BCA, Fon: 30.11.1.0, Kutu: 126, Dosya: 42, Sıra: 6; *Cumhuriyet*, 20 Mayıs 1986, s. 14; *Milliyet*, 20 Mayıs 1986, s. 2, 13.

⁷⁷ Mustafa Karatepe, “Buldanlı Sağlık Bakanı Behçet Uz,” *Buldan Sempozyumu Bildiri Metinleri*, İzmir: (2006), s. 184-185.

⁷⁸ 1903 yılında İstanbul'da dünyaya gelmiştir. İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesi'nden mezun olduktan sonra Antalya Sıtma Mücadelesi Laboratuvarı Şefliği, Eskişehir Hükümet Tabipliği ve Ankara Hükümet Tabipliği, Antalya Halkevi Başkanlığı görevinde bulunmuş ve daha sonra Maraş Milletvekiliği, Cumhuriyet Halk Partisi (CHP) Temsilciliği görevlerini yerine getirmiştir. Evli ve bir çocuk babası olan Dr. Kemali Bayazıt, 10 Haziran 1948 ile 22 Mayıs 1950 tarihleri arasında Sağlık Bakanlığı görevi yapmıştır. 19.03.1972 tarihinde vefat etmiştir. Sema Yıldırım, Behçet Kemal Zeynel, *TBMM Albümü 1920-1950*, 2. Baskı, Ankara: TBMM Basın ve Halkla İlişkiler Müdürlüğü Yayınları No: 1, 2010, C. 1, s. 346; Tekin, *Sihhat ve Muavenet-i İctimaiye Vekâleti'nden Sağlık Bakanlığı'na (1920-2000)*, s. 229.

1948 tarihinde göreve geldikten sonra iki yıl sağlık bakanlığı görevini icra eden Dr. Kemali Bayazıt 22 Mayıs 1950 tarihinde görevden ayrılmıştır. Daha sonra yerine geçen Dr. N. Reşat Belger Bey⁷⁹ 22 Mayıs 1950-19 Eylül 1950 tarihleri arasında Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı görevini icra etmiştir.⁸⁰

1.4. Mustafa Kemal'in Sağlık Alanındaki Düşünceleri

Cumhuriyet döneminde sağlık alanında en önemli gelişme kuşkusuz Sağlık Bakanlığı'nın kurulmuş olmasıdır. Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemlerinde meydana gelen değişimler neticesinde sağlık hizmetlerini yürüten kurumun İçişleri Bakanlığına bağlı olarak hizmet verdiği bilinmektedir. Ancak Türkiye Cumhuriyeti'nde Mustafa Kemal liderliğinde kurulan Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin ilk hükümeti kurulmadan bir gün önce 2 Mayıs 1920 tarihinde üç sayılı yasa ile Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı adı altına kurularak sağlık hizmetlerinin Bakanlık seviyesine çıkarılarak verilmeye başlandığı bilinmektedir.⁸¹

Sağlıklı bir devlet yapılanmasının oluşması için sağlıklı bir topluma ihtiyaç duyulduğunun farkında olan Mustafa Kemal Atatürk Türk toplumunun sağlık durumu ile yakından ilgilenmiş ve özellikle Osmanlı İmparatorluğu'nun son zamanlarında artmış olan salgın hastalıklarla mücadele edilmesi konusunda kararlı bir duruş sergilemiştir. Nitekim Atatürk'ün bulaşıcı hastalıklarla ilgili dile getirdiği ifadeler şu şekildedir:

“Milletimizin sağlığının korunması ve kuvvetlendirilmesi, ölümlerin azaltılması, nüfusun artırılması, toplumsal ve bulaşıcı hastalıkların etkisiz bir duruma getirilmesi, böylece bireylerin dinç ve çalışmaya yetenekli bir biçimde sağlıklı yetiştirilmesi, amacımızdır.”⁸²

⁷⁹ 1882'de İstanbul'da doğmuştur. Fransızca, İngilizce ve Arapça gibi dilleri iyi bilen Dr. N. Reşat Belger, Askeri Tıbbiye ve Paris Tıp Fakültesi'nde eğitim gördükten sonra iç hastalıklar ve hidroklimatoloji alanında uzmanlaşmıştır. Belger, İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesi öğretim üyeliği, Kızılay Genel Başkanlığı, İstanbul Milletvekilliği, Kurucu Meclis Milli Birlik Komitesi Temsilciliği ve Sağlık Bakanlığı görevlerini icra etmiştir. Mustafa Kemal Atatürk'ün özel hekimi olan Dr. Reşat Belger, siroz teşhisini koyan ilk hekimdir ve 29.09.1961 tarihinde vefat etmiştir. Tekin, *Sıhhat ve Muavenet-i İctimaiye Vekâlet'inden Sağlık Bakanlığı'na (1920-2000)*, s. 300.

⁸⁰ <https://www.saglik.gov.tr/TR,11490/bakanlarimiz.html>, Erişim Tarihi: 10. 10. 2017.

⁸¹ Erdem Aydın, “Atatürk'ün Sağlık Kavramı ve Anlayışı,” *Ankara Tıp Mecmuası*, c.y., S. 48, (1995), s. 44.

⁸² Necmi Ayanoğlu, *Atatürk'ün Sağlıkla İlgili Özdeyişleri ve Sözleri*, Ankara, Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı Yayınları, 1981, s. 3-4.

1 Mart 1922 tarihinde Atatürk'ün dile getirdiği bu ifadelerden anlaşılacağı gibi sağlık alanında yürütülen temel politikanın bulaşıcı hastalıkların etkisiz hale getirilerek dinç ve çalışmaya yetenekli bireyler yetiştirmektir. Yine aynı tarihte yapılan konuşmada bulaşıcı hastalıklarla mücadele konusunda tedavi amaçlı kullanılan aşuların tamamının memlekette olduğuna değinmiştir.

Cumhuriyet'in ilk yıllarında Anadolu'nun çeşitli vilayetlerinde etkili olan salgın hastalıklardan biri olan ve kendisinin de yakalandığı sıtma hastalığı ile ilgili olarak Mustafa Kemal Atatürk 1 Mart 1923 tarihinde şu sözleri sarf etmiştir:

“Sıtma hastalığının kökünden sökülmesi için tek çare olan toprakların kurutulması ve iyileştirilmesi sorununa derhal, şehir ve köylerin sağlık koruma şartlarının düzeltilmesine ise doğal şartlara döner dönmez başlamak bayındırlık ve sağlık işlerimizin en kaçınılmaz ve önemli görevlerinden biri olacaktır.”⁸³

Yine Atatürk Cumhuriyet'ten önceki süreçte halk sağlığının ihmal edildiğini, sorunlarla ciddi bir şekilde mücadele edilmediğini *“Zamanımıza kadar genel sağlığın uğradığı ihmalin derecesi, mücadele yoluna girildikçe daha kuvvetli kendisini göstermektedir”⁸⁴* sözleriyle ifade etmiştir. 1 Mart 1923 tarihinde Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin I. Dönem 4. Yasama yılı açılış konuşmasında ülkenin sağlık alanında geldiği noktaya değinmiştir. Sağlık alanında gelinen son noktanın sevindirici olduğunu, sağlık alanında genellikle bulaşıcı hastalıkların tedavi edilmesi ve hastalıkların önlenmesine yönelik hizmet sağlandığını, daha önceki yıllara göre eksik kalan sağlık personeli ve hekim sayısının artırılması için hekimlerin maaşlarının arttırıldığını, okullardan mezun olan öğrencilere zorunlu hizmet uygulamasının getirilmesi sayesinde bu açığın kapatılacağını, Anadolu'nun çeşitli vilayetlerinde bulaşıcı hastalıklarla mücadele amaçlı beş hastanenin açılacağını ve komşu ülkelerden gelecek olan salgın dalgalarının önlemesi amacıyla çeşitli önlemler alınacağını belirtmiştir.⁸⁵

⁸³ Ayanoğlu, a.g.e., s. 5.

⁸⁴ Utkan Kocatürk, *Atatürk'ün Fikir ve Düşünceleri*, Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi, 1999, s. 327-310.

⁸⁵ *Türkiye Büyük Millet Meclisi Tutanak Dergisi*, D. I, C. 28, s. 2.

Atatürk'ün Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin II. Dönem 3. Yasama yılı açılış konuşmasında ise sağlık kuruluşların çalışmalarından duyduğu memnuniyeti 1 Kasım 1925 tarihinde şu şekilde ifade etmiştir:

*“Sağlık kuruluşlarımızda, ülkenin gereksinimine uygun olarak yerini bulan bir çalışma gözlenmektedir. Cumhuriyet hükümetinin başlı başına bir prensip olarak başarı ile izlediği sağlık savaşının gittikçe genişliği arttırılarak sürdürülmesi gerekir ve bu durum çok önemlidir.”*⁸⁶

1 Kasım 1937 tarihinde Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin V. Dönem 3. Yasama yılı açılış konuşmasında Mustafa Kemal Atatürk,

“Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığının bu sorun üzerindeki sistemli çalışmaları, yüksek Kamutayı sevindirecek durumda gelişmektedir” diyerek sosyal yardım çalışmalarında ekonomik politikayla uygun olarak yürütmekte olduğunu ve *“Sağlam ve güçlü bir nesil, Türkiye'nin özüdür”* ilkesi doğrultusunda hareket ederek bakanlığın çalışmalarını azimli bir şekilde devam ettirdiğini dile getirmiştir.⁸⁷

1.5. Cumhuriyet'in İlk Yıllarında ve Sonrasında Yürütülen Sağlık Politikaları

Türkiye'de sağlık alanında modernleşme hareketleri Cumhuriyet'in ilanından önceki sürece uzanmaktadır. Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemlerine doğru sağlık alanında düzenlemeye gidilmiştir. 19. Yüzyıldan itibaren sağlık alanında yapılan reformlar neticesinde ülke sınırları içerisinde barınan halka daha iyi hizmet verebilmek amacıyla 1871 yılında *İdareyi Umumiye-i Tıbbiye Nizamnamesi* yayımlanmıştır. Yayımlanan bu nizamname çerçevesinde *Memleket Tabipleri* ve *Tabip Muavini* makamları oluşturulmuştur. Oluşturulan bu makamlar aracılığı ile ülkenin değişik bölgelerinde sağlık hizmetlerini yürütmek amacıyla hekim ve bu hekimlere yardım etmek amacıyla görevliler atanmıştır. 1912 yılında çıkarılan *Vilayet-i İdare-i Sıhhiye Nizamnamesi* ile *Memleket Tabipleri* makamı kaldırılarak yerine *Hükümet Tabibi* ismiyle yeni bir makam kurulmuştur. Milli Mücadele sürecinde ise gerek birden çok cephede savaşılması gerekse ülke içerisinde çıkan isyanlardan dolayı ekonomi ağır darbe almış ve var olan maddi kaynaklar ise

⁸⁶ Türkiye Büyük Millet Meclisi Tutanak Dergisi, D. II, C. 19, s. 7.

⁸⁷ Türkiye Büyük Millet Meclisi Tutanak Dergisi, D. V, C. 20, s. 3.

cephede savaşan askerlerin sağlık giderlerine ayrılarak sivil halkın sağlığı arka plana itilmiştir. Oluşan bu koşullar çerçevesinde Anadolu halkı arasında bulaşıcı ve salgın hastalıklar geniş alanlara yayılmış ve Anadolu halkını pençesi altına almıştır.⁸⁸

1.5.1. 1920-1938 Yılları Arasında Yürütölen Sağlık Politikası

Cumhuriyet'in kuruluş döneminde 1920 ile 1938 yılları arasında Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Atatürk tarafından görevlendirilen İsmet İnönü hükümetleri kurulmuştur. İsmet İnönü hükümetleri dönemlerinde Sihat ve İçtimai Muavenet Vekilliği'nin başına sırasıyla Dr. Adnan Adıvar, Dr. Refik Saydam, Dr. Rıza Nur ve Dr. Mazhar Germen Beyler getirilse de Sihat ve İçtimai Muavenet Vekilliği'nin teşkilatlanması ve yürütmüş olduğu politikaların şekillenmesi Dr. Refik Saydam Beyin sağlık vekilliği döneminde olmuştur. Nitekim 18 yıllık süreyi kapsayan bu dönem içerisinde Dr. Refik (Saydam) Beyin on dört yıl sağlık vekilliği yaptığı görölmektedir. Onun vekilliği döneminde çıkarılmış olan tüzük ve kanunlarla koruyucu sağlık hizmetlerinin geliştirilmesi sağlanmıştır. Ayrıca yürütölen çalışmalarla halkı sağlık hizmetleri alanında bilinçlendirmek, bulaşıcı ve salgın hastalıklarla mücadele etmek ve sağlık teşkilatının ayrıntılı bir şekilde yeniden örgütlenmesi sağlanmaya çalışılmıştır. 4 Mart 1925 tarihinde Dr. Refik Saydam Beyin vekilliği döneminde sağlık alanında yapılan köklü değişiklik ve atılımlara ilişkin kararlar şu başlıklar altında gerçekteşmiştir:

- ✓ Devlet sağlık teşkilatının kurulmasının kararlaştırılması,
- ✓ Sağlık personeliyle birlikte sağlık alanında hizmet vermek için yeterli hekim yetiştirilmesi,
- ✓ Hastalara daha iyi hizmet vermek amacıyla Numune Hastanelerin açılması,
- ✓ Ebe ve sağlık memurlarının yetiştirilmesi,
- ✓ Ölüm oranının düşürölmesi için doğum ve çocuk bakımevlerinin açılması,
- ✓ Sıtma, frengi, trahom ve diğer bulaşıcı hastalıklarla mücadele edilmesinin ve verem sanatoryumunun kurulması,

⁸⁸ Halil İbrahim Aksakal, *Atatürk Dönemi Sağlık Politikaları (1923-1938)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Fırat Üniversitesi SBE, Elazığ: 2011, s. 10-16.

- ✓ Ülkenin en ücra köşesinde yaşayan halka sağlık hizmeti vermek amacıyla sağlık ve sosyal yardım teşkilatını köylere götürebilmek için teşkilatlanmada yeniden düzenleme sağlanması,
- ✓ Halka sağlık ve sosyal yardım konusunda daha iyi hizmet vermek amacıyla kanunların çıkarılması,
- ✓ Merkez Hıfzıssıhha Müessesesi ve Hıfzıssıhha Okulu'nun kurulmasının kararlaştırılması.⁸⁹

1920 ile 1938 yılları arasında ağırlıklı olarak Dr. Refik Saydam'ın vekillik yaptığı Sağlık Bakanlığında meydana gelen gelişmeler incelendiğinde Cumhuriyet'in ilk yıllarında, öncelikle vekilliğin ülkenin her köşesinde bulunan halka sağlık hizmeti sunabilmesi için teşkilatlanmanın yeniden oluşturulduğu, halkın önemli sorunlarından biri olan bulaşıcı hastalıklarla mücadele etmek amacıyla gerekli önlemlerin alındığı ve bu konuda kısa zamanda başarı elde edilmesi için bütün imkânların seferber edildiği, doğum sırasında yaşanan bebek ölümlerinin azaltılması ve nüfusun arttırılmasına yönelik tıp bilgi ve birikimine sahip ebe ve hekimlerin yetiştirilmesine yönelik çalışmaların yürütüldüğü görülmektedir. Yapılan bu çalışmaların yanı sıra sağlık alanında halka hizmet vermekte yetersiz kalan sağlık kurumlarının arttırılması ve var olanların tamir edilmesiyle birlikte sağlık personeli yetiştirmeye yönelik faaliyetlere ayrıca önem verilmiştir.

Sağlık alanında hizmet vermek amacıyla yetersiz olan sağlık personeli yetiştirmek amacıyla 1924 senesinde İstanbul Tıp Öğrenci Yurdu ile Ebe Öğrenci Yurdu ve Sivas'ta Küçük Sıhhat Memurları Okulu açılmıştır. 1925 yılında Konya ve Ankara gibi vilayetler başta olmak üzere Malatya, Kars, Erzurum, Adana ve Çorum'da muayenehane ve çocuk bakımevleri açılmıştır.

Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı'nın bütçesindeki değişime bakıldığında ise 1923 yılında 3.038.226 lira olan bütçe 1935'te 4.820.587 liraya çıkmıştır. 1933 yılında 57 vilayette Sağlık ve Sosyal Yardım Müdürlüğü vardır. Sağlık hizmeti vermek ve salgın hastalıklarla mücadele için 440 küçük sağlık memuru, bulaşıcı hastalıklarla mücadelede 146 uzman hekim, 40 asistan, 227 belediye hekimi, 400

⁸⁹ Eda Gülşen Gömleksiz, *Sıhhat ve İctimai Muavenet Vekili Dr. Refik Saydam Döneminde Sağlık Koşulları ve Politikaları (1923-1937)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi SBE, Ankara: 2005, s. 1-5.

belediye ebesi ayrıca Numune Hastaneleri, Doğum Evleri, Özel İdare ve Belediye Hastaneleri, 101 Muayene ve Tedavi Evleri ile Akıl ve Sinir Hastalıkları Hastaneleri hizmet vermiştir.⁹⁰

1925 yılından itibaren Milli Türk Tıp Kongreleri toplanmaya başlanmıştır. 1925 ile 1938 seneleri arasında bu kongrelerin ilk altısı yapılmıştır. Tıp alanında bilimsel gelişmelerin sağlanması amacıyla düzenlenen konferans ve kongreler dışında ülke dışından tıp alanında uzmanların davet edildiği gibi ülke dışına da hekim ve tıp öğrencileri gönderilmiştir.⁹¹

Cumhuriyet'ten önceki süreçte kurulmuş olan hastanelerin bilimsel açıdan geliştirilmesi için çalışmalar başlatılmıştır. Ayrıca bilimsel çalışmaların yapılması amacıyla Ankara vilayetinde 1928 yılında *Hıfzıssıhha Müessesesi* kurulmuştur. Kurulmuş olan bu müessese bulaşıcı hastalıklarla mücadele konusunda önemli görevler üstlenmiştir. 1930 senesinde kabul edilen 1593 sayılı *Umumi Hıfzıssıhha Kanunu* çerçevesinde bulaşıcı hastalıklarla mücadele yöntemleri belirlenmiş, bulaşıcı hastalıklarla mücadelede tedavi yöntemi olarak kullanılan kuduz serumu, BCG aşısı, çiçek aşısı gibi aşuların ülke sınırları içerisinde üretilmesi hedeflenmiş ve dışarıdan alınacak olan aşuların ise Bakanlık tarafından belirlenen koşullara uygun olması gerektiği belirtilmiştir.⁹²

Dr. Refik (Saydam) Bey döneminde 1938 yılına kadar sağlık alanında çıkarılan kanun ve tüzüklere bakıldığında ise toplum sağlığının korunması, sağlık personelinin görevlerinin belirlenmesi, sağlık teşkilatının belirli bir düzen içerisinde işlemesi bulaşıcı ve salgın hastalıklarla mücadele amacıyla çeşitli kanun ve tüzükler çıkarıldığı dikkati çekmektedir. Sağlık bakanlığı, sağlık politikasının yürütülmesinde önemli rol üstlenen hekim, eczacı, ebe ve hemşire gibi sağlık personelinin çalışmalarını düzenlemek amacıyla da çeşitli kanunlar çıkarılmıştır.⁹³ Çıkarılan bu kanunlara örnek verilecek olursa 8 Kasım 1923 tarihinde hekimlere zorunlu hizmet

⁹⁰ Gömleksiz, *Sıhhat ve İctimai Muavenet Vekili Dr. Refik Saydam Döneminde Sağlık Koşulları ve Politikaları (1923-1937)*, s. 13-16.

⁹¹ Gömleksiz, *a.g.t.*, s. 30.

⁹² Ali Gürsel, *Cumhuriyet Dönemi Sağlık Politikaları (1920-1960)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Ankara: 1998, s. 61-62.

⁹³ Arslan Terzioğlu, "Cumhuriyet Dönemi Türk Tıbbına ve Tıp Eğitime Kısa Bir Bakış," *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları Dergisi*, c.y., S. 2, (2002), s. 271, 272.

yükleyen *Etibbanın Hizmeti Mecburesi Hakkında Kanun* gösterilebilir.”⁹⁴ Yine yeni devletin kurulmasıyla birlikte diğer alanlarda millileşme politikası yürütüldüğü gibi sağlık alanında da bu politikanın yürütüldüğü görülmüştür. Nitekim Lozan Antlaşması’nın imzalanmasıyla birlikte kapitülasyonların yanında *Karantina Müessesesi (Meclis-i Umuru Sihhiye)* de kaldırılarak ülke sınırları içerisinde sağlık hizmetlerinin yalnızca Türk hekimleri tarafından yürütülmesi ve daha önceden izin almış yabancı hekim ve hastanelerin faaliyetlerine devam etmesi kararı alınmıştır.⁹⁵

1.5.2. 1938-1950 Yılları Arasında Yürütülen Sağlık Politikası

1938 yılı sonrası sağlık politikasına bakıldığında ise Dr. Refik (Saydam) Bey’in vekilliklerinden sonra sırasıyla sağlık bakanlığının başına gelen Dr. Hulusi Alataş, Dr. Sadi Konuk, Dr. Behçet Uz, Dr. Kemali Bayazıt ve Dr. N. Reşat Belger Beyler 1950 yılına kadar görev yapmışlardır. Görevleri boyunca genellikle bugünkü sağlık sistemimizin temellerini oluşturan Dr. Adnan Adıvar Bey ve Dr. Refik Saydam Bey’in vekillikleri döneminde sağlık alanında yapılan reformlar üzerine inşa etmişlerdir. 1946 yılına gelindiğinde ise yapılan seçimler neticesinde Demokrat Parti⁹⁶ seçimleri kazanmış ve ilk defa Türkiye’de uzun yıllar ülkeyi yöneten siyasi parti değişikliği yaşanmıştır. Kurulan yeni hükümetin üyeleri içerisinde Sağlık Vekâletine Dr. Behçet Uz getirilmiştir. Cumhuriyet döneminin ilk “*on yıllık sağlık planı*” ya da bir diğer ismiyle “*Dr. Behçet Uz Planı*” bu dönemde Yüksek Sağlık Şurası tarafından onaylanarak uygulamaya alınmak istenmişse de Dr. Behçet Uz görevden ayrıldıktan sonra uygulamaya girmiştir. Bu on yıllık sağlık planına göre şunlar hedeflenmiştir:

- ✓ Koruyucu hekimliğin kurulup ülke geneline yayılması,
- ✓ Köylerde sağlık teşkilatının oluşturulması,
- ✓ Sağlık personelinin dönemin sağlık koşullarına göre yetiştirilmesi,
- ✓ Mevcut hastanelerin bilimsel gelişmelere göre tekrar düzenlenmesi,

⁹⁴ Gömleksiz, *a.g.t.*, s. 92-95.

⁹⁵ Terzioğlu, “Cumhuriyet Dönemi Türk Tıbbına ve Tıp Eğitimine Kısa Bir Bakış,” s. 269.

⁹⁶ 21 Mayıs 1945 tarihinde Tek Partili döneminde Meclis’te bütçe görüşmelerinin başlaması sırasında CHP içerisinde parti içi muhalefet başlamıştır. Nitekim *Çiftiçiyi Topraklandırma Kanunu* Meclis’te görüşülürken İzmir Milletvekili Celal Bayar (1883-1986), Aydın milletvekili Adnan Adıvar (1899-1961), İçel milletvekili Refik Koraltan (1889-1974) ve Kars Milletvekili Fuat Köprülü’nün (1890-1960) bu kanuna karşı çıkmış ve *Dörtlü Takrir* vermişlerdir. Ancak önerge reddedilince partiden istifa eden Celal Bayar, Adnan Menderes, Fuat Köprülü ve Refik Koraltan, Cumhurbaşkanı İsmet İnönü ile görüşükten sonra 7 Ocak 1946 tarihinde Celal Bayar liderliğinde Demokrat Parti’yi kurmuşlardır. Cem Eroğlu, *Demokrat Parti (Tarihi ve İdeolojisi)*, Ankara: İmge Kitapevi Yayınları, 1990, s. 9-12.

- ✓ Ülke genelinde hizmet vermek amacıyla geniş kadroya sahip yeni sağlık tesislerinin kurulması,
- ✓ Belirlenen bu planın gerçekleşmesi için maddi ihtiyacı karşılamak amacıyla *Milli Sağlık Bankası (Milli Sağlık Sigortası Kurumu)* ve *Sağlık Sandıkları* kurulması.

Bu dönemde de sağlık alanında en önemli sorun olan halk sağlığı ve bulaşıcı hastalıklarla mücadeleye devam edilmiştir. Yürütülen en önemli çalışma ise sağlık merkezlerinin ülke geneline yayılmasının sağlanmasıdır.⁹⁷

1938 ile 1950 yılları arasında sağlık alanında yapılması hedeflenen çalışmalara bakıldığında bir önceki dönemle benzerlik göstermekle birlikte koruyucu hekimliğin ön plana çıkarılması, köylerde hizmet vermek amacıyla sağlık teşkilatının oluşturulması ve sağlık alanında bilimsel çalışmalara ağırlık verilmesinin hedeflendiği görülmektedir. Bu faaliyetlerin gerçekleştirilmesi esnasında mali açıdan sorun yaşanmaması amacıyla *Milli Sağlık Bankası* ve *Sağlık Sandıklarının* kurulması da önemlidir.

⁹⁷ Öztürk, *Dr. Behçet Uz ve Sağlık Politikaları*, s. 56-67.

2. BÖLÜM

CUMHURİYET'İN İLK YILLARINDA URFA'DA SAĞLIK

2.1. Osmanlı İmparatorluğu'nun Son Döneminde Urfa'da ki Sağlığa Genel Bir Bakış

Urfa yerleşim alanının milattan önceki dönemlerde kurulmuş ve farklı medeniyetlere ev sahipliği yapmış olması, önemli güzergâhlar üzerinde bulunması Urfa'nın kültürel ve ticari zenginliğinin yanı sıra bilim alanında da zenginleşmesini sağlamıştır. Üzerinde birbirinden farklı medeniyet ve kültürleri barındıran kent İslam hâkimiyeti ile tanıştığı dönemlerde gelişme göstererek gerek bilim gerekse kültür açısından zirveyi yaşamıştır. Emevîlerin bu bölgede hâkimiyet kurduğu süreç içerisinde kısa süreliğine “başkent” unvanını taşımış olan kent özellikle Abbasilerin hâkimiyet kurduğu dönemin ilk yıllarında bilim dünyasında önemli kentler arasında yerini almıştır. Ancak Abbasilerin yıkılış sürecine girmesiyle birlikte bölgede yaşanan şiddetli çatışmalarla savaşlar ve buna bağlı olarak ortaya çıkan iç karışıklıklar sonucunda burada yetişmiş olan önemli bilginler bu bölgeyi geri dönmek üzere terk etmek zorunda kalmışlardır. Tarih boyunca Urfa vilayeti ve çevresinde özellikle de Harran bölgesinde bilim dünyasına katkı sağlamış birçok âlim yetişmiştir. Bu âlimler daha çok tıp, felsefe, mantık, tarih, astronomi ve tefsir alanlarında eserler ortaya koymuştur.⁹⁸ Daha sonraları oluşan olumsuz koşullar neticesinde bilim adamları bu bölgeden göç etmiş ve gittikleri bölgelerde bu alanlardan farklı çalışmalar yapmıştır. Böylece başta Urfa vilayeti olmak üzere özellikle de Harran ve çevresinde yetişmiş olan bu bilginler, deneyimleri sonucunda edindikleri ve insanlığa faydalı olacağını düşündükleri ilimlerini İslam dünyasının her tarafına yaymaya başlamışlardır.⁹⁹ Bu bilimlerin başında tıp gelmektedir.

Osmanlı İmparatorluğu döneminde Urfa ve çevresinin sağlık alanındaki durumuna bakıldığında, bu döneme ilişkin yeterli bilginin bulunmadığı, var olan bilgi ve kaynakların ise konuyla ilgili yetersiz kaldığı dikkati çekmektedir. Yine de edinilen bilgiler tıpkı diğer pek çok Anadolu vilayetinde olduğu gibi Urfa'da da bilimsel tıp ve tedavi yöntemlerinden çok deneyimler sonucunda edinilen geleneksel

⁹⁸ Urfa ve çevresinde tıp alanında yetişen önemli hekimlerin isim listesi için bkz: Ek-2. s. 221.

⁹⁹ Necati Avcı, “Urfa ve Yöresinde Yetişmiş Olan Bazı Bilim Adamları,” *Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 3, S. 1, (2002), s. 96-97.

tıp ve tedavi yöntemleri ile hastaların tedavi edildiğini ortaya koymaktadır. Urfa’da hastane hizmetlerinin 19. yüzyılın sonlarında ve 20. yüzyılın başlarında başlaması¹⁰⁰ bu durumu destekler niteliktedir.

Urfa vilayetindeki ilk sağlık kurumları Urfa’ya yerleşmiş olan misyonerler tarafından kurulmuştur. Osmanlı İmparatorluğu’nun hâkimiyeti altında bulunan topraklara zaman zaman Katolik ve Protestan misyonerler¹⁰¹ gelmiş olsa da bu misyonerlerin özellikle Osmanlı İmparatorluğu’nun çöküşünün hızlandığı 19. yüzyılın sonlarında ve 20. yüzyılın başlarında akın akın geldikleri dikkati çekmektedir. Farklı milletler ve devletler tarafından Anadolu topraklarına gönderilen misyonerler gittikleri bölgelerde kendi propagandalarını yapmak ve gizli faaliyetlerini yürütmek amacıyla okullar, ibadethaneler, sağlık merkezleri, eğitim kurumları ve yetimhaneler kurmuş ve bunlar Anadolu’nun çoğu bölgesinde alanında ilkleri temsil etmiştir. Örneğin, görünürdeki görevi Urfa’da âmâ (kör) olan insanlara hizmet vermek olmakla birlikte esasen misyonerlik faaliyetlerini yaymaya çalışan *Amerikan Bord*¹⁰² örgütü tarafından 1902 yılında *Urfa Körler Okulu* açılmıştır.¹⁰³ Bu örgütün temel amacı ise günümüzde Filistin ve İsrail’in üzerinde bulunduğu yer olan ve *Kutsal Topraklar* olarak nitelendirilen bölgelerde Hristiyanlığı yaymaktır. Nitekim aynı hedefler doğrultusunda vaat edilen topraklarda hâkimiyet kurmak için aynı faaliyetler Yahudiler üzerinden İngilizler tarafından yapılmıştır.¹⁰⁴ Urfa’ya yerleşmiş olan Amerikan misyonerlerin faaliyetlerinin en önemlilerinden biri daha

¹⁰⁰ Mehmet Sait Şahinalp, *Şanlıurfa Şehrinin Kuruluş ve Gelişimi*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, SBE, Ankara: 2005, s. 162-163.

¹⁰¹ Hristiyanlık dinini daha geniş alanlara yaymak için faaliyetlere etkin şekilde katılan kişilerle misyoner, bu misyonerler tarafından kurulmuş olan teşkilatlanma ise misyon olarak adlandırılmıştır. Tarihte misyonerlik görevini üstlenen ilk kişilerin havariler olduğu bilinmektedir. Misyonerler İncil’i öğretmek ve Hristiyanlığı daha geniş alanlara yaymak için faaliyetlerde buldukları bölgelerde halkın dikkatini çekmek ve daha yakın ilişki içerisinde bulunmak için özellikle sağlık ve eğitim alanında hizmet veren kurumlar kurmuşlardır. Elif Erol Ceylan, “Urfa’da Alman Misyonerlere Ait Bir Atölye Binası “Basmahane,” *Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*, c.y., S. 37, (2016), s. 300.

¹⁰² Amerikan Bord örgütü tarafından 1848 yılında Antep’te kurulan Merkez İstasyonu’ndan iki yıl sonra 1950 yılında Urfa ve Antep’e bağlı bir istasyon olarak göreve başlamıştır. 1857 yılına gelindiğinde Urfa’daki istasyon Merkez İstasyon statüsüne yükseltilmiştir. 1869 yılına kadar bu statüde görevine devam eden istasyon bu tarihten sonra Antep’e bağlı bir dış istasyon olarak görevine devam etmiştir. Misyonerler özellikle 19. yüzyılın ortalarından itibaren Urfa vilayetine yoğun olarak gelmeye başlamışlardır. Bahattin Turgut, “Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Amerikan Bord Misyonerlerinin Urfa’daki Faaliyetleri,” *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. XIX, S. 1, (2015), s. 197-199.

¹⁰³ İdris Yücel, “Bir Misyonerlik Uygulamasının Teorisi ve Pratiği: Urfa Amerikan Körler Okulu (1902-1914),” *CTAD*, C. 7, S. 14, (2011), s. 66-68.

¹⁰⁴ Yücel, *Anadolu’da Amerikan Misyonerliği ve Misyon Hastaneleri (1880-1934)*, s. 26, 27.

çok azınlıklara hizmet vermek olmuştur. Misyonerler bölgede yürüttükleri klinik ve hastane hizmetlerinin yanı sıra özellikle azınlık halkı tedavi etmiş ve onlar için gerekli olan ilaçları ücretsiz olarak dağıtmıştır. Bu bağlamda 1916 yılında Urfa'da yaşayan azınlıklar için 880 dolarlık ilaç yardımı yapıldığı ve bu yardımların ileriki tarihlerde de düzenli olarak devam ettiği dikkate değerdir. Urfa'da sağlık alanında yeterli donanımın bulunmamasından dolayı Amerikan misyonerlerin bu alanda hizmet verebilmek için Alman Şark Misyonu'ndan destek aldığı bilinmektedir.¹⁰⁵ Alman misyonerler 1897 yılında Urfa vilayetine yerleştikten kısa bir süre sonra birer klinik, yetimhane, halı fabrikası ve okul açarak Urfa ve çevresinde yaşayan azınlıklar üzerinde planladıkları hedeflerine ulaşmak için çalışmalarına başlamışlardır.¹⁰⁶

Amerika, Almanya, Fransa ve İsviçre gibi Anadolu'da misyonerlik faaliyetlerini yürüten devletlerin özellikle Ermeni nüfusunun yoğun olduğu Güneydoğu Anadolu bölgesinde gerek sağlık alanında gerekse diğer alanlarda vermiş olduğu hizmetlerle bölgede yerleşik birçok Ermeni'nin ve diğer azınlıkların protestanlaşmalarını sağladığı bilinmektedir. Ayrıca I. Dünya Savaşı'nın 1914 yılında patlak vermesiyle birlikte Osmanlı İmparatorluğu'nda genellikle Doğu Anadolu ve Güneydoğu Anadolu bölgesinde azınlık durumda bulunan Ermenilerin Osmanlı İmparatorluğu'na karşı kışkırtılması sağlanmıştır. Nitekim bu kışkırtmalar neticesinde savaş sürerken Ermeniler Osmanlı'ya karşı ayaklanarak isyan başlatmış ve bu isyan neticesinde ülkede yaşayan binlerce vatandaş evlerini terk ederek göçmen durumuna düşmüştür. Dahası Ermenilerin Anadolu'da Müslüman halka karşı katliam girişimleri başlattığı görülmüştür.¹⁰⁷

2.2. (Cumhuriyet Öncesi) Misyonerlerin Urfa'da Kurmuş olduğu Hastaneler

Misyonerlik faaliyetlerinin yürütüldüğü en önemli alanlardan biri sağlık alanıdır. Bu alandaki faaliyetler de daha çok kurumsallaşmaya dikkat edilerek hastane, dispanser, klinik gibi sağlıkla ilgili kurum ve kuruluşların açılmasına dikkat edilmiştir. Bu bağlamda Urfa'da ilk sağlık teşekküllerinin misyonerler tarafından

¹⁰⁵ Bahattin Turgut, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Amerikan Bord Misyonerlerinin Urfa'daki Faaliyetleri," s. 213-214.

¹⁰⁶ Ceylan, "Urfa'da Alman Misyonerlerine Ait Bir Atölye Binası "Basmahane," s. 303.

¹⁰⁷ Yıldız Devenci Bozkuş, "Mary Caroline Holmes'un "Urfa'da Ermeni Yetimhanesi" Adlı Eserinde Urfa'daki İşgal Yılları ve Ermeni Yetim Çocukları," *International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, C. 9, S. 4, (2014), s. 343.

açıldığı dikkati çekmektedir. Urfa'da açılan ilk hastanenin İsviçre (Alman) hastanesi¹⁰⁸ olduğu kaynaklarda geçmektedir.

2.2.1 İsviçre (Alman) Hastanesi

İsviçre Hastanesi, 22 Temmuz 1895 tarihinde İsviçre'nin ilk bayan hekimlerinden biri olan Dr. Josephine Therese Zürcher (1866-1932) öncülüğünde Amerikan ve Alman desteği sağlanarak Urfa'nın merkezinde bulunan Bıçakçı Mahallesi'nde bir ev satın alınıp hastaneye dönüştürülmesiyle kurulmuştur. Antep Amerika Hastanesi'nde görev yapan Abraham Attariyan'ın asistanlığı ile kısa zamanda hasta kabulüne başlamıştır. Kuruluşundan sonraki altı aylık dönem içerisinde 11.970 hastaya bakılmış ve 142 ameliyat gerçekleştirilmiştir. Dr. Zürcher'in hastalanıp işi bırakması üzerine hastane 1897 yılından itibaren işlevsiz hale gelmiştir.¹⁰⁹ Bu hastane daha sonra 1898 yılında Urfa'ya gelen İsviçreli Dr. Hermann Christ tarafından onun Basel'de bulunan arkadaşlarından edindiği yardım neticesinde 1901 yılında tekrar açılmıştır. Yapılmış olan bu hastanenin mimari yapısına bakıldığında ise geniş avlu içerisinde düzgün kesme taşlardan ve iki ayrı yapıdan oluştuğu görülmektedir.¹¹⁰ Günümüzde bu hastane Mahmut Nedim Efendi Konağı'nın kuzeyinde açık adresle Atatürk Mahallesi Cavsak Sokak'ta yer almaktadır.¹¹¹

1915 tarihli bir arşiv belgesinden hareketle, o dönemde Urfa vilayetinin Dergezenli Mahallesi'nde bulunan hastanenin Almanya'nın Postdam şehrinde bulunan Doyçe Orient (Deutsche Orient)¹¹² isimli esasen misyonerlik faaliyeti için kurulmuş bir hayır şirketinin desteğiyle kurulduğu bilgisine ulaşılmıştır.¹¹³ Hastane iki kapı, elli yedi pencere, yirmi üç oda ve bir ahırdan müteşekkildir. Ayrıca arşiv

¹⁰⁸ Daha önce hastahane olarak da kullanılmaktadır.

¹⁰⁹ Ahmet İnan, "Geçmişten Günümüze Urfa'da Sağlık," *Şurkav Şanlıurfa Kültür Sanat ve Turizm Dergisi*, c.y., S. 16, (2013), s. 20-21.

¹¹⁰ Mehmet Sait Rızvanoğlu, *Kültür ve İnançlar Diyarı Şanlıurfa*, Ankara, Şanlıurfa Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayınları, 2014, s. 76.

¹¹¹ Rızvanoğlu, *a.g.e.*, s. 47.

¹¹² Alman Doğu Misyonu.

¹¹³ Alman Doğu Misyonu (Deutsche Orient) doğudaki tüm sosyal aktivitelerini Ermeniler üzerinde yoğunlaştıran ve onların Avrupa'daki en önemli savunucusu olan Lepsius tarafından kurulmuştur. <http://www.atam.gov.tr/wp-content/uploads/Selami-KILI%C3%87-Ermeni-Dostu-Olarak-Tan%C4%B1lan-Bir-Alman-Din-Adam%C4%B1-Dr.-Johannes-Lepsius1.pdf>, Erişim Tarihi: 13.04.2018.

belgesinde hastanenin tapu kayıtları ve binanın yapısı hakkında da bilgi verilmiştir.¹¹⁴

Bölgede bulunan Alman ve Amerikan misyonerlerinin ortak çalışmaları ve destekleri neticesinde, Mahmut Nedim Efendi Konağı'nın kuzeyinde kurulmuş olan bu hastanenin imarında ve sağlık personelinin sağlanması konusunda büyük destek sağlayan Amerikan misyonerlerinden dolayı hastane aynı zamanda Amerikan Hastanesi olarak da kayıtlara geçmiştir.¹¹⁵

Misyonerler tarafından Urfa'da kurulmuş olan bu hastanenin görünürdeki görevi bölge halkına özellikle de azınlıklara sağlık hizmeti vermek olsa da asıl hedefleri ve gizli görevleri ise azınlıkları kontrol altında tutmak ve istedikleri şekilde yönlendirmek olmuştur. Bunu yaparken de en çok Ermeniler üzerinde yoğunlaşmışlardır. Örneğin 1895 yılında Urfa vilayetinde çıkan isyanda, isyancıları yönlendiren kişinin Amerikan Yetimhanesi'nde müdürlük görevini yapan Francis H. Leslie olduğu ve Amerikan Hastanesi'nin de Ermeni isyancılarla bağlantılı olduğu bilinmektedir.¹¹⁶

Amerikan misyonerlerin Urfa'da açmış olduğu bu kurumlar aracılığı ile yapılanlar sadece bu olayla sınırlı kalmamış, Milli Mücadele döneminde de benzer olaylar içerisine girilmiştir. Milli Mücadele devam ederken Urfa Amerikan Hastanesi, Fransızlar tarafından üs olarak kullanılmış ve bunun neticesinde buradan Fransız kuvvetleri tarafından açılan ateş sonucu Kuvâ-yi Milliye'ye ağır kayıplar verdirtilmiştir. Amerikan Hastanesi Fransızlara sadece üs olarak verilmesinin yanında bu kurumun başında bulunan Bayan Holmes tarafından Urfa Mutasarrıfına Türklerin “*haksız ve asi*” olduklarını belirten şu mektup ise aralarında gerçekleşen ittifakın ne denli güçlü olduğunu göstermektedir:

“Gerçeği anlamayan ve halkının büyük bir kısmı okuma yazma bile bilmeyen bu şehrin kaderine kendi üzerine alanlar, dehşet verici bir sorumluluk altına girmiş oluyorlar... Fransız kuvvetleri hakkında yanlış bilgi almışsınız. Paris'te bulunan

¹¹⁴ BOA, İ.DUİT, Belge No: 36/34. (İlgili arşiv belgesi ve hastanenin avlusunda bekleyen hastalara ait görüntü için bkz: Ek-3. s. 222-223.)

¹¹⁵ Hayrünisa Kirpik, *Şanlıurfa'nın Tarihi, Gezilerin Anlatımıyla Kurtuluşu ve Folklorik Özellikleri*, Yakın Doğu Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Şanlıurfa: 2000, s. 27.

¹¹⁶ Ercan Haytoğlu, “Amerikan Misyonerlerinin Anadolu Topraklarındaki Sağlık Faaliyetleri ve Ermeniler,” *Yeni Türkiye Dergisi*, c.y., S. 61, (2014), s. 7.

yüksek meclis bile, Allenby'den amir alıyor. Böyle büyük bir kişi, önemli noktaları tutmak için, bir avuç kuvvet göndermez... Siz askeri eğitimden mahrum ve öteye beriye etkisiz ateş eden askerlerinizle, mükemmel harp malzemeleriyle donatılmış ve Almanya'yı kendi hudutları içinde mağlup etmiş bir kuvveti yenemezsiniz... Yazıktır size...”¹¹⁷

Milli Mücadele döneminde, 1920 yılında hastanede hekim olarak görev yapan Vischer görevden ayrılmış ve yerine Künzler göreve başlamıştır. Türk hekimlerin ve eczacıların bölge halkını yanlarına çekmeye başlamasıyla birlikte Künzler, 1922 yılında İsviçre Hastanesi'nden ayrılarak Urfa'daki çalışmalarına son vermiştir. Hastanenin kapatılışını ve Urfa'dan ayrılışını şu sözlerle ifade etmiştir:

“...Bağrıma taş basarak, en azından şimdilik, Urfa'nın (hastanemizin) tasfiyesine karar verdim... uğrunda en büyük emekleri ve sevgiyi feda ettiğimiz bu memleketten ebediyen uzak kalmak mı gerek?”¹¹⁸

Yaklaşık olarak yirmi iki yıl Urfa halkına hizmet veren bu hastane maddi yetersizlikler, personel noksanlığı ve çeşitli nedenlerle 1922 yılında kapatılmıştır. Hastane binası uzun zaman kendi kaderine terkedilmişse de daha sonra 2002 yılında ŞURKAV'ın sağlamış olduğu imkânlar sonucunda restore edilerek günümüzde *Geleneksel El Sanatları Merkezi (GESEM)* olarak faaliyettedir.¹¹⁹

2.3.Cumhuriyet Döneminde Urfa'da Sağlık Kurumları

Cumhuriyet'in kuruluş döneminde Urfa'da sağlık hizmeti veren çeşitli kurum ve kuruluşların olduğu bilinmektedir. Hastaneler, dispanserler ve eczaneler bunlara örnek gösterilebilir. Bunların önemli bir kısmı Osmanlı'nın son döneminde kurulmuş olmakla birlikte Cumhuriyet döneminde yoğun olarak faaliyette oldukları bilinmektedir. Bu sağlık kurumlarının başında hastaneler gelmektedir.

¹¹⁷ M. Metin Hülagü, “Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Misyoner, Ermeni, Terör ve Amerika Dörtgeninde Türkiye,” *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C. 20, S. 4, (2007), s. 72-73.

¹¹⁸ Hans-Lukas Kieser, “Bir Misyoner Hastanesinin Çevresindeki Küçük Dünya: Urfa, 1897-1922,” *Osmanlı İmparatorluğu'nda Yaşamak*, (2011), s. 283-284.

¹¹⁹ Mustafa Akgül, “İsviçre Hastanesi (Şanlıurfa El Sanatları Müzesi, GESEM),” *ŞURKAV Şanlıurfa Kültür Sanat Tarih ve Turizm Dergisi*, C. 9, S. 26, (2016), s. 66.

2.3.1. Hastaneler

Osmanlı'nın son döneminde Anadolu'nun pek çok yerinde olduğu gibi Urfa'da da çeşitli hastaneler açılmıştır. Bu hastaneler farklı dönemlerde farklı adlarla anılmıştır. Örneğin ilk ismi Gurebâ Hastahanesi olan hastane daha sonraları memleket hastanesi, millet hastanesi ya da devlet hastanesi gibi isimlerle anılmıştır.

2.3.1.1. Millet Hastanesi (Gurebâ Hastanesi, Devlet Hastanesi)

Osmanlı İmparatorluğu'nda sağlık alanında halka hizmet vermek amacıyla Sultan Abdülmecid (1823-1861) döneminde açılan Gurebâ¹²⁰ Hastahanesi, ilk ve resmi olarak *Bezmiâlem Gurebâ-yi Müslimîn Hastahanesi* ya da *Bezmiâlem Hastahanesi* olarak isimlendirilmiştir. Daha sonraki süreçlerde ise *Vakıf Gurebâ Hastanesi* ve *Gurebâ-yi Müslimîn Hastanesi* gibi çeşitli isimlerle anıla gelmiş olan bu hastane ilk olarak Osmanlı İmparatorluğu'nun başkenti İstanbul'da kurulmuştur. Daha sonraki süreçlerde ise Anadolu'nun çeşitli vilayetlerinde ve İmparatorluğu'nun hâkimiyetinde bulunan diğer bölgelerde kurulmaya başlanmıştır.¹²¹

Hastahane II. Abdülhamid (1842-1918) döneminde kurulmasından dolayı *Urfa Hamidiye Hastanesi* olarak isimlendirilmiştir. Halep vilayeti Salnamesi'nde Urfa Sancağı'nda 1904 yılında yalnızca bir hastanenin olduğu belirtilmektedir.¹²² Bu hastanenin Urfa Mutasarrıfı Ethem Bey¹²³ liderliğinde kurulduğu ve inşasına Urfa'da sürgünde bulunan, ittihatçı ve Urfa Mekteb-i İdadi Müdürü İhsan Şerif Saru'nun (1866-1939)¹²⁴ nezaret ettiği bilgisi yer almaktadır.¹²⁵ Bu hastanenin Gurebâ Hastanesi olduğu düşünülmektedir.

¹²⁰ Gurebâ (غر بآ): Arapça kökenli bir sözcük olan Gurebâ, kimsesiz ya da garipler anlamlarına gelmektedir. Hastane için bu ismin kullanılmasının ise kimsesiz ve yoksul insanlara ücretsiz olarak sağlık hizmeti vermesinden kaynaklandığı söylenebilir. Ferit Develioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat (Eski ve Yeni Harflerle)*, Ankara: Aydın Kitapevi Yayınları, 1999, s. 294.

¹²¹ Asaf Ataseven, "Gureba Hastanesi," *İslam Ansiklopedisi*, C. 14, 2010, s. 202.

¹²² Kemal Kapaklı, *Urfa Vilayet Salnâmelerinde Urfa Sancağı 1303-1326 (1886-1908)*, Ankara: Şanlıurfa Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Müdürlüğü Yayınları, 2013, s. 379.

¹²³ Urfalı Hilmi adında bir şair Memleket Hastanesi'ni ve Urfa Mutasarrıfı Ethem Bey'i konu alan bir şiir kaleme almıştır. Ekrem Bektaş, Urfalı Hilmi ve Reyâhîn'i, Şanlıurfa: Şanlıurfa Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayınları, 2008, s. 41-45.

¹²⁴ İhsan Şerif Bey (Saru), 1866 yılında İstanbul Kadırga'da dünyaya gelmiştir. Henüz dört yaşındayken Abdülmecid döneminde Hazine-i Hümayun Kethüdalığı ve Meclis-i Vala-yı Ahkâmı Adliye üyeliği görevinde bulunan babası Mehmet Şerif Efendi'yi kaybetmiştir. Enderun'da eğitim görmüştür. İkinci Belediye Dairesi Hendesehane Kâtipliğini yapmıştır. 1889 yılında 23 yaşındayken asıl mesleği olan tarih öğretmenliğine başlamıştır. Mehmet Reşat'ı tahta çıkarmayı planlayan darbeye karıştığından dolayı Urfa'ya sürgün edilmiştir. Burada Urfa Rüştîye Mektebi Başöğretmenliğine

II. Abdülhamid'in emriyle 1903 yılında kurulmuş olan bu hastane, kesme taşan, U planı ile ve iki kat şeklinde inşa edilmiştir. Yapının güney cephe yönünde sütunlu balkon ve bina köşelerinde sütunlar bulunmaktadır. Hastanenin inşasının geceli gündüzlü on bir aylık bir çalışmayla bitirilmesi üzerine hastane hizmete açılmıştır.¹²⁶ Hastanenin açılışından sonra hastane ile ilgili başta usulsüzlük olmak üzere çeşitli şikâyetlerin gündeme geldiği bilinmektedir. Buna karşılık olarak, 27 Mayıs 1910 tarihinde Dâhiliye Nezareti Muhaberatı Umumiye Dairesi 2. Şube tarafından Urfa Mutasarrıflığı'na gönderilen bir belgede Gureba Hastanesi'nin inşası için bedeli seksen beş bin altı yüz kuruş olan bir han ve iki hanenin Urfa Belediyesi tarafından satış işlemlerinde herhangi bir usulsüzlüğün olmadığı ve satış işlemlerinin feshedilme talebinin gerçekleşmeyeceği bilgisi yer almaktadır.¹²⁷

Urfa Hamidiye Hastanesi'nin kurulmasından hemen sonra İsviçre Hastanesi'nde tabiplik görevinde bulunan Dr. Fischer, Hamidiye Hastanesi'nin başhekimlik görevine getirilmiştir. Ayrıca hastanenin hekim ihtiyacını gidermek amacıyla İstanbul'dan Op. Dr. Radilis Efendi cerrah olarak getirilmiştir.¹²⁸ 14 Ekim 1909 tarihinde Şam Belediyesi'nde hekimlik görevinde bulunan İbrahim Hakkı Efendi, Urfa Gureba Hastanesi operatörü olarak iki bin beş yüz kuruş aylıkla göreve başlatılmıştır.¹²⁹

1927 Urfa Salnamesi'nde, yapının Urfa şehrinin kuzey doğusunda yer aldığını, yüksek bir arazide hoş bir tarzda inşa edildiği ifade edilmektedir.¹³⁰ Hastanenin hastalarını tedavi etmek için her türlü araç gerece sahip olduğu, Müslim ve Gayrimüslim ayırımına gidilmeden Urfa vilayetinde yaşayan fakir halka ücretsiz tedavi hizmeti sunarken halk içerisinde maddi durumu iyi olan insanlara ise uygun

atanmıştır. 1908 yılında sürgüne son verilerek İstanbul'a geçmiş ve çeşitli okullarda öğretmenlik yapmıştır. Darülmualim Mektebi'nde çok sevildiğinden dolayı "Baba" olarak tanına İhsan Şerif Bey sağlık sorunlarından dolayı 1939 yılında 73 yaşındayken vefat etmiştir. Muzaffer Başkaya, "İhsan Şerif Bey (Saru) Cumhuriyet Çocuklarına Tarih Dersleri Eseri," *Türk Tarihi Eğitim Dergisi*, C. 5, S. 1, (2016), s. 299, 302.

¹²⁵ Mahmut Karakaş, *Cumhuriyet Öncesi Şanlıurfa'da Kültür ve Eğitim*, Konya: T.C. Şanlıurfa Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayınları, 2012, s. 94.

¹²⁶ Rızvanoğlu, *Şanlıurfa Kültür Turizm Rehberi*, s. 75.

¹²⁷ BOA, DH.MUI, Belge No: 102/42 (Bkz: Ek-4, s. 224.)

¹²⁸ Zehra Tonbul, Özgün Forta, *Tarihi Hastaneler Gurebâ Hastaneleri'nden Memleket Hastaneleri'ne İlk Sivil Hastaneler*, İstanbul: Novartis Kültür Yayınları, 2009, s. 201.

¹²⁹ BOA, DH.MUI, Belge No: 22/22.

¹³⁰ Hastane'nin uzaktan ve yakından farklı tarihlerde çekilmiş görüntüleri için bkz: Ek-5 ve Ek-6, s. 225-226.

fiyat karşılığında tedavi hizmeti verdiği belirtilmektedir. Yine hastanede yapılan ameliyatlara çoğunun başarılı bir şekilde sonuçlandığına değinilmektedir.¹³¹

Cumhuriyet'in ilk yıllarında Urfa'nın tek resmi sağlık kurumu olan ve halk arasında Memleket Hastanesi olarak da adlandırılan bu hastanenin 1926-1940 yılları arasında yıllık bütçesi, hastanede bulunan yatak sayısı ve tedavi edilen hasta sayısı ile ilgili bilgiler aşağıda Tablo 2. 1'de gösterilmiştir:

Tablo 2. 1. Urfa Memleket Hastanesi idare istatistikleri (1926-1940)

Yıl	Yıllık Bütçe (Lira)	Yatak Sayısı	Tedavi Edilenler		
			Yatakta	Ayakta	Toplam
1926	22.513	50	394	-	394
1927	30.116	50	417	-	417
1928	20.976	50	345	374	719
1929	27.106	50	294	384	678
1930	21.101	50	444	641	1.085
1931	20.490	50	561	2.267	2.828
1932	22.769	50	588	2.814	3.402
1933	19.876	50	550	2.792	3.342
1934	20.271	50	678	2.702	3.380
1935	24.386	50	760	2.235	2.995
1936	28.220	50	676	2.046	2.722
1937	21.994	50	576	3.625	4.201
1938	22.162	50	595	4.332	4.927
1939	25.306	50	721	4.117	4.838
1940	25.440	50	747	5.505	6.252

Kaynak: 1940-1941 İstatistik Yıllığı Başvekâlet İstatistik Umumi Müdürlüğü, C. 12, Neşriyat No: 194, Ankara, Ankara Basım ve Ciltevi, 1942, s. 119.

Tablo 2. 1'de yer alan veriler incelendiğinde hastanenin yatak sayısının zaman içerisinde hep aynı kaldığı ve bütçenin de ciddi bir artış göstermemesine rağmen tedavi edilen toplam hasta sayısına bakıldığında memleketin tek hastanesi olması

¹³¹ Abdulkadir Güzel, "1927 Tarihli Urfa Salnamesinin Tarihi Coğrafi Özellikleri Bakımından Değerlendirilmesi," *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 11, S. 1, (2012), s. 247.

hasebiyle hasta sayısında zaman zaman düşüş olmakla birlikte genel olarak artış olduğu dikkati çekmektedir.

Yerel basında yer alan haberlere göre 1942 yılında hastanenin yeniden modern bir şekilde hizmet vermesi amacıyla tadilat altına alınması için hastaneye 13 bin lira bütçe ayrıldığı belirtilmiştir.¹³² Hamidiye Hastanesi ya da halk arasında Gurebâ Hastanesi olarak adlandırılan hastanenin 1945 yılında Millet Hastanesi olarak isimlendirildiği görülmektedir.¹³³

1 Ekim 1947 tarihinde *Yenilik*’te yer alan bir haberde; hastanenin hekim ve personel açısından eksiğinin çok olduğu, ayrıca var olan hekimlerin hastalara iyi davranmadıkları ve gelen hastalardan hem hekimin hem de hademelerin fazla para aldığına yer verilmiştir.¹³⁴ Alınan ücretin fazla olmasından dolayı gelen şikâyetlerin hem Urfa hem de yurt geneline yayılmış olmasından dolayı Sağlık Bakanlığı bu konuda çözüm arayışına gitmiş ve muayene ücretini 50 kuruş olarak belirlemiştir.¹³⁵

Daha sonraki süreçte ise Devlet Hastanesi ismini alacak olan bu sağlık kurumunun binası günümüzde Ağız ve Dış Sağlık Merkezi olarak kullanılmaktadır.¹³⁶

2.3.1.2. Urfa Trahom (Mücadele) Hastanesi

Cumhuriyet döneminin ilk yıllarında Urfa halkına sağlık hizmeti veren bir diğer önemli sağlık kurumu ise Urfa’da açılan Trahom Mücadele Hastanesi’dir. Trahom Mücadele Hastaneleri yurt genelinde farklı vilayetlerde kurulmakla birlikte hastanenin adından da anlaşılacağı gibi özellikle Güneydoğu Anadolu Bölgesi’nde yaygın olarak görülen trahom hastalığı¹³⁷ ile mücadele etmek amacıyla kurulmuştur. *Körler Memleketi* olarak adlandırılan Adıyaman ve hastalığın yaygın olarak

¹³² *Yeni Işık*, 16 Mart 1942, s. 1 (Bkz: Ek-7, s. 227.)

¹³³ Baha Taneli, Hatice Şahin, *Cumhuriyetten Önce ve Sonra Ülkemizde Hastaneler, Çocuk Hastaneleri ve Tıp Eğitimi*, İzmir: Ege Üniversitesi Basımevi, 2013, s. 25-26.

¹³⁴ *Yenilik*, 1 Ekim 1947, s. 1, 2; *Urfa Postası*, 5 Ağustos 1949, s. 1 (Bkz: Ek-8, s. 228.)

¹³⁵ *Yenilik*, 2 Şubat 1949, s. 1.

¹³⁶ İnan, “Geçmişten Günümüze Urfa’da Sağlık,” s. 20.

¹³⁷ Bu hastalık ve hastalığın Urfa’daki seyri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz: s. 104.

görüldüğü bir diğer il olan Malatya'da da birer Trahom Mücadele Hastanesi kurulmuştur.¹³⁸

Özellikle Cumhuriyet'in ilk yıllarında Güneydoğu Anadolu vilayetlerinde yaygın olarak etkisini hissettirmeye başlayan trahom hastalığı ile mücadelede var olan sağlık kurumlarının yetersiz kalması nedeniyle Urfa, Maraş ve Urfa vilayetine bağlı Siverek ilçesinde Trahom Mücadele Hastaneleri kurulması ve yine Gaziantep, Behisni (Besni), Malatya, Kilis, Urfa ve Urfa vilayetine bağlı Siverek ilçesinde seyyar teşkilatın oluşturulması kararlaştırılmıştır. Hastalıkla mücadele teşkilatının oluşturulmasıyla birlikte trahom bölgesine giren 5 il, 4 kaza merkezi ve 400 köyde yaşayan yaklaşık olarak 204.472 kişi muayeneden geçirilmiş ve 133.547 kişinin trahomlu olduğu tespit edilmiştir. Buralarda yapılan taramalar sonucunda elde edilen endekslere bakıldığında Kilis'te %86,3, Siverek'te %74, Malatya'da %53, Maraş'ta %36,7 ve Adana'da %31 oranında trahom hastalığı vakası görülmüştür. 1930 yılında Urfa'da trahom hastalığına yakalanan hasta oranına bakıldığında ise genel nüfusun yaklaşık %60-70'i trahom hastalığına yakalandığı dikkati çekmektedir.¹³⁹

Hastalığın şiddetini bu bölgelerde artırmasıyla birlikte trahomla mücadele amaçlı hastanelerin kurulması kararlaştırılmıştır. Konuyla ilgili olarak şu bilgilere ulaşılmıştır:

“Cenup Vilâyetlerinde görülen trahom hastalığıyla mücadele edilmek üzere Urfa merkezinde 15, Maraş ve Siverek'te 10 ar yataklı birer trahom hastane ve dispanseri tesisi ve evvelce kaldırılmış x olan seyyar teşkilâtının da Gaziantep, Behisni (Besni), Kilis, Malatya, Urfa ve Siverek'te yeniden vücuda getirilmesi zaruri görüldüğünden merbut kadronun Bütçe kanununun 6 ıncı maddesine göre tasdiki; Sıhhat ve İçtimai Muavenet ve Maliye Vekilliklerinin 16/1/933, 24/1/933 tarih ve 8/1039 sayılı tezkeresi üzerine İcra Vekilleri Heyetinin 26/1/933 toplantısında kabul edilmiştir.”¹⁴⁰

Belgede verilen bilgilere bakıldığında Urfa'da 15, Maraş ve Siverek'te 10'ar yataktan oluşacak bir Trahom Mücadele Hastanesi ve bir dispanserin kurulması;

¹³⁸ Sevilay Özer, “Türkiye’de Trahomla Mücadele (1925-1945),” *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, c.y., S. 54, (2014), s. 129.

¹³⁹ Özer, a.g.m., s. 128-130.

¹⁴⁰ BCA, Fon: 030.18.1.2, Kutu: 33, Dosya: 7, Sıra: 11.

daha önce Urfa, Kilis, Malatya, Suruç, Gaziantep, Behisni (Besni) ve Siverek'te kurulmuş ancak sonradan kaldırılmış olan seyyar teşkilatın yeniden kurulmasının kararlaştırıldığı anlaşılmaktadır. Urfa'da azınlıkların yetimhane olarak kurdukları daha sonra ise Askeri Hastane ve Trahom Hastanesi'nin yapısı Ek-9'da yer almaktadır.¹⁴¹

Yukarıda arşiv belgesinde adı zikredilen bölgelerde kurulması kararlaştırılmış olan hastane ve dispanserlerin mücadelede daha etkili olmak amacıyla ilaç ve tıbbi ihtiyaçlarının acilen karşılanması gerektiğini belirten arşiv belgesinde ise şu ifadeler yer almaktadır:

“Urfa, Maraş ve Siverek'te, açılacak Trahom hastane ve dispanserleri için tedarik edilecek “7500” liralık ilaç ve tıbbi malzeme ile “3750” liralık cerrah alâtinin (aletinin), takas ve kontenjana bakmadan memlekete getirilmesi ve aceleliğinden (acele olduğundan) dolayı, Müzeyede (müzayede) , münakasa ve ihalat (ihaleler) kanununun x 18 inci maddesinin z fıkrasına göre pazarlıkla satın alınması; sıhhat ve İçtimai Muavenet, Maliye ve İktisat Vekilliklerinin 6/3/933, 16/3/933, 22/4/933 tarih ve 61/4431, 4040/124, 351, 3/311 sayılı tezkereleri üzerine İcra Vekilleri Heyetinin 24/4/933 toplantısında kabul olunmuştur.”¹⁴²

1933 yılında trahom hastalığı ile mücadele etmek amacıyla açılan Urfa Trahom Mücadele Hastanesi'nin 1933 ile 1940 yılları arasında Urfa merkezde hastalıkla mücadele amacıyla yürütmüş olduğu faaliyetlere ilişkin veriler aşağıda Tablo 2. 2'de gösterilmiştir:

¹⁴¹ Ek-9 için bkz: s. 229.

¹⁴² BCA, Fon: 030.18.1.2, Kutu: 35, Dosya: 28, Sıra: 19.

Tablo 2. 2. Urfa vilayeti trahomla mücadele istatistikleri (1933-1940)

Yıl	Hastane Sayısı	Dispanser Sayısı	Köy Tedavi Evi	Yatak Sayısı	Muayene Sayısı	Tedavi Edilenler		
						İlaçlama	Yatırılanlar	Ameliyat
1933	1	1	-	15	12.785	166.036	126	177
1934	1	1	-	15	11.760	265.551	310	428
1935	1	1	-	15	11.181	209.322	230	309
1936	1	1	-	15	10.747	251.117	267	284
1937	1	1	6	15	8.563	230.748	216	346
1938	1	1	6	15	9.146	435.843	306	1.011
1939	1	1	6	20	13.808	447.190	324	1.048
1940	1	1	6	20	6.136	287.507	297	1.088

Kaynak: 1940-1941 İstatistik Yıllığı Başvekâlet İstatistik Umumi Müdürlüğü, C. 12, Neşriyat No: 194, Ankara: Ankara Basım ve Ciltevi, 1942, s. 131.

Tablo 2. 2'deki veriler incelendiğinde 1933-1940 yılları arasında hastalıkla mücadele eden Urfa merkezde bir trahom hastanesi, bir trahom mücadele dispanseri ve 1937 yılı ve sonraki süreçte ise altı köy tedavi evinin olduğu söylenebilir. Toplam yatak sayısı 1938 yılına kadar on beş iken sonraki süreçte bu sayı yirmiyeye çıkarılmıştır. 1933 ile 1940 yılları arasında yapılan muayene, ilaçlama ve gerçekleşen ameliyat sayılarında zaman zaman artış ve düşüşlerin yaşandığı görülmektedir.

Yine hastalıkla mücadelede yürütülen faaliyetlerden halkı haberdar etmek amacıyla 1938 yılında Urfa Trahom Mücadele Hastanesi ve Dispanserinde başhekimlik görevini icra eden Ramiz Erdem, Akgün gazetesinde hastalıktan korunma ve hastalıkla ilgili yapılan mücadelelere değinen bir metin kaleme almıştır.¹⁴³

Urfa Trahom Mücadele Hastanesi bir yandan trahom hastalığı ile amansız bir şekilde tek başına mücadele yürütürken diğer bir yandan da hastanenin ihtiyaç ve eksikliklerini tamamlamaya çalışmıştır. Bu bağlamda 1 Haziran 1935 ile 31 Mayıs 1936 tarihleri arasında bir yıllık belirlenmiş olan yiyecek ve yakacak ihtiyacı ihale

¹⁴³ Hamdi Doğan, "Cumhuriyetin İlk Yıllarında Urfa'da Görülen Trahom Salgını", *III. Uluslararası Osmanlı Sancağından Cumhuriyet Kentine Urfa Tarihi Sempozyumu*, (2018), Şanlıurfa, s. 6. (Bildiri olarak sunulmuştur.)

yolu ile giderilecektir ve 15 kalemden oluşan ihtiyaçların fiyatları aşağıda Tablo 2. 4.'te gösterilmiştir:

Tablo 2. 3. Urfa Trahom Mücadele Hastanesi'nin 1935-1936 yıllarındaki ihtiyaç tablosu

Cins	Evsafi ¹⁴⁴	Miktarı		Muhammen Fiyatı		Teminat Akçesi	
		Kilo	Gram	Lira	Kuruş	Lira	Kuruş
Ekmek	Yerli Birinci	3.500	00	280	00	21	00
Et	Erkek Koyun	1.860	00	495	00	37	13
Sade Yağ	Arap Yağı	180	00	108	00	8	10
Pirinç	Karacadağ	370	00	66	60	5	00
K. Fasulye	-	60	00	8	40	-	63
Nohut	-	60	00	1	20	-	8
Bulgur	-	200	00	8	00	-	60
Soğan	-	240	00	2	40	-	18
Tuz	-	106	00	9	45	-	71
Patates	-	200	00	16	60	1	20
Salça	-	30	00	13	50	1	00
Sabun	Nizip Birinci	125	00	46	25	3	47
Gaz Yağı	İnhisar Develi	100	00	27	00	2	00
Kömür	Besni Meşe	4.700	00	139	25	10	44
Odun	Kuru Dut	12.500	00	250	00	18	75
Toplam	-	-	-	1.471	65	-	-

Kaynak; *Ulusal*, 9 Mayıs 1935, s. 4; *Ulusal*, 16 Mayıs 1935, s. 2.

Yine 1941 yılında Urfa Trahom Hastanesi ile ilgili ekmek, ilaç ve malzeme ihtiyacının karşılanmasına yönelik alınan kararları içeren bir arşiv belgesi, 1941 yılında da Urfa Trahomla Mücadele Hastanesi'nin trahomla mücadeleye tam hızla devam ettiğini ortaya koymaktadır.¹⁴⁵

Hizmet gazetesinde “Yarım Asır Önceki Urfa’da Bir Tıp Mücahidi” başlığı ile Mehmet Hulusi Öcal tarafından kaleme alınan yazıda Urfa Trahomla Mücadele

¹⁴⁴ Nitelik, vasıf.

¹⁴⁵ BCA, Fon: 030.18.1.2, Kutu: 96, Dosya: 92, Sıra: 3.

Hastanesi ve burada görev yapan Dr. Adnan Sayrun ile ilgili Şu ifadeler yer almaktadır:

“Şehirde ve bilhassa köylerde yaygın olan bu göz hastalığı (trahom hastalığından bahsetmektedir.) bulaşıcı olduğundan büyük bir ihtimalle İl Hıfzıssıhha Kurulu’nda alınan bir karar gereğince 8 ilkokulun muhtelif semtlerde bulunan 4 ü trahomlu, diğeri 4 ü de trahomsuz çocuklara ayrılmıştır. Okula kayıt yaptırırken diğeri evraklar arasında göz sağlığı raporu bulundurmak mecburiyeti vardı. Bizim 11 Nisan Kurtuluş İlkokulu trahomlulara ayrılan okullardan birisi idi. Birinci sınıftan itibaren trahom kontrolüne alındık. Bizimle ilgilenen Urfa’nın tek göz doktoru Merhum Adnan Sayrun idi. Temizliğe özen göstermemizi, yüzümüzü yıkarken gözüümüze sabun kaçırmamamızı tavsiye eder, lüzum gördüklerini Yusuf Paşa Camii’nin arka tarafında bulunan göz dispanserine çağırır, damla ve merhem tedavisine alırdı. Bir gün dispanserin üst katında bulunan göz hastanesine sıra ile gittik, Hepimiz o zaman göz kazıması dediğimiz bir tedaviden geçtik. Allah rahmet eylesin bu doktorun sayesinde Allah’ın izni ile bu hastalığı atlatmış olduk. Dr. Adnan Bey bizimle beraber diğeri okulları da kontrol altına aldığı gibi Vezir Hamamının arka tarafındaki muayenesinde de her türlü göz hastalığına çare bulmaya çalışıyor, boş durmuyordu. İlçelerimizde köylerimizde bilhassa trahomla mücadele ediyor, kökünü kurutmaya çalışıyordu... Merhum doktorumuz 12 yılı aşkın bir zaman içerisinde tam bir mücadele ile başarıya ulaşmış Urfa’mıza son derece yararlı bir hizmet vermiştir. Bu mücadele olmasaydı yahut eksik kalsaydı bugün Urfa vilayeti yüzyıl öncesine dayanan trahomun elinden perişan olurdu.”¹⁴⁶

12 yıl gibi uzun süre bu hastanede görev alan Dr. Adnan Bey gerek Urfa vilayetinde tek göz hekimi olması gerekse Urfa halkının çoğunun bu hastalığa yakalanmış olması nedeniyle çok yoğun bir uğraş süreci geçirmiş ve bu süreçten başarılı bir şekilde çıkması ise Adnan Bey’i Urfalıların gözünde değerli bir şahsiyet kılmıştır.

Hastanenin sağlık memuru durumuna bakıldığında ise 1946 yılında Urfa Trahomla Mücadele Hastanesi Başhekimliği tarafından trahom hastalığı ile mücadelede ihtiyaç duyulan sağlık memuru ve hemşirelerin karşılanması için kırk

¹⁴⁶ <http://www.urfahaber.net/yazar/dr-adnan-sayrun-ve-trahom-348.html>, Erişim Tarihi: 13. 09. 2017.

beş gün sürecek olan ve toplam yirmi kişiden oluşan kursa gönüllü olarak kayıt yaptıran şahıslara 60 liralık gündelik ödenmesi kararlaştırıldığı anlaşılmaktadır. Ayrıca kursa başlamak isteyen kişilerin en az ilköğretim mezunu olmaları veya daha önce bir hastanede çalışmış olması şart koşulmuştur.¹⁴⁷

II. Dünya Savaşı'nın sona erdiği tarihlerde Urfa'da varlık göstermeye devam eden bu hastalıkla mücadele uzun yıllar kesintiye uğratılmadan devam ettirilmiştir. Bu mücadeleyi 1933 yılından itibaren yürüten tek hastane olan Urfa Trahom Mücadele Hastanesi olmuştur. Hastanenin 1945 ve 1946 yıllarındaki 16 farklı kalemden ve 13.660 liradan oluşan ihtiyaç listesi aşağıda Tablo 2. 5'te gösterilmiştir:

Tablo 2. 4. Urfa Trahomla Mücadele Hastanesi'nin 1945-1946 yıllarındaki ihtiyaç tablosu

Cinsi	Miktarı		Muhammen Fiyat		%7,5 Teminat Akçesi	
	Kilo	Gram	Lira	Kuruş	Lira	Kuruş
Ekmek	3.500	000	1.050	00	78	75
Koyun Eti	2.000	000	2.800	00	210	00
Sade Yağ	200	000	1.040	00	78	00
Pirinç	400	000	440	00	33	00
Bulgur	400	000	120	00	9	00
Mercimek	200	000	48	00	3	60
Nohut	200	000	50	00	3	75
K. Fasulye	200	000	70	00	5	25
D. Salçası	150	000	360	00	27	00
Sabun Kuru	400	000	1.040	00	78	00
Börülce	100	000	35	00	2	62
Tuz	100	000	17	00	1	27
Patates	300	000	90	00	6	75
K. Soğan	500	000	150	00	11	25
Kömür	20.000	000	4.200	00	315	00
Odun	25.000	000	1.750	00	131	25
Toplam	-	-	13.660	00	-	-

Kaynak: *Yenilik*, 8 Şubat 1946, s. 2; *Yenilik*, 12 Şubat 1946, s. 2; *Yenilik*, 14 Şubat 1946, s. 2; *Yenilik*, 22 Şubat 1946, s. 2.

¹⁴⁷ *Yenilik*, 17 Şubat 1946, s. 2; *Yenilik*, 20 Şubat 1946, s. 2; *Yenilik*, 22 Şubat 1946, s. 2.

Tablo 2. 4 incelendiğinde yiyecek ihtiyaçlarının yanı sıra yakacak ihtiyacına da yer verildiği görülmektedir. 1935-1936 yılı ihtiyaç listesi ile karşılaştırıldığında ihtiyaçların genel olarak aynı olduğu ancak bütçede ciddi bir artışın meydana geldiği görülmektedir.

Yenilik gazetesinde yer alan diğer bir haberde, bu hastanenin trahom hastalığı ile mücadelede 1949'a gelinceye değin son üç yılda canla başla çalıştığı ve özellikle Dr. Adnan Sayrun'un hastanenin başhekimliğine getirilmesiyle birlikte bu mücadelede büyük oranda başarı sağladığına değinilmiştir.¹⁴⁸ 1949 yılında Urfa'da dispanser, hastane ve muayenehanesinde trahom hastalığı ile mücadeleye başlayan Urfa'nın tek göz hekimi olan Dr. Adnan Sayrun Bey 1961 yılında Urfa'dan ayrılmıştır.¹⁴⁹

Yine 1973 Urfa İl Yıllığı'nda sağlık alanında verilmiş olan bilgiler arasında sağlık kuruluşları arasında Urfa Trahom Mücadele Hastanesi'nin 25 yataklı olarak hizmet vermeye devam ettiği belirtilmiştir. Bu da hastanenin 70'li yıllarda halen aktif olduğunu ispatlar niteliktedir.¹⁵⁰ Trahom Hastanesi günümüzde ise Sağlık İl Müdürlüğü binası olarak Urfa halkına sağlık alanında hizmet vermeye devam etmektedir.¹⁵¹

2.3.2. Dispanserler

Cumhuriyet dönemi öncesinde misyonerlerin Urfa'da hastane açmadan önce bir dispanser kurduğu bilinmektedir. 1896 yılında Urfa'ya keşif amaçlı gelen Alman asıllı din adamı olan Dr. Johannes Lepsius'un beraberinde getirmiş olduğu İsviçre'nin ilk kadın hekimlerinden biri olan Josephine Zürcher, Alman ve Amerikalıların da büyük desteği ile Bıçakçı Mahallesi'nde bir dispanser kurmuştur. Bu dispanser binasının günümüzde *Koroğlu Hakkı Evi* olarak kullanıldığı bilinmektedir.¹⁵²

¹⁴⁸ *Yenilik*, 22 Haziran 1949, s. 1.

¹⁴⁹ <http://www.sanliurfa63.com/gecmisten-gunumuze-urfa-da-saglik/1970/>, Erişim Tarihi: 13. 09. 2017.

¹⁵⁰ Fikret Turgut Sayın, v.d., *Cumhuriyetin 50. Yılında Urfa 1973 İl Yıllığı*, Urfa, Urfa Valiliği, Adana: Kemal Matbaası, 1973, s. 159.

¹⁵¹ A. Hamdi Nayir, Sabri Kürkçüoğlu, A. Cihat Kürkçüoğlu, *Cumhuriyet'in 75. Yılında Şanlıurfa*, Ankara: Şanlıurfa Valiliği, 1999, s. 9.

¹⁵² Zehra Tonbul, Özgün Forta, *Tarihi Hastaneler Gurebâ Hastaneleri'nden Memleket Hastaneleri'ne İlk Sivil Hastaneler*, İstanbul: Novartis Kültür Yayınları, 2009, s. 193.

Dr. Şefik Arif'in hazırlamış olduğu “*Türkiye'nin Sıhhi-İçtimai Coğrafyası: Urfa Vilayeti*” adlı çalışmasında Urfa vilayetine bağlı Birecik ve Suruç kazalarında hizmet veren beşer yataklı iki dispanserin bulunduğu değinilmiş; ayrıca Suruç kazasında bulunan dispanserin hekiminin ataması yapılmadığından dolayı hizmet vermediği ve hatta geçici olarak kapatıldığı ancak Birecik kazasında bulunan dispanserin faal olduğu bilgisi şu sözlerle yer almıştır:

“340 senesinde Birecik ve Suruç kazalarında beşer yataklı bir dispanser kuşad (açmak) idilmiş ve bu dispanserlerden Suruç'taki hükümet tabibinin henüz tayin edilmemesi hesabıyla muvakkaten mesdud (durdurulmuş) bulunmuş Birecik'teki ise faaliyete başlamıştır. Dispanserlerin tesis ve küşadı beynel (arasında) halk son derece hüsnü tesir hâsıl etmiştir (etmiştir). Merkez-i vilayette hastanenin mesdud (durdurulmuş) bulunması hesabıyla bir dispanserin tesisine eşedd-i ihtiyaç vardır. Bu husus temin idildiği (edildiği) takdirde birçok hastaganın (hastanenin) tehvin ızdırabına (istirabına) medar olunacağı tabiidir.”¹⁵³

Şehir merkezinde bulunan Urfa Trahomla Mücadele Hastanesi'nin iki katlı olduğu ve alt katının dispanser olarak trahomla mücadelede Urfa vilayetinde önemli çalışmalara imza atmış olan Dr. Adnan Sayrun tarafından kullanıldığı bilinmektedir. Adnan Bey ayrıca Vezir Hamamı civarında bulunan bir muayenehane yaptırmış ve burada hastaları ile ilgilenmiştir.¹⁵⁴ Yine trahom hastalığı ile mücadele etmek amacıyla Siverek ve Suruç'ta birer dispanserinin 1933 yılında da hizmet vermeye devam ettiği bilinmektedir. Siverek'in trahom hastalığı ile mücadele istatistikleri aşağıda Tablo 2. 3'te gösterilmiştir:

¹⁵³ Mesut Elibüyük, Abdulkadir Güzel, *Türkiye'nin Sıhhi – İçtimai Coğrafyası: Urfa Vilayeti*, Ankara: Kültür ve Sosyal İşler Müdürlüğü Yayınları, 2010, s. 76.

¹⁵⁴ İnan, “Geçmişten Günümüze Urfa'da Sağlık,” s. 22 (Urfa merkezde ve Viranşehir'de bulunan dispanserlerin görünümüleri için bkz: Ek-10 ve Ek-11, s. 230-231.)

Tablo 2. 5. Siverek ilçesi trahomla mücadele istatistikleri (1933-1940)

Yıl	Hastane Sayısı	Dispanser Sayısı	Köy Tedavi Evi	Yatak Sayısı	Muayene Sayısı	Tedavi Edilenler		
						İlaçlama	Yatırılan	Ameliyat
1933	1	1	-	10	4.700	39.626	113	163
1934	1	1	-	10	5.635	96.265	237	434
1935	1	1	-	10	6.039	91.627	144	270
1936	1	1	-	10	4.119	125.722	129	420
1937	1	1	-	10	4.941	155.420	109	469
1938	1	1	-	10	7.836	117.382	141	441
1939	1	1	-	10	6.776	142.423	144	433
1940	1	1	-	10	2.225	133.185	107	350

Kaynak: 1940-1941 İstatistik Yıllığı Başvekâlet İstatistik Umumi Müdürlüğü, C. 12, Neşriyat No: 194, Ankara: Ankara Basım ve Ciltevi, 1942, s. 130.

Tablo 2. 5'ten elde edilen verilere bakıldığında, 1933-1940 yılları arasında Siverek ilçesinde birer hastane ve trahom mücadele dispanserinin bulunduğu ve yatak sayısının 10 ile sınırlı kaldığı anlaşılmaktadır. Köy tedavi evinin ise hiç olmadığı görülmektedir. Aynı tarihlerde Urfa merkezde olduğu gibi yapılan muayene sayılarında olduğu gibi ciddi Siverek'te de zaman zaman artış ve düşüşlerin olduğu görülmektedir. Siverek gibi Urfa'nın bir ilçesi olan Suruç'un trahom hastalığı ile mücadele istatistikleri ise aşağıda Tablo 2. 6'te gösterilmiştir:

Tablo 2. 6. Suruç ilçesi trahomla mücadele istatistikleri (1933-1940)

Yıl	Hastane Sayısı	Dispanser Sayısı	Köy Tedavi Evi	Yatak Sayısı	Muayene Sayısı	Tedavi Edilenler		
						İlaçlama	Yatırılanlar	Ameliyat
1933	-	1	-	-	221	1.005	-	-
1939	-	1	-	-	1.801	49.397	-	-
1940	-	1	-	-	447	62.699	-	-

Kaynak: 1940-1941 İstatistik Yıllığı Başvekâlet İstatistik Umumi Müdürlüğü, C. 12, Neşriyat No: 194, Ankara: Ankara Basım ve Ciltevi, 1942, s. 130.

Tablo 2. 6'teki veriler incelendiğinde, 1933 yılında Suruç ilçesinde hastane ve köy tedavi evinin bulunmamasına bağlı olarak 1933'ten 1940'a kadar ilçede

hastaneye yatırılan ve ameliyatı yapılan hasta bulunmamaktadır ki kuvvetle muhtemel bu hastaların tedavileri Urfa merkezde yapılmış olmalıdır. İlçenin tek sağlık kurumu olan dispanserden sağlık hizmeti alan hastaların sayısına bakıldığında ise 1933 yılında hasta sayısı 200 civarındayken bu sayının 1939 yılında 1800 dolaylarında olduğu ve ertesi yıl ise 447'ye düştüğü görülmektedir. İlaçlama çalışmaları ise zaman içerisinde sürekli artış göstermiştir.

2.3.3. Eczaneler

Bilindiği üzere, M. Ö. 130 ile 200 yılları arasında yaşamını devam ettiren Bergama'lı Galenos "eczacılığın babası" olarak nitelendirilir. Eczacılık kavramını ortaya çıkaran Galenos, hasta insanları tedavi etmek amacıyla deneyimleri sonucunda edindiği bilgi ve tecrübeler ışığında farklı yöntemler kullanarak doğadan toplamış olduğu bitkilerden ilaçlar üretmiştir. Galenos'un bu ilaç üretme işi zaman içerisinde eczanelerde ve/veya eczacılar tarafından devam ettirilmiştir. Tıp alanında elde edilen gelişmeler ve yeni koşullarla birlikte eczanelerin doğal ilaç üretme oranlarında düşüş görülmeye başlanmış ve bu işi daha çok ilaç fabrikaları devralmıştır.¹⁵⁵

Osmanlı İmparatorluğu döneminde "Eczâhâne" ya da "Reçete Evi" olarak adlandırılan günümüzde ise "Eczane" olarak isimlendirilen kurumların ilk örneği 1800'lerin başından itibaren kurulmaya başlanmıştır. İstanbul'da eczanelerin kurulmaya başlandığı 1800 ile Cumhuriyet'in ilan edildiği 1923 yılı arasındaki döneme "Osmanlı Eczacılığı Dönemi" denilmektedir. Özellikle Osmanlı ile Rusya arasında 1853 ile 1856 yılları arasında meydana gelen Kırım Savaşı'ndan dolayı Osmanlı İmparatorluğu'na destek amaçlı İstanbul'da bulunan Birleşik Krallık, Fransa ve Piyemonte gibi müttefik devletlerden harpte yaralanan ve salgın hastalığa yakalanan askerleri tedavi etmek amacıyla gelen hekim ve eczacıların etkisiyle eczane sayısında artış olmuştur. Bu tarihlerde açılan eczanelerin çoğu genellikle İstanbul'un Bahçekapı, Galata ve Beyoğlu gibi semtlerde bulunmaktaydı. Yine

¹⁵⁵ Turhan Baytop, *Laboratuvar'dan Fabrika'ya – Türkiye'de İlaç Sanayii (1833-1954)*, İstanbul: Görsel Sanatlar Matbaacılık, 1997, s. 12-13.

bunların çoğu ya Hristiyan ya da yabancı uyruklu eczacılar ve hekimler tarafından açılmıştır.¹⁵⁶

Osmanlı İmparatorluğu döneminde İstanbul'da olduğu gibi Anadolu'da da eczacılık faaliyetleri 1800'lı yılların başlarında başlamıştır. O dönemde Anadolu'da başta İzmir, Edirne, Trabzon ve Van olmak üzere 115 eczanenin olduğu bilinmektedir. Bu eczanelerin ikisi hariç diğerleri Hristiyan eczacılar ya da eczacıların yanında belirli bir süre çalıştıktan sonra eczacılık deneyimlerini kazanan kişiler tarafından açılmıştır. Anadolu'nun birçok yerinde açılmış olan eczaneler, eczacılık diplomasına sahip olan eczacılar tarafından değil de diplomalı eczacıların yanında belirli bir süre çalışarak edindiği deneyim sonucunda sınava tabi tutulup sınavdan başarılı bir şekilde sonuç alan ve bu sonuca bağlı olarak eczane ruhsatı alabilen kişiler tarafından açılmıştır.¹⁵⁷

Osmanlı İmparatorluğu'nda ilk eczacılık eğitimi ise 14 Mayıs 1839 tarihinde *Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne*'ye bağlı *Eczacı Sınıfı*'nda başlamıştır. İlk başlarda eğitim süresi iki yıl olan ancak daha sonra üç yıla çıkarılan eczacı sınıfına kayıt yaptırabilmek için öğrencinin en az 6 yıl bir eczanede staj yapması ve giriş sınavını kazanması şart koşulmuştur.¹⁵⁸

Cumhuriyet döneminde ise *Eczacılık Mektebi*'ne liseden mezun olan öğrenciler de alınmaya başlanmış ancak 1928 yılına kadar buraya sadece erkek öğrenciler kayıt yaptırabilmiştir. 1933 yılında yapılan Üniversite Reformu ile eczacılık eğitimi süresi üç yıl olarak belirlenmiş ve daha iyi bir eğitim verebilmek amacıyla bu alanda batı ülkelerinden uzmanlar getirilmişse de imkânların kısıtlı olmasından dolayı istenen başarı elde edilememiştir. 1938 yılında ise eğitim süresi dört yıla çıkartılarak eğitim seviyesinin yükseltilmesi hedeflenmiştir.¹⁵⁹

Eczacılık alanı Urfa açısından değerlendirildiğinde, 19. yüzyılın sonlarında Urfa'da eczanelerin olduğu bilinmektedir ve aşağıda Tablo 2. 6'da verilen veriler bu durumu destekler niteliktedir:

¹⁵⁶ Turhan Baytop, *Eczâhâne'den Eczane'ye Türkiye'de Eczaneler ve Eczacılar (1800-1923)*, İstanbul: Faik Yolaç Ofset Basım, 2006, s. 56.

¹⁵⁷ Baytop, *Laboratuvar'dan Fabrika'ya – Türkiye'de İlaç Sanayii (1833-1954)*, s. 120.

¹⁵⁸ Osman Horata, *Cumhuriyet Dönemi Türk Kültürü Atatürk Dönemi (1920-1938)*, Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, C. 2, 2009, s. 809.

¹⁵⁹ Horata, *a.g.e.*, s. 810-811.

Tablo 2. 7. 1890 yılında Anadolu şehirlerindeki eczane sayısı

Şehir	Nüfus	Eczane
Adana	45.000	6
Afyon	36.000	1
Ankara	20.000	2
Antalya	29.000	1
Antakya	24.000	2
Balıkesir	21.000	2
Bursa	60.000	7
Çanakkale	9.000	3
Diyarbakır	25.000	8
Edirne	70.000	8
Eğir	19.000	3
Erzurum	60.000	4
Gelibolu	13.000	1
Harput	35.000	2
İzmir	479.000	40
Kırklareli	18.000	1
Konya	40.000	3
Manisa	50.000	3
Mardin	15.000	2
Nazilli	70.000	2
Niğde	14.000	2
Samsun	14.000	5
Sivas	39.000	1
Trabzon	45.000	4
Urfa	25.000	2
Toplam	-	115

Kaynak: Turhan Baytop, *Eczâhâne'den Eczane'ye Türkiye'de Eczaneler ve Eczacılar (1800-1923)*, İstanbul: Faik Yolaç Ofset Basım, 2006, s. 124.

Tablo 2. 7'deki verilerden hareketle o dönemde Urfa'da iki eczanenin bulunduğu ve şehir nüfusunun 25 bin olduğu anlaşılmaktadır. Urfalı Ermeni tarihçi Aram Sahagyan'ın *Urfa Halk Hekimliği-Hushamadyan* başlıklı çalışmasından elde edilen bilgilere göre Urfa'da bilinen ilk eczane misyonerler tarafından açılan İsviçre

(Almanya) Hastanesinde hekimlik görevi ve ayrıca eczacılık yapan Apraham Attaryan ve Jacob Künzler tarafından açılmıştır.¹⁶⁰ Urfa Alman misyonunun eczanesidir. Ayrıca eczanede Ermeni ve Süryani asıllı hem şirelerin de görev yaptığı bilinmektedir.¹⁶¹

2.3.3.1.  ifa Eczanesi (Boncuklu Eczane)

Osmanlı İmparatorluğu'nun son zamanlarında diğer bölgelerde olduğu gibi Urfa'da da eczacılık hizmetleri *Ot u-od u* ve/veya *Dermenci* adı verilen şahıslar tarafından sürdürülmüştür. Daha önce belirtildiği gibi, Anadolu'nun çoğu vilayetinde olduğu gibi Urfa'da da eczacılık faaliyetlerini daha çok misyonerlerin kurmuş olduğu hastanelerde görev yapan eczacılar ve/veya hekimler yürütmüştür. Urfa'da bugünkü anlamda ilk modern eczaneler ise II. Abdülhamid'in isteği doğrultusunda 1903 yılında kurulan Hamidiye Hastanesi'ne (Millet Hastanesi) bağlı olarak faaliyet gösteren eczanelerdir. Urfa vilayetinde serbest eczane ise ilk olarak 1919 yılında Mehmet Zeki Anlağan tarafından * ifa Eczanesi* ismiyle açılmıştır. Mehmet Zeki Bey, İstanbul'da eczacılık alanında g rd ğu eğitim neticesinde 1918 yılında kazanmış olduğu eczacılık diploması ile Urfa'ya gelmiştir. Urfa'da Milli Mücadele sürecinde gerek çatıŐmalarda yaralanan askerlerin, gerekse halkın sağlık sorunları ile ilgilenmiştir. Urfa halkının 11 Nisan'da Fransızlara karŐ kazandığı zaferle düşman iŐgaline son verildikten sonra bu mücadelede yer alan Mehmet Zeki Bey zaferin elde edilmesiyle birlikte Urfa'dan ayrılıp İstanbul'a gitmek istemiŐse de Urfalı dostlarının isteği ve ısrarı  zerine Urfa'da kalıp bir eczane açmaya karar vermiştir. Mehmet Zeki Bey İstanbul'dan annesini de getirterek günümüzde Yıldız Meydanı olarak tabir edilen bölgenin yerinde bulunan Eski Paşa Hamamı'nın kuzeydoğusunda yer alan Hacı Ahmet Parmaksız'ın evini kiralayarak oraya yerleşmiştir.¹⁶²

Urfalı dostlarından biri olan Yemen Askeri Mustafa Ağa'nın (Mustafa Saraç)  nerisi ve Urfa'nın  nde gelenlerinin “*Zeki Beg bize eczahane a , biz siye destek oluruz*” demeleri  zerine Zeki Bey, 1919 yılında günümüzde “Kara Meydanı” olarak

¹⁶⁰ Apraham Attaryan ve Jacob Künzler'in hasta muayenesinde çekilmiş fotoğrafları için bkz: Ek- 12 ve Ek-13, s. 232-233.

¹⁶¹ Adom H. Bucikanyan, “Urfa Halk Hekimliği-Hushamadyan,”  ev. Dikran Der-Voğormyacıyan, *Bantud*, <http://bantuhd.blogspot.com.tr/2017/03/urfa-halk-hekimligi-hushamadyan.html>, Erişim Tarihi: 14. 09. 2017.

¹⁶² <http://www.sanliurfagazetesi.com/sanliurfa-nin-ilk-eczacisi-zeki-bey/65562/>, Erişim Tarihi: 14. 09. 2017.

tabir edilen yerde bulunan Saraç Salih Efendi'nin evinin karşısında yer alan Kako Ömer'in (Ömer Oğuz) dükkânının hemen bitişiğinde *Şifa Eczanesi* adıyla Reçete Evini açmıştır. Urfalılar tarafından *Boncuklu Eczanesi* olarak adlandırılan eczanenin bu isim ile anılmasının nedeni olarak ise sineklerin eczaneye girişini engellemek amacıyla kapıya asılan sinek kovucu boncuklardan gösterilmektedir.¹⁶³ Maddi açıdan dükkânı satın almaya durumu müsait olmayan Mehmet Zeki Bey'e Urfa halkı eczane için bir dükkân armağan etmiştir. Mehmet Bey bu dükkânı eczaneye çevirmiştir ve bu eczane Urfa'da Müslümanlar tarafından açılan ilk eczanedir.¹⁶⁴

Mehmet Zeki Anlağan tecrübeli ve usta bir eczacıdır. Eczanesinin ihtiyaç duyduğu ilaçların bir kısmını İstanbul'da bulunan Şark Merkez Ecza Deposu'ndan satın almıştır ve Haydarpaşa İstasyonu'ndan Bağdat Ekspresi ile yola çıkan bu ilaçlar Urfa'nın tek istasyonu olan Akçakale'ye getirilmiştir. İlaçların yolda gelirken zarar görmesi ve gerek bütçe yetersizliği gerekse ilaç pahalılığından dolayı ihtiyaç duyulan bütün ilaçlar satın alınamadığından eksik olan ilaçlar eczanede üretilmekteydi. Örnek olarak kış gelmeden önce hazırlanan öksürük şuruplarının korunmasını Eczacı Mehmet Zeki Bey'in oğlu Çetin Anlağan şu şekilde anlatmaktadır:

*“Babamın kış gelmeden önce hazırladığı öksürük şuruplarını dolduracağı şişeleri, arkadaşım Önder'le birlikte, tanesini 2,5 kuruşa yıkardık. Sonra bu şişeleri, eczanedeki etüv gibi bir cihazın içine konur ve sterilize edilirdi. Şuruplar şişelere doldurulduktan ve mantarlandıktan sonra, sıcak suda yumuşatılmış, plastik kapaklarla kapatılırdı. Bu kapaklar soğuyunca sertleşir, o kapak kırılmadan şişe açılmazdı.”*¹⁶⁵

Mehmet Zeki Anlağan, 1927 yılında eczacılık görevinin yanı sıra günümüzde Endüstri Meslek Lisesi olarak adlandırılan Mekteb-i Sanayi'de “*Ulum-u Tabiiye Muallimi*” yani Tabiat Bilimleri Öğretmeni olarak da görev yapmıştır.

Dönemin şartları nedeniyle ilaç sektöründe sıkıntılar olduğundan dolayı eczacılar ihtiyaç duydukları ilaçları kendi deneyimleri sonucunda edindikleri bilgiler ışığında doğadan topladıkları bitkileri kullanarak üretmekteydiler. Mehmet Zeki

¹⁶³ Çetin Anlağan, *Suyun İki Yakasında*, İstanbul: Boyut Yayıncılık, 2011, s. 12-13.

¹⁶⁴ Gülnur Sandalcı, Mert Sandalcı, *Belgelerle Türk Eczacılığı III, (1840-1948)*, İstanbul: Dr. Nejat F. Eczacıbaşı Vakfı, 1998, s. 27 (Bkz: Ek-14, s. 234.)

¹⁶⁵ Anlağan, *a.g.e.*, s. 33-34.

Anlağan da dükkânının arka tarafında oluşturmuş olduğu Reçete Evi'nde ihtiyaç duyduğu ilaçları hazırlamıştır. Hazırladığı bu ilaçlarla hastaları tedavi etmeye çalışmış ve maddi durumu iyi olan insanlardan ilaç karşılığında para alırken olmayanlara ise bu ilaçları ücretsiz olarak dağıtmıştır. 1940'lı yıllara gelindiğinde ise Urfa vilayetinde yaygın olan şark çıbanı baş göstermiş ve bu hastalık ile mücadele etmek amacıyla kendi yöntemleri ile ilaçlar hazırlayarak birçok insanı tedavi etmiştir. Mehmet Zeki, 1930 yılının sonlarına doğru eczanesini günümüzde Sarayönü'ndeki postanenin yerinde bulunan Halk Evi ile Siverekli Ali Efendi Kabaltısı arasında bulunan yere taşımıştır. Paraya fazla değer vermeyen biri olmakla birlikte Mehmet Zeki Bey'in zamanla maddi sıkıntıları oluşmaya başlamıştır. Bir gün rüyasında Diyarbakır'a taşındığını görmesi ve eşi Adalet Hanım'ın da Diyarbakırlı olması neticesinde 1954 yılında Urfa'da *Şifa Eczanesi* adıyla açmış olduğu eczaneyi kapatarak Diyarbakır'a taşınmıştır. Mehmet Zeki Bey'in Urfa'dan gidişi Urfalıları derinden etkilemiştir.¹⁶⁶ Bu eczane Urfa halkına hizmet verdiği yıllar boyunca, farklı tarihlerde olmak üzere yerel basına pek çok reklam vererek eczanede bulunan ilaçlar hakkında haberdar etmeye çalışmıştır.¹⁶⁷ 1949 yılı Eczacılar Almancağı'nda yer alan bilgilerden hareketle, Şifa Eczanesi'nin 1949 yılında da hizmete devam ettiği dikkati çekmektedir.¹⁶⁸

2.3.3.2. Yeni Eczane (Yeni-Moda Eczanesi)

Halil Nejat Sezer (1899-1943), 17 Ağustos 1899 tarihinde Urfa'da Hacı Hamadı ve Rahime hanımın beş oğlundan biri olarak dünyaya gelmiştir. Çocukluğunu Urfa'da geçiren Halil Bey, ilk ve orta öğrenimini burada tamamlamış ve Urfa Muallim Mektebi'nden mezun olmuştur.¹⁶⁹ Eğitim hayatını İstanbul'da tıp fakültesinde eczacılık okuyarak devam ettirmiştir. Buradan mezun olduktan sonra vatani görevini yapmak üzere askere gitmiş ve ardından memleketi Urfa'ya gelerek Birecik'te *Yeni* adını verdiği eczanesini açmaya karar vermiştir. Burada kendi yöntem ve deneyimleri ile hazırlamış olduğu ilaçlarla Urfa halkını tedavi etmeye

¹⁶⁶ <http://www.sanliurfagazetesi.com/sanliurfa-nin-ilk-eczacisi-zeki-bey/65562/>, Erişim Tarihi: 14. 09. 2017.

¹⁶⁷ *Yeni Işık*, 7 Temmuz 1937, s. 4; *Yeni Işık*, 4 Kasım 1937, s. 4; *Yeni Işık*, 2 Nisan 1938, s. 4; *Yeni Işık*, 5 Şubat 1938, s. 4; *Yeni Işık*, 15 Haziran 1939, s. 4; *Yeni Işık*, 2 Temmuz 1939, s. 4; *Yeni Işık*, 8 Ağustos 1939, s. 4; *Yeni Işık*, 23 Ağustos 1939, s. 4; *Yeni Işık*, 7 Eylül 1940, s. 2; *Yeni Işık*, 19 Temmuz 1940, s. 2; *Yeni Işık*, 20 Eylül 1940, s. 2.

¹⁶⁸ Remzi Kocaer, *Türkiye Eczacılar Almancağı 1949*, İstanbul: Hüsniyatıyat Basımevi, 1949, s. 173.

¹⁶⁹ *Eski Eczanelerimiz-Eski Bir Eczane, Sanatçı Bir Eczacı*, 1989, s. 14.

çalışmıştır. 1928 yılında açmış olduğu eczanesini 1934'te¹⁷⁰ kapatarak Urfa'dan ayrılmıştır.¹⁷¹

Halil Nejat Sezer, Urfa'dan ayrıldıktan sonra 1934 yılında eczanesini Konya'nın Karaman ilçesinde açmıştır. Burada birkaç yıl hizmet verdikten sonra bu eczaneyi Devlet Demir Yolları'nda memur olarak görev yapmakta olan Saffet Ora'ya satarak İstanbul'a taşınmıştır.¹⁷²

İstanbul'a taşındığında burada da bir eczane açmaya karar vermiştir. Bu yeni eczaneyi açma işi ilginç olmuştur. Daha önceleri Faik İskender (Göksel) (1880-1935) adında bir eczacı *Eczâhâne-i Saadet* adıyla 1902 yılında Kızıltoprak İhlamur Caddesi'nde bir eczane açmıştır. İstanbul'da kurulmuş olan bu eczane daha sonra 1928 yılında Moda semtine taşınarak *Moda Eczanesi* adını almıştır. Faik İskender'in 1935 yılında vefat etmesi üzerine mirasçıları eczaneyi işletemeyerek 1937 yılında İstanbul'a gelmiş ve bir eczane açma fikrinde olan Halil Nejat Sezer'e devretmiştir.¹⁷³ Bunun Üzerine Halil Nejat Bey, kendisinin Urfa'da daha önce açmış olduğu eczanenin ismini *Moda Eczanesi* ismine ekleyerek “*Yeni-Moda*” adını verdiği eczanesini açmıştır.

Halil Nejat Bey 1942 yılında daha önce yapmış olduğu askerlik görevini tekrar yapmak için çağrılınca, yerine eczanenin başına sorumlu müdür olarak Eczacı Andronikos Kebapçioğlu getirilmiştir. Halil Nejat Bey'in askerlik görevi bir yıl sonra bitince 1943 yılında tekrar eczanenin başına geçmiştir.¹⁷⁴ 1951 yılında eczaneye ait reçete ve kartvizit Ek-15'te yer almaktadır.¹⁷⁵ Halil Nejat Bey vefat tarihine kadar bu eczanede hizmet vermiş, kendisi vefat ettikten sonra kendisi gibi eczacılık diplomasını alan oğlu Melih Ziya Sezer işe devam etmiştir. Melih Ziya Bey, günümüzde İstanbul'un en eski ve en seçkin eczanelerden biri olan *Yeni-Moda Eczanesi*'ni çalıştırmaktadır. Halil Nejat Bey'in tıpkı Melih Ziya Bey'i eczacı olarak

¹⁷⁰ Kimi kaynaklarda ise eczanenin kapanış tarihi 1932 yılı olarak gösterilmektedir. Betül Şahin, Halil Tekiner, “20. Yüzyıldan Günümüze Urfa Eczacılık Tarihi,” *XIII. Türk Eczacılık Tarihi Toplantısı*, İstanbul: (2018).

¹⁷¹ Ö. Selçuk Özdil, *Yeni-Moda Eczanesi Melih Ziya Sezer Kuruluşu 1902*, İstanbul: Bilim İlaç, 2015, s. 20, 42.

¹⁷² Naşit Baylav, *1937 Farmakoloğ*, İstanbul: Marifet Basımevi, 1937, s. 174.

¹⁷³ Baytop, *Eczâhâne'den Eczane'ye Türkiye'de Eczaneler ve Eczacılar (1800-1923)*, s. 113.

¹⁷⁴ Daşdemir, *Elli Yılın Eczanesi*, Ankara: Türk Eczacılar Birliği, 2006, s. 320.

¹⁷⁵ Bkz: Ek-15, s. 235.

yetiştirdiği gibi; Melih Ziya Bey de oğlu Ali Demir Sezer'i¹⁷⁶ eczacı olarak yetiştirmiştir.

Ayrıca şair olan Melih Ziya Sezer, 1932 yılında Urfa'nın Birecik ilçesinde dünyaya gelmiştir. Günümüzde hala eczaneyi işleten Melih Bey beş yaşına kadar Urfa'da yaşamış geri kalan 80 yıllık hayatını ise İstanbul Kadıköy-Moda'da geçirmektedir.¹⁷⁷

Günümüz itibariyle torun Ali Demir her ne kadar akademisyen olma yolunda ilerlese de dede ve baba mesleğine de büyük ilgi duymakta ve zamanının bir kısmını eczanede babasının yanında bulunarak değerlendirmektedir.¹⁷⁸ Günümüzde hala İstanbul'un en önemli ve en seçkin eczanelerinden biri olarak hizmet veren Yeni-Moda Eczanesi'ni işleten ailenin en büyük özelliği ise üç kuşağın da (Dede-Oğul-Torun) aynı üniversitenin aynı fakülte ve bölümünden mezun olmalarıdır.¹⁷⁹

2.3.3.3. Musa Kazım Eczanesi

Urfa vilayetinde Cumhuriyet'in ilk yıllarında hizmet veren şifa ve Yeni-Moda eczaneleri dışında burada bulunan eczacılar tarafından açılmış olan birkaç eczananın daha olduğu bilirse de; bu eczaneler Urfa halkına uzun süre hizmet verememiş ve kısa zamanda kapatılmıştır. Bu eczanelere ilişkin bilgi ve belgenin oldukça kısıtlı oluşu hakkında ayrıntılı bilgi vermeyi güçleştirmektedir. 20 Eylül 1982 tarihinde Eczacı Neşet Uçkan, Eczacı Hüseyin Rabi Ural, Eczacı Ahmet Ulugerger, Eczacı Aziz Aslan ve Eczacı Cihat Yetkin'in oluşturmuş olduğu heyetin çalışmaları ile Gaziantep Eczacı Odası'ndan ayrılarak oluşturulan 27. Bölge şanlıurfa Eczacı Odası'nın vermiş olduğu bilgilere göre Cumhuriyet'in ilk yıllarında Urfa'da hizmet veren bir diğer eczane ise Eczacı Musa Kazım Bey tarafından açılan Musa Kazım Eczanesi'dir. Eczacı Musa Kazım Yazgan'ın 1924 yılında okuldan mezun olduktan sonra Urfa'da eczane açtığı bilinmektedir.¹⁸⁰ Zeki Bey'in Urfa'da

¹⁷⁶ Melih Ziya ve Ayşe Remziye Sezer'in oğlu olarak 28 şubat 1970 tarihinde İstanbul'da doğmuştur. 1988-1992 yılları arasında İstanbul Üniversitesi Eczacılık Fakültesi'nde eğitim aldıktan sonra 1993-1996 tarihleri arasında Marmara Üniversitesi'nde yüksek lisans yapmıştır. Aynı üniversitede araştırma görevlisi olarak hizmet verirken doktorasını yapmış ve akademisyen olarak görevine devam etmiştir. Kamil şükun, *Günümüz Türkiye'sinde Kim Kimdir*, İstanbul: Profesyonel Yayınları, 2000, s. 691.

¹⁷⁷ Dilara Özdeş, "Yeni-Moda Eczanesi'nde 115 Sene," *İnsan Hikâyesi*, (2018), s. 36; *Aydınlık Kitap*, 10 Eylül 2013, s. 13; *Değişim* 41, 26 Aralık 2017, s. 14.

¹⁷⁸ Baytop, *Eczâhâne'den Eczane'ye Türkiye'de Eczaneler ve Eczacılar (1800-1923)*, s. 113.

¹⁷⁹ Melih Ziya Sezer, tarafından 9 şubat 2018 tarihinde yazılmış olan mektup.

¹⁸⁰ Remzi Kocaer, *Türkiye Eczacılar Almanadı 1966*, İstanbul: Kulen Basımevi, 1966, s. 64.

açtığı Şifa Eczanesi'nden sonra Urfa'daki üçüncü eczane Urfa merkezde Ulucami'nin altında açılmıştır.¹⁸¹

1934 ve 1935 yıllarında Urfa'nın yerel basınında Musa Kazım Eczanesi ile ilgili reklamların olması bu eczanenin o yıllarda Urfa'da hizmet verdiğini göstermektedir.¹⁸² Yerel basın eczaneyi yakından takip etmiş olacaktır ki, 1935 yılında Musa Kazım Yazgan'ın 20 günlük şehir dışına yaptığı seyahatten dolayı eczanenin 20 gün boyunca kapalı olması ancak seyahatten döner dönmez eczanenin yeni ilaçlarla tekrar hizmete başlaması gazete haberlerine yansımıştır.¹⁸³ Yine aynı tarihlerde yerel basında Musa Kazım Bey'in aktarımlarından hareketle kendisinin Urfa çıbanı denilen hastalığa yakalandığı ve bu hastalıkla mücadele amaçlı kullanılan ilaçların eczanesinde satıldığı anlaşılmaktadır.¹⁸⁴ Kesin tarih verememekle birlikte bu eczanenin 1924 ve/veya sonrası ile 1937 yılları arasında Urfa'da hizmet verdiği düşünülmektedir. Kendisinin 1937'de Bursa'da Halk Eczanesi'ni açtığı bilgisine ulaşılmıştır.¹⁸⁵

2.3.3.4. Diğer Eczaneler

Yukarıda bahsedilen eczaneler dışında 27. Bölge Şanlıurfa Eczacı Odası'nın vermiş olduğu bilgilerden yola çıkılarak Urfa'da Cumhuriyet'in ilk yıllarında hizmet veren eczanelerden bir diğerinin Eczacı Veysi Ziya Nural Bey'in kurmuş olduğu Veysi Ziya Eczanesi¹⁸⁶ olduğunu söylemek mümkündür.¹⁸⁷

Yerel gazete arşivi tarandığında mevcut eczanenin gazetelere sık sık vermiş olduğu reklamlar dikkati çekmektedir. Bunlara örnek olarak *Akgün* gazetesinde 1938 yılında çıkan "*Veysi Ziya Eczanesi*" başlıklı bir reklam metni gösterilebilir.¹⁸⁸ 1966 yılı Türkiye Eczacılar Almanığı incelendiğinde ise Eczacı Veysi Ziya Nural'ın Edirne'ye bağlı Uzunköprü'de "Yeni" isminde bir eczane işlettiği dikkati

¹⁸¹ Ramiz Fidan, "Kazım Yazgan", *Bursa Eczacı Odası Bülteni*, c.y., S. 36, (2005), s. 32.

¹⁸² *Urfa'da Milli*, 3 Birinci Kanun 1934, s. 4; *Urfa'da Milli*, 17 Birinci Kanun 1934, s. 4; *Urfa'da Milli*, 11 İkinci Kanun 1934, s. 4; *Urfa'da Milli*, 21 İkinci Kanun 1935, s. 4; *Urfa'da Milli*, 28 İkinci Kanun 1935, s. 4; *Urfa'da Milli*, 11 Şubat 1935, s. 4; *Urfa'da Milli*, 18 Şubat 1935, s. 4.

¹⁸³ *Urfa'da Ulusal*, 2. Teşrin 1935, s. 4; *Urfa'da Ulusal*, 30 Mayıs 1935, s. 4.

¹⁸⁴ *Urfa'da Ulusal*, 22 Nisan 1935, s. 2, 3; *Urfa'da Ulusal*, 15 Nisan 1935, s. 2; *Urfa'da Ulusal*, 8 Nisan 1935, s. 2.

¹⁸⁵ Fidan, *a.g.m.*, s. 32, 34.

¹⁸⁶ Bu eczane *Veysi Ziya Nural Eczanesi* ve *Nural Eczanesi* olarak da anılmaktadır.

¹⁸⁷ <https://www.sanliurfao.org.tr/odamiz-tarihcesi>, Erişim Tarihi: 14. 09. 2017.

¹⁸⁸ *Akgün*, 20 Nisan 1938, s. 1; *Akgün*, 22 Ocak 1938, s. 2; *Akgün*, 29 Ocak 1938, s. 2; *Akgün*, 5 Şubat 1938, s. 2 (Bkz: Ek- 16, s. 236.)

çekmektedir.¹⁸⁹ O dönemde Urfa'nın merkezinin yanı sıra ilçelerinde de eczane açıldığı bilinmektedir. İlçelerde açılan eczaneler aşağıda Tablo 2. 8'de gösterilmiştir:

Tablo 2. 8. Urfa ve kazalarında bulunan eczaneler

İl/İlçe	Eczaneyi Açan Kişi	Eczone
Urfa	Mehmet Zeki Anlağan	Şifa Eczanesi
Urfa	Veysi Ziya Nural	Nural Eczanesi
Siverek	Ahmet Ekrem Uğurlu	Uğurlu Eczanesi
Birecik	-	-
Bozova	-	-
Harran	-	-
Hilvan	-	-
Suruç	-	-
Viranşehir	-	-

Kaynak: Remzi Kocaer, *Türkiye Eczacılar Almancağı 1949*, İstanbul: Hüsniyat Basımevi, 1949, s. 173.

Kuruluş tarihi kesin olarak bilinmemekle birlikte, Ahmet Ekrem Uğurlu tarafından Siverek'te "Uğurlu Eczanesi" adıyla bir eczanenin kurulmuş olduğu ve bu eczanenin 1949 yılında hizmet vermeye devam ettiği bilinmektedir. Ziya Nural Bey'in kurmuş olduğu Nural Eczanesi gibi Uğurlu Eczanesi hakkında da yeterli belge ve bilginin günümüze kadar ulaşmamış olması bu eczaneler hakkında ayrıntılı bilgi vermeyi engellemektedir.¹⁹⁰ Eczanelerin faaliyette olduğu ise yerel basında yer alan haberlerden öğrenilmektedir. Tablo 2. 7'de yer almamakla birlikte yine yerel basında yer alan reklam metinlerinden yola çıkılarak 1950 yılında Birecik'te *Birecik Fırat Eczanesi* adında bir eczanenin hizmet verdiği tespit edilmiştir.¹⁹¹

Açılmış olan hastane, dispanser ve eczane gibi sağlık kurumları dışında halkın ihtiyaçlarının karşılanması için *Türk Kızılay Derneği*'ne bağlı Urfa vilayetinde de kurulan *Urfa Kızılay Şubesi* bir yandan sosyal yardım faaliyetlerini yürütürken diğer yandan her yıl ramazan aylarında yardıma muhtaç olan halka ekmek ve yemek

¹⁸⁹ Kocaer, *a.g.e.*, s. 144.

¹⁹⁰ *Urfa'da Ulusal*, 19 Eylül 1935, s. 4.

¹⁹¹ *Akgün*, 8 Ağustos 1950, s. 2; *Akgün*, 21 Ağustos 1950, s. 2.

yardımla bulunarak halkın sosyal ihtiyaçlarının karşılanması için faaliyetlerde bulunmuştur.¹⁹² Böylece halk sağlığı için hizmet etmiştir.

2.4. Cumhuriyet Döneminde Urfa’da Hizmet Veren Sağlık Personeli

Cumhuriyet döneminde Urfa’da hizmet veren hastaneler, dispanserler ya da eczaneler kadar burada görevli olan sağlık personeli de son derece önemlidir. Öyle ki, bazen eczaneler kendi isimlerinden çok eczacılarının isimleriyle anılmıştır.

2.4.1. Eczacılar

Gerek Osmanlı gerekse Cumhuriyet döneminde Urfa’da pek çok eczacı görev yapmıştır. Bunların en önemlileri ya da bir başka ifadeyle en göze arpanları arasında Apraham Attaryan, Mehmet Zeki Anlağan, Halil Nejat Sezer ve Musa Kazım Yazgan gelmektedir.

2.4.1.1. Apraham Attaryan

Urfa İsviçre (Alman) Hastanesi’nde hekim olarak görevlendirilen Apraham Attaryan, hastanedeki icraatları dışında Urfa Alman Misyonuna ait klinikte de başta sağlık olmak üzere çeşitli faaliyetlerde bulunmuştur. Attaryan’ın doğum tarihi ve Urfa vilayetine gelişi ile ilgili kesin bir bilgi bulunmamaktadır. Yine kim tarafından ve hangi gerekçeyle ldrldği bilinmemekle birlikte 1915 yılında bir cinayet nedeniyle hayatını kaybetmiştir. Attaryan’ın Urfa’da kurulan Urfa İsviçre Hastanesi’nde hekim olarak görev yaptığını ve yine eczacılık faaliyetlerinde bulunduğunu belirten güçlü kaynaklardan biri arkadaşı Jacob Künzler ile birlikte Urfa vilayetinde bulunan hastaları muayene ederken çekilmiş bir fotoğrafının günümüze kadar ulaşmış olmasıdır. Ayrıca her iki hekimin de eczanede bulunurken çekilmiş görüntüleri Ek-17’de yer almaktadır.¹⁹³

2.4.1.2. Mehmet Zeki Anlağan (1890-1959)

1890 yılında İstanbul’da Aksaray Soğanağa’da doğan Mehmet Zeki Bey, Bağdatlı Kadı Mehmet Emin Bey’in oğludur. Kerkük Türkmenlerinden Münevver Hanımla evlenen Mehmet Emin Bey’in, Mehmet Zeki (1890-1959), İbrahim Ethem (1875-1943) ve Makbule (1907-1984) adında  evladı olmuştur. Mehmet Emin Bey

¹⁹² Kemal Gazezoğlu, A. Zeki şengl, v.d., *1967 Urfa İl Yıllığı*, Sivas: Doğuş Matbaası, 1967, s. 136.

¹⁹³ <http://bantuhd.blogspot.com.tr/2017/03/urfa-halk-hekimligi-hushamadyan.html>, Erişim Tarihi: 15. 09. 2017. (bkz: Ek-17, s. 237.)

dönemin önemli âlimlerinden biri olduğundan dolayı 1869-1876 yılları arasında İslam dünyasının ilk medeni kanunu olan *Mecelle*'nin (*Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye*) hazırlanması için Ahmet Cevdet Paşa liderliğinde oluşturulan heyetin içerisinde yer almıştır. Mehmet Zeki Bey'in çocukluk yıllarını babasının Bağdat'taki görevi nedeniyle Bağdat'ta yaşamış olması ve burada Arapça ve Farsça dillerinin konuşulduğu bir ortamda büyümesinden dolayı kendisi Arapça, Farsça ve Fransızca'yı kısa zamanda çok iyi öğrenmiştir. Çocuklarının eğitimine önem veren Mehmet Emin Bey, büyük oğlu İbrahim Ethem'in tıp alanında, Mehmet Zeki Bey'in ise eczacılık alanında eğitim almalarını sağlamıştır.¹⁹⁴

Eczacılık okulunu 1911 yılında bitiren Mehmet Zeki Bey daha sonra 1913 yılında İstanbul Şehzadebaşı'nda İbrahim Paşa Caddesi'nde ilk eczanesini "*İstikbal Eczanesi*" ismiyle açmıştır. Aynı iş yeri içerisinde hekim olan abisi İbrahim ise bir muayenehane açmıştır. Ancak 1914 yılında başlayan I. Dünya Savaşı nedeniyle silahlı hale alınca ilk eczanesini kapatmak zorunda kalmış ve vatani görevi için cepheye gitmiştir.¹⁹⁵

Mehmet Zeki Bey, I. Dünya Savaşı sırasında Irak'ta cephelerde yaralanan Osmanlı askerlerinin tedavi edilebilmesi amacıyla seyyar hastanelerde görev yapmıştır. Lüzum görüldüğü yerde ise cephede düşmanla savaşmıştır. Cephede düşmana karşı yapılan savaşlara katıldığı gibi sağlık alanında da önemli hizmetler veren Mehmet Zeki Bey savaşın bitmesiyle birlikte 1918 yılında sırtına bir ceket alarak bir elinde eczacılık diploması, diğer elinde ise bavulu ile Urfa'ya gelmiştir. Daha önce İngilizler tarafından işgal edilen ve İngiltere ile Fransa arasında yapılan antlaşma neticesinde Fransızlara devredilen Urfa'nın düşman işgalinden kurtuluş zaferine şahit olmuş; Milli Mücadele'nin zaferle sonuçlanmasıyla birlikte şehirden ayrılmak istese de Urfalı dostlarının ısrarıyla Urfa'da kalıp burada bir eczane açmaya karar vermiştir. İstanbul'da bulunan annesi Münevver Hanım'ı Urfa'ya getirerek burada Eski Paşa Hamamı'nın civarında bulunan Ahmet Parmaksız'ın evini kiralayarak Urfa'ya yerleşmiştir.¹⁹⁶ Urfa'ya gelmeden önce İstanbul yolunda eşkiya tarafından soyulduğundan dolayı parasız olarak Urfa'ya vardığından 1919 yılında

¹⁹⁴ Anlağan, *a.g.e.*, s. 9.

¹⁹⁵ Ömer Anlağan tarafından 21 Ocak 2018 tarihinde yazılmış olan mektup.

¹⁹⁶ <http://www.sanliurfagazetesi.com/sanliurfa-nin-ilk-eczacisi-zeki-bey/65562/>, Erişim Tarihi: 18. 09. 2017.

halk arasında “*Boncuklu Eczanesi*” olarak bilinen “*Şifa Eczanesi’ni*” Urfa halkının desteği ile açmıştır.¹⁹⁷

Mehmet Zeki Bey, 1920 yılında Urfa’da Hikmet Hanım (1908-1931) ile evlenmiştir. Bu evlilikten Turgut (1927-1962) ve Güzin (1930-yaşıyor) adında iki çocuğu dünyaya gelmiştir. İlk eşi olan Hikmet Hanım 1931 yılında henüz 23 yaşındayken dünyaya gözlerini yummuştur. Aradan geçen bir yılın sonunda Mehmet Zeki Bey aslen Diyarbakırlı olan Adalet Asena (1910-1975) ile hayatını birleştirmiştir. Adalet Hanım ile yapılan evlilikten Mehmet Zeki Bey’in, Fatma Hilkat (1933-1996), Ayşe Aysel (1935-yaşıyor), Emin Çetin Anlağan (1938-yaşıyor) ve Ömer Anlağan (1944-yaşıyor) isimlerinde dört çocuğu olmuştur. Urfa halkı tarafından çokça sevilen, iyiliksever ve babacan tavırlı olan Mehmet Zeki Bey Urfa’daki son zamanlarında maddi sıkıntılar yaşamaya başlamıştır. Gerek hanımının Diyarbakırlı olması gerekse gördüğü rüya nedeniyle 1954 yılında Urfa’dan ayrılarak Diyarbakır’a yerleşmiştir. Urfa’dan ayrılmadan 7 yıl önce Urfa’da açmış olduğu Şifa Eczanesi’ne ait kâğıt üzerinde kendi el yazısıyla yazılmış mektubu Ek-18’de yer almaktadır.¹⁹⁸ Mehmet Zeki Bey, Devlet Demir Yolları’nın Diyarbakır’daki eczanesinde 5 yıl görev aldıktan sonra Ankara Devlet Demir Yolları’na bağlı Kayaş’taki ecza deposuna müdür olarak atanmıştır. Ancak sağlık sorunlarından dolayı durumu ağırlaşmış ve aynı yıl içerisinde 27 Ekim 1959 tarihinde 69 yaşındayken vefat etmiştir.¹⁹⁹

Mehmet Zeki Bey’in Adalet Hanım’dan olan oğlu Ömer Anlağan babası ile ilgili Urfa’daki anısını ve eczanenin kapanışını şu ifadelerle aktarmaktadır:

“Gelen hastalar çok yoksul kimselerdi. Ben çocukken babamın birçok fakir hastadan para almadan ilaçlarını verdiğine şahit olmuşumdur. 1950’lerin ortasına doğru doktorların yoğun halde toplandığı aşağı çarşı tarafında yeni eczaneler açıldı. (Mitat Bey’in Eczanesi, Memduh Bey’in Eczanesi vs.) Mali durumu zaten iyi

¹⁹⁷ Ömer Anlağan tarafından 21 Ocak 2018 tarihinde yazılmış olan mektup.

¹⁹⁸ Bkz: Ek-18, s. 238.

¹⁹⁹ <http://www.sanliurfagazetesi.com/sanliurfa-nin-ilk-eczacisi-zeki-bey/65562/>, Erişim Tarihi: 18. 09. 2017.

olmayan eczanemizin durumu müşterilerin azalması üzerine daha da kötüleşti. 1954 yılında babam eczanesini kapatarak Diyarbakır'a gitti."²⁰⁰

2.4.1.3. Halil Nejat Sezer

17 Ağustos 1899 tarihinde Urfa'da doğan Halil Nejat Bey'in babası Hacı Hamadi ziraat ile uğraşmıştır ve annesi Rahime Hanım ev hanımıdır. Halil Nejat, çocukluk yıllarını memleketi Urfa'da geçirirken kemana ilgi duymaya başlamış ve bir gün evin bodrumundan keman sesi duyan baba Hacı Hamadi aşağı indiğinde Halil Nejat'ın keman çaldığını görmüş ve bunun üzerine "*Halil mıtrıp*"²⁰¹ *mi olacaksın?"* diyerek kemana kırmıştır. Ancak uzun bir aradan sonra tekrar kemana elinde görünce onu serbest bırakmıştır. Halil Nejat, sonraki süreçte ise eğitim hayatına İstanbul'da devam etmiştir. Tıp okumayı çok isteyen Halil Nejat maddi yetersizlikler ve koşulların uygunsuzluğu nedeniyle bu isteğini ertelemek zorunda kalmıştır. İstanbul'da eczacılık bölümünü kazanmış ve 1925 yılında eğitimini sürecini üç yılda tamamlamıştır. Nitekim kedisı gibi oğlu Melih Ziya Sezer'de aynı üniversiteden, fakülteden ve bölümden mezun olmuştur.²⁰²

Nejat Bey İstanbul'da eczacılık eğitimi aldığı yıllarda bir yandan da konservatuvarın keman bölümünde müzik eğitimi alarak keman çalmayı öğrenmiştir. Kısa zamanda keman çalmada ustalaşan Nejat Bey, eğitim gördüğü yıllarda maddi sıkıntılarını gidermek amacıyla Şehzadebaşı'nda bulunan Milli Sinema'da sahne olarak perde arkasında kemanla fon müziği çalmıştır.²⁰³

1925 tarihinde eczacılık bölümünü bitiren Halil Nejat Bey dört kardeşi arasında okuyan tek çocuktur. Mezuniyetinden hemen sonra diplomasını alır almaz 1927 ve/veya 1928 yılında Urfa'nın Birecik kazasına gelerek burada "*Yeni*" adını verdiği eczanesini açmıştır. Birecik Ticaret ve Sanayi Odasına kayıt belgesi Ek-21'de yer almaktadır.²⁰⁴ Eczacılık görevini yürüten Halil Bey bir yandan da Birecik'te çıkarılan *Akşam* gazetesinde muhabirlik görevinde bulunmuştur. Halil Nejat Bey 1935'li

²⁰⁰ Ömer Anlağan tarafından 21 Ocak 2018 tarihinde yazılmış olan mektup.

²⁰¹ Müzikle ilgilenen kişilere Urfa'da verilen isimdir.

²⁰² Ö. Selçuk Özdil, *Yeni-Moda Eczanesi Melih Ziya Sezer Kuruluşu: 1902*, İstanbul: Bilim İlaç, 2015, s. 20-32 (Halil Nejat Sezer ve Melih Ziya Sezer Beyler'in eczacılık diplomalari için bkz: Ek-19 ve Ek-20, s. 239, 240.)

²⁰³ Gülnur Sandalcı, Mert Sandalcı, *Belgelerle Türk Eczacılığı II (1840-1948)*, İstanbul: Dr. Nejat F. Eczacıbaşı Vakfı, 1988, s. 219.

²⁰⁴ Ek-21 için bkz: s. 241.

yıllara doğru memleketi Birecik'ten ayrılarak Karaman'a yerleşmiş ve burada eczanesini “*Yeni*” adıyla açarak eczacılık görevine devam etmiştir.²⁰⁵ 11 Ocak 1936 ile 1 Mart 1937 tarihleri arasında Karaman'da eczacılığın dışında Karaman Orta Mektebi'nde müzik öğretmeni olarak da görev aldığı bilinmektedir.²⁰⁶

Daha sonra ise İstanbul'a yerleşmiştir. Burada Faik İskender Göksel'in²⁰⁷ açmış olduğu *Moda Eczanesi*'ni Göksel'in vefatından sonra oğlu idare edemeyince satmaya karar vermesi üzerine eczaneyi Halil Nejat Bey satın almıştır. Eczaneyi *Yeni-Moda Eczanesi* ismiyle açmıştır.²⁰⁸ Bu eczaneyi işletirken hastalığı nedeniyle 11 Kasım 1943'te tedavi gördüğü Gureba Hastanesi'nde vefat etmiştir. Eczane günümüzde oğlu Melih Ziya Sezer Bey tarafından işletilmektedir.²⁰⁹

2.4.1.4. Eczacı Musa Kazım Yazgan

Musa Kazım Yazgan, Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemlerine doğru Urfa'nın önemli sülalelerinden biri olan *Arabi Katibizade* ailesinin ferdi olarak 1901 yılında Siirt'te dünyaya gelmiştir. Şam, Midilli ve Bulgaristan'da eğitim aldıktan sonra babasının da hekim olmasından dolayı 1920 yılında Mekteb-i Tıbbiye-i Adliye-i Şahane'de eczacılık sınıfına kayıt yaptırmıştır. İstanbul'da eğitim gördüğü yıllarda Urfa'nın Fransızlar tarafından işgal edildiğini duyunca eğitimini yarıda bırakarak Beyrut üzerinden Urfa'ya ulaşarak Milli Mücadele saflarına katılmıştır. Eczacılık alanında gördüğü eğitim neticesinde cephede yaralanan askerlere sağlık hizmeti vermiştir. Fransızların yenilmesi ve işgale son verilmesi üzerine yarıda bıraktığı eğitimine devam etmek amacıyla İstanbul'a geri dönmüştür.

1923 yılında İstanbul'da eğitim görürken öğrenci cemiyeti başkanlığına seçilmiştir. Başkanlık görevi sırasında eczacılık sınıfının eksikliklerini belirten ve eczacılık sınıfının fakülte olması gerektiği yönündeki makalesini “Urfalı Musa

²⁰⁵ Ö. Selçuk Özdiil, *Yeni-Moda Eczanesi Melih Ziya Sezer Kuruluşu 1902*, s. 34, 42, 54.

²⁰⁶ *Karaman Orta Mektebi Müdürlüğü*, 1 Mart 1937, Melih Ziya Sezer Kişisel Arşivi (Bkz: Ek-22, s. 242.)

²⁰⁷ Faik İskender Göksal, 1901 yılında eczacılık bölümünden mezun olduktan sonra ilk eczanesini 1902 yılında İstanbul Kızıltoprak'ta *Eczane-i Saadet* ismiyle açmıştır. 1928 yılında çıkarılan Tehdit kanunu çerçevesinde eczaneyi *Eczane-i Faik İskender* ismiyle Moda semtine taşımıştır. Belirli bir süre sonra eczane *Moda* adını almıştır. 1935 yılında hayatını kaybeden Faik İskender'den sonra eczane oğlu tarafından iki yıl işletildikten sonra kapatılmıştır. Ö. Selçuk Özdiil, *Yeni-Moda Eczanesi Melih Ziya Sezer Kuruluşu 1902*, s. 56.

²⁰⁸ Rita Ender, *Kolay Gelsin, Meslekler ve Mekânlar*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2015, s. 31, 35.

²⁰⁹ *T.C. İstanbul Vilayeti Fatih Kazası Nüfus Müdürlüğü*, S. 1, 19 Kasım 1943, Melih Ziya Sezer Kişisel Arşivi (Bkz: Ek-23, s. 243.)

Kazım” imzasıyla kaleme almıştır. Stajını İstanbul’da bir Rum eczacının yanında tamamladıktan sonra memleketi Urfa’ya gelerek burada Musa Kazım Eczanesi’ni açmıştır. Bir yandan eczacılık mesleğini yürütürken diğer yandan CHP il başkanlığı görevini üstlenmiştir. 1926 yılında Hatice Nevzat Hanım ile evlenen Musa Kazım Bey, Urfa Halkevi’nde önemli çalışmalara imza atmıştır. Ayrıca Urfa’da *Milli Gazete* ve *Ulusal* gazeteyi çıkarmıştır. CHP il başkanlığı görevini yürütürken tanıştığı iş adamı Muhittin Dinçsoy’un aracılığı ile 1937 yılında Bursa’ya taşınarak burada İnönü Caddesi’nde *Halk Eczanesi* adıyla eczanesini açmıştır.²¹⁰

Bursa’da da Halkevi üyeliği, Tayyare Cemiyeti üyeliği ve başkanlığı, Kızılay Cemiyeti başkanlığı ve 1956 yılında Bursa Eczacı Odası başkanlığı yapmıştır. 1923 yılından itibaren savunduğu eczacılık fakültesi tezini 1960 yılında gerçekleştirdikten sonra 1965 yılında Bursa’da amansız bir hastalığa yakalanmış ve ardından vefat etmiştir.²¹¹

2.4.1.5. Diğer Eczacılar

Gazeteci ve yazar A. Naci İpek’in Şanlıurfa Tabipler Odası Bülteni’nde “*Abide Bir İnsan Doktor Adnan Sayrun*” başlıklı yazısında İpek, Adnan Bey ile anılarını anlatırken aynı tarihlerde Ecz. Memduh Vecdi Timur adında bir eczacının da Urfa’da bulunduğu değinmiştir.²¹² Eczacı Memduh Vecdi Bey, 20 Mayıs 1929 tarihinde Urfa’ya bağlı Siverek ilçesinde dünyaya gelmiştir. İlkokulunu Siverek’te tamamladıktan sonra Ortaokul eğitimini Diyarbakır’da tamamlamıştır. Haydarpaşa Lisesi’nden sonra İstanbul Üniversitesi Eczacılık Fakültesi’nden 1952 yılında mezun olmuştur. 1953’te Urfa’ya gelerek burada bir eczane açmış ve 11 Nisan Ecza Deposu’nun kurulmasında etkili olmuştur.²¹³

2.4.2. Hekimler

Urfa’da eczacıların yanı sıra sağlık alanında görev yapan ve asıl yükü kaldıran hekimler olmuştur. Urfa’nın çeşitli hastanelerinde görev yapan bu hekimlerden biri Op. Dr. Radilis Efendi’dir.

²¹⁰ Ramiz Fidan, “Kazım Yazgan,” *Bursa Eczacı Odası Bülteni*, c.y., S. 36, (2005), s. 32-33.

²¹¹ Fidan, *a.g.m.*, s. 34.

²¹² A. Naci İpek, “Abide Bir İnsan Doktor Adnan Sayrun,” *Şanlıurfa Tabipler Odası Bülteni*, C. 2, S. 2, (2013), s. 4.

²¹³ M. Çetin Germenli, “Ecz. Memduh Vecdi Timur, Ecz. Adnan Ülkü,” *Türk Eczacılar Birliği*, c.y., S. 1, (2015), s. 32-33.

2.4.2.1. Op. Dr. Radilis Efendi

Rum asıllı olan Op. Dr. Radilis Efendi 11 ay gibi kısa bir sürede Urfa'da kurulan Gureba Hastanesi'ne hekim olarak tayin edilmiştir. Genç operatörün bu hastaneye tayin edilmesinin temel gerekçesi ise hastanenin hekim ihtiyacının giderilmeye çalışılmasıdır. İstanbul'da tıp alanında önemli icraatları olan Radilis Efendi, Urfa Gureba Hastanesi'nde önemli çalışmalara imza atarak hastanenin ilk başarılı fitik ameliyatını gerçekleştiren kişi olarak tarihe geçmiştir.²¹⁴

2.4.2.2. Dr. Andreas Vischer (Anddiyos Fischer)

Urfa Sancağı Meclisi'nin Urfa'da bulunan İsviçre (Almanya) Hastanesi için Dr. Anddiyos Fischer adına resmi ruhsat verilmesi talebine karşılık 1915 yılında Dâhiliye Nezareti (İçişleri Bakanlığı) tarafından resmi ruhsatın verilmesini onaylayan kararı içeren arşiv belgesinde Dr. Anddiyos Fischer'in bu hastanenin müdürlük ve baştabiplik görevini yürütmekte olduğuna ve hastanenin 18 yıldır cins ve mezhep ayrımı yapmadan halka sağlık alanında hizmet verdiğine değinilmektedir.²¹⁵ 1904 yılında II. Abdülhamid'in isteği doğrultusunda kurulan *Urfa Hamidiye Hastanesi* ya da diğer adıyla *Urfa Millet Hastanesi* açılır açılmaz Dr. Christ başhekim olarak görevlendirilmiştir. Ancak Dr. Christ, hanımının hastalanması üzerine 1904 yılında Urfa'dan ayrılmış ve yerine İsviçre'nin Basel şehrinden Urfa'ya gelerek İsviçre (Almanya) Hastanesi'nde hekimlik görevini icra eden Dr. Anddiyos Fischer başhekim olarak atanmıştır. İsviçre'de maddi durumu iyi olan bir ailenin çocuğu olan Dr. Fischer, Urfa'da arkadaşları ile birlikte Basel'den sağladığı maddi destekle 1907 yılında "*Urfa Tıbbi Hayır Kurumu*" adıyla bir dernek kurmuştur.²¹⁶

2.4.2.3. Dr. Josephine Zürcher

İsviçre'nin ilk kadın hekimlerinden biridir. Urfa'ya gezi düzenleyen Alman Protestan din adamı olan Dr. Johannes Lepsius yaptığı bu geziden kısa bir süre sonra Dr. Josephine Zürcher'in Urfa'ya gelmesini sağlamıştır. Urfa'ya gelen Zürcher öncülüğünde önce 1895 yılında İsviçre Hastanesi daha sonra ise 1896 yılında bir dispenser açılmıştır. Zürcher, daha sonraki yıllarda ise Urfa'da bulunan Alman ve

²¹⁴ Abdulhalim Durma, *Evlialar Şehri Şanlıurfa*, Samsun: Erol Ofset Matbaacılık Yayıncılık, 2015, s. 168.

²¹⁵ BOA, DH.İD, Belge No: 163/60. (Bkz: Ek-24, s. 244.)

²¹⁶ Baytop, *Eczâhâne'den Eczane'ye Türkiye'de Eczaneler ve Eczacılar (1800-1923)*, s. 195, 201.

Amerikan misyonerleri ile ortak çalışmalarda bulunmuştur. Antep Amerikan Koleji'nde eğitim gören Dr. Apraham Attaryan'ın Urfa'ya getirilerek ona asistanlık ve tercümanlık görevlerinin verilmesi bu çalışmalara örnek gösterilebilir. Dr. Zürcher liderliğinde oluşturulan bu sağlık ekibi bölgede beş ay içerisinde on binin üzerinde hastaya bakmıştır. Urfa'da sağlık alanında önemli icraatları olan Dr. Zürcher 1897 yılının Aralık ayında hastalanmış ve hastalığından dolayı görevinden ayrılarak memleketine dönmek zorunda kalmıştır. Onun görevden ayrılmasından bir yıl sonra Urfa'da onun yerine İsviçreli Dr. Hermann Christ görevlendirilmiştir.²¹⁷

2.4.2.4. Dr. Burhanettin Adnan Sayrun

Dr. Burhanettin Adnan Sayrun hakkında araştırmadan hareketle onun doğumu, çocukluk yılları ve eğitim hayatına ilişkin bilgilerin oldukça kısıtlı olduğunu söylemek gerekir. 1 Nisan 1949'da *Urfa Postası*²¹⁸ gazetesinde çıkan "Göz Doktorumuz Geldi" başlıklı haberden Adnan Bey'in Urfa'da göz doktoru olarak görevlendirildiği anlaşılmaktadır.²¹⁹

Mehmet Hulusi Öcal (1938-2016) *Urfa Hizmet* gazetesinde "Urfa'da Yarım Asır Önce Bir Tıp Mücahidi: Adnan Sayrun" başlıklı yazısında Adnan Sayrun Bey'in Urfa'da hekimliğini icrasına dair şunları aktarmaktadır:

"Bizim 11 Nisan Kurtuluş İlkokulu trahomlulara ayrılan okullardan birisi idi. Birinci sınıftan itibaren sağlık kontrolüne alındık. Bizimle ilgilenen Urfa'nın tek göz doktoru merhum Adnan Sayrun idi. Sınıfa gelir hepimizin tek tek göz kapaklarını tersyüz ederek bakardı. Temizliğe özem göstermemizi, yüzümüzü yıkarken gözümüze sabun kaçırmamamızı tavsiye eder, lüzum gördüklerini Yusufpaşa Camii'nin arka tarafında bulunan göz dispanserine çağırır, damla ve merhem tedavisine alırdı. Bir gün de dispanserin üst katında bulunan göz hastanesine sıra ile gittik, hepimiz o zaman "gözün kazanması" dediğimiz bir tedaviden geçtik. Allah rahmet eylesin bu doktorun sayesinde Allah'ın izniyle bu hastalığı atlatmış olduk. Dr. Adnan Bey bizimle beraber diğer okulları da kontrol altına aldığı gibi Vezir Hamamı'nın arka tarafındaki muayenehanesinde de her türlü göz hastalığına çare bulmağa çalışıyor, boş durmuyordu. İlçelerimizde, köylerimizde bilhassa trahomla mücadele ediyor,

²¹⁷ Baytop, a.g.e., s. 193-194.

²¹⁸ 10 Aralık 1949 tarihinde yayımlanan gazetede yer alan bilgiye göre bu gazete 10 Aralık 1948 tarihinde itibaren çıkarılmaya başlanmıştır. *Urfa Postası*, 10 Aralık 1949, s. 1.

²¹⁹ *Urfa Postası*, 1 Nisan 1949, s. 1 (Bkz: Ek-25, s. 245.)

kökünü kurutmağa çalışıyordu. Bu ağır görevini sürdürürken nazik tavrı, güler yüzü ve babacanlığı ile kendini sevdirmesini biliyor, saygı ve sevgi kazanıyordu. İstanbul'da büyümüş, okumuş, ihtisas yapmış olmasına rağmen o günün Urfa'sındaki mahrumiyetlere aldırıyor, işine son derece özen gösteriyordu. Eğitim yuvaları onun gayretleriyle göz berraklığına kavuşurken köylerden şehre gelen insanlarda da göz hastalıklarının azaldığını fark ediyorduk. Merhum doktorumuz 12 yılı aşkın bir zaman içerisinde tam bir mücadele ile başarıya ulaşmış Urfamıza son derecede yararlı bir hizmet vermiştir. Bu mücadele olmasaydı yahut eksik kalsaydı bugün Urfa veliyatı yüzyıl öncesine dayanan trahomun elinden perişan olmuş olurdu. Görevine sadık bir Cumhuriyet evladının hizmeti bu bakımdan unutulmaz ve rahmetle anılmasının yegâne sebebidir.”²²⁰

O dönemin tanıklarından biri olan Mehmet Hulusi Bey'in aktarmış olduğu bilgiler ışığında Adnan Bey'in İstanbul'da doğduğu, eğitim hayatını İstanbul'da tamamladığı söylenebilir. Yine Adnan Bey'in Urfa'da göz hekimliği görevinde bulunduğu, yaptığı çalışmalarla Urfa'da yaygın olarak görülen trahom hastalığı ile mücadelede önemli başarılar elde ettiği, Urfa'da hekimlik görevinin 12 yıl sürdüğü ve bu süreç içerisinde babacan, dürüst ve iyiliksever tavrıyla kendisini Urfalı halka sevdirebildiği göze çarpmaktadır.

26 Haziran 1961 tarihinde Dr. İhsan Barlas'ın²²¹ *Karakoyun* gazetesinde “*Bir Dostu Uğurluyoruz*” başlıklı yazısında Adnan Bey ile ilgili şu ifadelere yer verilmiştir:

“Dr. Adnan Sayrun bugün Urfa'dan ayrılıyor. 12 yıl 3 aydan beri hizmetlerinde bulunduğu Urfalıların gönlünde doldurulması zor bir boşluk bırakarak... Dr. Adnan Sayrun, Urfa'da trahom savaşını büyük bir başarı ile yürütmüş örnek bir hekimdir. Bölgemizde bir asrı çok aşan bir zamandan beri yerleşmiş ve geniş nisbette tahribat yapmış olan Trahom hastalığı onun zamanında

²²⁰ Mehmet H. Öcal, “Yarım Asır Önce Urfa'da Bir Tıp Mücahidi: Dr. Adnan Sayrun,” *Hizmet Gazetesi*, Şanlıurfa: Erişim Tarihi: 8. 11. 2017, s. 3.

²²¹ Aslen Urfalı olan İhsan Bey iç hastalıklar uzmanıdır. Urfa'da serbest hekim olarak 1949 yılında görevine başlamıştır. 1961 yılında Urfa'dan ayrılan Dr. Adnan Sayrun'un yerine tayin edilmiştir. Hekimlik mesleğinin yanı sıra köşe yazarlığı ve şairlik de yapan İhsan Bey tam bir Urfa aşığıdır. Son zamanlarını Ankara'da geçiren İhsan Bey yakın bir tarihte vefat etmiştir. Öcal, “Yarım Asır Önce Urfa'da Bir Tıp Mücahidi: Dr. Adnan Sayrun,” *Hizmet Gazetesi*, Şanlıurfa: Erişim Tarihi: 8. 11. 2017, s. 3; *Yenilik*, 26 Ocak 1949, s. 2.

hemen hemen ortadan silinmiştir. Son günlerde artık dispanserlere müracaat çok azaldı. “Bundan sonraki mücadeleyi evlerde yapacak ve trahomu son sığınağında yok edeceğiz” diyordu. Ve bunu söylerken yüzünde haklı bir heyecanın çizgileri okunuyordu. Bugünkü Urfa eğer 25 sene öncesinin körler memleketi değilse bunda Doktorun emek payı gerçekten büyüktür. Doktorun Urfalıları her zaman minnettar etmiş bulunan bu mesleki faaliyetinden ayrı olarak Şehrimize bir başka hizmeti daha olmuştur. 5 yıl önce taşınmış olduğu Külaflı Tepe eteğindeki hastanesinin büyük bahçesinde binlerce çam, lükstrüm ve akasya ağaçları yetiştirmiş, bon boş olarak aldığı geniş arsayı son günlerde gül ve karanfil tarlalarıyla dolu bir koruluk haline getirmiştir. Göz hekimi Dr. Adnan Sayrun’un şahsında bizler değerli bir dost, dürüst ve çalışkan bir meslektaş, şerefli bir insan kayb’etmenin hicranı içindeyiz. Kendisine bundan sonraki çalışmaların daha büyük başarılar dileriz. O’nu yeni görevi için İstanbul’a uğurlarken tesellisiz de değiliz. Çünkü trahom savaş müfettişi olarak kendisini sık sık gene aramızda görebileceğiz. Ne Urfa Onu unutacak, ne de o Urfa’yı unutabilecektir. Uğurlu yolculuklar dileriz...”²²²

Dr. Adnan Bey’in Urfa’dan ayrılması üzerine yerine atanan Dr. İhsan Barlas’ın, Adnan Bey’in 1977 yılında İstanbul’da vefat etmesinden sonra kaleme aldığı bu yazıdan, Adnan Bey’in Urfa’da önemli çalışmalarda bulunduğu ve Mehmet Hulusi Öcal’ın aktardığı bilgilerde de ifade edildiği gibi trahom hastalığının Urfa’daki etkisini kıran kişi olduğuna değinilmiştir. Ayrıca Adnan Bey’in Urfa’da çam ağaçları diktiği ve doğa sevgisinin olduğu ayrıntılar arasındadır. Yine yazının devamında Adnan Bey’in 1977 yılında İstanbul da vefat ettiği belirtilmiştir.

Başarılı bir hekim olarak bilinen Dr. Adnan Bey önemli ameliyatlara gerçekleştirmiş ve yapılan ameliyatlarda sağladığı başarılarından dolayı çeşitli tarihlerdeki köşe yazılarında kendisine teşekkür edilmiştir. Örneğin, 20 Aralık 1966 tarihinde İsmail Karadağ tarafından yayımlanan teşekkür metninde ağır hasta olan hemşire Kamile Karadağ’ın tedavisinde başarılı olan Dr. Adnan Bey’in isminin zikredilmiştir.²²³ Adnan Bey, hem ulusal hem de yerel basında övgü ile anılmıştır.

²²² <https://www.urfahaber.net/mobil/koseyazisi.php?id=348>, Erişim Tarihi: 20. 10. 2017.

²²³ *Cumhuriyet*, 20 Aralık 1966, s. 2.

Urfa'nın yerel basın gazetelerinden biri olan *Yenilik*'te²²⁴ yer alan “*Trahom hastanemiz*” başlıklı yazıda Adnan Bey ile ilgili şu ifadelere yer verilmiştir:

*“Urfa için büyük faydalar veren trahom hastanemiz ve bütün teşkilatı son zamanda çok değerli ve hastalarla candan alakadar olmayı zevk bilen bir başhekime kavuşmuştur. Sabahın erken saatlerinde vazifesi başına koşan ve her hastayı muayeneden geçiren başhekim Bay Adnan istirahatlı ve fasilasız çalışmaktadır. Geçen senelerde müessisenin (müessesenin) 3 tane ikinci doktoru varken bu doktorlar başka yerlere nakil edildiği halde yerlerine tayinler yapılmamış olduğundan bütün işler başhekime yüklenmiştir. Hastahanenin (hastanenin) ağır işlerine ilaveten dispanserlerin ve kaza ile köy teşkilatlarının işlerine de koşan ve çalışan kıymetli başhekime yardımcı doktorların bir an evvel tayinlerini açık temennide bulunmayı vazife sayarız.”*²²⁵

Metnin içeriğinden de anlaşılacağı üzere trahom hastalığı ile mücadelede öncü olan Trahom Hastanesi'ne Dr. Adnan Bey'in başhekim olarak görevlendirilmiş ve bu görevini aralıksız şekilde canla başla yapmaya çalışmıştır. Yine dönemin şartlarından dolayı hastanede bulunan hekimlerin başka yerlere tayinleri gerçekleşmekle birlikte gidenlerin yerlerine yeni hekimlerin tayin edilmediği dolayısıyla Dr. Adnan Bey'in mücadelede tek başına kaldığı dikkati çekmektedir.

13 Haziran 1961 tarihinde Adnan Beyin Urfa Trahom Hastanesi ve Dispanserinde aylık 1100 lirayla uzman hekimlik görevinden, Sağlık ve Sosyal Yardım Müfettişliğine 1500 lira aylık ile tayin edildiğini belirten arşiv belgesinde şu ifadeler yer almaktadır:

“1- Zatişleri ve Muamelat Genel Müdürü olup Bakanlık Teftiş Kurulu Başkanlığını vekâleten ifa eden Dr. Selahattin Arcan'ın 1500 lira kadro aylıklı Teftiş Kurulu Başkanlığına almakta olduğu 1500 lira maaşla asaleten,

²²⁴ 2 Kasım 1948 tarihinde Celal Özbek'in yardım talep etme amacıyla C.H.P. Genel Başkanlığı'na yazmış olduğu metinde gazetenin 15 yıldan beridir Urfa'da çıkarılmakta olduğu ve kendisinin ise hem gazetenin sahibi hem de yazı işlerini fiilen yürüttüğünü belirtmiştir. BCA, Fon: 490.1.0.0, Kutu: 1383, Dosya: 588, Sıra: 1.

²²⁵ *Yenilik*, 22 Haziran 1949, s. 1. (Bkz: Ek 26, s. 246.)

Urfa trahom hastane ve dispanseri mütehassısı Dr. Burhanettin Adnan Sayrun'un 1100 lira kadro aylıklı Bakanlık birinci sınıf Sağlık ve Sosyal Yardım Müfettişliğine almakta olduğu 1500 lira maaşla naklen Tensip edilmiştir.

2- Bu kararın icrasına Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanı memurdur. „²²⁶

2.4.2.5. Diğer Hekimler

Yukarıda adı geçen ve Urfa halkına sağlık alanında önemli hizmetler sunan hekimler dışında daha pek çok hekim Urfa'da görev yapmıştır. Örneğin, Dr. Andrew T. Pratt (1825-1872) bunlardan biridir.

1847 yılında Yale Üniversitesi'nden mezun olan Dr. Pratt, ilahiyat ve tıp alanında aldığı beş yıllık eğitiminden sonra 1852 yılında Merkezi Türkiye Misyonu'nda görev almak üzere Anadolu'ya gönderilmiştir. İzmir üzerinden Osmanlı topraklarına giriş yapan hekim 1853 yılında Antep'e gelmiştir. Burada sağlık alanında önemli icraatları olmuş ve aynı yılın Kasım ayında Maraş'a geçmiştir. Dr. Pratt'ın Urfa'ya ne zaman geldiği ile ilgili kesin bilgi bulunmamakla birlikte Urfa'da sağlık alanında kısa bir süreliğine hizmette bulunduğu ve 1857 yılında Halep'e tayini gerçekleşene kadar burada hastaların tedavi edilmesi ile uğraştığı bilinmektedir.²²⁷

Dr. Pratt'ın yanı sıra Göz Hekimi Hulki Bey ve Dâhili Mütehassısı İsmail Bey de Urfa'nın meşhur hekimlerindedir. *Urfa'da Milli Gazete*'de 1934 yılında “*Urfa Tababeti İki Mühim Arkadaş Kaybetti*” manşetiyle çıkan haberden bu hekimlerin Urfa'da önemli çalışmalar yürüttüğü anlaşılmaktadır.²²⁸

Bir diğer isim ise Op. Dr. Salih Süleyman Dörtbudak'tır. 2 Şubat 1935 tarihinde *Cumhuriyet* gazetesinde çıkan bir haberde Dr. Dörtbudak'ın Urfa Askeri Hastanesi'nde görev yaptığı belirtilmiştir.²²⁹ Habere göre, Dr. Dörtbudak

²²⁶ BCA, Fon: 030.11.1.0., Kutu: 285, Dosya: 14, Sıra: 20.

²²⁷ Güllüoğlu Yürür, *Gaziantep'teki Amerikan Hastanesi, Hastaneye Bağlı Tıp ve Sağlık Okullarının Tarihi ve Çevreye Etkileri*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü, İstanbul: 2013, s. 59-60.

²²⁸ *Urfa'da Milli Gazete*, 8 Birinci Teşrin 1934, s. 1 (Bkz: Ek-27, s. 247.)

²²⁹ *Cumhuriyet*, 2 Şubat 1935, s. 4.

hastanesindeki mesaisinin yanı sıra hastalarını her gün Hüseyin Paşa Camii karşısında bulunan evinde kabul ederek tedavi etmiştir.²³⁰

25 Mayıs 1940 tarihinde *Akgün* gazetesinde çıkan reklamlardan hareketle ise Hekim Selami Acar'ın Urfa'nın önemli hekimlerinden biri olduğu anlaşılmaktadır.²³¹ Selami Acar'ın yanı sıra Urfa'da görev yapan bir diğer hekim Dr. Hilmi Akın'dır. Akın'ın Urfa Askeri Hastanesi'nde 1942 yılında görev yaptığı dikkati çekmektedir.²³² Aynı hastanede Dr. Hayri İnsel adında bir hekimin de görev yaptığı bilinmektedir.²³³

Karşımıza çıkan bir diğer isim Kadın Hastalıkları Mütahassısı Dr. Halit Yaman'dır. Yaman, muayene ve ameliyatlarını Musa Kazım Eczanesi'nin hemen yanında bulunan evinde gerçekleştirmiştir.²³⁴ Aynı eczanenin bitişiğinde evi bulunan Kadın Hastalıkları Mütahassısı Dr. Halit Şevki de tıpkı Dr. Halit Yaman gibi hastalarına evinde hizmet vermiştir.²³⁵ Evinde hizmet veren hekimler bu isimlerle sınırlı değildir. 1943 yılında Dr. Reşat Tunçer, Kadioğlu Mahallesi'ndeki evinde; Dr. Tuğrul Özkök'ün ise Gerz Mahallesi'ndeki evinde hastalara hizmet vermiştir.²³⁶

1945 yılında çıkan bir taziye haberinden ise Urfa Memleket Hastanesi'nde Operatör Dr. Burhaneddin Oney adında bir hekimin görev yaptığı anlaşılmaktadır.²³⁷ 1949 yılına gelindiğinde ise Dr. Cafer Bayramoğlu ismi göze çarpmaktadır. Bayramoğlu, Dr. Adnan Sayrun Bey'in Trahom Hastanesi başhekimliğine tayin edilmeden önce hastanenin başhekimlik görevini yürüten kişidir.²³⁸ O dönemde trahomun yanı sıra halkı muzdarip eden diğer bir hastalık sıtmadır ve bu hastalıkla mücadele etmek amacıyla 21 Mayıs 1949'da Urfa Sıtma Savaş Başkanlığı'na Dr. Nurettin Ökten atanmıştır.²³⁹ Aynı yıl Devlet Hastanesi'nde başhekimlik görevini

²³⁰ *Urfa'da Ulusal*, 30 Mayıs 1935, s. 5.

²³¹ *Akgün*, 25 Mayıs 1940, s. 1; *Akgün*, 26 Mayıs 1940, s. 1.

²³² *Cumhuriyet*, 4 Haziran 1942, s. 3.

²³³ *Cumhuriyet*, 29 Ocak 1942, s. 3.

²³⁴ *Urfa'da Ulusal*, 29 Nisan 1935, s. 2; *Urfa'da Ulusal*, 22 Nisan 1935, s. 4.

²³⁵ *Urfa'da Ulusal*, 23 Mayıs 1935, s. 4.

²³⁶ *Akgün*, 18 Ocak 1943, s. 2; *Akgün*, 23 Ocak 1943, s. 2; *Akgün*, 11 Nisan 1943, s. 2; *Akgün*, 29 Ocak 1943, s. 2.

²³⁷ *Cumhuriyet*, 5 Temmuz 1945, s. 3.

²³⁸ *Yenilik*, 2 Nisan 1949, s. 1 (Bkz: Ek-28, s. 248.)

²³⁹ *Urfa Postası*, 24 Mayıs 1949, s. 1.

yürüten isim ise Dr. Hüsamettin Ozgan'dır.²⁴⁰ Bu isimlerin yanı sıra Dr. Rıza Dedehayır'ın da her gün sabahtan akşama kadar Urfalılara sağlık alanında hizmet verdiği bilinmektedir.²⁴¹

Dönemin koşulları göz önünde bulundurulduğunda özellikle bulaşıcı hastalıklar ile mücadele konusunda yalnızca sağlık kurumları değil Urfa Halkevi²⁴² de halka hizmet vermiştir. Bu bağlamda Sosyal Yardım Şubesi Diş Hekimi Emin Moğultay halkı bilgilendirme, ücretsiz ilaç dağıtma, ebelerin eğitilmesi, halk ile hekimler arasında iletişimin kurulması gibi önemli faaliyetlerde etkili rol oynamıştır.²⁴³ 1942 yılında kimsesiz ve yoksul insanların tedavisinde ise Dr. Kemal Güray, Baştabip Dr. Fuat Tonguç, Dr. Muzaffer Akaltun,²⁴⁴ Dr. Müfit Hekimoğlu, Dr. Enver Barlas ve Dr. Hasan Basri Yücesoy görev almıştır.²⁴⁵

2.5. Urfa Sıhhat ve İctimai Muavenet Müdürlüğü ve Görev Yapan Müdürler

Cumhuriyet'in ilan edilmesiyle birlikte devletin banileri uzun süren savaşımlardan dolayı yıpranmış ve işlevsiz hale gelmiş olan devlet kurumlarının halka daha iyi hizmet verebilmesi ve devletin kısa zamanda muasır medeniyetler seviyesine çıkarılması amacıyla devlet kurumlarında yeni bir teşkilatlanma planlanmıştır. Her alanda olduğu gibi devletin en önemli kurumlarından biri olan ve hakla sağlık hizmeti veren Sıhhat ve İctimai Muavenet Vekilliği'nde de yeni bir teşkilatlanma yoluna gidilmiştir. Yapılan düzenlemeler neticesinde bölge halkının

²⁴⁰ *Urfa Postası*, 30 Ağustos 1949, s. 1; *Urfa Postası*, 23 Eylül 1949, s. 2; *Urfa Postası*, 15 Kasım 1949, s. 2.

²⁴¹ *Urfa Postası*, 28 Ocak 1949, s. 4; *Urfa Postası*, 25 Şubat 1949, s. 3; *Urfa Postası*, 22 Şubat 1949, s. 4.

²⁴² Cumhuriyet Halk Fırkasının (CHP) 18 Mayıs 1931 yılında düzenlenen kongresinde Halkevlerinin açılması kararlaştırılmıştır. Urfa'da Halkevi ise 23 Şubat 1934 tarihinde açılmıştır. Urfa Halkevi açıldıktan sonra Birecik, Siverek, Halfeti, Suruç ve Viranşehir'de Halkevleri açılmış ve buna ek olarak da 17 Halkodası açılmıştır. Kazım Yazgan başkanlığında açılan Urfa Halkevi yedi şubeden oluşmuştur. Urfa'da çeşitli alanlarda faaliyetlerde bulunan Halkevi, Demokrat Parti'nin iktidara gelmesiyle birlikte Halkevlerinin Cumhuriyet Halk Partisi'nin bir organı olduğu gerekçesiyle kapatılması tartışmaya açılmış ve yapılan sert tartışmalar neticesinde 8 Ağustos 1951 tarihinde çıkarılan kanunla Halkevleri kapatılmıştır. Mehmet Pınar, Yunus Özdurğun, "Urfa Halkevi ve Faaliyetleri (1934-1951)," *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. 9, S. 43, (2016), s. 871, 877; BCA, Fon: 490.1.0.0, Kutu: 962, Dosya: 724, Sıra: 2.

²⁴³ Ahmet İlyas, *Türkiye'de Ulus-Devlet İnşa Sürecinde Urfa 1923-1950*, Konya: Çizgi Kitapevi Yayınları, 2017, s. 128-129.

²⁴⁴ *Akgün*, 30 Haziran 1931, s. 1-3.

²⁴⁵ Yüksel Yıldırım, "Urfa'nın Sosyo-Kültürel Yaşamında Mihenk Taşı Bir Kurum: Urfa Halkevi," *Uluslararası Sosyal Araştırmaları Dergisi*, C. 9, S. 45, (2016), s. 326; *Yeni Işık*, 14 İkinci Kanun 1941, s. 1.

sorunları ile iç içe olmak ve halka doğrudan sağlık alanında hizmet vermek amacıyla her ilde sağlık müdürlükleri kurulmuştur. Bunlardan biri de doğrudan Sıhhat ve İçtimai Muavenet Bakanlığı'na bağlı olan Urfa Sıhhat ve İçtimai Muavenet Müdürlüğü'dür. 1923 ile 1950 yılları arasında Urfa Sıhhat ve İçtimai Muavenet Müdürlüğü'nde görev yapan müdürlerin listesi aşağıda Tablo 2. 8'de gösterilmiştir:

Tablo 2. 9. Urfa ve İçtimai Muavenet Müdürlüğü'nde (Urfa Sağlık ve Sosyal Yardım Müdürlüğü) görev yapan müdürler (1923-1950)

Yıl	İsim
1923	-
1924	-
1925	Dr. Esat Bey ²⁴⁶ – Dr. Tahsin Bey ²⁴⁷
1926	Dr. Tahsin Bey
1927	Dr. Tahsin Bey
1928	Dr. Tahsin Bey ²⁴⁸
1929	Dr. Şevki Bey ²⁴⁹
1930	Dr. Şevki Bey
1931	Dr. Şevki Bey ²⁵⁰ – Dr. Şükrü Bey ²⁵¹
1932	Dr. Şükrü Bey ²⁵²
1933	Dr. Halit Bey ²⁵³
1934	-
1935	-
1936	Dr. Halid Barbaros ²⁵⁴ – Dr. Fazıl Gökçeören ²⁵⁵
1937	Dr. Fazıl Gökçeören ²⁵⁶
1938	Dr. Fazıl Gökçeören
1939	Dr. Fazıl Gökçeören ²⁵⁷ - Dr. Hilmi Tamtürk ²⁵⁸

²⁴⁶ BCA, Fon: 030.11.1.0. Kutu: 10, Dosya: 2, Sıra: 16.

²⁴⁷ BCA, Fon: 030.11.1.0. Kutu: 11, Dosya: 9, Sıra: 13.

²⁴⁸ Kararnameler, (8 Kânunuevvel 1928), Resmi Gazete, S. 1060, s. 2.

²⁴⁹ Kararnameler, (28 Şubat 1929), Resmi Gazete, S. 1126, s. 2.

²⁵⁰ Kararnameler, (9 Teşrinisani 1931), Resmi Gazete, S. 1945, s. 1.

²⁵¹ Kararnameler, (16 Kânunuevvel 1931), Resmi Gazete, S. 1977, s. 1.

²⁵² Kararnameler, (1 Teşrinisani 1932), Resmi Gazete, S. 2240, s. 1; BCA, Fon: 030.11.1.0. Kutu: 73, Dosya: 29, Sıra: 12.

²⁵³ Kararnameler, (31 Temmuz 1933), Resmi Gazete, S. 2465, s. 1; BCA, Fon: 030.11.1.0. Kutu: 78, Dosya: 18, Sıra: 12.

²⁵⁴ Kararnameler, (15 Şubat 1936), Resmi Gazete, S. 3233, s. 1, 2.

²⁵⁵ Kararnameler, (20 Mart 1936), Resmi Gazete, S. 3258, s. 1.

²⁵⁶ Kararnameler, (27 Ağustos 1936), Resmi Gazete, S. 3393, s. 1.

1940	Dr. Hilmi Tamtürk - Ragıp Sünbül ²⁵⁹
1941	-
1942	Dr. Kemal Güray ²⁶⁰
1943	-
1944	Dr. Atıf Ergündüz ²⁶¹
1945	-
1946	Dr. Kazım Ömur ²⁶²
1947	Dr. Şevki Kılıçcı ²⁶³
1948	Dr. Şevki Kılıçcı
1949	Dr. Şevki Kılıçcı
1950	Dr. Şevki Kılıçcı ²⁶⁴

²⁵⁷ Kararnameler, (27 Kânunusani 1939), Resmi Gazete, S. 4122, s. 1.

²⁵⁸ BCA, Fon: 30.11.1.0. Kutu: 128, Dosya: 2, Sıra: 2.

²⁵⁹ Kararnameler, (18 Mart 1940), Resmi Gazete, S. 4461, s. 1, 2.

²⁶⁰ Kararnameler, (10 Temmuz 1942), Resmi Gazete, S. 5154, s. 2, 3.

²⁶¹ BCA, Fon: 030.11.1.0. Kutu: 17, Dosya: 35, Sıra: 14.

²⁶² Kararnameler, (18 Mart 1946), Resmi Gazete, S. 6559, s. 1; BCA, Fon: 030.11.1.0. Kutu: 18, Dosya: 6, Sıra: 11.

²⁶³ BCA, Fon: 030.11.1.0. Kutu: 193: Dosya: 25, Sıra: 6.

²⁶⁴ BCA, Fon: 030.11.1.0. Kutu: 226, Dosya: 34, Sıra: 17.

3. BÖLÜM

BULAŞICI HASTALIKLAR VE MÜCADELE YÖNTEMLERİ

3.1. Sıtma Hastalığı (Malarya)

Anadolu'da sıtma hastalığı olarak tabir edilen Malarya, İtalyanca olan *male* (*fena/kötü*) ve *aria* (*hava*) kelimelerinden türemiştir. Malarya tabirinin kullanılmasının nedeni ise eski dönemlerde insanların bataklık alanlarda havanın zehirli olduğuna ve kötü havanın insanlar tarafından solunması ile bu hastalığının oluştuğuna inanılmasından kaynaklanmaktadır. Hastalık dünyanın farklı bölgelerinde farklı isimlerle anıla gelmiştir. Örneğin çeşitli dönemlerde *Palüizm*, *Remittan Ateşi*, *Entermittan Ateşi*, *Bataklık Humması* ve *Wechselfieber* gibi adlarla anılırken,²⁶⁵ M.Ö. 200 dolaylarında Roma halkının daha çok bataklık alanlarında yaşaması neticesinde bu hastalığa yakalanması ve bataklık alanlarda yaşayan insanlar arasında yaygın olarak görülmesi nedeniyle *Roma Ateşi* adıyla da anıldığı bilinmektedir.²⁶⁶

*Anofel*²⁶⁷ ismindeki sivrisineklerin taşıdığı mikrobu insanlara ısırma yolu ile aktararak oluşturduğu bu hastalığın Anadolu'da sıtma olarak adlandırılmasının nedeni ise malaryanın en belirgin arazi olan *ısıtmak*'tan kaynaklanmaktadır.²⁶⁸ Hastalık Hindistan'da ağır tahribatlara neden olduğundan dolayı Hindular tarafından *Hastalıkların Kralı* olarak adlandırılırken Çinli bilginler ise bu hastalığa *Üç Şeytan* adını vermişlerdir.²⁶⁹

Malarya, *Plazmodium* adı ile anılan tek hücreli ve hücre içi parazitlerle oluşan bir hastalıktır. İnsanın kanından beslenen sivrisinekler hastalık taşıyan bireyden emerek aldığı kanı hasta olmayan farklı bir bireye aktararak hastalığı bulaştırmış olur. Sıtma parazitinin, *Vivax*, *Falsiparum*, *Malariae* ve *Ovale* olmak üzere dört farklı türü bulunmaktadır. Bu türler içerisinde *Vivax*²⁷⁰ olarak adlandırılan hastalık

²⁶⁵ Celâl Gökberk, *Sıtma ve Benzeri Hastalıklar*, Adana: Türksözü Basımevi, 1948, s. 1.

²⁶⁶ Irwin W. Sherman, *Dünyamızı Değiştiren On İki Hastalık*, Çev. Emel Tümbay, Mine Anğ Küçüker, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2016, s. 186-187.

²⁶⁷ *Anofel*: Sıtma hastalığına neden olan Anofel bir sivrisinek türüdür. Anofel olarak isimlendirilen sivrisinek türünden dünyada yaklaşık olarak dört yüz türü bulunmaktadır. Dünyada bulunan bu türler içerisinde ise kırk türe yakını sıtma hastalığına neden olmaktadır. Orak. II. *Dünya Savaşı Sürecinde Urfa (1939-1945)*, s. 115.

²⁶⁸ Gülşah Eser, "II. Dünya Savaşı Sürecinde Türkiye'de Sıtma İle Mücadele: Kocaeli Örneği," *Uluslararası Kara Mürsel Alp ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu-III Bildirileri*, Kocaeli: 2016, s. 1657-1658.

²⁶⁹ Recep Akdur, "Sıtma ve Sıtma Salgınları Tarihi," *Bilim Tarihi Araştırmaları*, c.y., S. 2, (2006), s. 37.

²⁷⁰ *Vivax*: Üç günde bir nöbet veren sıtma hastalığı türüdür. *Benign* sıtma olarak da adlandırılan bu hastalık türü Türkiye'de görülen yerli hastalık türüdür. Recep Akdur, *Sıtma*, Ankara: T.C. Sağlık Bakanlığı Sıtma Savaşı Daire Başkanlığı, 2001, s. 2.

türü en az ölümcül olan sıtma türüdür. *Falsiparum*²⁷¹ ile oluşan sıtma türü ise en ölümcül türdür. Bu hastalık türü Türkiye’de yerel olarak görülmemekle birlikte ülke dışından gelen kişiler aracılığı ile ülkenin farklı bölgelerinde az da olsa görülmüştür. *Ovale* ise sadece Batı Afrika’da görülen sıtma türüdür.²⁷² Bu dört farklı parazit türünün dışında çok nadiren görülen beşinci parazit türü de *PI. Knowlesi* dirki’dir. Bu parazit türü maymunlarda hastalık yapmaktadır. Ancak daha sonra insanlara aktarılmıştır.²⁷³

Sıtma hastalığının oluşumuna bakıldığında sadece iklim ve doğa etkenli olmamakla birlikte insanların su ve toprağı aşırı kullanması, sivrisineklerin doğal yaşam alanı olan bataklıkların kurutulması ve bunun sonucunda sivrisineklerin yeni yaşam alanı arayışına girmeleri, ormanlık alanların tarım arazisine çevrilmek için tahrip edilmesi, daha sonra bu açılan yerlerin terkedilerek bataklık alanlara dönüştürülmesi ve insanların doğaya olan müdahalesi ile ekolojik dengenin zarar görmesi gibi başlıca etkenler karşımıza çıkmaktadır.²⁷⁴ Sıtma hastalığının en yaygın olduğu dönem sivrisineklerin üreme ayları olan Eylül ve Ekim ayları iken sivrisineklerin sıcaktan dolayı su kaybetmeleri nedeniyle hastalığın yayılma etkisinin en düşük olduğu aylar ise Temmuz ve Ağustos aylarıdır.²⁷⁵ Bu nedenden dolayı hastalıkla mücadele konusunda en önemli mücadele yöntemi sivrisineklerin üreme dönemleri gerçekleşmeden önce yok edilmesidir.²⁷⁶ Sivrisineğin bireyi sokmasından sonra insan vücuduna aktarılan mikrop kemik iliklerine, dalağa, beynin ince damarlarına ve karaciğere yerleşir. Hastalığın insan vücuduna iyice yerleşmesinden sonra hasta olan bireyde zayıflama, özellikle de hastanın kol ve bacaklarının zayıflaması, karın şişmesi, yürüyemez ve çalışamaz hale gelme gibi sonuçlara rastlanılmaktadır. Hastalığın insanların günlük yaşamlarını ciddi şekilde olumsuz etkilediğı görülmektedir.²⁷⁷

²⁷¹ *Falsiparum*: Malign sıtma olarak adlandırılan bu hastalık türü sıtma türleri içerisinde en ölümcül etkiye sahip olup genellikle Afrika, Uzakdoğu ve Güney Amerika gibi tropik bölgelerde sıklıkla görülmektedir. Tropik bölgelerde görülmesinden dolayı tropik sıtma olarak da isimlendirildiğı bilinmektedir. Akdur, *a.g.e.*, s. 2.

²⁷² Akdur, *a.g.e.*, s. 2.

²⁷³ Celâl Gökberk, *Sıtma ve Benzeri Hastalıklar*, Adana: Türksöz Basımevi, 1948, s. 2.

²⁷⁴ Mehmet Fehmi Yüksel, *Şanlıurfa Yöresinde Görülen Sıtma Olgularının Tanısında Konvansiyonel Yöntemlerle Moleküler Yöntemlerin (PCR) Karşılaştırılması ve Tür Tayini*, Yayınlanmamış Uzmanlık Tezi, Harran Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü, Şanlıurfa: 2008, s. 3-4.

²⁷⁵ *Akgün*, 14 Haziran 1946, 1-2.

²⁷⁶ *Akgün*, 9 Ağustos 1945, s. 1.

²⁷⁷ Fatih Tuğluoğlu, “Türkiye’de Sıtma Mücadelesi (1924-1950),” *Türkiye Parazitoloji Dergisi*, C. 4, S. 32, (2008), s. 351-352.

Sıtma hastalığının tarihsel gelişimine bakıldığında ise, Hint ve Mısır asıllı hekimlerin bu hastalığın belirtilerini günümüzden yaklaşık 3500 yıl önce tanımladığı ve hastalığın bulaşıcı olmasında etki eden sivrisineklerin önemine değindikleri bilinmektedir. Yine belirtmek gerekir ki, bu hastalık insanlık tarihinin ilk yazılı metinlerinde yer alacak kadar köklü bir geçmişe sahiptir. Ayrıca bulaşıcı bir hastalık türü olmasının yanında diğer hastalıklara oranla insan üzerinde en fazla etki bırakan hastalık olarak bilinmektedir. Hastalığın ülkelerin kalkınmasını ve devletlerin nüfus artışını olumsuz şekilde etkilediği de görülmüştür. Mezopotamya, Grek ve Eti gibi dünyanın köklü uygarlıklarının zayıflayıp yok olmasında etkili olmuş bir hastalık olarak tarihe geçmiştir.²⁷⁸

Ülkemizde sıtma hastalığının geçmişi Osmanlı İmparatorluğu dönemine kadar dayanmaktadır. Klasik çağda bu hastalıkla mücadele amacıyla saray ve çevresi ile hekimbaşılar, taşrada ise *Dâr-üş-şifalar*²⁷⁹ ilgilenmiştir.²⁸⁰ Sıtma hastalığı ile mücadelede ilaç olarak kinin kullanıldığı dikkati çekmektedir. Kinin²⁸¹ adı verilen ilacın Osmanlı'da kullanılmaya başlanması kesin olarak bilinmemekle birlikte 18. yüzyılda ilaç olarak tedavide kullanıldığı tahmin edilmektedir. Daha sonraları 1837-1838 yıllarında Maltepe Askeri Hastanesi'nin ecza kayıtlarında sıtma hastalığı ile mücadelede kininin kullanıldığı geçmektedir. Kininin devlet eli ile halka ücretsiz dağıtılmasına ise 1910 yılında başlanmıştır.²⁸² 1910'lu yıllar aynı zamanda sıtma hastalığının etkisinin büyük ölçüde arttığı yıllardır. Çeşitli önlemlerin yanı sıra bu hastalıkla mücadelede hastalığa yakalanmış olan halkın tedavi edilebilmesi için kininin ücretsiz olarak dağıtılmasına ilişkin 31 Mayıs 1913 tarihinde "*Sıtma*

²⁷⁸ Mehmet Fehmi Yüksel, *Şanlıurfa Yöresinde Görülen Sıtma Olgularının Tanısında Konvansiyonel Yöntemlerle Moleküler Yöntemlerin (PCR) Karşılaştırılması ve Tür Tayini*, s. 3.

²⁷⁹ *Dâr-üş-şifa*: Hastane, Tımarhane ya da Tıp Dershane anlamına gelmektedir. Dâr-üş-şifanın Arapça karşılığı *Mâristan* olarak kullanılırken Acemce'de *Bimâristan* tabirinin kullanıldığı bilinmektedir. Ayrıca ilk Türk dâr-üş-şifasının 261 yılında Mısır Valisi Tolunoğlu tarafından yaptırıldığı bilinmektedir. Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü I*, İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1993, s. 494.

²⁸⁰ Haluk Songur, Tuba Saygın, "Şifahaneden Hastaneye: Sağlık Kuruluşlarının Değişimine Genel Bir Bakış," *Süleyman Demirel Üniversitesi SBE Dergisi*, C. 1, S. 19, (2014), s. 199, 212.

²⁸¹ Kinin: Amazon bölgesinde yetişen Kınakına adı verilen ağacın kabuğundan toz şeklinde elde edilen bir ilaç çeşididir. Farklı türleri bulunan bu ilaç tabiilerin sıtma hastalığı tedavisinde en fazla kullandığı ilaçtır. Acımsı bir tadı olmakla birlikte sindirimi kolay ve suda erimesi zor olan bu ilaç özellikle ateşli hastalıklar olan grip ve sıtma gibi hastalıklarda yıllarca tek tedavi ilacı olarak kullanılmıştır. Ancak sıtma hastalığının tüm çeşitlerine cevap vermediği için ve ayrıca zamanla kimya biliminin gelişmesi ve sıtma hastalığının tedavisi için daha etkili ilaç üretilmesi ile birlikte önemini kaybetmiştir. Gürkan Sert, Emre Dölen, "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Devlet Kinini," *Tarihsel Süreçte Anadolu'da Sıtma*, (2017), s. 637-638.

²⁸² Sert, Dölen, "Tarihsel Süreçte Anadolu'da Sıtma," s. 637-638.

Mahallerde Fukara Ahaliye ve Zürraa Meccanen Kinin Tevziine Dair Nizamname Ahkâmı” yürürlüğe konulmuştur.²⁸³

1914 yılında I. Dünya Savaşı'nın başlaması ile birlikte oluşan kuraklık, maddi yetersizlik ve ekolojik dengenin bozulması ile birlikte hastalığın etkisini daha da arttırdığı bilinmektedir. Dolayısıyla savaş koşullarına bağlı olarak kinin ithalatında da artış görülmüştür.²⁸⁴ 1916 yılına gelindiğinde bu hastalığa yakalanmış olan vatandaşlara ücretsiz kinin dağıtılması amacı ile “*Sıhhiye Müdürüiyet-i Umumisi Bütçesine 50.000 Lira Tahsisat-ı Fevkalade İlavesi Hakkında Kanun-ı Muvakkat*” adı altında halka ücretsiz yardım etmeyi amaçlayan bir karar almıştır.²⁸⁵ Yedi madde şeklinde çıkarılan bu kanun kinin ilacının dağıtım şekli ile ilgili bilgiler vermektedir. Savaşın son yılında Osmanlı İmparatorluğu ile savaşan Britanya kuvvetleri Osmanlı kuvvetlerini mağlup edebilmek için Osmanlı kuvvetlerinin o dönemde sıtma hastalığına yakalanmış bölge olan Ürdün topraklarına doğru çekilmeleri için baskı oluşturmuşlarsa da bunu başaramamış ve Britanya kuvvetlerinden 40 bin kişinin bu hastalıktan ölmesi üzerine kendi ordusunun muharebe gücünün sendelemesine yol açmıştır. I. Dünya Savaşı sürecinde hastalığın daha çok Makedonya, Doğu Afrika, Mezopotamya ve Filistin gibi bölgelerde sıklıkla görüldüğü bilinmektedir.²⁸⁶

Cumhuriyet döneminin ilk yıllarında sıtma hastalığı ile mücadelede tedavi ilacı olarak kullanılan kinin ilacı ile ilgili olarak Mustafa Kemal Paşa 1 Mart 1922 tarihinde Meclis açılış konuşmasında sıtma hastalığı ile mücadelede kullanılmak üzere yeterli kininin bulundurulduğunu ifade etmiştir.²⁸⁷

Sıtma hastalığına karşı yürütülen mücadelede kısa zamanda başarı elde etmek amacıyla hastalıkla mücadele alanında eğitilmiş memurlar yetiştirmek gerekiyordu. Bu nedenden dolayı 1926 yılında *Küçük Sıhhiye Memurları Kanunu* çıkartılmıştır. Çıkarılan bu kanuna göre ordu içerisinde okuma yazma bilen askerlerden 500 kişilik bir gruba bu alanda eğitim gördükten sonra 18 ay sıtma hastalığı ile mücadele için memurluk yapma zorunluluğu getirilmiştir. Bu uygulamadan olumlu netice alınması

²⁸³ Zafer Koylu, Nihal Doğan, “Birinci Dünya Savaşı Sırasında Osmanlı Devleti’nde Sıtma Mücadelesi ve Bu Amaçla Yapılan Yasal Düzenlemeler,” *Türkiye Parazitoloji Dergisi*, C. 3, S. 34, (2010), s. 210-211.

²⁸⁴ Mehmet Karayaman, *İzmir’de Sağlık (1920-1938)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ege Üniversitesi SBE, İzmir: 2005, s. 168-169.

²⁸⁵ Sert, Dölen, *a.g.m.*, s. 642-644.

²⁸⁶ Murat Yolun, *İspanyol Gribinin Dünya ve Osmanlı Devleti Üzerindeki Etkisi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Adıyaman Üniversitesi SBE, Adıyaman: 2012, s. 59-60.

²⁸⁷ Eminalp Malkoç, “Erken Cumhuriyet Döneminde Sıtma Mücadelesinin Alt Yapısı (1923-1927),” *Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Salgın Hastalıklar ve Kamu Sağlığı*, (2017), s. 177.

durumunda uygulamanın her yıl düzenli olarak devam ettirilmesine karar verilmiştir.²⁸⁸ Sıtma hastalığı ile mücadelede asıl önemli adım ise 13 Mayıs 1926 tarihinde çıkarılmış olan ve 21 maddeden oluşan *Sıtma ile Mücadele Kanunu*'dur. Çıkarılmış olan bu kanun çerçevesinde kanlarında parazit bulunan hastaların tedavi edilmesi, sıtma hastalığının yayılmasını engellemek için bu hastalığa yakalanmamış bireylerin hastalıklı ortamlardan uzak tutulması ve Anofellerin üremesini engelleyerek bataklıkların en kısa zamanda kurutulması kararlaştırılarak üç ayrı koldan mücadele planı hazırlanmıştır. Yasanın belirlenmiş olan kanunlara uymayanların cezalandırılmasına yönelik maddeler içermesinden dolayı bu yasa Meclis'te tartışmalara neden olmuşsa da yine de kanunlaşarak yürürlüğe girmiştir.²⁸⁹

Zamanla kinin ilacına duyulan ihtiyacın artmasıyla birlikte bu ilacın dış ülkelerden ithalat yoluyla karşılanmaya çalışıldığı görülmüştür. Örneğin 26.04.1930 tarihinde Avrupa'dan kinin satın alınması kararlaştırılmıştır.²⁹⁰ Hollanda, İngiltere ve Almanya gibi ülkelerden kinin satın alınmıştır.²⁹¹ Kinin ilacının temini konusunda yaşanan sıkıntılar ve ilacın yeterli miktarda bulunmamasından dolayı 1933 yılında Resmi Gazete'de çıkarılmış olan genelgede kinin ilacının ve diğer sıtma ilaçlarının sadece fakir köylülere, geçimini sağlamak için toprakla uğraşan işçilere, kasaba ve şehirlerdeki fakirler ile sıtma mücadelesi çerçevesinde belirlenen bölgelerde gerekli görülen insanlara dağıtılması hususları yer almıştır. Genelge çerçevesinde belirlenen kişiler dışında kinin ilacını farklı kişilere dağıtan şahıslar ise suçlu bulunup dağıtılan kinin ilacı, dağıtan şahıslardan temin edilecektir.²⁹²

Bunun yanı sıra ileriki yıllarda ülke içerisinde sıtma hastalığı ile mücadelede deneyimli ve bilgili bireylerin yetiştirilmesinin yanında 03.06.1935 tarihinde Roma'da bu alanda ders verecek olan kurslara Dr. Abdurrahman Beren ve Dr. Muhit Çolakoğlu'nun katılmaları için karar alındığını bir arşiv belgesinde yer alan şu ifadelerden anlaşılmaktadır:

²⁸⁸ Meliha Özpekan, "TBMM Tutanaklarına Göre Cumhuriyet'in İlk On Yılında Sağlık Politikamız," *Türkler Ansiklopedisi*, C. 17, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002, s. 769.

²⁸⁹ Hilal Özkaya, "Cumhuriyet Döneminde Bulaşıcı Hastalıklarla Mücadele," *Türk Aile Hekimleri Dergisi*, C. 2, S. 20, (2016), s. 79.

²⁹⁰ BCA, Fon: 030.18.1.2, Kutu: 10, Dosya: 22, Sıra: 4.

²⁹¹ BCA, Fon: 030.10.1.2, Kutu: 178, Dosya: 230, Sıra: 9; BCA, Fon: 030.10.0.0, Kutu: 177, Dosya: 223, Sıra: 17; BCA, Fon: 030.18.1.1, Kutu: 14, Dosya: 39, Sıra: 10.

²⁹² *Meccani Kinin Tevziatı Hakkında Tamim (15 Teşrinisani 1933)*, Resmi Gazete, S. 2553, s. 1.

“Ulusal Cemiyet Hıfzıssıha (Hıfzıssıhha) Komitesi tarafından 18 Hazirandan Roma’da açılacak Sıtma kurslarına iştirak etmek üzere Kocaeli Sıtma Mücadelesi Reisi Dr. Abdurrahman Berenin hükümet hesabına ve Antalya Mıntakası (Mıntıkası) Sıtma Mücadele Lâboratuvar (Laboratuvar) Şefi Dr. Muhit Çolakoğlu’nun Uluslar Cemiyeti hesabına Roma’ya gönderilmeleri ve İtalya’da yapılacak sıtma mücadele araştırmalarına da memur edilmeleri, bunlardan Abdurrahman Berene sıtma mücadele tahsisatından verilecek harcırahına karşılık bin liralık döviz verilmesi; Sıhhat ve İçtimai Muavenet Vekilliğinin 23/5/935 tarih ve 103/7270 sayılı tezkeresi ve Maliye Vekilliğinin 26/5/935 tarih ve 6369 sayılı mutaleanamesi üzerine İcra Vekilleri Heyetince 3/6/935 de onanmıştır (onanmıştır).”²⁹³

1936 yılına gelindiğinde, hastalığın oluşumuna ve yayılmasına zemin hazırlayan çeltik ekimini kontrol altında tutmak, arazi sulamalarını düzenlemek ve çeltik arazilerinde çalışan işçilerin hastalıktan korunmaları için *Çeltik Ekim Kanunu* çıkartılmıştır. 1940’lı yıllara gelindiğinde ise Cumhuriyet’in kuruluş yıllarında Türkiye genelinde %50 olan sıtmalı hasta oranı çıkarılan kanunları ve yapılan çalışmalar sonucunda %11’e düşmüştür.²⁹⁴

Yine 21.09.1940 tarihinde memleketin kinin ihtiyacını ithalat yoluyla karşılamak için Türk Kızılay Cemiyeti’ne 1 milyon lira kredi verilmesi kararlaştırılarak kinin ilacına olan ihtiyaç giderilmeye çalışılmıştır.²⁹⁵ Sıtma hastalığı ile mücadelede kinin ilacının yanı sıra sıtmalı hastaları tedavi etmekte etkili olan bir diğer ilaçta *Atebrin* ilacıdır. Bu ilaç sıtma hastalığını tamamen yok etmese de tefrih (kuluçka) devresini uzatmaktadır. İlacın hastalığı tamamen yok etmemesine rağmen halk tarafından kinin ilacına göre daha fazla tercih edildiği görülmektedir. Tercih edilme nedeni ise; ilacın daha ucuz olması, ilacı kullanan hastaların ağızlarında acılık oluşturmaması ve kulak çınlamasına neden olmasından kaynaklanmaktadır.²⁹⁶

II. Dünya Savaşı’nın başlaması ile birlikte ülkeler arasında gerçekleşen ticaret olumsuz yönde etkilenmiş ve ülkeler yapılan ticaret durma noktasına gelmiştir. Bu dönemde sıtma hastalığı ile mücadelede kullanılan kinin ilacının kolaylıkla temin edilemediği görülmektedir. 1941 yılında ülke genelinde kullanılan kinin 46.000 kg. iken 1944 yılında bu oran 5.000 kg’a düşmüştür. Hükümet savaş tehlikesini göz

²⁹³ BCA, Fon: 30.18.1.2, Kutu: 55, Dosya: 45, Sıra: 13.

²⁹⁴ Özkaya, “Cumhuriyet Döneminde Bulaşıcı Hastalıklarla Mücadele,” s. 80.

²⁹⁵ BCA, Fon: 030.18.1.2, Kutu: 92, Dosya: 92, Sıra: 1.

²⁹⁶ Ata Ünal, *Sıtma – Sıtmalı Yerlerde Çalışan ve Yaşayanlara Pratik Bilgiler*, Ankara: Titaş Basımevi, 1943, s. 155-156.

önünde bulundurarak savunmaya ayrılan bütçeyi arttırmak zorunda kalmış ve bu durum da hastalıklarla mücadele edilmesi için ayrılan bütçede kısıtlamaya gidilmesine neden olmuştur. Her ne kadar 1930'lu yıllarda hastalığın üreme ve yayılma ortamı olan bataklıklar kurutularak koruma altına alınmış olsa da II. Dünya Savaş'ının başlamasıyla birlikte bu alanların bakımsız kalması bataklıkların tekrar hastalığı yayan sivrisineklerin üreme alanları haline gelmiştir.²⁹⁷

3.1.1 Mustafa Kemal'in Sıtma Hastalığına Yakalanması

Mustafa Kemal'in Manastır Askeri Lisesi'nde öğrenci iken 1896 yılında sıtma hastalığına yakalandığı bilinmektedir. Hastalığının ilerlemesi üzerine üç aylık bir izin neticesinde Selanik'e gelmiş ve burada iki ay dinlenip tedavi gördükten sonra tekrar eğitimine devam etmek için Manastır'a dönmüştür.²⁹⁸ Öğrencilik yılları bir yana, bu hastalık Mustafa Kemal'in peşini subay olduğu savaş yıllarında da bırakmamıştır. I. Dünya Savaşı sırasında Çanakkale Cephesi'nde iken Mustafa Kemal'in bu hastalığa tekrar yakalandığı ve muharebe süresi boyunca yanında tümen tabibinin bulundurulması neticesinde onun bu hastalığı atlattığı bilinmektedir. Yine bu tarihlerde Başkumandan Vekili Enver Paşa'nın (1881-1922) Anafartalar Grubu Kumandanı Miralay Mustafa Kemal Bey'e geçmiş olsun telgrafi çektiği bilinmektedir. Mustafa Kemal yakalanmış olduğu sıtma hastalığından dolayı Anafartalar Grup Komutanlığı görevini Miralay Fevzi Paşa'ya (1876-1950)²⁹⁹ devrederek İstanbul'a gitmiştir. Burada gördüğü uzun süren tedavi sürecinden sonra iyileşmişse de vefatına kadar geçen süre zarfında hastalığın ara ara vücudunda zuhur ettiği görülmektedir.³⁰⁰

Mustafa Kemal'in başından geçen bu olay Anadolu'da yaşayan halkın salgın hastalıklarla olan problemini ortaya koyan sadece bir örnektir. Anadolu halkı

²⁹⁷ Orak, *II. Dünya Savaşı Sürecinde Urfa (1939-1945)*, s. 116.

²⁹⁸ Sadi Borak, *Bilinmeyen Yönleri İle Atatürk*, İstanbul: Ak Yayınları, 1996, s. 120.

²⁹⁹ 12 Ocak 1876 tarihinde İstanbul'da doğan Fevzi Paşa'nın asıl adı Mustafa Fevzi'dir. Soyadı Kanunu ile birlikte *Çakmak* soyadını almıştır. 1906 yılında dayısı Nuri Bey'in kızı Fitnat Hanım ile evlenmiştir. Eğitim hayatına bakıldığında, 1887 yılında Soğukçeşme Askeri Rüştiyesi'ne gittiği ve buradan çıktıktan sonra sırasıyla Kuleli Askeri İdadisi ve Pangaltı Harbiyesi'ne (Harp Okulu) kayıt yaptırdığı bilinmektedir. 1896 yılında harp okulundan piyade subayı olarak mezun olmuştur. Kısa zamanda farklı rütbeler almıştır. Mustafa Kemal'den sonra Mareşal olan tek kişi olmasının yanı sıra Cumhuriyet döneminde ilk Milli Savunma Bakanı ve Genel Kurmay Başkanı'dır. Sakarya Savaşı'nın kazanılmasında büyük rol oynamıştır. Emekli olduktan sonra Millet Partisi'nin kurucuları arasında yer alan Fevzi Paşa 1950 yılında vefat etmiştir. Ömer Urhal, *Mareşal Fevzi Çakmak'ın Hayatı, Askeri ve Siyasi Faaliyetleri (1876-1950)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi SBE, Konya: 1997, s. 5-17.

³⁰⁰ Eren Akçiçek, "Atatürk'ün Sıtma Hastalığı," *Tarihsel Süreçte Anadolu'da Sıtma*, (2017), s. 695, 698.

içerisinden çıkmış ve halkın dertleri ile hemhal olmuş kadro 23 Nisan 1920 tarihinde Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin açılışından kısa bir süre sonra sağlık işlerinin yürütülmesi amacı ile Sıhhiye ve Muavenet-i İctimaiye Vekâleti diğer bir adıyla Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı'nı kurmuştur. Bakanlığın başına getirilen ve etkili olan kişiler arasında Dr. Adnan Bey (1881-1955) (Adıvar) ve daha sonra ise Dr. Refik Saydam (1881-1942) bulunmaktadır. Bakanlık kısa sürede örgütlemesini sağladıktan sonra çalışmalara başlamış ve bulaşıcı hastalıklarla mücadele alanında ilk çalışmalar ise sıtma hastalığı üzerinde yapılmıştır. Sıtma ile mücadelede özellikle 1926 yılında başlayıp 1957 yılında sona eren dönem “*Sıtma Mücadele Dönemi*” olarak adlandırılmıştır.³⁰¹

1924 yılında meclis kürsüsünde Dr. Rıza Nur'un (1879-1942) Anadolu halkının sağlık sorunlarını gündeme getirerek hükümetin sıtma hastalığı ile ilgili çalışmalarının yetersiz olduğunu eleştiren bir konuşma yapması sonucunda Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal yasama yılı açılış konuşmasında bu eleştiriye karşılık olarak aşağıda aktarılan sözlerle cevap vermiştir:

“Sağlık ve Sosyal Yardım Hususunda takip ettiğimiz gaye şudur: Milletimizin sıhhatinin muhafaza ve takviyesi, ölümlerin azaltılması, nüfusun çoğaltılması, bulaşıcı ve salgın hastalıkların etkisiz hale getirilmesi, bu suretle milletin fertlerinin dinç ve kabiliyetli bir halde kusursuz beden olarak yetiştirilmesi...”

Her nevi sıhhi mücadeleleri, mümkün olan derecede seri ve geniş bir surette takip etmek başlıca hedeflerden olmaya layıktır... Zamanımıza kadar halk sağlığının uğradığı ihmali derecesi; mücadele yoluna girildikçe daha kuvvetli ortaya çıkmaktadır. Sağlık çalışmaları için bilhassa önlemler alınması lazım gelmektedir. Bahusus sıtmaya karşı, başlı başına bir mücadele devresine girilmesi Meclisi âlinin önde gelen işlerindedir. Muhakkaktır ki, bizim için nüfusun korunması ve çoğalması ve çalışanların kuvvet ve zindeliğinin temin edilmesine yönelik tedbirlerinin başında sıtma mücadelesi bulunmalıdır... Sıtma hastalığının kökünden yok etmek için yegâne çare olan kurutma ile arazi ıslahı meselesi ve şehir ve köylerin hıfzıssıhha şartlarının ıslah ve gelişimi yolunda önlemlerin alınmasına yönelik girişimler, sağlık ve bayındırlık faaliyetlerimizin en önemli ve vazgeçilmez işlerinden biri olacaktır...”³⁰²

³⁰¹ Akçiçek, a.g.m., s. 698, 700.

³⁰² Fevzi Çakmak, “Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıtlarına Göre Türkiye Cumhuriyeti'nin Sıtma Savaşı (1920-1946),” *Tarihsel Süreçte Anadolu'da Sıtma*, (2017), s. 431.

Mustafa Kemal yaptığı bu konuşmayla, yeni kurulmuş olan devletin ve hükümetin en önemli problemlerinden birinin halkın sağlık durumundaki aksaklıklar ve özellikle Anadolu’da görülen bulaşıcı hastalıklar olduğunu belirtmiştir. Bulaşıcı hastalıklarla mücadele çalışmaları ilk olarak Anadolu’da geniş alana yayılmış olan sıtma hastalığı alanında olmuştur. Ayrıca Mustafa Kemal’in yapmış olduğu bu konuşma metninden anlaşılmaktadır ki, Osmanlı İmparatorluğu’ndan Cumhuriyet’e miras olarak kalan sıtma hastalığı ile mücadelede kararlı bir duruş sergilenmesi planlanmıştır.

3.1.2. Urfa’da Sıtma (Malarya) Hastalığı ve Hastalıkla Mücadele Yöntemleri

Osmanlı’dan Cumhuriyet’e geçiş aşamasında Urfa halkının merkez ve kasabalarında oturan kesiminin genel olarak hekimlere güven duyduğu ancak kırsal bölgelerdeki halkın yer yer hekimlere olan güvenin şehir merkezlerine oranla düşük olduğu, daha çok tekkelerin, türbelerin ve hocaların hastalara şifa olacağına inandığı bilinmektedir. Nitekim halk arasında, Urfa kadınlarının hasta düşmesi durumunda hekimlere gidip hastalıklarını anlatmaları ve tedavi edilmeleri uygun bulunmazdı. Hastalıklarına çare bulmak için hekimlere giden kadınlar ise yanlarına aldığı erkek refakatçi aracılığı ile hastalıklarını anlatmaktaydılar. Ancak Cumhuriyet’in ilanı ile birlikte yapılan yenilikler ve hastanelere giden hastaların tedavilerinde başarı sağlanması sonucunda bu düşüncenin değişmesi sağlanmış ve Anadolu’nun diğer bölgelerinde olduğu gibi Urfa halkının da bakış açısı yavaş yavaş değişmeye başlamıştır. Aynı zamanda halkın gerek hekimlere ve gerekse hastaneye olan güveni artmaya başlamıştır. Türkiye genelinde olduğu gibi Urfa vilayetinde de bulaşıcı hastalıklar arasında en yaygın ve etkili olanlardan biri sıtma hastalığıdır. Bu hastalık Urfa halkında genellikle bataklık bölgelerde yaşamak zorunda kalan ve geçimini topraktan kazanan insanlarda görülmüştür.³⁰³

Osmanlı İmparatorluğu’nun hâkim olduğu topraklarda yaygın olan sıtma hastalığı ile mücadelede yukarıda da değinildiği gibi halka devlet eliyle ücretsiz kininin dağıtılmasını ön gören *Sıhhiye Müdürüiyet-i Umumisi Bütçesine 50.000 Lira Tahsisat-ı Fevkalade İlavesi Hakkında Kanun-ı Muvakkat Kanunu* çerçevesinde I.

³⁰³ Emine Kısıklı, “Urfa Vilayeti” İsimli Eser Çerçevesinde Urfa’nın Osmanlı’dan Cumhuriyete Geçiş Yılları,” *Şurkav Şanlıurfa Kültür Sanat Tarih ve Turizm Dergisi*, c.y., S. 22, (2015), s. 20.

Dünya Savaşı sürecinde 1916 yılında Urfa’da sıtma hastalığına yakalanmış bireylerin tedavisi için kullanılmak üzere 10 kilo kinin gönderilmiştir.³⁰⁴

1924 yılında Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanı Refik Saydam (1881-1942) liderliğinde sıtma hastalığı ile ilgili mücadele başlatılması için *Sıtma Mücadele Komisyonu* kurulmuştur. Kurulan bu komisyonun çalışmaları sonucunda Cumhuriyet’in ilk yıllarında Ankara, Balıkesir, Adana gibi illerde hastalığın yaygın olduğu görülmüştür. Adana merkezli Çukurova, Güneydoğu Anadolu bölgesinin diğer illeri ve Türkiye’nin genelinde görülen sıtma hastalığı ile mücadele etmek amacı ile 1928 yılında kendi alanında tek kuruluş olan Adana Sıtma Enstitüsü kurulmuştur. Kuruluşunda Sıhhat ve İctimai Muavenet Vekâleti tarafından Almanya’dan getirilen uzmanlar etkili rol oynadığı bilinmektedir. Diğer şehirlerde olduğu gibi Adana ve Urfa’da da sıtma hastalığına yakalanmış kişilerin tedavileri, kuruluşları Osmanlı İmparatorluğu’nun son zamanlarına denk gelen Memleket Hastanelerinde yapılmıştır.³⁰⁵

1927 yılında Urfa şehir merkezinde ciddi bir bulaşıcı hastalık sorunun olmadığı anlaşılma ile birlikte Suruç, Viranşehir gibi merkeze bağlı ilçelerin merkezlerinde ve Halfeti’ye bağlı köylerde halkın yaşam standartlarının iyi olmayışı, yoksulluk ve sağlıklı yaşama gereken önem verilmemesinden dolayı sıtma hastalığının görüldüğü bilinmektedir.³⁰⁶ Viranşehir, Suruç ve Halfeti’nin merkez ve kasabalarında sıtma hastalığı ile mücadele için çeşitli önlemler alınmıştır. İl merkezinde Özel İdare’ye bağlı bulunan ve 50 yataktan oluşan bir hastanenin yanı sıra biri Siverek ilçesinde diğeri de şehir merkezinde olan iki gezici görevi yapan hastane ve küçük çapta görev yapan iki de gezici sağlık ekibi bulunmaktadır. Halkın geçimini sağlamak amacıyla kırsal kesimde yaşamasından dolayı merkeze gelememesi fakat devletin politikası gereği “*Ülkenin en ücra köşesinde bulunan bireyin sağlıklı olma hakkı vardır*” ilkesi çerçevesinde Gezici Sağlık Ekipleri, bizzat köylere giderek salgın hastalığa yakalanmış kişilerin tedavilerini yapmakla görevlendirilmiştir.³⁰⁷

³⁰⁴ Sert, Dölen, “Tarihsel Süreçte Anadolu’da Sıtma,” s. 639.

³⁰⁵ Tuğba Korhan, “Çukurova Bölgesi’nde Görülen Sıtma Salgınlarının Tarihsel Süreci,” *Tarihsel Süreçte Anadolu’da Sıtma*, (2017), s. 610-611.

³⁰⁶ Kemal Kapaklı, *Urfa Hakkında Tabii, Coğrafi, İctimai, İktisadi, Tarihi, Mülki Malumat-ı Cami - Salname 1927*, İstanbul: ŞURKAV Şanlıurfa İl Kültür Eğitim Sanat ve Araştırma Vakfı Yayınları, 1998, s. 20.

³⁰⁷ Abdulkadir Güzel, “1927 Tarihli Urfa Salnamesinin Tarihi Coğrafya Özellikleri Bakımından Değerlendirilmesi,” *Gaziantep Üniversitesi SBE Dergisi*, C. 11, S. 1, (2012), s. 247-248.

II. Dünya Savaşı sürecinde Urfa'da sıtma hastalığının il genelinde görülmesi ile birlikte kininin yetersiz olduğundan dolayı hastalığın bölgede baş edilemez duruma geldiğine değinilerek özellikle Suruç ilçesi ve Merciban ile Akziyaret köylerinde hastaların bu hastalıktan çok zor duruma düştüğü bilinmektedir. Temmuz ve Ağustos ayları Urfa halkının tarım arazilerinde yetiştirmiş olduğu ürünleri hasat etme zamanları olmakla birlikte bu hastalıktan dolayı özellikle Suruç, Merciban ve Akziyaret gibi yerlerde halkın ürününü toplayamadığı görülmektedir.³⁰⁸

II. Dünya Savaşı nedeni ile oluşan şartlar nedeniyle 1942-1943 yıllarında Türkiye'deki sıtma oranı %32'ye yükselmiştir. Sıtma ile savaş 19 ayrı bölgede ve 109 şube olarak örgütlenmiştir. Hastalık kısa zamanda o kadar etkili olmuştur ki, Türkiye genelinde 4614 köyün sıtma ile mücadele kapsamına alındığı görülmektedir.³⁰⁹ Hastalığın hızlı bir şekilde yayılmaya başladığını gören yetkililer 1945 yılında önce *Olağanüstü Sıtma Savaş Kanunu* çıkartmış ve aynı yıl içerisinde bu alanda çalışmaların kesintisiz devam etmesi için *Sıtma Savaş Kanunu* çıkartılmıştır. Çıkarılan bu kanunla birlikte daha önce sıtma ile mücadelede belirlenen 19 sıtma savaş bölgesine ek olarak 53 ilin daha olağanüstü savaş bölgesi olarak ilan ettiği görülmektedir. Sıtma savaş bölgesine dâhil edilen yeni iller arşiv belgesine göre şunlardır:

“Afyon, Amasya, Ankara, Antalya, Aydın, Balıkesir, Bilecik, Bolu, Burdur, Bursa, Çanakkale, Çankırı, Çoruh, Çorum, Denizli, Diyarbakır, Edirne, Elazığ, Eskişehir, Gaziantep, Giresun, Hatay, İçel, Isparta, İstanbul, İzmir, Kars, Kastamonu, Kayseri, Kırklareli, Kırşehir, Kocaeli, Konya, Kütahya, Malatya, Manisa, Maraş, Mardin, Muğla, Niğde, Ordu, Rize, Samsun, Seyhan, Siirt, Sinop, Sivas, Tekirdağ, Tokat, Trabzon, Urfa, Yozgat, Zonguldak.”³¹⁰

Yine aynı tarihlerde başta sıtma hastalığı olmak üzere bulaşıcı hastalıklarla mücadele etme konusunda ülkenin her köşesinde faaliyetlerde bulunan Halkodaları ve Halkevlerinin de desteğinin alındığı görülmektedir. C.H.P. Genel Sekreter Vekili Kırklareli Milletvekili N. Kansu, sıtma ile mücadele konusunda hükümet ile iş birliğinin yapılmasından umutlu ve mutlu olduğunu ifade ederek sıtma salgını ile mücadelede olduğu gibi frengi ve trahom hastalığı ile yapılacak olan mücadelede

³⁰⁸ *Yenilik*, 13 Ağustos 1943, s. 1 (Bkz: Ek-29, s. 249.)

³⁰⁹ İsmail Çakırçoban, *İkinci Dünya Savaşı'nda Türkiye'de Bulaşıcı Hastalıklarla Mücadele*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiye Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul, 2010, s. 56-57.

³¹⁰ BCA, Fon: 030.18.1.2, Kutu: 107, Dosya: 106, Sıra: 17.

halkı bilgilendirilmesi, halka hastalıktan korunmanın yolların öğretilmesi ve broşürlerin dağıtılması gibi görevleri üstleneceklerini açıklamıştır.³¹¹ Urfa Halkevi başkanı Salahadin Atabey'in, sıtma ile mücadele konusunda halka ücretsiz şekilde muayene hizmeti veren Belediye tabibi Dr. H. Basri Yücesoy, Hükümet tabibi Esat Erol, Sıhhat Müdür Kemal Gülay, H. Dâhiliye Müdürü Müfit Hekimoğlu, H. Baştabibi Bürhanettin Önay, Trahom H. Baştabibi Zeki Onal ve *Yenilik* gazetesinin halka, hekimlerin muayene günlerini duyurarak üstlendiği görevden dolayı 3 Mart 1943 tarihinde *Yenilik* gazetesinde bir teşekkür yazısı kaleme almıştır.³¹² Sıtma hastalığı ile mücadelede adeta seferberlik başlatılmış ve Urfa halkının bu alanda bilgilendirilmesi için Halkevleri, Halkodaları, Belediyeler ve devletin sağlık alanında hizmet veren diğer kurumları gibi yerel basının da görev üstlendiği görülmektedir. Özellikle *Yenilik* gazetesinin üzerine düşen görevi yerine getirmek için bu konuda halkı bilgilendiren yazılara geniş yer verdiği görülmektedir.³¹³ Bu dönemde gerek belediyenin faaliyetleri gerekse sıtma savaşında görevli memurların çalışmaları neticesinde Urfa vilayetinde sıtma hastalığı ile mücadelede başarı oranı %50 olarak kaydedilmiştir. Mücadelede tam anlamı ile başarının sağlanamamasının ise şehrin ortasından geçen Karakoyun Deresi'nden ve ölen hayvan leşlerinin şehrin etrafına atılmış olmasından kaynaklandığı dile getirilmektedir.³¹⁴

1949 yılında uygulanmaya başlayan hastalıkla mücadele yöntemlerinde mazot ve petrolün de kullanılmaya başlanmasıyla birlikte, savaş yıllarında çok yüksek olan sıtma hastalıklı insan sayısında büyük oranda düşüş yaşanmaya başlanmıştır.³¹⁵ Yapılan çalışmalar ve alınan önlemler neticesinde sıtma hastalığı ile yapılan mücadelede başarı sağlandığı, daha önceleri büyük oranda sıtmalı olan bölgelerde bu oranın oldukça düşürüldüğü ve köylerde yaşayan insanların büyük bir kısmının sağlıklarına kavuşup işlerinin başına geçtiği *Yenilik* gazetesinin sütunlarına yansımıştır.³¹⁶

³¹¹ BCA, Fon: 490.01.0.0, Kutu: 5, Dosya: 26, Sıra: 22.

³¹² *Yenilik*, 3 Eylül 1943, s. 1.

³¹³ *Yenilik*, 27 Nisan 1944, s. 2; *Yenilik* 2 Mayıs 1944, s. 2; *Yenilik* 4 Mayıs 1944, s. 2.

³¹⁴ *Akgün*, 10 Ekim 1945, s. 1.

³¹⁵ Özkaya, "Cumhuriyet Döneminde Bulaşıcı Hastalıklarla Mücadele," s. 80.

³¹⁶ Orak, *II. Dünya Savaşı Sürecinde Urfa (1939-1945)*, s. 117-118.

Tablo 3. 1. Türkiye’de sıtma vakalarının yıllara göre dağılımı

Yıl	Vaka Sayısı	Yıl	Vaka Sayısı
1925	1.434	1938	81.702
1926	14.791	1939	120.060
1927	10.190	1940	115.683
1928	9.928	1941	94.534
1929	36.186	1942	146.077
1930	45.653	1943	115.546
1931	61.241	1944	80.387
1932	72.500	1945	16.739
1933	50.609	1946	10.373
1934	48.744	1947	5.979
1935	40.842	1948	7.298
1936	62.466	1949	4.973
1937	69.850	1950	4.211

Kaynak: Yasemin Bektaş, *Çukurova ve Çevresinde Sık Rastlanan Salgın Hastalıkların Tanı ve Tedavisine Yönelik Bilinçlendirme ve Eğitim Çalışmaları Üzerine Araştırma*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Ankara: 2006, s. 14.

Tablo 3. 1’deki verilerden hareketle, Türkiye genelinde 1925 ile 1950 yılları arasında meydana gelen sıtma vakalarına bakıldığında özellikle II. Dünya Savaşı’nın başlaması ile birlikte sıtma vakalarında bir artış meydana geldiği anlaşılmaktadır. Savaşın bitiş tarihi olan 1945 yılından itibaren ise vaka sayısında düşüş görülmektedir. Savaşın açmış olduğu yaraların kısa zamanda sarılması neticesinde birey sağlığına daha fazla önem verilmeye başlanmış ve bulaşıcı hastalıklarla mücadele daha da önem kazanmaya başlamıştır. Nitekim başlatılan bu mücadele kısa zamanda neticesini vermiş ve yine tablodaki veriler göz önünde bulundurularak 1945’ten sonraki süreçte vaka sayısında ciddi bir düşüş yaşandığı görülmektedir. Urfa Sıtma Başkanlığı’nın başına 1948 yılında getirilen Dr. Faruk Aksüyek’in çalışmaları ve çabaları neticesinde 20 Nisan 1949’dan görevi başından ayrıldığı zamana kadar geçen bir buçuk yıllık zaman zarfında sıtma hastalığı ile mücadelede ciddi başarı elde edilerek salgın yok edilme derecesine getirilmiştir.³¹⁷ Bu başarının

³¹⁷ *Yenilik*, 6 Şubat 1948, s. 3; *Yenilik*, 20 Nisan 1949, s. 1.

elde edilmesinde Sıtma Başkanlığı Dairesi'nin تنها bir yerden işlek bir mekân olan Kunduracılar Pazarı'na taşınması, sivrisineklerin üremesinin önlenmesi için ilaçlamaların erkenden yapılması, Karakoyun Deresi'nin kontrol altında tutulması, bataklıkların kurutulması ve kırsal kesimde gereken önlemlerin alınması etkili olmuştur.³¹⁸ Dr. Faruk Aksüyek'in görevinden ayrılmasından sonra yerine Dr. Nurettin Ökten, 21 Mayıs 1949'da görevi başına geçmiş ve o da sıtma ile mücadele konusunda aynı hassasiyeti göstermiştir.³¹⁹

Cumhuriyetin ilk yıllarında Anadolu halkının mücadele ettiği diğer bulaşıcı hastalıklar arasında çiçek hastalığı yer almaktadır. Bu hastalığın salgınları da Anadolu halkının çoğu zaman muzdarip olmasına neden olmuştur.

3.2. Çiçek Hastalığı

Bulaşıcı hastalıklar sınıfında yer alan bir diğer önemli hastalık olan çiçek hastalığı, on dört günlük tefrih (kuluçka) devresi geçirildikten sonra hastada üç veya dört gün devam eden titreme, ateş, takatsızlık, baş ve bel ağrıları belirtileri ile başlayan ekzantemli bir hastalıktır.³²⁰

Hastalığın, *poksviradae* grubunda yer alan *variola* adında bir virüsten kaynaklandığı bilinmektedir. Çiçek hastalığı yaş ve cins farklılığı gözetmeksizin her bireyde görülebilir. Bu hastalık irinli kabarcıklar dökerek hastanın yüzünde izler bırakan ateşli ve bulaşıcı bir hastalıktır. Virüs genellikle hasta olan kişide oluşan yaranın içerisinde bulunmakla birlikte hastalığın diğer bireylere bulaşması hastanın kullanmış olduğu çeşitli eşyalar (havlu, kaşık, tabak, giysi vb.) ya da hasta olan birey ile temas kurulması, sinekler ve hastalığın bulunduğu ortamda bulunup virüslü havanın solunması yolu ile gerçekleşmektedir.³²¹

Tarihte tanınan ilk hastalıklardan biri olan çiçek hastalığı birçok insanın ölümüne neden olmuştur. Çiçek hastalığının M.Ö. 1122 yılında ilk defa Çin kaynaklarında kayıtlara geçtiği ve hastalıkla mücadelede ilk çiçek aşısının burada üretildiği bilinmektedir. Bazı kaynaklarda hastalığın Kuzey Afrika topraklarında doğduğu ve kısa sürede ülkeler arasında yapılan ticaret, gerçekleşen savaş ve fetihler

³¹⁸ *Yenilik*, 9 Mart 1948, s. 1.

³¹⁹ *Yenilik*, 24 Mayıs 1949, s. 1.

³²⁰ Orak, *II. Dünya Savaşı Sürecinde Urfa (1939-1945)*, s. 118-119.

³²¹ Abdulkadir Gül, "XIX. Yüzyılda Erzincan Kazasında Salgın Hastalıklar (Kolera, Frengi, Çiçek ve Kızamık)," *A.Ü. Türkiye Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, c.y., S. 41, (2009), s. 82.

yolu ile hızlı bir şekilde yayılarak dünyanın en uzak bölgelerine kadar ulaştığı ve dünyayı kasıp kavurarak insanoğlu için tehlikeli bir salgın haline geldiği ifade edilmektedir. Sıtma hastalığının dünyanın önemli uygarlıklarını etkilediği gibi çiçek hastalığının da tarihte yer alan önemli uygarlıkların yıkılmasında ve gerilemesinde önemli etken olduğu bilinmektedir.

Ayrıca belirtmek gerekir ki, Mısır uygarlığında yapılmış olan mumyaların yüzünde çiçek hastalığına rastlanmıştır. Kesin olarak bilinmemekle birlikte M.Ö. 1157 tarihinde ölen ve daha sonra mumyalanan Firavun V. Ramses'in mumyasında bulunan skarların çiçek hastalığına ait olduğu düşünülmektedir.³²²

Hitit uygarlığı ise bu hastalığın pençesinden kurtulamayıp tarihin derinliğinde kaybolan uygarlıkların ilki olmuştur. Yine bu hastalık Roma İmparatorluğu'nda ciddi etkiler oluşturarak İmparatorluğun gerilemesine neden olmuştur. Hastalık zaman zaman ülkeler arasında meydana gelen savaşların sonuçlarının belirlenmesinde de etkili olmuştur. Örneğin, M.Ö. 4. yüzyılda Büyük İskender, Hindistan Seferi'ne çıkmış ve bu sefer sırasında çiçek salgını baş gösterdiğinden Büyük İskender'in komutasında bulunan askerlerin savaşma kabiliyetlerinin düşmüştür. Bunun sonucu olarak da savaş başarısızlıkla sonuçlanmıştır.³²³

Avrupa açısından bakıldığında çiçek hastalığının burada 10. yüzyıldan önce ortaya çıkmış olabileceği tahmin edilmekle birlikte esasen tehlikeli bir hal alması ise 16. ve 17. yüzyıllarda olmuştur. Hastalık bu yüzyıllarda sıradan insanların yanı sıra önemli devlet adamlarını, kral, kraliçe ve imparatorların bile ölümüne neden olmuştur.³²⁴ Örneğin İngiltere'yi etkisi altına almış olan hastalık 1694 yılında İngiltere kraliçesi olan II. Mary'nin (1662-1694) de ölümüne neden olmuştur.³²⁵ Hastalığın Amerika kıtasına yayılması ise İspanyollar tarafından bu kıtaya 16. yüzyılda düzenlenen seferlerle gerçekleşmiştir.

³²² Raika Durusoy, "Çiçek: Bir Eradikasyon Öyküsü (mü?)," *Toplum ve Hekim Dergisi*, C. 18, S. 5, (2013), s. 367-368.

³²³ Yolun, *İspanyol Gribinin Dünya ve Osmanlı Devleti Üzerindeki Etkileri*, s. 24.

³²⁴ Durusoy, "Çiçek Bir Eradikasyon Öyküsü (mü?)," s. 367.

³²⁵ Selma Turhan Sarıköse, *XIX. Yüzyılda Çukurova'da Doğal Afetler ve Salgın Hastalıklar*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi SBE, Konya: 2013, s. 34.

Anadolu açısından bakıldığında ise buranın coğrafi konumu nedeniyle geçiş noktası olması, kıtalar arasında gerçekleşen göç ve ticaretin önemli güzergâhlarının bu topraklardan geçmesinin salgınlara zemin hazırladığı söylenebilir.³²⁶

Çiçek hastalığının Osmanlı İmparatorluğu'nun hüküm sürdüğü topraklarda 18. yüzyılın başlarından itibaren görülmeye başlanmış ve 19. ve 20. yüzyıllarda ise etkili bir salgın haline dönüşmüştür.³²⁷ İmparatorlukta hastalıkla mücadelede gerekli tedbirler alınmış ve bu alanda aşı nizamnameleri dahi düzenlenmiştir. Çiçek hastalığı tedavisinde kullanılacak olan aşı için farklı tarihlerde dört aşı nizamnamesinin yayımlandığı bilinmektedir. Bu nizamnamelerin ilki, dokuz maddeden oluşan 30 Mayıs 1885 tarihli, ikincisi 25 maddeden oluşan 21 Temmuz 1894 tarihli, üçüncüsü 28 maddeden oluşan 3 Mart 1904 tarihli ve son olarak dördüncüsü de 18 maddeden oluşan 13 Ekim 1915 tarihli olan aşı nizamnamesidir. Osmanlı İmparatorluğu bu alanda gelişme sağlayarak çiçek hastalığı ile mücadelede kullanılacak olan çiçek aşısını bulan ilk devlet olmuştur. Bilindiği üzere hastalık farklı ülkeleri ve uygarlıkları etkisi altına almış ve bu hastalığın tedavisinde farklı yöntemler uygulanmıştır. Batı dünyasının bu hastalıkla mücadelede kullanılan aşığı Osmanlı'dan öğrendiği bilgisi, 1717 ile 1718 yıllarında İstanbul'da elçilik görevinde bulunan bir İngiliz elçisinin eşi olan Lady Mary Wortley Montegu'nun (1689-1762)³²⁸ eşi ile birlikte İstanbul'da kaldığı sırada burada gördüklerini kaleme aldığı mektuplarından elde edilmiştir.³²⁹ Lady Mary'nin yazmış olduğu mektuplarda çiçek hastalığı ile mücadelede kullanılan çiçek aşısının nasıl uygulandığı ile ilgili gözlemlerini şu şekilde ifade etmektedir:

“Bizde pek zalimane olan çiçek hastalığı bu memlekette keşfedilen aşılama sayesinde ehemmiyetsiz bir şey. Birçok koca karılar var ki, sanatları bir tek bu

³²⁶ Mehmet Karayaman, *İzmir'de Sağlık (1920-1938)*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ege Üniversitesi SBE, İzmir: 2005, s. 151-152.

³²⁷ Haldun Eroğlu, Güven Dinç, Fatma Şimşek, “Osmanlı İmparatorluğunda Telkîh-i Cüderî (Çiçek Aşısı),” *Millî Folklor*, C. 26, S. 101, (2014), s. 196.

³²⁸ Lady Mary Wortley Montegu, 1689 yılında İngiltere'de dünyaya gelmiştir. Politikayla uğraşan babasının isteği doğrultusunda kütüphanelerde çokça zaman geçirdikten sonra Latince'ye büyük ilgi duymaya başlamıştır. 1712 yılına gelindiğinde babasının rızasının olmamasına rağmen Edward Wortley Montagu ile evlenmiştir. Bu evlilikten kısa bir süre sonra 1716 yılında eşi Wortley'in İstanbul'a elçi olarak atanmasıyla birlikte İstanbul'a gelmiştir. Yazar kişiliğinden dolayı burada gözlemleri sonucunda Osmanlı kadınları hakkında mektuplar yazmıştır. 1762 yılında Londra'da hayatını kaybetmiştir. Songül Çolak, “Bir İngiliz Hanımefendi'sinin – Ledy Montegu – Gözüyle Osmanlı Kadını,” *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C. 7, S. 13, (2010), s. 388, 392.

³²⁹ Eroğlu, Dinç, Şimşek, “Osmanlı İmparatorluğunda Telkîh-i Cüderî (Çiçek Aşısı),” s. 196-197.

ameliyatı yapmak. Aşı için en muvafık zaman, son baharın başlangıcı, büyük sıcaklıklar geçtikten sonra...”

Lady Mary, aile reislerinin hane içerisinde bulunan bireyleri sürekli kontrol ettiğini ve hasta düşen kişilerin sayıları on beş veya on altıyı bulduğu zaman bir yerde toplanarak koca karı olarak tabir ettiği aşığı yapan kişinin çağrılarak aşının yapıldığını yazmaktadır. Lady Mary, 1718 yılında İstanbul’da bulunurken çiçek hastalığına yakalanan oğluna da burada aşı yaptırmıştır. İstanbul’dan ayrılıp Londra’ya gittiğinde orada da çiçek salgını görülmüş ve bu salgına küçük kızı da yakalanmıştır. Bunun üzerine Lady Mary, İstanbul’da bulunduğu sıralarda yanında bulunan hekimi C. Maitland’ın kızına aşı yapmasını sağlamıştır. Olumlu neticenin alınmasıyla birlikte aşı uygulaması Avrupa’da yayılmaya başlamıştır. Böylece Lady Mary, Avrupa’da çiçek aşısını yaptıran ve Avrupa’ya aşığı taşıyan kadın olarak tarihe geçmiştir.³³⁰

Ancak Osmanlı İmparatorluğu’nun son zamanlarına bakıldığında, savaşlarında etkisi ile birlikte ve Avrupa’da meydana gelen gelişmelerin takip edilememesi sonucunda her alanda olduğu gibi sağlık alanında da Avrupa’nın gerisinde kaldığı değerlendirilmektedir. Bu dönemde çiçek salgını ile mücadelede artık Avrupa’dan çiçek aşısı satın alınmaya başlanmıştır. Ancak zamanla hastalığın ülkenin farklı alanlarına yayılmaya başlaması ile birlikte istenen bu aşılardan gelişinin uzun sürmesi ve aşılardan yolda bozulmasından dolayı Osmanlı İmparatorluğu ülke içerisinde Telkîhâne³³¹ adı verilen aşı evleri açmaya karar vermiştir. Bu karar doğrultusunda ilk aşı evi 1890 yılında İstanbul’da açılmıştır. Daha sonra 1910 yılında Osmanlı İmparatorluğu’na bağlı Yemen vilayetinde de bir aşı evi açıldığı görülmektedir. Alınan önlemlere rağmen çiçek salgınlarının önüne geçilememiş ve bunun üzerine 1913 yılında İzmir’de daha önce kolera hastalığı ile mücadele etmek amacı ile açılmış olan Kolera Hastanesi, çiçek salgını ile mücadele etmek amacı ile Çiçek Hastanesi’ne çevrilmiştir.³³²

Cumhuriyet’in kuruluş döneminde ise, bu salgın hastalıkla etkili bir şekilde mücadele edildiği görülmektedir. Osmanlı’dan Cumhuriyet’e geçiş aşaması olan

³³⁰ Eroğlu, Dinç, Şimşek, “Osmanlı İmparatorluğunda Telkîh-i Cüderî (Çiçek Aşısı),” s. 197.

³³¹ Telkîhâne, aşı üretimi alanında çalışma yapmak için 1890 yılında İstanbul’da açılan kurumun adıdır. Eroğlu, Dinç, Şimşek, *a.g.m.*, s. 199-200.

³³² A.y.

süreç içerisinde daha önce 1890 yılında Osmanlı İmparatorluğu tarafından İstanbul'da açılmış olan *Aşı Evi* bu dönemde etkisini göstermeye başlamış ve 1920 yılında Sivas'ta bulunan aşı kurumu bu dönemde çiçek aşısını üretmeyi başarmıştır. Burada yapılan çalışmalar neticesinde 1921 yılına gelindiğinde 3.269.000. kişilik aşı üretimi yapıldığı dikkati çekmektedir.³³³

3.2.1. Urfa'da Çiçek Hastalığı ve Hastalıkla Mücadele Yöntemleri

Cumhuriyet'in ilk yıllarında diğer bazı bulaşıcı hastalıklar gibi çiçek hastalığının da Türkiye sınırına komşu ülke olan Suriye'den geçtiği bilinmektedir. Türkiye'nin özellikle de güneydoğu ve doğu vilayetleri ile Suriye arasında gerek buralarda yaşayan halkın akrabalık ilişkileri gerekse aralarında gerçekleşen ticaretten dolayı sürekli bir temas söz konusu olmuştur. Salgın hastalıkların da Suriye'den Türkiye'ye geçişinin bu yollarla gerçekleştiği düşünülmektedir. Nitekim öngörülen bu düşünceyi ve çiçek hastalığının Suriye'den Türkiye'nin güneydoğu ve doğu vilayetlerine bulaştığını kanıtlar nitelikte olan arşiv belgesinde geçen şu ifadeler önem arz etmektedir:

“Sâri Hastalıklar Mücadelesi Vekâletimizin Resmî Teşkilâtı dâhilinde bulunan Mahalli Sıhhat ve İçtimaî Muavenet Müdürlükleri vasıtasile (vasıtasıyla) ve hastalığın görüldüğü mahallin Hükümet ve Sıhhat Memurları ve icabında Belediye Tabipleri marifetile (marifetiyle) ittihaz ve tatbik ettirilmektedir. Bununla beraber görülen lüzum üzerine 1928 senesi sonlarına doğru kadrosu merbut bir “Seyyar emrazi sâriye mücadele teşkilâtı” yapılmış ve bundan başka 1929 senesinde de Cenup Vilayetlerimize Suriye havalisinden sirayet etmiş olan çiçek hastalığı sebebile (sebebiyle) ayrıca bu mıntıkalarda çiçek aşısı yapmak üzere kadrosu merbut 12 seyyar Sıhhat Memuru İstihdamına mezuniyet alınmış ve çalıştırılmıştır.”³³⁴

Cumhuriyet'in ilk yıllarında bu alanda aşı uygulamalarının artırılmasıyla birlikte salgının Anadolu topraklarında etkisini yavaş yavaş kaybetmeye başladığı görülmektedir. Ülke genelinde olduğu gibi Urfa'da da çiçek hastalığı alanında gösterilen hassasiyet nedeniyle hastalığın ciddi sorunlar teşkil etmediği ve birkaç

³³³ Özkaya, “Cumhuriyet Döneminde Bulaşıcı Hastalıklarla Mücadele,” s. 82.

³³⁴ BCA, Fon: 490.01.0.0, Kutu: 1464, Dosya: 3, Sıra: 2.

ufak vakaya neden olduğu söylenebilir.³³⁵ Cumhuriyet döneminde hastalığın etkisini kaybetmesinin nedeni ise yapılan mücadele ve alınan önlemlerin yanı sıra o dönemde doğan çocuklara bebeklik dönemlerinin üç veya dördüncü aylarında çiçek aşısı yapılması ve bu aşının düzenli olarak otuz yaşına kadar her beş senede bir uygulanmasının kanun ile zorunlu hale getirilmesinden kaynaklanmaktadır.³³⁶

1929-1938 yılları arasında İran'dan Türkiye'ye gelen göçmenlerle birlikte Anadolu topraklarında salgının tekrar baş göstermiştir. Ancak 1928 yılında çıkarılmış olan *Hıfzıssıhha Kanunu* çerçevesinde yapılan çalışmalar ve alınan önlemler neticesinde hastalığın önüne geçilerek geniş alanlara yayılması engellenmiştir.³³⁷ Örneğin 1930 yılında daha çok ülkenin güneyinde bulunan Urfa, Mardin ve Gaziantep'te çiçek salgınına rastlanmıştır. Çiçek salgının bu bölgeye nerden geldiğini araştırmak ve oluşmuş olan bu salgının halk arasında yayılmasını önlemekle beraber aşılama işlemini kontrol etmek amacıyla Seyyar Emraz-ı Sâriye Mütahassısı Dr. Vefik Vassaf görevlendirilmiştir. Dr. Vefik Bey bölgeye gelerek burada yaptığı araştırmalar sonucunda rapor hazırlamış ve bu raporunda bulaşıcı hastalığın sınır komşusu olan diğer ülkelerin halkı ile Urfa, Gaziantep ve Mardin gibi illerde bulunan halk arasında gerçekleşen temaslar ve yine komşu ülkelerden sınırı aşarak gelen göçmenler aracılığı ile taşındığını tespit etmiştir. Raporunda bölge halkının fenni çiçek aşısına ilgi duymadığını, daha çok eski dönemlerde hastalığın ortaya çıktığı ilk yıllarda uygulanan “*insandan insana aşı yapılması*” yöntemini tercih ettiğini ve bu yöntemin kullanılması sırasında ölüm vakalarının görüldüğünü aktarmıştır. Yine aynı raporda, bölge halkının sıhhiye memurlarının çiçek aşısı için kayıt yaptırmalarını eski uygulamalarda olduğu gibi askerlik veya vergi için yapıldığını zannettiği, memurların kayıt işlemlerine başlamaları sırasında halkın ya dağlara kaçtığı ya da evlerine gizlenerek hastalıklı bireylerin belirlenmesini engelledikleri ve böylece hastalığın bölgede salgın haline geldiği belirtilmiştir.³³⁸ Daha sonra salgının bölgede etkili olması ile birlikte ölüm vakalarının arttığını gören bölge halkı aşı yaptırmak için aşı yapılan merkezlere akın etmeye başlamıştır. Oluşan bu akın o kadar artmıştır ki, 1930 yılında bu bölgelerde aşı yapılan toplam kişi sayısı

³³⁵ Elibüyük, Güzel, *Türkiye'nin Sıhhi – İçtimai Coğrafyası Urfa Vilayeti*, s. 86.

³³⁶ Zeki Faik Ural, *Bulaşıcı Hastalıklarla Mücadele Usulleri*, İstanbul: Gavsî Ozansoy Basımevi, 1945, s. 37.

³³⁷ Özkaya, “Cumhuriyet Döneminde Bulaşıcı Hastalıklarla Mücadele,” s. 82.

³³⁸ BCA, Fon: 030.10.0.0, Kutu: 177, Dosya: 220, Sıra: 14. (Bkz: Ek 30, s. 250.)

dört yüz bine yaklaşmıştır. Aşı yapılmış olan kişi sayısının vilayetlere göre dağılımı ile ilgili şu ifadeler dikkat çekicidir:

“Şimdiye kadar yapılan aşı mesâisi (mesaisi) hakkında alınan malûmata nazaran Mardinde (69,563), Urfa (82,527), Gaziantep'te (61,806), Cebeliberekette (Cebelitarık'ta) (11,105), Malatyada (21,141), Elazizde (Elazığ) (119,164), Maraş'da (12,552) şahısa (Şahsa) çiçek aşısı yapılmış ve şu halde mezkûr havalide mücadelenin başlangıcından bu ane (ana) değin aşıya tabi tutulan eşhas yekûnü (toplam) (377,860) adedine baliğ olmuştur.”³³⁹

1930'lu yıllarda bölge halkının aşıya bu derece rağbet etmesinin nedenlerinden biri de Urfalıları, çiçek aşısı konusunda bilgilendiren “Çiçeğe karşı aşılınız!” başlıklı gazete haberidir. Bu haberde şu ifadeler geçmektedir:

“Çiçek, Hastalığından insanı ancak “çiçek aşısı” korur. Umumi Hıfzıssıhha Kanunu: Yurdumuzda 4 ayını basan bebeklere hemen çiçek aşısı yaptırılmasını emreder. İlk mektebe girmek isteyen çocuklar ve ondan sonra her beş senede bir bu aşığı tekrar ettirmelidir. Memuriyete veya işe girerken de bu aşığı tekrar yaptırmak ve çiçek aşısı vesikası göstermek mecburidir. Aşısı tutmayan bebek ve çocuklara 2 – 3 hafta sonra bu aşı muhakkak tekrar yapılmalıdır. Ortalıkta çiçek hastalığı bulunduğu zamanlar ise genç ihtiyar herkesin aşılınması kanunen mecburidir. Çiçek aşısı kol üzerine basit bir çizgi veya noktalarına şeklinde yapılır ve hiçbir acısı ve zararı yoktur. Çiçek aşısı bütün devlet sıhhi müesseselerinde, sıhhat dairelerinde, hükümet ve belediye tababetlerinde doktorlar, sıhhat memurları tarafından halka parasız tatbik olunur. Çiçek gibi bulaşıcı, çirkin, ağır ve öldürücü bir hastalıktan korunmak için yegâne çare aşılınmaktır.

Yurttaşlar:

Hemen aşılınız, Bu suretle hem kanuni vazifeniz yapmış hem de kendinizi, ailenizi ve yavrularınızı (Çiçek) gibi korkunç bir hastalıktan kurtarmış olursunuz.”³⁴⁰

³³⁹ BCA, Fon:030.10.0.0, Kutu: 177, Dosya: 220, Sıra: 13; BCA, Fon: 490.01.0.0, Dosya: 1464, Kutu: 3, Sıra: 2.

³⁴⁰ Yenilik, 14 Mart 1939, s. 1; Yenilik, 3 Nisan 1943, s. 2; Yenilik, 28 Nisan 1943, s. 1; Yenilik, 30 Nisan 1943, s. 2; Yenilik, 3 Mayıs 1943, s. 2; Yenilik, 27 Mayıs 1943, s. 2; Yenilik, 28 Mayıs 1943, s. 2.

1942-1944 yılları arasında II. Dünya Savaşı devam ederken savaşın etkisinden dolayı sağlık meselesinin ikinci plana itilmesi neticesinde diğer salgın hastalıklar gibi çiçek salgını da tekrar baş göstermiştir. 1942 yılında Urfa'da yapılan sağlık taramaları sonucunda aşı yapılacak olanlar belirlenmiştir. Bu tarihlerde Suriye üzerinden sınır vilayetlerimiz olan Mardin, Siirt, Urfa ve Diyarbakır'da meydana gelen salgının diğer bölgelere yayılmasını engellemek için gerekli tedbirlerin alınmasını, aşı taramasının yapılmasını ve 1942 yılında Urfa'da ihbar edilen çiçek vakasının 29 olduğunu belirten arşiv belgesinde şu ifadeler geçmektedir:

“Suriye’de şiddetle icrayı hükmeden çiçek hastalığı bu memleketle cenup hudut vilâyetlerimiz arasındaki önüne geçilemez münasebetler dolayisile (dolayısıyla) 10.7.1942 tarihinde memleketimize sirayet ederek bu vilayetlerde de salgın halini almağa başlamış ve Vekâletimiz derakap işe el koyarak hastalık çıkan yerlere mütehassıs tebipler (tabipler) ve sıhhat memurları göndermişti. Bu mücadeleye buralarda elân devam edilmekle beraber; hastalığın yurdun içinde yayılmasını önlemek üzere daha cezrî tedbirler alınmasına lüzum görülmüş ve bütün mekteplerle Vekâletler ve diğer resmî dairelerin merkez ve taşra teşkilâtı mensuplarına ve bunlar haricinde kalan bütün topluluklarla sıtma ve frengi ve trahom mücadele teşkilâtı memurlarından da istifade edilmek üzere köylere kadar teşmil edilerek umumî çiçek aşısı yapılması kararlaştırılmış ve tatbikata başlanmıştır. Çiçek vakaları 339 doğumuların sevkiyatı münasebetile (münasebetiyle) elyevm (bugün) hastalığın hüküm sürdüğü yerlerden başka memleketin diğer bazı noktalarında da görülmüştür. Şimdiye kadar Mardin, Siirt, Urfa ve Diyarbakır mıntıklarında 796 vaka haber alınmıştır ki bunlardan büyük kısmı ancak köy köy vâki taramalar neticesinde meydana çıkarılmıştır. Bu mıntıklar haricinde de 45 vaka haber verilmiştir.”³⁴¹

Çiçek hastalığının belgede adı geçen illerde yayılmasını engellemek için alınan tedbirler ve uygulamaların yetersiz kalması üzerine salgının yayılmasını engellemek ve daha fazla insanı etkisi altına alarak mücadele edilemez hale gelmesinin önüne geçebilmek için alınan önlemlere ek tedbirler geliştirilmiştir. Çiçek hastalığı ile mücadelede görev alan memur ve personelin de aşısının yapılması gerektiğine ilişkin şu ifadeler dikkat çekicidir:

³⁴¹ BCA, Fon: 030.10.0.0. Kutu: 177. Dosya: 223, Sıra: 16.

“Mardin, Urfa ve Siirt Vilayetleri muntkalarında Suriye’den intikal eden Çiçek hastalığının yapılan mücadeleye rağmen devam etmesine binaen bir tedbiri ihtiyati olmak üzere Vilayetimiz muntkasında muayyen günlerde (30 yaşına kadar) tatbik edilmekte olan aşının Vekâletler memur ve müstahdemlerinede yapılması lüzumu Sıhhat ve İçtimai Muavenet Vekâletinden müdüriyetimize emir verilmiştir. Vekâletler Tabibi tarafından yapılacak bu aşı ihtiyası müdüriyetimiz tarafından temin edilecektir. Aşı sonunda yapılan miktar ve esamisine ait cetvelinde müdüriyetimize gönderilmesini saygılarımla rica ederim.”³⁴²

Urfa halkını olumsuz şekilde etkileyen çiçek hastalığının Suriye üzerinden Urfa’ya geçmesi gibi, 1949 yılında bu halkın hayvanlarını da telef eden salgının Suriye toprakları üzerinden Urfa’nın Akçakale ilçesine geçtiği bilinmektedir.³⁴³

1944 yılında başlatılan hummalı mücadele meyvesini vermeye başlamış ve 1957 yılından itibaren çiçek salgını vakası görülmemekle birlikte 1950 ile 1960 yılları arasında ise toplam 14.431.000 çiçek aşısının yapıldığı kayıtlara geçmiştir. Dünyanın çeşitli yerlerinde uygulanan aşı programları 1977 yılında dünya genelinde çiçek vakalarına rastlanmamasından dolayı bazı ülkelerde durdurulmuştur. Bu alanda yapılan en son aşılama ise 1980 yılında olmuştur.³⁴⁴

3.3. Tifüs Hastalığı (Lekeli Humma)

Tifüs sözcüğünün anlamına bakıldığında bu sözcüğün Yunanca’da “sisli ve bulanık” anlamına geldiği görülmektedir. Nitekim Hipokrat’ın (M.Ö. 460-M.Ö. 356)³⁴⁵ kendisine gelen hastalarda görülen bilinç bulanıklığını tifüs kelimesi ile tanımladığı ve bu gibi vakalar için tifüs tabirini kullandığı bilinmektedir.³⁴⁶

Tifüs genellikle hapishane, mültecilerin barındıkları yerler ve temizlik ile hijyene önem verilmeyen alanlarda yaygın olarak görülen bir bulaşıcı hastalık

³⁴² BCA, Fon: 030.10.0.0, Kutu: 15, Dosya: 87, Sıra: 30.

³⁴³ *Urfa Postası*, 25 Ocak 1949, s. 3, 5.

³⁴⁴ Özkaya, “Cumhuriyet Döneminde Salgın Hastalıklarla Mücadele,” s. 82.

³⁴⁵ Hipokrat M.Ö. 460 yılında Anadolu’nun Cos (İstanköy) Adası’nda dünyaya gelmiştir. Hekim olan babasından tıp dersleri alarak önemli bir hekim olmuştur. Kendisi de daha sonra doğacak olan iki oğluna tıp dersleri verecektir. Gezgin bir hayat süren Hipokrat gittiği yerlerde hastaların tedavileriyle ilgilenmiştir. Kesin ölüm tarihi bilinmemekle birlikte M.Ö. 356 yılında vefat ettiği tahmin edilmektedir. M. Cemil Uğurlu, “Hipokrat,” *Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi Mecmuası*, C. 50, S. 2, (1997), s. 67, 69.

³⁴⁶ İnci Hot, *Sıhhiye Mecmuası’na Göre Ülkemizde Bulaşıcı Hastalıklarla Mücadele (1913-1996)*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü, İstanbul: 2001, s. 133.

türüdür. Lekeli humma olarak da adlandırılan tifüsün pire ve bitler vasıtasıyla insanlar arasında hızlı bir şekilde yayıldığı bilinmektedir. Pire veya bitlerin *Rikketsiya* adı verilen bakteriyi yolu ile diğer insanlara hastalığı taşıdığı görülmektedir.³⁴⁷ Bir diğer deyişle *Rikketsiya Prowazeki* adı verilen bu bakteri canlı hücreler içerisinde üremektedir.³⁴⁸ Sefaletin ve yoksulluğun beraberinde getirmiş olduğu kötü yaşam koşullarının görüldüğü bölgelerde yaygın olan bu hastalık daha çok kış aylarında görülmektedir. Ayrıca hastalık daha çok yaşlı insanlarda görülmekte ve şiddetli ateşle başlaması ile birlikte aradan iki hafta geçtikten sonra bu hastalığa yakalanmış olan hastanın vücudunda döküntülere ve yüzün şişip kararmasına neden olmaktadır.³⁴⁹

Tifüs salgını İrlanda halkının yaşamını büyük ölçüde olumsuz etkilediğinden dolayı *Kara Ateş* olarak adlandırılmıştır. Aynı hastalık İngiltere’de ise *İrlanda Ateşi* olarak adlandırılmıştır.³⁵⁰ Kimi kaynaklarda *Klasik Tifüs* ya da *Avrupa Tifüsü* olarak adlandırılan ve aniden başlayan bu hastalığın ilk belirtileri; iştahsızlık, şiddetli baş ağrısı, ürperme ve halsizliktir. Yine bu hastalığa yakalanan kişilerin bilincinin bulanık olduğu, sağırılık, kulak çınlaması ve dalgınlığın da bu hastalarda yaygın olarak görüldüğü bilinmektedir. Tifüse yakalanmış kişilerin günlük ihtiyaçlarını tek başlarına karşılayamadıkları dikkati çekmektedir. Hastalık her ne kadar tifoya benzetilse de her iki hastalık arasında ayırt edici özellikler bulunmaktadır. Bu farklılıklara bakıldığında tifüs hastalığına yakalanmış bir bireyin ateşinin ani bir şekilde yükseldiği ve vücutta meydana gelen dökümlerin göğüs, omuz, kol ve bacaklarda görüldüğü; tifo hastalığına yakalanmış bir bireyde ise ateşin ani bir şekilde çıkmadığı ve vücutta meydana gelen dökümlerin karında ve sırtta görüldüğü dikkati çekmektedir.³⁵¹

Tifüs genel olarak Polonya, Doğu Avrupa, Asya, Afrika ile Orta ve Güney Amerika’da görülmüş ve hastalık dünyada 15. ve 18. yüzyıllarda salgın haline gelerek etkisini arttırmıştır. Avrupa’da ise bu etki savaşların başlaması ile birlikte 16. yüzyılın sonlarında hissedilmiştir. Hastalığın Avrupa’da salgın haline gelmesi ve

³⁴⁷ Yolun, *İspanyol Gribinin Dünya ve Osmanlı Üzerindeki Etkileri*, s. 53-54.

³⁴⁸ Mustafa Karatepe, *I. Dünya Savaşında Kafkas Cephesinde Tifüsle Mücadele*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü, İstanbul: 1999, s. 4.

³⁴⁹ Sarıköse, *XIX. Yüzyılda Çukurova’da Doğal Afetler ve Salgın Hastalıklar*, s. 47-48.

³⁵⁰ Sarıköse, *a.g.e.*, s. 47.

³⁵¹ Hot, *Sihhiye Mecmuası’na Göre Ülkemizde Bulaşıcı Hastalıklarla Mücadele (1913-1996)*, s. 127.

insanları etkisi altına alması temizliğe gereken önemin gösterilmemesi ve meydana gelen savaşlardan kaynaklıdır.³⁵²

Osmanlı İmparatorluğu'nda *Lekeli Humma* olarak adlandırılan tifüs, genellikle sınır bölgelerinde görülmüştür. Özellikle de Rusya üzerinden Osmanlı topraklarına bulaşmıştır. Nitekim Osmanlı ile Rusya arasında yapılan savaşlar sonucunda hastalığın Anadolu topraklarına girdiği bilinmektedir.³⁵³ Tifüs hastalığı dünya tarihinde olduğu gibi Osmanlı İmparatorluğu'nun tarihinde de yapılan savaşlardan dolayı etkisini göstermiştir.³⁵⁴ Örneğin 1853-1856 yılında Osmanlı İmparatorluğu ile İngiltere, Fransa ve Rusya arasında meydana gelen Kırım Savaşı'nda kayıpların savaşta çok tifüs hastalığına yakalanma neticesinde yaşandığı göze çarpar. Fransız ordusunun bu savaşta toplam kaybının 95 bin olduğu ancak bunlardan 75 bininin salgın hastalıklardan dolayı hayatını kaybettiği bilinmektedir. Osmanlı İmparatorluğu'nda savaş esnasında tifüs salgınının ordu içerisinde yayılması sonucunda gerek müttefik kuvvetleri gerekse kendi askerlerinin sağlığını salgına karşı korumakta yetersiz kaldığından dolayı Fransa ve İngiltere İstanbul'da bu alanda hizmet vermek için birçok hastanenin kurulmasını sağlamışlardır.³⁵⁵ Bu savaş esnasında İstanbul'a sağlık alanında hizmet vermek için İngiltereli hemşire Miss Florence Nightingale (1820-1910)³⁵⁶ gönderilmiştir.³⁵⁷ Yine 1877-1878 yıllarında Osmanlı-Rus Harbi'nde, 1896 yılında yapılan Yunan Seferi'nde, Trablusgarp Savaşı'nda, Balkan Savaşları'nda ve I. Dünya Savaşı'nda da tifüs hastalığı Osmanlı

³⁵² Hot, *Sıhhiye Mecmuası'na Göre Ülkemizde Bulaşıcı Hastalıklarla Mücadele (1913-1996)*, s. 127-128.

³⁵³ Aksu, *Lekeli Humma (Tifüs)*, Ankara: Ulusal Matbaa, 1943, s. 21, 24.

³⁵⁴ Hot, *a.g.t.*, s. 127.

³⁵⁵ Mehmet Karayaman, "Kırım Harbinde Sağlık Hizmetleri (1853-1856)," *Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 1, S. 2, (2008), s. 61, 69.

³⁵⁶ Florence Nightingale, varlıklı bir İngiliz ailesinin ikinci çocuğu olarak 12 Mayıs 1820 tarihinde İtalya'ya bağlı Floransa şehrinde doğmuştur. Florence ismini de doğduğu şehirden almıştır. İngiliz kilisesine son derece bağlı olan Nightingale kendisine hasta bakımı ile ilgilenmesi için vahiy geldiğini açıklayarak hasta bakıcılığa yönelmek istemiştir. Ancak ailesinin karşı gelmesi üzerine uzun süre bu isteğini yerine getirememiştir. Daha sonra bu isteğini yerine getirerek ünlü bir hemşire olmuştur. 1853 yılında Osmanlı, Fransa, İngiltere ile Rusya arasında yapılan Kırım Savaşı'nda yaralanan ve salgına yakalanan hastaların tedavileri için İstanbul'a gönderilmiştir. Burada göstermiş olduğu üstün başarılarından dolayı Osmanlı Padişahı Abdülmecid tarafından madalya ile ödüllendirilmiştir. Dünya genelinde modern hemşireliğin yayılmasını sağlayan Nightingale 1810 yılında vefat etmiştir. Serap Torun, *Kırım Savaşı'nda Hasta Bakımı ve Hemşirelik*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Çukurova Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü, Adana: 2008, s. 93, 96.

³⁵⁷ Karayaman, *a.g.m.*, s. 61, 69.

kuvvetlerinin başlıca problemi ve savaşların seyirini belirleyen önemli bir etken olmuştur.³⁵⁸

I. Dünya Savaşı'nın başlaması ile birlikte savaşın dünya genelinde oluşturduğu yıkımın fazla olması, bunun yanında sağlık ve beslenme koşullarının son derece kötü olması neticesinde insanlar arasında tifüs vakalarının arttığı görülmüştür. Sadece Rusya'da 1918 ile 1922 yılları arasında 30 milyon kişinin tifüse yakalandığı ve bunlardan 3 milyonunun öldüğü bilinmektedir.³⁵⁹ Sovyetler Birliği'nin kurucusu ve lideri olan Lenin (1870-1924)³⁶⁰ 1919 yılında yaptığı bir konuşmada “*Bir kırbaç sallanıyor üstümüze, bit ve tifüs ordularımıza yayılıyor. Nüfusların kırıldı, maddi herhangi bir kaynağın olmadığı, bütün hayatın durduğu tifüs bölgelerindeki korkunç durum durumu hayal edebilmemiz mümkün değil.*” ifadelerini kullanmıştır. Yine bu açıklamadan kısa bir süre sonra Lenin, tifüsün Rusya için çok tehlikeli bir hal aldığını ve yeni kurulmuş olan sosyalist rejimi yıkabileceğini dile getirerek “*Ya sosyalizm bitleri yenecek ya da bitler sosyalizmi yenecek*”³⁶¹ demiştir.

Ruslara karşı yapılan Sarıkamış Harekâtı'nın son günlerinde tifüsün şiddetini ordu içerisinde arttırdığı ve birçok kişinin ölümüne neden olduğu bilinmektedir. Yine 3. Ordunun başında komutanlık görevini icra eden Hafız Hakkı Paşa (1879-1915)³⁶² hastalığın ordu içerisinde çok yayıldığını ve günlük 40 askerin hastalıktan dolayı vefat ettiğini, salgının önüne geçmek için doktor ihtiyacını Başkumandan Vekil Enver Paşa'ya (1881-1922)³⁶³ bildirmişse de gerek iklimin uygun olmaması gerekse

³⁵⁸ Hot, *Sıhhiye Mecmuası'na Göre Ülkemizde Bulaşıcı Hastalıklarla Mücadele (1913-1996)*, s. 128.

³⁵⁹ Hot, *a.g.t.*, s. 127.

³⁶⁰ Gerçek adı Vladimir İlyiç Ulyanov olan Lenin 1870 yılında Rusya'da dünyaya gelmiştir. Sovyetler'in başına geçene kadar hayatı zorluklar içerisinde geçmiştir. Abisi Rus Çarının bombalanması olayına karışması sonucu idam edilmiş ve bunun üzerine Vladimir İlyiç Ulyanov soyadını değiştirerek Lenin soyadını almış ve Çarlık Rusya'yı yıkmak için Bolşeviklerin başına geçmiştir. Liderliği sürecinde Çarlık Rusya'yı yıkarak liderliğe gelmiştir. 1922 ve 1923 yıllarında 3 defa felç geçirerek yatağa bağımlı hale gelmiş ve 21 Ocak 1924 tarihinde vefat etmiştir. Özlem Çolak, *Lenin Döneminde Türk-Rus İlişkileri (1917-1923)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi SBE, Isparta: 2010, s. 124, 126.

³⁶¹ Yolun, *İspanyol Gribinin Dünya ve Osmanlı Üzerindeki Etkileri*, s. 54.

³⁶² Asıl adı İsmail Hakkı olan Hafız Hakkı Paşa 1879 yılında Manastır'da doğmuştur. Küçük yaşında Kuran-ı Kerimi ezberlediğinden dolayı *Hafız* unvanını almıştır. Babasının vefat etmesinden sonra baba mesleği olan askerlik için Manastır'daki Askeri Rüştiye ve İdadiye kaydını yaptırmıştır. 1899 yılında teğmen olan Hafız Hakkı 1902 yılında III. Ordunun emrine girmiştir. III. Ordu içerisinde çeşitli faaliyetlerde bulunmuş ve Sarıkamış Harekâtı sırasında tifüs hastalığına yakalanarak 1915 yılında vefat etmiştir. Pir Murat Sivri, *Manastır'dan Erzurum'a Hafız Hakkı Paşa (1879-1915)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi SBE, Erzurum: 2016, s. 3-4.

³⁶³ Asıl adı İsmail Enver'dir. Altı kardeş içerisinde en büyük olan Enver Bey, 1881 yılında İstanbul'da dünyaya gelmiştir. Aslen Manastırlı olan Enver, ilk altı yıllık eğitimini İstanbul'da gördükten sonra

Karadeniz’de Rus filosunun bulunmasından dolayı istenenler gönderilememiş ve hastalık daha da ilerlemiştir. Nitekim Hafız Hakkı Paşa da daha sonra bu hastalığa yakalanarak 12 Şubat 1915 tarihinde vefat etmiştir.³⁶⁴ 3. Ordu içerisinde Anadolu’ya gönderilen askerler aracılığı ile hastalık Anadolu’ya taşınmış olmuştur. 3. Ordu Sıhhiye Reisliği’ne atanan Dr. Tevfik Salim hastalıkla mücadele konusunda kararlı adımlar atarak kısa zamanda tifüs aşısını hazırlamış ve hazırlanan bu aşı ilk defa 28 Mart 1915 tarihinde uygulanmıştır.³⁶⁵

Cumhuriyet döneminde cumhuriyet öncesine oranla tifüsün görülme oranının düştüğü bilinmektedir. Bu oranın düşme nedenlerine bakıldığında tifüs aşısının yaygın olarak kullanılmaya başlanması, hastalığı yayan bitlere karşı alınan önlemler, temizliğe gereken önemin gösterilmesi ve halkın tifüs hastalığına karşı korunması hakkında aydınlatılması gibi hususlar karşımıza çıkmaktadır. 1925 yılında Sıhhiye Mecmuası istatistiklerinde yer alan bilgilere göre yurt genelinde 333 tifüs vakasının meydana gelmiştir. Ancak bu vaka sayısı ileri zamanlarda giderek düşmeye başlamıştır. Örneğin, 1926 yılında 184, 1927 yılında 179 ve 1928 yılında ise 106 vaka görülmüştür.³⁶⁶

1939 yılına gelindiğinde ise Kudüs Hıfzıssıhha Enstitüsü’nde yeni keşfedilen tifüs aşısı hakkında bilgi almak ve ülkenin bu aşidan faydalanmasını sağlamak amacıyla Dr. Talat Vasıf Öz, Kudüs’e gönderilmiştir.³⁶⁷ Yine aynı yıl içerisinde Tunus’ta bulunan yeni bir tifüs aşısı hakkında bilgi almak için Dr. Ali Mustafa Mentşeoğlu ise Tunus’a gönderilmiştir.³⁶⁸

askeri eğitim almak için Manastır’a geçmiştir. Sırasıyla Manastır Askeri Rüştıyesi, Mekteb-i İdadiye, Mekteb-i Harbiye’de geçen eğitim sürecini başarılı bir şekilde tamamlamıştır. Ömrünün geri kalan kısmını ise çeşitli askerlik görevleri ve siyasetle geçirmiştir. II. Abdülhamid’in politikalarına karşı gelerek II. Meşrutiyet’in ilan edilmesinde etkili olmuştur. 1914 yılında Başkumandan Vekili görevini üstlenmiştir. Aynı yıl içerisinde Sultan Abdülmecid’in torunu Naciye Sultan ile evlenmiştir. I. Dünya Savaşı’nın kaybedilmesi ile birlikte ülke dışına çıkmıştır. 4 Ağustos 1922 tarihinde Buhara Sovyet Halk Cumhuriyeti’nde Rus birlikleri ile girdiği mücadelede vefat etmiştir. Mezarı 1996 yılında Türkiye’ye getirilmiştir. Aslan Turlybek, *Enver Paşa (1918-1922)*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi SBE, Ankara: 2013, s. 1, 5.

³⁶⁴ Süleyman Tekir, “Sarıkaş Harekâtı Sonrasında Türk Ordusunda Görülen Salgın Hastalıklar ve Yaşanan Kayıplar”, *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, c.y., S. 1, (2016), s. 269, 272.

³⁶⁵ Mustafa Karatepe, “Özgün Çalışma I. Dünya Savaşı Yıllarında Tifüs Aşısının Uygulanmasında Türk Hekimlerinin Rolü”, *Mikrobiyol Bülteni*, C. 42, s.y., (2008), s. 302, 307.

³⁶⁶ Hot, *Sıhhiye Mecmuası’na Göre Ülkemizde Bulaşıcı Hastalıklarla Mücadele (1913-1996)*, s. 133.

³⁶⁷ BCA, Fon: 030.18.1.2, Kutu: 89, Dosya: 119, Sıra: 8.

³⁶⁸ BCA, Fon: 030.10.1.2, Kutu: 88, Dosya: 80, Sıra: 10.

1935-1938 yılları arasında 485 civarında vakanın görüldüğü ancak 1939-1943 yılları arasında ise bu ortalamanın artış göstererek 764'e çıktığı görülmüştür. II. Dünya Savaşı yıllarında büyüyen salgının önüne geçmek amacıyla alınan önlemler yurt genelinde uygulamaya konulmuştur.³⁶⁹ 1943 ve 1944 yıllarında tifüs hastalığına karşı yürütülen yoğun mücadelede tifüs aşısının üretilmesinde görev alan şahısların mesai saatleri dışında da ek mesaiye tabi tutularak aşı üretimini hızlandırıldığı bilinmektedir.³⁷⁰ 1925 ile 1950 yılları arasında tespit edilen tifüs vakaları aşağıda Tablo 3. 2'de gösterilmiştir:

Tablo 3. 2. Tespit edilen tifüs vakaları (1925-1950)

Tespit Edilen Vaka			Tespit Edilen Ölüm		
Yıl	Sayısı	100.000 Nüfusa oranı	Sayısı	100.000 Nüfusa Oranı	100 Vakada Ölüm Oranı
1925	333	2.5	26	0.2	7.8
1930	254	1.7	31	0.3	12.2
1935	420	2.7	57	0.3	13.5
1940	799	2.5	100	0.5	12.5
1945	2.618	13.8	139	0.8	5.3
1950	225	1.0	15	0.7	6.6

Kaynak: *Sağlık Hizmetlerinde 50. Yıl*, Ankara, Ayyıldız Matbaacılık, 1973, s. 100.

Tablo 3. 2'teki veriler değerlendirildiğinde 1925 ile 1935 yılları arasındaki süreçte yurt genelinde ciddi bir şekilde tifüs vakasının görülmediği bir başka deyişle vaka sayısının düşük seviyede seyrettiği görülmektedir. Ancak savaşın da etkisi ile birlikte 1940 ile 1945 yılları arasında görülen tifüs vakalarının oldukça arttığı görülmektedir. Savaşın bitmesi ile birlikte ise tifüs hastalığı tekrar kontrol altına alındığından vaka sayısında düşüş gözlemlenmiştir.

3.3.1. Urfa'da Tifüs Hastalığı ve Hastalıkla Mücadele Yöntemleri

Tifüs hastalığı Türkiye genelinde olduğu gibi Urfa'da da Cumhuriyet'in ilk yıllarından II. Dünya Savaşı'na uzanan sürece kadar ara ara küçük vakalar şeklinde zuhur etmiştir. Yukarıda da değinildiği gibi yurt genelinde 1935 ile 1938 yılları

³⁶⁹ BCA, Fon: 030.10.0.0, Kutu: 15 Dosya: 84, Sıra: 32.

³⁷⁰ BCA, Fon: 030.10.1.2, Kutu: 103, Dosya: 70, Sıra: 15; BCA, Fon: 030.18.1.2, Kutu: 106, Dosya: 53, Sıra: 17.

arasındaki süreçte tifüs hastalığına yakalanan vaka sayısı 485 civarındadır.³⁷¹ II. Dünya Savaşı'nın başlaması ile birlikte ise vaka sayısı artmaya başlamış, 1939 ile 1942 yılları arasında 764'e çıkmıştır.³⁷² Savaşın beraberinde getirmiş olduğu olumsuzluklardan dolayı tifüs hastalığı geniş alanlara yayılma imkânı bulmuştur. 1943 yılında hastalık salgın haline gelince, bunun önüne geçebilmek için tifüs hastalığına karşı savaş açılmıştır. Refik Saydam Hıfzıssıhha Enstitüsü'nde³⁷³ laboratuvar açılmış ve ülke genelinde yapılacak olan tifüs aşısının üretimi için çalışmalar başlatılmıştır. Hastalığın yayılmasının temel kaynağı olan bitlerin yok edilmesi için çeşitli tedbirler alınmıştır.³⁷⁴ Bitlerin yoğun olduğu okullarda gerekli önlemlerin alınması için çalışmalar yapılarak yatılı veya yatisız okullarda okuyan öğrencilerde bitlerin tespit edilmesi sonucunda müdür veya başöğretmenin sorumlu tutulacağına karar verilmiştir. Ayrıca yatılı okullarda hamam bulundurulması ve öğrencilerin haftada en az bir defa yıkanması zorunlu tutulurken yatisız olan okullarda her sabah öğrenciler kontrolden geçirilmiştir. Üzerinde bit tespit edilen öğrencinin ise ev adresi ile birlikte gerekli yerlere bildirilmesi zorunlu tutulmuştur. Okullarda olduğu gibi iş yerlerinde de bit yoklamaları her sabah yapılmış ve yoklamalarda bit tespit edilen kişiler işe alınmayarak gerekli kurumlara bildirilerek bu alanda gerekli işlemler yapılmıştır. Yine taşıtlarda da bit yoklaması yapılması zorunlu tutularak yolcuların yorgan ve yatak gibi eşyalarının taşınması yasaklanmış, yolculuk esnasında bitli kişiler tespit edilirse ilk istasyonda zabıta görevlilerine teslim edilmesi ve gerek şehir içi gerekse şehirlerarası otobüslerin bu kurallara uyması zorunlu tutulmuştur. Otel, han, pansiyon gibi konaklama yerlerine sıkı

³⁷¹ Sevilay Özer, "II. Dünya Savaşı Yıllarında İstanbul'da Tifüs," *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, C. 30, s.y., (2015), s. 172, 174.

³⁷² *Tifüs Mücadelesinin Ana Hatları*, Ankara: T. C. Sıhhat ve İçtimai Muavenet Vekâleti Neşriyatından, 1943, s. 3.

³⁷³ 1928 yılında Türkiye Cumhuriyeti Merkez Hıfzıssıhha Müessesesi adıyla kurulan okulun amaçları arasında halkın sağlık durumu ile ilgilenecek deneyimli ve bilgili sağlık personeli yetiştirmek, koruyucu hekimlik alanında çalışmalar yürütmek ve özellikle bulaşıcı hastalıklara karşı alınacak önlemlerde görev üstlenmek gibi görevleri olan bir kurumdur. Türkiye Cumhuriyeti Merkez Hıfzıssıhha Müessesesi adıyla Refik Saydam'ın sağlık bakanlığı döneminde kurulan bu okul Refik Saydam'ın vefat etmesinden kısa bir süre sonra 15.08.1942 tarihinde alınan kararla Türkiye Cumhuriyeti Refik Saydam Hıfzıssıhha Müessesesi adını alacaktır. Yusuf Tunca, *Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı Çalışmaları ve Tıbbi İstatistik Yıllığı 1960-1963*, Ankara: T. C. Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı Yayınları, 1965, s. 14-16; Tekin, *Sıhhiye ve Muavenet-i İçtimaiye Vekâleti'nden Sağlık Bakanlığı'na 1920-2000*, s. 50-51.

³⁷⁴ *Sağlık Hizmetlerinde 50. Yıl*, Ankara: Ayyıldız Matbaacılık, 1973. s. 99.

düzenlemeler getirilerek buralara da bitli kişilerin alınması yasaklanmıştır.³⁷⁵ Yine bunun yanında cezaevlerinde gerekli tedbirler alınarak buralardaki mahkûmlara yetecek kadar yıkanma yeri oluşturulması, mahkûmların cezaevine giriş ve çıkışlarında kontrol edilmeleri ve tifüs hastalığına yakalanmış mahkûmların denetim altında tutulması kararlaştırılmıştır. Ayrıca şehir, kasaba ve köylerde bitlerle mücadele edilmesi, hastalığa yakalanmış kişilerin gerekli yerlere rapor edilmesi, özellikle köylerde temizlik ve yıkanma yerlerinin ıslah edilmesi gibi önemler alınmış ve ayrıca tifüs ile mücadelede kullanılan aşının yetersiz olmasından dolayı temizlik ve bitle mücadeleye ağırlık verilmiştir.³⁷⁶

Alınan bu tedbirlerin yanı sıra özellikle ordu içerisinde tifüs hastalığına yakalanmış olan veya yakalanma ihtimali olan kişilere ve ordu içerisinde kış aylarında olası bir tifüs algının önüne geçmek için Amerika Birleşik Devletleri'nden tifüs aşısının satın alındığı şu ifadelerden anlaşılmaktadır:

“Amerika Birleşik Devletleri hükûmetinin tifüs mücadele komisyonu reisi Doktor General Fox ile Dr. Binbaşı Meri olduğu halde vekâletimiz mütehasıslarıyla yapılan konuşma neticesini aşağıda arz eylerim:

I- Yukarıda gün ve sayılı yazımda da arz edildiği gibi tifüs aşısının ordumuzda da yapıldığı zaman bu aşının tesiri ve muafiyet kudreti hakkında esaslı ve fenni bir tecrübe yapılabilmesi için şimdilik İstanbul ve civardaki bütün birliklerin (geçen yaz İstanbul'da tifüs zuhur ettiği için) yarısının tifüs aşısı ile aşılmasına kullanılmak üzere 1, 000, 000 c. c aşının Amerika'dan gönderileceği, bu aşının takriben 600, 000 c. c ile aşı yapılacak, mütebaki 400, 000 c. c da ihtiyat olarak saklanacağı.

Bu aşı miktarından başka:

2- Bütün askerleri doktorların aşılmasının yetecek kadar aşı verileceği,

³⁷⁵ *Yenilik*, 2 Temmuz 1943, s. 2; *Yenilik*, 6 Temmuz 1943, s. 2; *Yenilik*, 7 Temmuz 1943, s. 2; *Yenilik*, 9 Temmuz 1943, s. 2; *Yenilik* 12 Temmuz 1943, s. 2; *Yenilik*, 14 Temmuz 1943, s. 2; *Yenilik* 19 Temmuz 1943, s. 2; *Yenilik* 20 Temmuz 1943, s. 2.

³⁷⁶ *Tifüs Mücadelenin Ana Hatları*, Ankara, T. C. Sıhhat ve İçtimai Muavenet Vekâleti Neşriyatından, 1943, s. 6, 7; BCA, Fon: 030.10.0.0, Kutu: 28, Dosya: 162, Sıra: 4.

3-Bütün büyük askeri hastanelerin hemşire, hasta bakıcı ve müstahdiminin 50% sine yetecek kadar aşı verileceği, bu aşılara mahsuben I. Teşrin başlarında 10, 000 kişilik aşı verileceği, geri kalan aşuların da iki ay sonra gönderileceği,

4- Türkiye'nin muhtelif yerlerinde mevcut birbirinden ayrı 20 alayın 10% nun aşılmasına yetecek kadar aşı vereceklerini söylediler. Bilgilerinize saygıyla arz ederim.³⁷⁷

1945 yılına gelindiğinde ise artık tifüs yavaş yavaş etkisini kaybetmeye başlamıştır. Aynı yıl içerisinde Urfa'da ikisi Dergezenli Mahallesi'nde, biri Yusuf Paşa Mahallesi'nde ve diğeri de Tepe Mahallesi'nde olmak üzere şehir merkezinde dört vakaya rastlandığı görülmüştür. Tespit edilmiş olan bu tifüs hastalığına yakalanmış kişiler hızlı bir şekilde Memleket Hastanesi'ne havale edilerek koruma altına alınmış ve bu kişilerin tedavilerine başlanmıştır. Tifüs hastalığı Cumhuriyet'in ilk yıllarında Urfa'da yaygın olarak görülmemekle birlikte II. Dünya Savaşı sürecinde az da olsa birkaç vakanın yaşandığına dair yerel basında haberler yer almıştır.³⁷⁸

Savaş süreçleri genel olarak bulaşıcı hastalıkların yayılmasında etkili olduğundan tifüs hastalığının da geniş alanlara yayılarak etkisini arttırması yine bir savaş sürecinde olmuştur. Nitekim birçok insanın hayatını kaybetmesine ve dünya genelinde büyük zararlar ile yıkıma neden olan II. Dünya Savaşı'nın başlaması ile birlikte hastalığın bu imkânı geniş ölçekte bulunduğu görülmektedir. Savaşın oluşturmuş olduğu ağır tahribatın yanında insanların ekonomik sıkıntılar çekmeye başlaması, bunun yanında ülkeler arası ticaretin durması ile birlikte kıtlığın ortaya çıkması insanların hayatlarını sağlıklı bir şekilde devam ettirmelerini zorlaştırmıştır. Oluşan bu koşullar neticesinde tifüs vakalarının artmasını da etkilemiştir. Ancak II. Dünya Savaşı'nın sona ermesiyle birlikte savaş sürecinde gerek sağlık durumunun ikinci plana itilmesi gerekse savaşın beraberinde getirmiş olduğu açlık ve sağlıksız beslenme nedeniyle kontrolden çıkmış olan tifüs salgını tekrar insanların yaşam koşullarının iyileştirilmesi ile birlikte kontrol altına alınmıştır.

³⁷⁷ BCA, Fon: 030.10.0.0, Kutu: 56, Dosya: 377, Sıra: 14.

³⁷⁸ Orak, II. Dünya Savaşı Sürecinde Urfa (1939-1945), s. 124.

Alınan önlemler sonucunda tifüs ile ilgili vakaların yurt genelinde 1946 yılından itibaren hızlı bir şekilde düşmeye başlamıştır. 1949 yılına geldiğinde ise bu durumda bir değişiklik olmaya başlar. Mardin’de çıkan *Ulus Sesi* adlı gazetenin aktarmış olduğu bilgilere göre doğu sınırında tifüs hastalığı yeniden ortaya çıkmış ve salgın başta Mardin olmak üzere Urfa sınırlarına da ulaşarak yirmi dört saat içerisinde altı kişinin ölümüne neden olmuştur. Bunun üzerine Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı gerekli önlem ve tedbirlerin alındığını açıklamıştır.³⁷⁹

3.4. Trahom Hastalığı

İnsanoğlunun tarih boyunca karşılaştığı en eski hastalıklardan biri olan trahom hastalığına *Chlamydia trachomatis* adı verilem olan bir mikroorganizma neden olmaktadır. Yapılan arkeolojik kazılar ve tarihi araştırmalar neticesinde hastalığın Eski Mısır, Sümerliler, Hititler, Romalılar ve Yunanlılar arasında yaygın olarak görüldüğü tespit edilmiştir. Yunanlı yazarların yaklaşık olarak iki bin yıl önce eserlerinde bu hastalıktan bahsettiği bilinmektedir. Trahom sözcüğünün Yunanca’da “pürüzlü” veya “pürtüklü” anlamına gelen *trakos* olarak kullanıldığı bilinmektedir. Yine aynı kaynaklarda hastalığın seyrinin uzun zaman sürdüğünü ve hastanın tedavi edilip iyileşmesi durumunda bile hastanın vücudunda izler kaldığında değinilmiştir. Mısır’da yaşayan insanlar arasında hastalığın çok fazla görülmesinden dolayı bu hastalığa bölgenin halkı tarafından *Mısır Göz Hastalığı* ya da *Göz Uyuzu* adının verildiği bilinmektedir.³⁸⁰

Bir göz hastalığı olan Trahom hastalığı, Maccallan tarafından Stad I, Stad II, Stad II a, Stad II b, Stad III ve Stad IV şeklinde tasnif edilmiştir. Maccallan tarafından yapılmış olan bu tasnif bilim adamları tarafından kabul görmüştür ve dünyanın her yerinde uygulanmaktadır.³⁸¹

Hastalığın oluşumunda rol oynayan etken hastada ilk başlarda hissettirmeden ve gizli bir şekilde oluştuğundan dolayı ilk evrede hastada ciddi bir rahatsızlık uyandırmamaktadır. Hastalık göz kapakları altında sarı renkte küçük kabarcıkların oluşmasına neden olmaktadır. Erken tedavi yöntemiyle ise hastalık kolay bir şekilde tedavi edilmektedir. Ancak zamanla farkına varılmayıp erken teşhis ile birlikte tedavi

³⁷⁹ *Yenilik*, 11 Haziran 1949, s. 1 (Bkz: Ek-31, s. 251.)

³⁸⁰ Özer, “Türkiye’de Trahomla Mücadele (1925-1945),” s. 122.

³⁸¹ Phillips Thygeson, *Trahom Atlası*, çev. Mahmut Işık, Ankara: Çam Matbaa, 1973, s. 13.

edilmemesi durumunda trahom körlüğe neden olabilmektedir. Trahom hastalığına yakalanmış bir bireyde ilk evrede hastanın gözlerinde sulanmaların oluşmaya başlaması, vücutta ağırlık hissedilmeye başlanması, vücut ısısında artışın oluşması, bazı durumlarda gözlerin ışıktan rahatsız olmaya başlaması ve sabah uykudan uyanınca gözlerinin açılmaması gibi belirtiler görülmektedir.³⁸² Hastalık ilerlemesi durumunda daha önce göz kapakları altında sarı renkte oluşan küçük kabarcıkların pembeleşmeye başlamasıyla birlikte hastanın göz kapaklarının kalınlaşarak aşağıya doğru sarkmasına neden olmaktadır. Hastalığın oluşumundan birkaç hafta veya bir ay sonraki süreçte ise trahomun büyümesi neticesinde göz bebeğine zarar vermeye başlayacaktır. Bunun sonucunda da hastanın gözünde sulanmalar artacak, gözleri kamaşmaya başlayacak, gözde kaşınma ve batma şikâyetleri fazlasıyla olacaktır.³⁸³ Hatta göz kapaklarının hareket ettirilmesi bile hastada rahatsızlık uyandırmaya başlayacaktır. Oluşan bu rahatsızlık bazı hastalarda sabahları göz kapaklarının yapışmış olması şeklinde görülürken, bazı hastalarda ise bu durum akşama doğru görülmektedir.³⁸⁴ Daha ileriki evrelerde ise göz kapaklarının içeriye doğru bükülmesi ile birlikte kirpiklerin de içeriye doğru kıvrılması sonucunda gözün açılıp kapanması esnasında gözbebeği zedelenecek, saydam tabakada yaraların oluşmasına neden olacak ve nihayetinde çıbanlar oluşmaya başlayacaktır.³⁸⁵ Hastalığın yayılmasını ve görülme şiddetini etkileyen etkenler arasında bölgeler arasındaki farklılıklar, iklim şartları, insanların yaşam standartları ve temizliğe önem verme dereceleri etkili olmaktadır. Hastalığın genellikle birbirleriyle doğrudan temas kuran insanlar arasında yayıldığı görülmektedir. Örneğin, hastalık anne ile çocuk arasında ya da büyükanne ile torun arasında doğrudan temas kurulması sonucunda bulaşabilmektedir. Bunlar dışında azda olsa hastalığın bulaşma yolları arasında taşıyıcı böceklerin ve sineklerin de etkili rol oynadığı söylenebilir.³⁸⁶ Yine trahom hijyene önem vermeyen fakir ve nüfusu fazla olan toplumlarda, sıcaklık derecesinin yüksek olduğu ve toz probleminin yaygın görüldüğü çöllerde yaygın olarak

³⁸² Sadet Altay, “Bulaşıcı ve Müzmin Bir Sosyal Afet: Cumhuriyet’in İlk Yıllarında Trahom Hastalığı ve Mücadele Çalışmaları (1924-1938),” *CTAD*, C. 12, S. 23, (2016), s. 171.

³⁸³ Altay, *a.g.t.*, s. 172.

³⁸⁴ A. Cuenod ve R. Nataf, *Trahom*, çev. Murad Rahmi Aydın, İstanbul: Devlet Basımevi, 1938, s. 34-35.

³⁸⁵ Orak, *II. Dünya Savaşı Sürecinde Urfa (1939-1945)*, s. 108.

³⁸⁶ Orak, *a.g.t.*, s. 108.

görülmekte ve bu gibi bölgelerde hastalığın kör edici etkisinin daha fazla olduğu söylenebilir.³⁸⁷

1940'lı yıllara kadar mikrobu tespit edilemeyen trahom hastalığı, insanlar arasında kara sinekler aracılığıyla, parmaklarla, havlularla, mendillerle ve çamaşır takımları ile bulaştığından dolayı hastanın elleri ile tutmuş olduğu ve kullanmış olduğundan kullanılan bütün eşyaların gün aşırı dezenfekte edilmesi, hastanın kullanmış olduğu havlu, çamaşır takımı ve yatak çarşaflarını kendisinden başka kimsenin kullanmaması ve bunların günü birlik temizlenmesi gereklidir. Hasta zorunlu olmadıkça ellerini gözlerine sürmemelidir. Şayet sürmek zorunda kalırsa elleri hemen dezenfekte edilmelidir. Trahom hastalığına yakalanmış kişiler genel olarak halk tarafından kullanılan hamamları kullanmamalı ve ellerini sürekli yıkamalıdır.³⁸⁸

Yoksulluğun oldukça yüksek seviyelerde olduğu ve hijyene gereken önemin gösterilemediği Afrika ve Uzak Asya, hastalığın yuvası olarak bilinmektedir. Hastalığın Afrika bölgesinde oldukça yaygın olmasının bir diğer nedeni ise bölgenin çöl olması nedeniyle insanların çöl fırtınalarına maruz kalması ve sıcaklığın yüksek seviyelerde seyretmesidir. Trahom Avrupa'da 18. yüzyıla kadar yer yer görülse de bu yüzyılda bölgede salgın haline dönüşmediği bilinmektedir. 1815 yılında Fransız kuvvetlerinin liderliğini yapan Napoleon'un Bonapart'ın (1769-1821)³⁸⁹ ordusu ile birlikte Mısır'a yaptığı sefer dönüşünde hastalığın Avrupa'ya taşındığı bilinmektedir. Bu şekilde Avrupa'ya taşınan hastalık kısa sürede Fransa, İtalya, İngiltere'ye ve pek çok Avrupa ülkesine yayılmıştır.³⁹⁰

³⁸⁷ H. İbrahim İmamoğlu, *Trahom-Glokom İlişkisi Üzerine Klinik Gözlemlerimiz*, Uzmanlık Tezi, Dicle Üniversitesi Tıp Fakültesi, Diyarbakır: 1988, s. 3-5; *Akgün*, 5 Ağustos 1938, s. 1 (Bkz: Ek-32. s. 252.)

³⁸⁸ Ayhan Vergili, *Türkiye'de Modern Tıbbın Kurumsallaşması ve Cumhuriyet Dönemi Sağlık Politikaları*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi SBE, İstanbul: 2011, s. 395-396.

³⁸⁹ Napoleon Bonapart, orta halli bir İtalyan ailenin çocuğu olarak 17 Ağustos 1769 tarihinde Alaccio şehrinde dünyaya gelmiştir. 9 yaşında iken ailesi Fransa'ya yerleşmiştir. Kraldan alınan bir belge ile eğitimine ücretsiz şekilde başlamıştır. 1785 yılında henüz 16 yaşındayken Harp Okulu'ndan mezun olmuştur. 1789 yılında 20 yaşındayken Büyük Fransız ihtilali'ni desteklemiştir. 1793 yılında topçu yüzbaşı olan Napoleon, Toulon şehrini İngilizlerden alarak ilk zaferini kazanmış ve generalliğe yükselmiştir. İhtilalden sonra başkonsül seçilmiştir. Kazandığı zaferler sonucunda 1804 yılında *I. Napoleon* unvanı ile imparator olmuştur. Savaşta aldığı ağır yenilgilerden dolayı elinden imparatorluk alınsa da 1815 yılında tekrar başa geçmiş ve II. İmparatorluk dönemini başlatmıştır. 1815 yılında savaşta ağır yenilgi alınca İngiltere'ye sığınmış ve burada 1821 yılında Sainte-Helene Adası'nda 52 yaşındayken mide kanserinden dolayı vefat etmiştir. *Cumhuriyet*, 19 Ağustos 1969, s. 1.

³⁹⁰ Özer, "Türkiye'de Trahomla Mücadele (1925-1945)," s. 123, 126.

Hastalığın en şiddetli olduğu yerler Orta Asya (Hindistan'dan Anadolu'ya kadar olan bölge), Afrika ve Akdeniz sahilleriyken hastalığın kendisini hafif şekilde hissettirdiği bölgeler ise Amerika ve Kanada'nın çeşitli bölgeleridir. Avrupa ise trahom hastalığının en şiddetli yüzüyle I. Dünya Savaşı esnasında karşılaşmıştır.³⁹¹

Hastalığın Anadolu'da yayılış sürecine bakıldığında ise Anadolu halkı tarafından çok önceden beri bilindiği göze çarpar. Anadolu, coğrafi konumu itibariyle Afrika, Asya ve Avrupa kıtaları arasında geçiş noktasıdır. Tarih boyunca Afrika, Asya ve Avrupa kıtalarında hüküm sürmüş olan ülkeler arasında gerek meydana gelen göçler gerekse yapılan savaşlar Anadolu halkının birçok salgına maruz kalmasına neden olmuştur ki bu salgınlardan biri de trahom hastalığıdır.

Trahom hastalığının Anadolu topraklarına taşınmasında Sultan Selim'in (1470-1520) Mısır üzerine yaptığı sefer, Anadolu topraklarına giren Mısırlı İbrahim Paşa'nın (1789-1848)³⁹² ordusu ve ticaret amacı ile kullanılan limanlar etkili olmuştur.³⁹³

Hastalığın Anadolu topraklarına sirayet etmesine neden olan bir diğer önemli olay ise I. Dünya Savaşı'nın sona ermesi ile birlikte cephe hattından evlerine dönen trahomlu askerlerin bu hastalığı Anadolu'ya taşımalarıdır. Elde edilen bilgilere göre savaş sonrası Mısır'dan Anadolu'ya 1919 yılında gelen askerlerden toplam 2609 kişinin trahomlu olarak geldiği bilinmektedir.³⁹⁴ Hastalık I. Dünya Savaşı öncesine kadar olan süreçte genellikle güney ve güneydoğu vilayetlerinde yaygın olarak görülmüştür. Ancak savaşın oluşturmuş olduğu ağır tahribatlar ve gerek sınırlarımız

³⁹¹ Seydi Okumuş, *Endemik Bölgedeki Trahomun Kitlesele Tedavisinde %1'lik Topikal Pomad Tetrasiklin'e Alternatif Tek Doz Oral Azitromisin'in Etkinliğinin Karşılaştırılması*, Uzmanlık Tezi, Gaziantep Üniversitesi Tıp Fakültesi, Gaziantep: 2007, s. 3.

³⁹² Osmanlı İmparatorluğu'na bağlı Mısır'da valilik görevinde bulunan Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın beş oğlundan biri olan İbrahim Paşa, 1789 yılında dünyaya gelmiştir. Babasının vali olarak Mısır'a atanması karşılık olarak İstanbul'da esir olarak tutulmuştur. Ancak babasının İngilizlere karşı zafer kazanması sonucunda serbest bırakılmıştır. Kavalalı Mehmet Ali Paşa, Mısır'da etkisini arttırmaya başlamış, İbrahim Paşa öncülüğünde Vahhabi ayaklanmasını bastırmıştır. Mora'da çıkan isyanı bastırmak için İbrahim Paşa görevlendirilmekle birlikte isyan bastırılmamıştır. Kavalalı Mehmet Ali Paşa Osmanlı İmparatorluğu'ndan istediğini almayınca oğlu İbrahim Paşa'yı Suriye valiliğine atamıştır. Osmanlı ile İbrahim Paşa arasında çıkan savaş neticesinde İbrahim Paşa Osmanlı kuvvetlerini yenerek Kütahya'ya kadar ilerlemiştir. Yapılan antlaşma sonucunda Suriye valiliği İbrahim Paşa'ya verilmiştir. Babası Kavalalı Mehmet Ali Paşa ölünce yerine oğlu İbrahim Paşa, Mısır valiliğine getirilmiştir. Valilik görevini yürütürken 1848 yılında vefat etmiştir. Emine Ersen, *Kavalalı Mehmet Ali Paşa İsyanı ve Mısır Meselesi*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi SBE, Eskişehir: 2008, s. 31-40.

³⁹³ Okumuş, *a.g.t.*, s. 3.

³⁹⁴ Özer, "Türkiye'de Trahomla Mücadele (1925-1945)," s. 122.

içerisinde gerekse sınırlarımız dışında ki nüfus hareketliliğine neden olması hastalığın geniş bir coğrafyaya yayılmasında etkili olmuştur. Cumhuriyet'in ilan edilmesinden hemen önceki süreçte hastalık güney ve güneydoğu vilayetleriyle sınırlı kalmayıp İç Anadolu'ya kadar yayılmıştır.³⁹⁵

Milli Mücadele döneminde ülkenin içerisinde bulunduğu savaş durumundan dolayı halk sağlığına gereken yatırımın yapılmaması neticesinde diğer bulaşıcı hastalıklar gibi trahom hastalığı da ülke içerisinde geniş bir alana yayılmıştır. Hastalıktan dolayı birçok insanın görme sorunu yaşadığı ve körlük vakalarının meydana geldiği bilinmektedir. Trahom hastalığına karşı alınan tedbirlerde geç kalınması sonucunda ortalama üç milyon vatandaş bu hastalığa yakalanmıştır.³⁹⁶

Trahom hastalığı ile planlı mücadeleye ise 1925 yılında başlanmıştır. Hastalıkla yapılacak olan mücadeleyi 1966 yılına kadar Sağlık İşleri Genel Müdürlüğü'nün himayesinde oluşturulan *Trahom Şubesi* yürütmüştür. Bakanlığın onayı ile bağımsız bir müdürlük haline getirilen bu şube ilerideki yıllarda çıkarılan 981 sayılı kanunla *Trahom Savaş Müdürlüğü* adını almış ve örgütlenmesi sağlanmıştır.³⁹⁷

Trahomla mücadele etmek amacı ile hastalığın yaygın olarak görülmesinden dolayı *Körler Memleketi* olarak adlandırılan Adıyaman ile ayrıca Malatya'da ilk defa 1925 yılında birer trahom hastanesi ve dispanseri kurulmuştur. Kurulan bu hastane ve dispanserlerin yetersiz kalması ve her alana hizmet sunamamasından dolayı vilayetlerin en ücra köşesine kadar hizmet götürebilmek için gezici ekipler oluşturulmuştur.³⁹⁸ 1930 yılında trahom hastalığıyla mücadele konusunda daha aktif olabilmek ve hastalığın yaygın olarak görüldüğü diğer vilayetlerde bulunan hastalara kesintisiz bir şekilde hizmet verebilmek amacıyla Adana, Gaziantep, Kilis ve Besni'de Trahom Savaş Hastaneleri'nin yatak sayısı 100'e, dispanser sayıları da 6'ya çıkarılmıştır. Yapılan bu değişiklik sonucunda aynı yıl içerisinde 80.000 hastaya tedavi olanağı sağlandığı görülmektedir.³⁹⁹ Hastalıkla mücadele kapsamında hizmet veren kurumların sayısı artırıldığı gibi özellikle doğu vilayetlerinde bu mücadeleyi

³⁹⁵ *Sağlık Hizmetlerinde 50. Yıl*, Ankara: Ayyıldız Matbaacılık, s. 130.

³⁹⁶ *Sağlık Hizmetlerinde 50. Yıl*, s. 130.

³⁹⁷ Vergili, *Türkiye'de Modern Tıbbın Kurumsallaşması ve Cumhuriyet Dönemi Sağlık Politikaları*, s. 396.

³⁹⁸ *Sağlık Hizmetlerinde 50. Yıl*, s. 130-131.

³⁹⁹ *Sağlık Hizmetlerinde 50. Yıl*, s. 130-131.

yürüten sağlık personeli ve memurların sayıları da arttırılarak maaşlarında artışa gidilmiştir.⁴⁰⁰

3.4.1. Urfa'da Trahom Hastalığı ve Hastalıkla Mücadele Yöntemleri

Cumhuriyet'in kuruluş döneminde Anadolu'da salgın hastalıklarla mücadeleye kararlı ve bilinçli bir şekilde başlanmıştır. Trahom hastalığı alanında ilk çalışmaların ise 1925 yılında yapılmaya başlandığı bilinmektedir. Trahom hastalığının ülkeye yayılışı ve dağılımı ile ilgili bilgi toplanması amacıyla Sıhhiye Vekâleti tarafından Vefik Hüsnü Bey görevlendirilmiştir. Vefik Hüsnü Bey bizzat kendisi trahomlu coğrafyaları gezmiş ve araştırmasını üç ay gibi kısa bir sürede tamamlamıştır. Vefik Hüsnü Bey'in toplamış olduğu verilere göre hastalık ülkenin daha çok doğu, güney ve güneydoğu Anadolu vilayetlerinde yaygındır. Diğer bölgelerde ise hastalığın komşu Avrupa ülkeleri ile aynı seviyede seyrettiği anlaşılmıştır. Elde edilen bilgiye göre Antalya, Adana, Urfa, Gaziantep, Elazığ, Malatya, Siirt, Diyarbakır, Bitlis, Erzurum ve Kars vilayetlerinde halkın bu hastalıktan ciddi bir şekilde etkilendiği görülmektedir.⁴⁰¹

Trahom, Cumhuriyet'in ilan edildiği ilk yıllarda Urfa'da yaygın olan görülen hastalıklardan biridir. Urfa'da gerek sağlık kuruluşlarının yetersiz ve bakımsız olması gerekse var olan sağlık kurumlarında göz hastalıkları uzmanlarının bulunmaması 1925 yılında hastalığın bölgedeki oranının %12 civarında seyretmesine neden olmuştur. 1927 yılına gelindiğinde ise yapılan çalışmalar ve alınan önlemler sonucunda bu oranın %3'e düşürülmüştür.⁴⁰² 1931 yılında *Cumhuriyet* gazetesinde çıkan bir habere göre Urfa vilayetinde gerekli hijyenin olmayışından dolayı burada hastalıkların çoğaldığı ve bu hastalıklar içerisinde özellikle trahom hastalığının halkı etkisi altına aldığını ve vatandaşların çoğunun iş yapamaz hale gelerek hastanelik durumda oldukları belirtilmiştir.⁴⁰³

1930'lu yıllarda hastalığın başta Urfa olmak üzere çeşitli vilayetlerde bu tarihlerde yaygın olarak görüldüğü, doğu vilayetlerine Mısır ve komşu Arap ülkelerinden sirayet ettiği ve çok kolay bir şekilde bulaştığı bilinmektedir.

⁴⁰⁰ BCA, Fon: 030.10.1.2, Kutu: 49, Dosya: 79, Sıra: 13.

⁴⁰¹ Altay, "Bulaşıcı ve Müzmin bir Sosyal Afet: Cumhuriyet'in İlk Yıllarında Trahom Hastalığı ve Mücadele Yöntemleri (1924-1938)," s. 173-174.

⁴⁰² Orak, *II. Dünya Savaşı Sürecinde Urfa (1939-1945)*, s. 109.

⁴⁰³ *Cumhuriyet*, 13 Haziran 1931, s. 3.

Hastalıktan korunma ve tedavi ise halkın bilgisiz ve ayrıca fakir oluşundan dolayı çok zor olmuştur.⁴⁰⁴

1930'lu yıllarda halkı trahom hastalığı hakkında bilgilendirmek ve halka hastalıktan korunma yöntemlerini öğretmek amacıyla afişler hazırlanmıştır. Hazırlanmış olan bu afişler cephelerde savaşan askerlere, ordu birliklerine ve halka dağıtılmıştır. Bununla hem halkı trahom hastalığı hakkında bilgilendirmek hem de trahom salgınından dolayı meydana gelen ölüm vakalarının sayısını azaltmak hedeflenmiştir. Yine hastalığın yayılma alanı olan okullarda da buna yönelik çalışmalar başlatılmış küçük çocuklar bu konuda bilgilendirilerek hastalığa yakalanmış olan öğrencilerin hastalığı yaymaması için toplanarak ayrı bir sınıfa ve/veya okula alındığı bilinmektedir.⁴⁰⁵ Daha önce 1925 yılında Dr. Vefik Hüsni Bey tarafından hastalığın coğrafyası ile ilgili yapılan tarama sonucunda hazırlanan “*Türkiye Trahom Coğrafyası*” adlı rapordan hareketle 1932 yılında yapılan yeni incelemeler neticesinde trahom coğrafyası dâhilindeki illerde çıkan trahom endeksi aşağıda Tablo 3. 3.'te sunulmuştur:

Tablo 3. 3. 1932 yılı trahomla mücadele endeksi

Vilayetler	Trahom Endeksi %
Adana	60
Adıyaman	72
Gaziantep	70
Besni	85
Kilis	75
Malatya	38
Siverek	80

Kaynak: Sadet Altay, “Bulaşıcı ve Müzmin Bir Sosyal Afet: Cumhuriyet’in İlk Yıllarında Trahom Hastalığı ve Mücadele Çalışmaları (1924-1938),” *CTAD*, C. 12, S. 23, (2016), s. 175.

Tablo 3. 3'te yer alan bilgilerden yola çıkılarak hastalığın genellikle Doğu ve Güneydoğu Anadolu vilayetlerinde yaygın olarak görüldüğü ve hastalık oranının en

⁴⁰⁴ BCA, Fon: 030.10.1.2, Kutu: 177, Dosya: 220, Sıra: 17. (Bkz: Ek-33, s. 253.)

⁴⁰⁵ *Sağlık Hizmetlerinde 50. Yıl*, s. 132-133.

fazla olduğu yerlerin ise Besni ve Urfa'nın ilçesi olan Siverek olduğu göze çarpmaktadır.

1 Ocak 1932 tarihinde Sıhhat ve İçtimai Muavenet Vekâleti tarafından, trahomlu bölgelerde hastalıkla mücadele için kurulacak olan trahom hastaneleri, trahom dispanserleri, burada görev alacak memur sayıları, seyyar mücadele heyetleri, görevlilerin maaşları ve tedavi edilen hastaların kayıt altına alınması gibi bilgiler içeren “*Trahom Mücadele Talimatnamesi*” hazırlanmıştır.⁴⁰⁶

Hastalığın diğer öğrencilere bulaşmasını engellemek için hasta olan öğrencilerin tespit edilip kendilerine özgü yeni sınıflarda eğitimlerine devam ettiklerine daha önce değinilmişti. “Trahom okulu” olarak adlandırılan bu okullardan Urfa'da 1933-1934 yıllarında 3 tane olduğu bilinmektedir. Aynı tarihler içerisinde yurt genelinde, Adana'da 7, Gaziantep'te 6, Kilis'te 4, Besni'de 1, Adıyaman'da 1, Malatya'da 1 ve Siverek'te de 1 trahomlu öğrenci okulu bulunmaktadır.⁴⁰⁷ Döneme tanıklık etmiş olan A. Naci İpek, 1949 yılında memlekette trahom hastalığının öğrenciler arasında yayılmasını engellemek için trahomlu hastalar için ayrı okulların oluşturulması uygulamasının Urfa'da da uygulandığını ve Urfa'da bulunan yedi ilkokuldan dördü trahomlu öğrencileri okuturken diğer üçünün de trahomsuz öğrencilere ders vermekte olduğunu aktarmaktadır.⁴⁰⁸

1934 yılında trahomla mücadele etmek amacıyla Urfa'da, Urfa Hastanesi ve Dispanseri, 15 yataklı seyyar teşkilatı, bir baştabip, bir seyyar tabibi, bir hemşire, dört seyyar ve iki sabit sıhhat memuru, bir kâtip ve gerektiği kadar müstahdem bulunmaktadır. Siverek'te ise Siverek Hastanesi ve Dispanseri, on yataklı Seyyar teşkilatı, bir tabip, bir seyyar tabibi, bir hemşire, dört seyyar ve iki sabit sıhhat memuru, bir kâtip ve gerektiği kadar müstahdem vardır.⁴⁰⁹ Trahom hastalığı ile mücadele etmek amacıyla kurulmuş olan bu teşkilatların kuruldukları bölgede hastalığa yakalanmış olan kişileri tedavi ederek kör olmalarını engellemek ve bölge

⁴⁰⁶ *Trahom Mücadele Talimatnamesi*, (1 Kânunusani 1932), Resmi Gazete, S. 1996, s. 1-8.

⁴⁰⁷ Vergili, *Türkiye'de Modern Tıbbın Kurumsallaşması ve Cumhuriyet Dönemi Sağlık Politikaları*, s. 398.

⁴⁰⁸ Orak, *II. Dünya Savaşı Sürecinde Urfa (1939-1945)*, s. 110.

⁴⁰⁹ Altay, “Bulaşıcı ve Müzmin Bir Sosyal Afet: Cumhuriyet'in İlk Yıllarında Trahom Hastalığı ve Mücadele Çalışmaları (1924-1938),” s. 187.

halkının yeniden hastalığa yakalanmasının önüne geçmek olmak üzere iki temel hedefi bulunmaktadır.⁴¹⁰

1939-1940 yıllarına ait elde edilen bilgilerden yola çıkılarak Urfa'da trahom hastalığı ile mücadelede bir hastanenin görev aldığı; aynı tarihler içerisinde Urfa'da trahom hastalığı ile mücadelede görev alan bir dispanser ve altı köy tedavi evinin de bulunduğu bilinmektedir.⁴¹¹ 1933 ile 1940 yılları arasında ise Urfa'da trahom hastalığı ile mücadelede sağlanan gelişmeler aşağıda Tablo 3. 4'te gösterilmiştir:

Tablo 3. 4. 1933-1940 yılları arasında Urfa'nın trahomla mücadelesi

Yıllar	Hastane Sayısı	Dispanser Sayısı	Köy Tedavi Evi	Yatak Sayısı	Muayene Sayısı	Tedavi		
						İlaçlama	Yatırılanlar	Ameliyat
1933	1	1	-	15	12.785	166.036	126	177
1934	1	1	-	15	11.760	265.551	310	428
1935	1	1	-	15	11.181	209.322	230	309
1936	1	1	-	15	10.747	251.117	267	284
1937	1	1	6	15	8.563	230.748	216	346
1938	1	1	6	15	9.146	435.843	306	11
1939	1	1	6	20	13.808	447.190	324	48
1940	1	1	6	20	6.136	287.507	297	88

Kaynak: 1940-1941 İstatistik Yıllığı Başvekâlet İstatistik Umumi Müdürlüğü, C. 12, Neşriyat No: 194, Ankara: Ankara Basım ve Ciltevi, 1942, s. 131.

Tablo 3. 4'teki verilere bakıldığında 1933 yılından 1940 yılına kadar hastalıkla mücadelede Urfa'da yalnızca bir hastane ve bir dispanserin olduğu görülmektedir. Köy tedavi evlerinin 1937 ve sonrasında görev üstlendiği ve sayılarının 1940'a kadar 6 olduğu dikkati çekmektedir. Hasta yatak sayısı 1933 yılından 1938 yılına kadar 15 iken, daha sonra 20'ye çıkarılmıştır. Muayene sayısı ise bir yıl hariç (1939) sürekli bir düşüş yaşandığı görülmektedir. İlaçlama ile ilgili

⁴¹⁰ Cumhuriyet, 6 Ocak 1936, s. 8.

⁴¹¹ Orak, II. Dünya Savaşı Sürecinde Urfa (1939-1945), s. 110.

verilere bakıldığında en az ilaçlamanın 1933 yılında olduğu en fazla ilaçlamanın ise muayene sayısının da en fazla olduğu 1939 yılında olduğu görülmüştür. Hastaneye yatırılan hastaların sayısında zaman zaman artış ve düşüşler gözlemlenmiştir. Bu durum ameliyat olan kişi sayısı için de geçerlidir.

Gaziantep Valiliği tarafından 16 Kasım 1946 tarihinde hazırlanmış olan trahom istatistikleri doğrultusunda Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı tarafından yürütülen trahom savaşı ile mücadelede çeşitli hususlar dikkati çekmektedir. Güney ve Güneydoğu Anadolu vilayetlerinde etkili olan trahom hastalığı ile Cumhuriyet'in ilk yıllarında mücadeleye başlanmış ve hastalığın 3 milyon nüfusu olan Güney ve Güneydoğu Anadolu vilayetlerinde yaşayan halkın en az %50'sini etkilediği kayıtlara geçmiştir. Trahom savaşının başkanlık merkezlerinin Adana ve Diyarbakır'dır. Bu hastalıkla mücadelede 225 yataktan oluşan 16 hastane, 33 trahom dispanseri, 35 adet trahom köy tedavi evi görev almış ve 24 tabip, 13 hemşire ve 60 sağlık memuru görev almıştır. Trahom hastalığı ile mücadelede ilaç olarak kullanılan *Sulfanilamid*'in yeteri kadar getirildiği ve halka ücretsiz olarak dağıtıldığı, 21 yıllık mücadele sonucunda hastalıktan kaynaklanan körlük vakalarının %2-3'den %1'e düşürüldüğü ve trahom hastalığının tamamen ortadan kaldırılması için kurulacak yeni tesislerin oluşumuna kadar mevcut olan teşkilatın bölge halkının faydasına olacak her türlü yolu denemesi ve her türlü tedbiri alması gerektiği belirtilmiştir.⁴¹²

Hastalığın II. Dünya Savaşı sonrasında da Güney ve Güneydoğu Anadolu vilayetlerinde etkili olduğu görülmekte ve 1945 ile 1950 yılları arasında Urfa Trahom Hastanesi ve Dispanserinin faaliyette olduğu bilinmektedir. Bu hastane günümüzde Urfa vilayetinin merkezinde yer alan Yusuf Paşa Camii'nin⁴¹³ hemen arka tarafında yer almaktaydı. Hastanenin ilk katının dispanser, üst katının ise hastane olarak kullanıldığı ve bu dönemlerde hastanede hekim olarak Dr. Adnan Sayrun'un görev yaptığı bilinmektedir.⁴¹⁴ Urfa'da 12 yıl gibi uzun bir süre görev yapan Dr. Adnan Bey'in evi ve muayenehanesi Sarayönü Caddesi'nde bulunan Vezir

⁴¹² BCA, Fon: 030.10.0.0, Kutu: 177, Dosya: 224, Sıra: 9.

⁴¹³ Şehir merkezinde bulunan Yusuf Paşa Camii, Urfa'da valilik yapmış olan Yusuf Paşa tarafından 1709 yılında yaptırılmıştır. Mehmet Emin Üner, *Osmanlıdan Cumhuriyete Urfa Tarihi*, Şanlıurfa: T. C. Şanlıurfa Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayınları, 2009, s. 154.

⁴¹⁴ İnan, "Geçmişten Günümüze Urfa'da Sağlık," s. 19.

Hamamı'nın⁴¹⁵ hemen karşısında yer almaktaydı. Evi ve muayenehanesi trahom hastalığına yakalananın Urfa halkının uğrak yeri haline gelmiştir. Dr. Adnan Bey, yaptığı mücadele sonucunda hastalığın Urfa'da binlerce kişiyi kör etmesine mani olmuş ve bu yönüyle de deyim yerindeyse Urfalıların gönlüne taht kurmuştur.⁴¹⁶

1920 yılından itibaren Urfa'da etkili olan trahom hastalığı özellikle II. Dünya Savaşı öncesinde ve savaş yıllarında etkisini bölgede daha da arttırmış ancak savaşın sona ermesi ile birlikte özellikle 1950'li yıllardan itibaren önemini kaybetmeye başlamıştır. 1960'lı yıllara gelindiğinde ise körlüğe neden olan trahom hastalığına karşı yürütülen savaşta başarı sağlanmasıyla birlikte hastalık sorun olmaktan çıkmıştır.⁴¹⁷ Ne var ki Cumhuriyet'in kuruluş yıllarında Urfa halkını muzdarip eden trahomun dışında başka hastalıklar da mevcuttur ve bunlardan biri şark çıbanıdır.

3.5. Şark Çıbanı Hastalığı (Urfa Çıbanı, Antep Çıbanı, Halep Çıbanı)

Leishmania,⁴¹⁸ zorunlu hücre içi paraziti olmakla birlikte *trypanozom* grubunda *kinetoplastida* sınıfında yer alan kan kamçılarından biridir. *Leishmania*, dişi tatarcık sineklerin insanın derisinden kan emme sırasında bulaştırdıkları paraziter bir hastalıktır. Bulaştırılmış olan bu parazit yaşam alanı bulması için omurgasız ve/veya omurgalı konaklara ihtiyaç duymaktadır. *Leishmania*, *Kutanöz*⁴¹⁹, *Visseral*⁴²⁰ ve *Mukokutanöz*⁴²¹ Leishmaniasis olarak dört çeşit çıban türü bulunmaktadır.⁴²²

⁴¹⁵ Vezir Hamamı, Urfa Mutasarrıfı Arapkirli Yusuf Paşa tarafından 1703 yılında Yusuf Paşa Mahallesine bağlı Sarayönü semtinde bulunan Yusuf Paşa Camii'ne vakfiye olarak yaptırılmıştır. Doğu kısmında kadınların kullandığı, batı kısmında ise erkeklerin kullandığı iki giriş kapısı bulunan hamamın planı dikdörtgen şeklindedir. Mehmet Sait Rızvanoğlu, *Kültür ve İnançlar Diyarı Şanlıurfa*, Şanlıurfa: 2014, s. 64.

⁴¹⁶ İnan, "Geçmişten Günümüze Urfa'da Sağlık," s. 19.

⁴¹⁷ İnan, *a.g.m.*, s. 19.

⁴¹⁸ *Leishmania*, oranları iki veya altı mikrop büyüklüğünde değişebilen, kamçısız şekilde omurga ve kan hücreleri içerisinde hayat bulan, biyolojik vektör artropod vücudunda ve ekinlerinde kamçılı ve hareketli şekilde bulunan tek hücreli canlılara verilen isimdir. Günümüzde *Leishmania* sözcüğünün yerine amastigot sözcüğü kullanılmaktadır. Vedat Orhan, Şevket Yaşarol, "Leishmaniasis Kala-Azar ve Şark Çıbanı," 2. *Ulusal Parazitoloji Kongresi*, İzmir: 1981, s. 11.

⁴¹⁹ Kutanöz Leishmaniasis Anadolu'da en çok görülen tür olmakla birlikte başta Urfa olmak üzere Adana, Osmaniye, Kahramanmaraş, Hatay, Aydın ve Mersin illerinde endemik olarak görülmektedir. Fadile Yıldız Zeyrek, Gülcan Gürses, v.d., "Şanlıurfa'da Şark Çıbanı Etkeni Değişiyor mu? İlk Leishmania Major Vakaları," *Türkiye Parazitoloji Dergisi*, C. 38, (2014), s. 271.

⁴²⁰ Özellikle Akdeniz havzasında görülen hastalık türüdür. Ciddi bir hastalık özeliği göstermemekle birlikte Anadolu'da daha çok 2 ila 6 yaş arası çocuk gurubu ve kadınlara oranla erkeklerde daha fazla görülmektedir. Kuluçka dönemi ise 2 veya 3 haftadan iki yıla kadar çıkabilmektedir. Kolaylıkla Malaria ve Tifo gibi hastalıklarla karıştırılabilen bu hastalığın oluşumu çok sessiz ve sinsi bir şekilde meydana gelmektedir. Başlangıçta halsizlik, iştahsızlık, baş dönmesi, öksürük ve baş ağrısı gibi belirtiler göstermektedir. Hastalığın ilerlemesi halinde hastada zayıflama belirtileri başlar. Bu

Leishmania paraziti ilk kez Güney Amerika'da bulunan And dağlarında mevsimlik işçi olarak çalışan İspanyol işçilerde görülmüştür. Bu nedenden dolayı hastalığa *Valley Sickness* ve/veya *Andean Sickness* adı verilmiştir. Hastalık genellikle ağız ve burun bölgelerinde çıkan ve iyileşmeyen lezyonlardan meydana geldiğinden dolayı cüzzama benzerlik göstermektedir. Bu nedenden dolayı bu hastalığa *Beyaz Cüzzam* adı da verilmiştir.⁴²³

Anadolu'da yüzyıllardan beri tanınan hastalık Güney ve Güneydoğu vilayetlerinde fazla görülmesinden dolayı *Şark Çıbanı*, *Urfa Çıbanı*, *Antep Çıbanı*, *Halep Çıbanı* ve *Yıl Çıbanı* olarak adlandırılmasının yanı sıra genç bayanlarda sıkça rastlandığından dolayı özellikle Urfa ağzıyla *Gözelliğ Yarası*⁴²⁴ olarak da adlandırılmıştır.⁴²⁵ Türkiye'de genel olarak şark çıbanı olarak adlandırılan bu hastalığın farklı bölgelerde ve farklı zamanlarda gerek halk dilinde gerekse yapılan çalışmalarda, hazırlanan eserlerde 70'e yakın farklı isimlerle adlandırıldığını Hulusi Behçet'ten (1889-1948)⁴²⁶ öğrenmekteyiz.⁴²⁷

Deri hastalığı olan şark çıbanı gerek tedavi edilmesi gerekse kontrol altına alınması güç olduğundan dolayı paraziter hastalıklar içerisinde sıtma hastalığından

hastalıktan meydana gelen vakaların tedavi edilememesi durumunda %90'ı ölümlerle sonuçlanmaktadır. Hülya Yıldırım, *Süleymanşah Konaklama Tesislerinde Leishmaniazis (Şark Çıbanı) Olan Çocuk Hastalarda Adenozin Deaminaz (Ada) ve Oksidatif Stres Parametrelerinin Araştırılması*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Harran Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü, Şanlıurfa: 2016, s. 9-10.

⁴²¹ Daha çok Orta ve Güney Amerika'da görülen kronik ve ciddi bir hastalıktır. Burunda tıkanıklık belirtileri ile başlayan hastalığın ilerlemesi durumunda beslenme bozukluğuna yol açmaktadır. Yıldırım, *a.g.t.*, s. 10.

⁴²² Yıldırım, *a.g.t.*, s. 3.

⁴²³ A.y.

⁴²⁴ *Gözelliğ Yarası*; Urfa halkı tarafından *Şark Çıbanı* ya da *Urfa Çıbanı* olarak adlandırılan hastalığın genellikle genç kızların yüzünde çıkması ve kalıcı izler bırakmasından dolayı kullanılan tabirdi (*Gözelliğ*). M. Emin Ergin, *Urfa Ağzı Sözlüğü*, Şanlıurfa: Bizim Karakoyun Matbaası, 1982, s. 71.

⁴²⁵ Mehmet Salih Gürel, Yavuz Yeşilova, v.d., "Türkiye'de Kutanöz Leishmaniiasisin Durumu," *Türkiye Parazitolojisi Dergisi*, C. 36, s.y., (2012), s. 121; *Yeni Işık*, 27 Haziran 1942, s. 2; *Yeni Işık*, 29 Haziran 1942, s. 2.

⁴²⁶ 20 Şubat 1889 tarihinde İstanbul'da dünyaya gelmiştir. 1901 yılında Kuleli Askeri Tıbbiye İdadisi'ne kayıt yaptırmıştır. 1910 yılında yüzbaşı olarak mezun olmuştur. 1911 ile 1914 yılları arasında eğitim gördükten sonra dermatoloji (cildiye) uzmanı olmuştur. I. Dünya Savaşı sırasında Kırklareli ve Edirne Hastanelerinde görev yapmıştır. Budapeşte ve Berlin'de Charite Hastanesi'nde görev aldıktan sonra yurda döner dönmez Gureba Hastanesi'nde cildiye şefliğine getirilmiştir. İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesi'nde Deri Hastalıkları ve Frengi Kliniği'ne Profesör seçilmiştir. 1939 yılında *ordinaryüs* unvanını almıştır. Frengi ve Şark çıbanı hastalıkları alanında yaptığı çalışmalarla tanınmıştır. Almanca ve Fransızca'yı çok iyi bilen Hulusi Behçet, 8 Mart 1948 tarihinde vefat etmiştir. Nuri Demirci, Çağatay Üstün, "Prof. Dr. Hulusi Behçet'in (1889-1948) Frengi Hakkındaki Bir Radyo Konuşması," *Lokman Hekim Dergisi*, C. 3, S. 1, (2013), s. 53, 55.

⁴²⁷ Ekrem Kadri Unat, "Leishmaniasis Kala-Azar ve Şark Çıbanı," 2. *Ulusal Parazitoloji Kongresi*, İzmir: (1981), s. 5.

sonra ikinci sırada yer almaktadır. Hastalığın genel olarak yoksulluğun fazla olduğu ve kırsal bölgelerde yaşayan insanlarda görüldüğü bilinmektedir.⁴²⁸ Vücudun dışı açık organları olan yüz, kol ve bacaklarda lezyonlar, papül⁴²⁹ veya sivilce şeklinde ortaya çıkmaktadır. Ağrısız bir şekilde kızarıklık oluşturarak çıkan bu papül veya sivilceler kısa zamanda büyüyerek dört veya altı hafta sonucunda bir veya iki cm büyüklüğüne ulaşmaktadırlar. Tek lezyon şeklinde oluşmasına rağmen sıcaklığın da etkisi ile lezyonlar artmaktadır. Erken tedavi edilmesi ile birlikte kolaylıkla atlatılan bir hastalık olmakla birlikte, tedavi için müdahale edilmemesi durumunda 12 veya 18 aylık bir süre zarfında kendiliğinden iyileşse de hastanın yüzünde kalıcı izler bırakabilmektedir.⁴³⁰ Hastalığa yakalanan kişilere vitamin açısından zengin olan diyetler ve yatak istirahati önerilmektedir. Hastanın iyileşmesini gösteren belirtiler ise tekrar kilo artışının yaşanması, iştahın artması ve ateşin kontrol altına alınması olarak gösterilebilir.⁴³¹

Cumhuriyet'in ilk yıllarında hastalığın Anadolu'da çok yaygın olarak görüldüğünü belirten şu hikâye ilgi çekicidir. Hikâyenin Anadolu'nun hangi yerinde yaşandığı ile ilgili kesin bilgi olmamakla birlikte Ankara'ya bağlı bir köyde yaşandığı tahmin edilmektedir. İsmi belirlenemeyen köyün ağası Gaffar Ağa'nın Elif adında bir kızı vardır. Kızı Elif'i Rüstem adlı bir delikanlı ile evlendirir. Bu evlilikten kısa bir süre sonra bir bebek dünyaya gelir. Ama dünyaya gelen bu bebeğin yüzünde şark çıbanı yoktur. Ağa evlatlarının ve köylünün baskıları sonucu bebek doğduktan iki ay sonra Rüstem'i evine çağırarak “-bak oğul bizim köyde doğan herkesin yüzünde şark çıbanı vardır. Senin ve kızımın da yüzünde bu çıban vardır. Ancak doğan bebeğin yüzünde çıban bulunmamaktadır” der. Rüstem “Allah'ın işidir” dese de ağayı ikna edemez ve düşünceli bir şekilde evin yolunu tutar. Eve varduktan kısa bir süre sonra kapı çalınır ve Elif kapıyı açınca karşısında babası Gaffar Ağa ile abilerini görür. Gelenlerin kendisinin ve bebeğinin kanını istediklerini hissetmiştir. Ağlayarak Rüstem ile vedalaşır. Rüstem son defa bebeğini öpüp koklar. Elif bebeği

⁴²⁸ Mehmet Harman, “Kutanöz Leishmaniiasis “ *Türkiye Parazitolojisi*, C. 9, s.y., (2015), s. 168.

⁴²⁹ Oluştugu bölgede sert ve iz bırakmadan eyiliğe giden deri tebâruzlarına papül denmektedir. Genellikle büyük olmamakla beraber bir toplu iğne başı, mercimek tanesi ya da nadiren de olsa bir nohut tanesi kadar büyüklüktedir. Cevad Kerim İncedayı, *Deri Hastalıkları I Semiyoloji*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1937, s. 68.

⁴³⁰ Orak, II. *Dünya Savaşı Sürecinde Urfa (1939-1945)*, s. 121.

⁴³¹ Yıldırım, *Süleymanşah Konaklama Tesislerinde Leishmaniazis (Şark Çıbanı) Olan Çocuk Hastalarda Adenozin Deaminaz (Ada) ve Oksidatif Stres Parametrelerinin Araştırılması*, s. 11.

ile birlikte abilerinin kollarında gecenin karanlığına doğru yürür Rüstem bu yürüyüşün dönüşünün olmayacağını iyi bilmektedir. Nitekim karanlık gecenin sessizliğini biraz sonra Elif ve bebeğinin ağlamaklı sesi ve bu çılgık son defa arşa doğru yükselecektir.⁴³² Bu hikâye ya da rivayet, bize şark çıbanının Anadolu coğrafyasında ne kadar yaygın olduğunu ve insanların değerlerini etkileyebilecek dereceye geldiğini göstermektedir. Şark çıbanının sıklıkla görüldüğü yerlerden biri de Urfa'dır.

3.5.1. Urfa'da Şark Çıbanı Hastalığı ve Hastalıkla Mücadele Yöntemleri

Şark çıbanı, Urfa'da köklü bir geçmişi vardır. Edes (Urfa) kilisesinde başrahiplik yapan Sergius'un isteği doğrultusunda Urfa, Diyarbakır ve çevresinde 495 ile 506 yılları arasında yaşanan vakaları kaleme alan Âmid'e (Diyarbakır) bağlı Zoknin (Zoğni) köyünde rahiplik görevinde bulunan Mar Yeşua'dan şark çıbanı ile ilgili bazı bilgiler öğrenilebilmektedir. Buna göre, Urfa ve çevresinde yaşayan insanların günahkâr olduklarından dolayı tanrı onları şark çıbanı hastalığıyla cezalandırmış, şehirde yaşayan herkes bu hastalığa tutulmuş ancak tövbe etmeleri sonucunda hastalığın kısa sürede ortadan kalkmıştır. Ortadan kalkmasına rağmen yine de hastalığın oluşmuş olduğu yerlerde izler kalmıştır.⁴³³ Mar Yeşua'nın anlatımları şark çıbanının Urfa'da köklü bir geçmişi olduğunu destekler niteliktedir.

O günlerden Cumhuriyet'in ilk yıllarına gelindiğinde ise Urfa'da şark çıbanı hastalığının var olduğunu kanıtlayan en önemli kaynak 1927 tarihli Urfa Salnamesi'dir. Salnamede “*Vilayetin Ahval-i Sıhhiyesi*” başlığı altında Urfa çıbanı ile ilgili şu bilgilere yer verilmiştir:

“Urfa'nın ve bütün vilayetin havası kurak ve sağlam olduğu cihetle vilayet halkı tamıssıha ve oldukça tenasüp endama malikdirler (maliktirler).

Sari ve mahalli hastalık yoktur. Yalnız Suruç, Viranşehir merkez kasabalarıyla Halfeti nahiye merkezinde malariye (malarya) mevcuddur (mevcuttur). Yapılan mücadele ile bunun önü alınmaktadır.

⁴³² Ümit Atayman, *Şark Çıbanı*, Ankara: TİSA Matbaacılık, 1982, s. 57, 61.

⁴³³ Mar Yeşua, *Vak'âyinâme 494-507 Yıllarına Ait Urfa, Amid, ve Güneydoğu Anadolu Vak'aları Bizans-Sasanlı Savaşları*, çev. Muallâ Yanmaz, İstanbul: Diyarbakır'ı Tanıtma Derneği Neşriyatı No: 8, 1958, s. 15.

Vilayetin ahval-i sıhhiyesi mavzubahs (mevzubahis) olurken Urfa şehrinde (güzellik) tabir edilen mahalli çibandan (çibandan) bahs (bahis) etmek icab (icap) eder. Halep Bağdad (Bağdat) çibanlarına (çibanlarına) muşabih olan bu çiban, tahasul eden tibbi (tıbbi) kanaate göre bir nevi sivrisineklerin nakil ettiği (naklettiği) aşıllardan vücudu gelmektedir. Bu çibanın mikrobi ve serumu henüz keşf edilmemiştir (keşfedilmiştir). Çocukların yüzlerinde yaptığı tahribat cidden mühimdir. Kadın ve kızların yüzlerinde çıktığı zaman tamamen müsemman balinkayz olduğunu isbat (ispat) edecek şekilde iz bıraktığı, ekseriyetle vakidir.

Bu yara vücudun açık yerlerinde zuhur eder. Yazın aşılandığı zan olunan mikrobi (mikrobi) ne kadar müddetde (müddete) devr-i teferinini geçirdiği bilinmese de yara son baharın ortalarında ufak ve parlak bir inci tanesi gibi zuhur eder. Tedricen büyüme ki, büyüdükçe kızarmağa ve gitgide morarmağa başlar. İlbahara doğru nakh eder. Ve temiz tutulur ise yaz iptidalarında bir nedbe bırakarak şifayab olur. Yaraya iyi bakılmadığı halde daha uzun süre ve tahribkar (tahripkâr) bir şekil olarak vahim neticelere müncer olur.”⁴³⁴

Genellikle genç kız ve küçük çocukların yüzünde çıkan ve kalıcı yaralar bırakan bu hastalık ile ilgili fazla bilginin olmaması ile birlikte 1929 yılında Urfa, Maraş, Gaziantep, Diyarbakır, Mardin, Erzincan, Van, Bitlis, Siirt, Malatya, Manisa, Konya, Kayseri, Nevşehir, Çorum ve Elazığ’da hafif vakalar şekilde görüldüğü bilinmektedir.⁴³⁵

Hastalıkla mücadelede Urfa’da uygulanan tedavi yöntemlerine bakıldığında ise 1935 yılında Urfa’nın önemli eczacılarından biri olan ve Musa Kazım Eczanesi’ni işleten Musa Kazım Yazgan’ın aktardığı bilgiler dikkat çekicidir. Yazgan, hastalığın yarım asırdan beridir hekimler tarafından incelendiğini ancak tedavi amaçlı sıtma hastalığında kullanılan kinin ilacı gibi kesin bir ilacın bulunmadığını, Gülhane’de *Tri Klor Datimuvan* adı verilen bir ilacının bulunduğunu ancak bu ilacın da tedavide etkili olmadığını dile getirmiştir. Daha önceleri kendisinin de bu hastalığa Urfa’da yakalandığını ve Urfa’nın önemli hekimlerinden biri olan Berber Apyası adlı bir

⁴³⁴ Şefik Arif, *Urfa Hakkında Tabii, Coğrafi, İctimaî, İktisadî, Tarihi, Mülkî Malumat-ı Cami*, çev. Kemal Kapaklı, İstanbul: ŞURKAV Şanlıurfa İl Kültür Eğitim Sanat ve Araştırma Vakfı Yayınları, 1998, s. 20.

⁴³⁵ Orak, *II. Dünya Savaşı Sürecinde Urfa (1939-1945)*, s. 122.

hekimin *Alü-es-Sarı Azvay*⁴³⁶ adı verilen ilacı çıbanın üzerine sürerek kendisini iyileştirdiğini aktarmıştır. Ayrıca hekim kendisine “-*Senin çıbanın dişi olduğundan dolayı bu kadar kısa sürede iyileşti şayet erkek çıban olsaydı bu kadar kısa zamanda iyileşmez ve daha ağır tahribatlara neden olurdu*” demiştir. Hekimin bu sözlerinden çıbanın erkek ve dişi olarak ikiye ayrıldığı, erkek çıbanın dişi çıbana oranla daha zor kurduğu ve daha kalıcı izler bıraktığı anlaşılmaktadır. Berber Apyası çıbana neden olan mikrobun *Spiril* olduğuna değinerek yine onun döneminde yaşayan ve Urfa'nın Belediye hekimlerinden olan Hamdi Kasım ise Frengi hastalığı ile mücadelede kullanılan *Neosalvarsan* adı verilen ilacı kullandığı ancak beklenen neticenin alınmadığını ifade etmiştir. Bu hekimler dışında Urfa'da yedi yıl görev yapan Necati Bey, Abdüsselam Bey ve Urfa Belediye hekimi Kamil Bey farklı tedavi yöntemleri uygulamışlardır.⁴³⁷ Bu hekimler arasında en etkili ilacı uygulayan ise daha önce Siverek'te görev yapan ve çıban tedavisinde başarı elde ederek Siverek ve Urfa halkından büyük ilgi gören Kamil Bey'dir. Kamil Bey'in bulduğu ilacın etkili olmasından dolayı Diyarbakır'dan da kendisine gelen hastaların olduğunu değinilerek ilacı diğer hekim arkadaşlarına vermediği ve diğer hekimlerin de bu ilacı bulmak için çabaladıkları ancak başarılı olamadıkları belirtilmiştir. Metnin devamında ise Kamil Bey'in imkânlarının kısıtlı olmasından ve Urfa'da laboratuvarın olmaması nedeniyle ilacın aşı haline getirilip ülke hatta dünya geneline yayılmasının mümkün olmadığını belirtmiştir.⁴³⁸ Urfa'da çıbanların iyileşmesi için şırınga yolu ile aşı uygulanmadığı sadece deriye sürülen çeşitli ilaçların olduğu ve bu ilaçların çıbanın olduğu ilk evrede uygulanması durumunda hastayı iyileştirdiği belirtilerek örnek olarak Viranşehir Jandarma K. Yzb. Cemal'in kızının yüzünde çıkan otuz altı çıbana tedavinin erken uygulanması neticesinde yirmi sekizinin hemen kurduğu diğer sekizinin de çok geçmeden iyileştiği belirtilmiştir.⁴³⁹

1930'lu yıllarda kesin tedavisi için gerekli ilacının üretilmemiş olması hastalığın ilerleyen yıllarda da yayılmasına neden olmuştur. Örneğin, 1943 yılında Mardin, Malatya, Urfa, Diyarbakır, Antep, Siirt ve Bitlis gibi vilayetlerde etkisini

⁴³⁶ Çıbanın çıktığı bölgelere siyah, reçinevi müzap halde sürülen ilaç olarak bilinmektedir. Berber Apyası tarafından hazırlanmış olan bu ilaç çıbanlarla mücadelede etkili olmuştur. *Urfa'da Ulusal*, 8 Nisan 1935, s. 2.

⁴³⁷ *Urfa'da Ulusal*, 8 Nisan 1935, s. 2; *Urfa'da Ulusal*, 15 Nisan 1935, s. 2; *Urfa'da Ulusal*, 22 Nisan 1935, s. 2-3.

⁴³⁸ *Urfa'da Ulusal*, 9 Mayıs 1935, s. 2, 5.

⁴³⁹ *Urfa'da Ulusal*, 23 Mayıs 1935, s. 2.

arttırmaya başlamıştır.⁴⁴⁰ Özellikle de Urfa’da hastalığa ilişkin çeşitli tedbirler alınmış ve bu hastalıkla ilgili detaylar basında yer bulmuştur. Nitekim *Yenilik* gazetesinde farklı tarihlerde şark çıbanı hastalığı ve tedavisi ile ilgili bilgilere geniş yer verilmiştir. Örneğin şark çıbanı ile ilgili bir gazete haberinde şu ifadeler geçmektedir:

“Diyarbakır gazetesi arkadaşımızda çıkan mütehassıs doktorun (Şark Çıbanı) hakkındaki bu faydalı yazısını aynen alıyoruz.

Memleketimizin bilhassa doğu ve güney-doğu Vilayetlerimizde D. Bakır, Malatya, Mardin, Antep, Bitlis, Siirt ekseriya yüzde çıkan bir takım yerli çıbanları oranın halkı çok iyi tanır ve çıbana oranın adını verir. Mesela Diyarbakır çıbanı, Mardin çıbanı, Urfa çıbanı, Antep çıbanı gibi. Aynı çıban Halep’de (Halep’te) de görülür orada da Halep çıbanı adını alır. Bütün bu çıbanların hepsi Şark çıbanı dediğimiz aynı çeşit bir çıbandan başka bir şey değildir. Bu çıban kollarda bacaklarda hatta nadiren vücutta çıkarsa da en çok yüzde çıkar. İşte zaten işin en kötü tarafı da budur. Çünkü çıban pis, kabuklanmış ve büyümüş bir halde aylarca, bir sene kadar bir zaman sürer.

Hatta bazen yüzün bazı yerlerinde, mesela burun kanadında, kulak kenarlarında çıkarsa oraların kıkırdaklarını yer ve o kısımlarımızı yenik bir halde bırakır. Bazen de göz kapağı üzerinde, ağız kenarında, hatta dudaklarda çıkar ve iyi oluncaya kadar o bölgeyi müthiş surette rahatsız ettiği gibi iyi olduktan sonra da yerlerinde göz kapaklarımızın, ağızımızın, dudaklarımızın biçimini bazen çirkin izler bırakır.”⁴⁴¹

Bu yazının devamında hastalığın insanlara bulaşma yolları, çıbanın kuluçka dönemi, çıkmış olan çıbanın nasıl büyümeye başladığı, şark çıbanının farklı isimlerle Urfa’da anıldığı ve hastalığın tedavi yöntemlerinin neler olduğu hakkında ayrıntılı bilgi verilmiştir.⁴⁴²

Yine aynı tarihlerde aynı gazete “*Şark Çıbanı İçin Mühim Bir İlaç*” başlığı ile çıkan bir haberde şark çıbanı için Diyarbakır’da bulunan Kilis Eczanesi’nin sahibi

⁴⁴⁰ Orak, *II. Dünya Savaşı Sürecinde Urfa (1939-1945)*, s. 122.

⁴⁴¹ *Yenilik*, 27 Ağustos 1943, s. 1; Ayrıntılı bilgi için bkz: *Yenilik*, 27 Ağustos 1943, s. 1-2; *Yenilik*, 3 Eylül 1943, s. 1-2.

⁴⁴² *Yenilik*, 27 Ağustos 1943, s. 2; *Yenilik*, 3 Eylül 1943 s. 2 (bkz: Ek-34, s. 254.)

olan Apdullah Kayıhan'ın (Abdullah Kayıhan) ilaç bulduğuna dair bilgiler gazetede şu şekilde yer almıştır:

“Diyarbakır gazetesinde okuduğumuza göre Diyarbakır da Kilis eczanesi sahibi Apdullah (Abdullah) Kayıhan, uzun senelerden beri fenni çalışmaları sayesinde (Şark çıbanları) bir ilaç ihzar etmiştir.

Henüz ruhsatnamesi alınmamış olan bu ilacın çıbanlara yapılan tecrübeden sonra büyük faydaları olduğu anlaşılmıştır.

Yenilik: Bir kısım şark vilayetlerimizde bilhassa körpe kız çocukların yüzlerinde çıkararak yaptığı tahribatla korkunç bir yara olan (Şark çıbanına) Diyarbakır'ın kıymetli eczacısı Apdullah (Abdullah) Kayıhan'ın ihzar ettiği ilaçla bir çare yapmış bulunması çok derecede şükran ve takdire layıktır. Kıymetli eczacıyı tebrik ederiz.”⁴⁴³

1949 yılında başta Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde özellikle de Urfa'da olmak üzere yaygın olarak görülen trahom hastalığı ile ilgili *Cumhuriyet* gazetesinde kaleme alınmış bir yazıda “*Cenubda (Cenup'ta), yıl çıbanı gibi trahom hastalığı da tabii görülmekte ve umumiyetle bu yüzden gözlerini kaybedenler için Allah verdi, Allah da aldı denilmektedir*” ifadesinin kullanılmış olması trahom hastalığı gibi Urfa vilayetinde şark çıbanının da yaygın olduğunu destekler niteliktedir. II. Dünya Savaşı sonrası hastalığın varlık gösterdiği yine 1977 yılında *Milliyet* gazetesinde “*Şark Çıbanı Yeniden Yayılıyor, İlaç Yok*” başlıklı gazete haberinden anlaşılmaktadır. Bu yazıda, şark çıbanın 30 yıl önce güney ve güneydoğudaki vilayetlerde yaygın halde olduğuna değinilerek hastalığın tekrar yayılma alanı bulduğuna yer verilmektedir. Hastalık tamamen yok edilemese de daha önceki yıllara göre vaka sayısında ciddi azalma yaşandığı bilinmektedir.⁴⁴⁴

3.6. Frengi Hastalığı

Ortaçağ döneminden itibaren Frengi hastalığı insanlar için son derece tehlikeli bir hastalıktır. Toplum tehdit eden önemli hastalıklardan biri olan bu hastalık

⁴⁴³ *Yenilik*, 17 Haziran 1943, s. 1.

⁴⁴⁴ *Milliyet*, 26 Kasım 1977, s. 5.

*Syphilis*⁴⁴⁵ olarak adlandırılmıştır. Bu tabir ilk kez, Giroloma Fracastoro'nun (1478-1553)⁴⁴⁶ 1530 yılında tıp alanında kaleme almış olduğu “*Syphilis Sive Morbus Gallicus*” adlı eserinde kullanılmıştır.⁴⁴⁷

Cimâ sonucunda bulaşan bu hastalık tıp dünyasında *Lues Venerea* olarak adlandırılrsa da 1777 yılına gelindiğinde İngiliz asıllı olan William Cullen (1710-1790) hastalığın uluslararası alanda *Syphilis* olarak adlandırılması gerektiğine değinmiştir. Nitekim hastalık İngiliz, Fransız ve Alman kaynaklarında *Syphilis* (*Frenği*) adıyla anılmıştır.⁴⁴⁸

Syphilis adının bu hastalık için kullanılmasının nedeni ise bir hikâyeye dayanmaktadır. Hikâyeye göre *Syphilis*⁴⁴⁹ bir çobandır. Bir gün hayvanlarını arazide otlatırken havanın çok sıcak olmasından dolayı hayvanların çoğunun başına güneş geçmiş ve hayvanlar telef olmuştur. Çoban *Syphilis* ise bu durumdan Güneş Tanrısı Apollon'u sorumlu tutmuş ve Apollon'a ağır hakaretlerde bulunmuştur. Bu olaydan sonra insanlar arasında yayılan inanişâ göre ise Güneş Tanrısı Apollon, insanları cezalandırmak için *Syphilis* adında bir hastalığı insanlara musallat etmiştir.⁴⁵⁰

Hastalığın tarihsel süreci ilgili olarak ise 2006 ile 2011 yılları arasında Doç. Dr. Nurettin Öztürk'ün liderliğinde Zeytinli Adası'nda⁴⁵¹ yapılan kazılar önemli bilgiler vermektedir. Bu kazılar sonucunda, Erken Bizans döneminde M.S. 7. yüzyıla ait elde edilen insan kemik ve kafataslarında frenği hastalığının olduğu saptanmıştır. Kazıda ortaya çıkarılan kemiklerde tespit edilen bu hastalık bulguları frenği hastalığına ait ilk bulgular olarak değerlendirilmektedir.⁴⁵²

⁴⁴⁵ *Syphilis* sözcüğü Yunanca kökenli bir sözcük olup *Sys* (birlikte) ve *pilein* (sevmek) bir araya getirilmesi ile türetilmiştir. Belkis Özdemir, *Geçmişte, Günümüzde Syphilis (Frenği)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Uludağ Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü, Bursa: 1987, s. 4.

⁴⁴⁶ 1478 ile 1553 yılları arasında yaşamıştır. Aslen Venedikli bir hekim olan Giroloma Fracastoro'nun şiir ve coğrafya alanlarında da çalışmaları olmuştur. Özdemir, *a.g.t.*, s. 4.

⁴⁴⁷ A.y.

⁴⁴⁸ A.y.

⁴⁴⁹ Tarihte frenği hastalığı yakalanmış ilk insan olarak bilinmektedir. Hanna T. Bachour, “Eski Arap Elyazmalarında Frenği,” çev. İlcan Bihter Barlas, *Tarih okulu Dergisi*, S. III, (2009), s. 125.

⁴⁵⁰ A.y.

⁴⁵¹ Zeytinli Adası 7900 metre karelik alandan oluşan ve Balıkesir'in Erdek ilçesine 250 metre uzaklıkta yer alan bir adadır. Adanın ismi ise üzerinde bulunan iki zeytin ağacından gelmektedir. Alanı küçük olmasına rağmen ada arkeolojik eserler açısından son derece zengindir. Batı Sarnıcı, Orta Mağara, Ayazma Doğu Kilisesi, Yer Altı Kilisesi bu eserlerin bazılarıdır. Fadime Suata Alpaslan, M. Sabri Bekmez, “Zeytinliada (Erdek-Balıkesir) Topluğundan Erken Bizans Dönemi'ne Ait Bir Sifilis (Frenği) Örneği,” *Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 39, S. 1, (2015), s. 12.

⁴⁵² Alpaslan, Bekmez, *a.g.m.*, s. 13.

Hastalığın nerede doğduğu ve ne şekilde yayıldığı kesin olarak bilinmemekle birlikte salgının özellikle Avrupa'ya erken dönemlerde dışarıdan geldiği görüşü yaygın olarak kabul edilmektedir. Frengi hastalığını Kristof Kolomb (Christopher Columbus) (1451-1506) ve diğer arkadaşlarının Haiti ve Karayipli kadınlarla birlikte olmaları sonucunda kendilerine bulaştırdıkları ve daha sonra 1493 yılında İspanya'dan Avrupa'ya dönüşleri sonucunda hastalığı Avrupa kıtasına taşıdıkları bilinmektedir. Frengi kısa sürede Avrupa'nın diğer ülkelerine yayılmıştır.⁴⁵³

Frengi hastalığının ilk dönemlerde sadece cinsel yollarla insanlar arasında yayıldığına inanılmasından dolayı hastalıkla ilk defa tanışan ülkeler sınır komşularını suçlamışlardır. Bu nedenden dolayı hastalığa ülkeler tarafından farklı isimler konulmuştur. Bu hastalığa; İtalyan, İngilizler ve Almanlar *Fransız Hastalığı*, Fransızlar buna karşılık *İtalyan Hastalığı*, Portekizliler *İspanyol Hastalığı*, İspanyollar ise *Portekiz Hastalığı* adını vermişlerdir. Hastalığın ülkeler arasında bu şekilde adlandırılması ilginçtir.⁴⁵⁴

Hastalık Arap kaynaklarında ise Antakyalı Davud'un (1541-1599) eseri olan *Et-Tezkire*'de *Frengi*, Antakyalı Davud'un öğrencisinin kaleme aldığı *En-naru'l-Farissi* adlı eserinde *el-Habbu'l-Efrensi*, Mısır bölgesinde *Mübarek* ismi ile adlandırılırken Arap ve Hicaz bölgesinde ise *Şecer-Ağaçlar* olarak adlandırılmıştır.⁴⁵⁵

Frengi hastalığı klinik olarak üç farklı döneme ayrılmaktadır. Birinci dönem altı hafta, ikinci dönem dört yıl, üçüncü ve son dönem ise hastalığın dördüncü ile yirmi beşinci yılları arasını kapsamaktadır.⁴⁵⁶ Birinci dönemde insan vücuduna bulaşan mikrop ilk başlarda etkisini hissettirmez, mikrop sessizce üremeye ve vücuda yayılmaya başlar. Altı hafta süren bu sessiz yayılmadan sonra mikrobun vücuda girdiği noktada *Şankr* adı verilen ağrısız, sert yapıya sahip ve küçük frengi yarası oluşur. Çıkan bu yara hastalığın oluşumunun ilk belirtisidir. Yara kendi haline bırakılması durumunda bir ay içerisinde kendiliğinden kuruyarak vücutta iz bırakmadan kaybolur. *Şankr* denilen frengi yarası kadın ve erkekte en fazla tenasül

⁴⁵³ Murat Arpacı, "Hastalık, Ulus ve Felaket: Türkiye'de Frengi ile Mücadele (1920-1950)," *Toplum ve Bilim Dergisi*, S. 130, (2014), s. 59-60.

⁴⁵⁴ Arpacı, *a.g.m.*, s. 60.

⁴⁵⁵ Bachour, "Eski Arap Elyazmalarında Frengi," s. 126.

⁴⁵⁶ Mustafa Kurban, *Bulaşıcı Hastalıklar ve Bakımı*, Kayseri: Cem Ofset Matbaacılık, 2012, s. 178.

uzuvları, ağız, yüz, göz, el ve göğüslerde çıkabilmektedir.⁴⁵⁷ Hastalığın bulaşmasından sonra bulaşıcı etkisinin en fazla olduğu evre *Erken Frengi Devresi* olarak adlandırılan ikinci dönem evresinin ilk bir yılında gerçekleşmektedir. Bu dönemin 1 ila 4 yıllık bir zaman zarfı içerisinde tamamlandığı bilinmektedir.⁴⁵⁸

Hastalığın Osmanlı coğrafyasına ne zaman geldiği tam olarak bilinmemekle birlikte 15. yüzyılda İspanya'dan kaçarak Osmanlı topraklarına sığınan Yahudiler aracılığı ile önce Fas'a daha sonra da deniz ticareti yolu ile Osmanlı İmparatorluğu'nun topraklarına yayıldığına yönelik bilgiler bulunmaktadır. Diğer yandan İbrahim bin Abdullah tarafından 1505 yılında Osmanlıcaya çevirisi tamamlanan *Alaim-i Cerrahi*⁴⁵⁹ adlı kitapta frengi hastalığının Osmanlı hekimleri tarafından tanındığına değinilmiştir. Yine aynı eserin 22. bölümünde bu hastalığın *Frengi Uyuzu* adı ile isimlendirildiği ve Nuh Peygamber döneminden beridir hastalığın varlığının bilindiği rivayet edilmektedir.⁴⁶⁰ Hastalık Osmanlı İmparatorluğu'nda daha çok 19. yüzyılda Avrupa ile ilişkilerin arttığı dönemde salgın haline gelmiştir. Frenginin Osmanlı topraklarına yayılma sürecine bakıldığında ise hastalık daha çok liman kentlerinden iç kısımlara doğru yayılmıştır. Özellikle İstanbul'da Galata'ya yerleşen yabancı kadınların hastalığın yayılmasında önemli etken olduğu ve bu sokaklarda görev alan askerler, buralardan alışveriş yapan aşçılar ve müstahdemler aracılığı ile yayılma alanı bulunduğu bilinmektedir.⁴⁶¹

Hastalığın Osmanlı topraklarında yayılmasında etkili olan Avrupa ile olan yakın ilişkilerin yanı sıra Osmanlı ile Rusya arasında meydana gelen savaşlar, (1828-1829, 1853-1856 ve 1877-1878 savaşları) ve yapılan bu savaşlar sonucunda

⁴⁵⁷ Mazhar Osman, *Sıhhat Almanakı Yazıları*, İstanbul: Kader Matbaası, 1933, s. 207.

⁴⁵⁸ A. Lütfü Tat, "Frengi," *Türkiye Klinikleri Tıp Bilimleri Dergisi*, C. 3, S. 3, (1938), s. 275.

⁴⁵⁹ Bir diğer adı Cerrâh-nâme olan eser Süryanice ve Yunanca kaleme alınan *Çindâr* adında bir eserden çevrilmiştir. Eserin çevirisi İbrahim bin Abdullah tarafından 1505 yılında tamamlanmıştır. Ancak eser Osmanlı'ya çevrilirken yazar tarafından eklemelerin de yapıldığı bilinmektedir. Mehmet Gürlek, *İbrahim Bin Abdullah'ın Cerrâh-nâme (Alâ'im-i Cerrâhîn) Adlı Eseri (Giriş-Metin-Sözlük)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul: 2011, s. 8-9.

⁴⁶⁰ M. İnanç Özekmekçi, "Modern Devlet ve Tıp: II. Abdülhamit Döneminde Frengi İle Mücadele," *Kadın Araştırmaları Dergisi*, C. 1, S. 10, (2012), s. 85.

⁴⁶¹ Şennur Şenel, "19. Yüzyılda Kastamonu Vilayetinde Frengi Hastalığıyla Mücadele," *CBÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 13, S. 1, (2015), s. 257.

cepheden dönen askerler ile gelen mültecilerde hastalığın Osmanlı topraklarında yayılmasında önemli bir rol oynamıştır.⁴⁶²

Hastalığın özellikle 19. yüzyılda Osmanlı topraklarında salgın haline gelmesi neticesinde gerekli önlemler alınmaya başlanmıştır. Alınan bu önlemler doğrultusunda Frengi hastalığı ile mücadelede biri Erzurum ve diğeri Kastamonu olmak üzere iki ana merkez belirlenmiştir ve bunlar hastalığın en yaygın olduğu yerlerdir. Hastalık Erzurum'da daha çok askerler arasında görülmüştür.⁴⁶³ Buraların yanı sıra 1897 yılında Bolu, Sinop, Bartın ve Düzce vilayetlerinde hastalığın ciddi bir salgın haline gelmesi ve birçok ölüme neden olmasından dolayı *Kastamonu Vilayeti Bolu Sancağı Frengi Mücadelesi Teşkilâtı Sıhhiyesi Nizamnamesi* hazırlanmıştır. Bu nizamname çerçevesinde frengi ile mücadelede görev üstlenmek amacı ile 11 hastane, 25 gezici tabip ve 25 küçük sağlık memurunun görev alması planlanmıştır. Ayrıca nizamnamede evlenecek kişilerin ellerinde son bir yıla ait sağlık belgesinin olması zorunlu tutulmuş ve frengi hastası olarak tespit edilen ya da sağlık belgesi olmayan kişilerin evlenmelerine izin verilmemiştir.⁴⁶⁴

20. yüzyılın başlarına gelindiğinde ise hastalığın yayılmasının temel kaynağı olan fuhuş ile mücadele üzerine yoğunlaşılması kararı alınmıştır. Alınan bu karar neticesinde fuhuş yapan ve/veya bu işle uğraşan kişilerin denetim altına alınması kararlaştırılmıştır. Böylece hastalığın yayılmasının önüne geçilmesi hedeflenmektedir.⁴⁶⁵

Cimâ sonucunda ya da kan yolu ile bulaşan frengi hastalığının tedavisi için tarih boyunca farklı yöntemler uygulanmıştır. Zuhur ettiği ilk dönemlerde tedavisi bulunmadığından dolayı bu hastalık insanların korkulu rüyası haline gelmiştir. Arap hekimleri tedavi yöntemi olarak cıvayı kullanmışlardır. Avrupalı hekimler ise bu yöntemi öğrenerek kendi hastalarında uygulamaya başlamışlardır. Ancak cıvanın sıcak aylarda birçok hastanın ölmesine neden olmasından dolayı bu tedavi yöntemine duyulan rağbet azalmış ve *Gaîac* adı verilen yeni bir tedavi yöntemi bulunmuştur. *Gaîac* adı verilen ağacın suda kaynatılmasından sonra elde edilen sıvı ilaç olarak

⁴⁶² Şenel, *a.g.m.*, s. 258.

⁴⁶³ Rüya Kılıç, "Türkiye'de Frenginin Tarihi," *Kebikeç Dergisi*, C. 19, S. 38, (2014), s. 291, 294.

⁴⁶⁴ Mehmet Temel, *Atatürk Döneminde Bulaşıcı ve Salgın Hastalıklarla Mücadele*, Ankara: Nehir Yayınları, 2008, s. 29.

⁴⁶⁵ Özekmekçi, "Modern Devlet ve Tıp: II. Abdülhamit Döneminde Frengi İle Mücadele," s. 94-95.

kullanılmaya başlanmıştır. 1910 yılına kadar hekimler frengi hastalığı ile mücadelede *İode* adını verdikleri ilacı kullanmışlardır.⁴⁶⁶ Aynı yıllarda hastalıkla mücadelede ilaç olarak kullanılan *Salvarsan* ilacı Erlich tarafından keşfedilmiştir. 1920 yılında farklı bir ilaç olarak *Bismuth* ilacı ortaya çıkarılmıştır. Frengi hastalığı ile mücadelede etkin bir şekilde kullanılan bu ilaçların yanı sıra *Arsenik* ve *Bizmut* ilaçları da tedavi yöntemlerinde kullanılmaya başlanmıştır.⁴⁶⁷

Balkan Savaşları'ndan sonra Balkan ülkelerinde barınamayan Müslüman halkın İstanbul'a gelmesi, I. Dünya Savaşı'nın patlak vermesi ile birlikte cepheye gidip de dönemeyen askerlerin dul ve yoksul kalan eşlerinin bir kısmının geçimlerini sağlayabilmek için fuhuş yapmaya yönelmeleri ve 1920 yılında Rusya'da meydana gelen Bolşevik baskısından kaçarak İstanbul'a gelen 200.000 Beyaz Rus'un İstanbul'a yerleşmeleri frengi hastalığının artmasında önemli bir rol oynamıştır.⁴⁶⁸

28 Eylül 1920 tarihinde Kastamonu Frengi Teşkilâtı kaldırılmıştır. 20 Ekim 1920 tarihinde ise Bolu Mebusu olan Dr. Fuat Bey'in (1885-1963)⁴⁶⁹ hazırlamış olduğu "*Frenginin Men ve Sirayeti Hakkındaki Kanun*" 5 Şubat 1921 tarihinde TBMM'nden geçerek yasalaşmıştır. On maddeden oluşan bu kanun ile frengi hastalığıyla mücadele hedeflenmiştir. Yine bu yıllarda daha önceki dönemlerde olduğu gibi frengi hastalığı ile mücadelede ilaç olarak *neosalvarsan*, *bizmut* ve *bizmojenol* gibi ilaçlar kullanılmıştır. Cumhuriyet'in ilk yıllarında farklı tarihlerde bu ilaçların dış ülkelerden ithal edildiği bilinmektedir.⁴⁷⁰ Örneğin, 7 Mayıs 1931 tarihinde Gaziantep Sıhhat ve İctimai Muavenet Müdürlüğü'nün hastalıkla mücadele etmesi amacıyla *kinin* ve *neosalvarsan* ilacının dış ülkelerden satın alması kabul

⁴⁶⁶ Hulusi Behçet, *Guraba Hastanesi Deri ve Frengi Seririyatında Verilen Frengi Dersleri*, İstanbul: Akşam Matbaası, 1936, s. 280, 282.

⁴⁶⁷ Behçet, *a.g.e.*, s. 283.

⁴⁶⁸ Temel, *Atatürk Döneminde Bulaşıcı ve Salgın Hastalıklarla Mücadele*, s. 30-31.

⁴⁶⁹ Asıl adı Mehmet Fuad (Umay) olan Fuat Bey 1885 yılında Kırklareli'nde dünyaya gelmiştir. İlk ve ortaokulu memleketinde, liseyi ise Edirne'de okumuştur. 1920 yılında Askeriye Tıbbiye Mektebinden mezun olduktan doktor olarak ilk görev yeri Kırklareli olmuştur. Balkan Savaşları'nda cepheye doktor olarak gönderilmiştir. Kırklareli Himaye-i Etfal Cemiyeti'nin, Kırklareli Müdafaa-i Milliye Cemiyeti şubesini ve Bolu Müdafaa-i Milliye Cemiyeti'ni kurmuştur. 23 Nisan 1920 tarihinde Ankara'da açılan Meclis'e Bolu mebusu olarak katılmıştır. 1963 yılında vefat etmiştir. Makbule Sarıkaya, "Dr. Fuad (Umay) Bey'in Amerika Ziyareti ve Ermeniler," *Yeni Türkiye Dergisi*, c.y., S. 60, (2014), s. 2.

⁴⁷⁰ BCA, Fon: 030.18.1.2, Kutu: 4, Dosya: 32, Sıra: 2; BCA, Fon: 030.18.1.2, Kutu: 19, Dosya: 24, Sıra: 3; BCA, Fon: 030.18.1.2, Kutu: 19, Dosya: 24, Sıra: 4; BCA, Fon: 030.18.1.2, Kutu: 26, Dosya: 17, Sıra: 8; BCA, Fon: 030.18.1.2, Kutu: 8, Dosya: 9, Sıra: 2; BCA, Fon: 030.18.1.1, Kutu:25, Dosya: 43, Sıra: 13.

edilmiştir.⁴⁷¹ Frengi hastalığı ile mücadelede bu ilaçlar dışında *Protejin* ilacı da kullanılmıştır. Bu ilaçla ilgili olarak, 1936 yılında *Cumhuriyet* gazetesinde çıkan bir haberde *Protejin* merhemini kullanan kişilerin frengi hastalığına yakalanmayacağı belirtilerek ilacın temin edileceği yerler belirtilmiştir. *Protejin* ilacı bu habere göre Urfa vilayetinde Behçet Günay'da bulunmaktadır.⁴⁷² Özellikle dış ülkelerden alınan bu ilaçların yanı sıra mücadelede kullanılmak üzere beş düzine *Pulverizatör* ve frengi seyyar laboratuvarı alınmıştır.⁴⁷³

Hastalığın gereken tedavisinin yapılması için ilaç ve uygulamaların olmasına rağmen halk arasında ayıplı bir hastalık olarak nitelendirilmesinden dolayı hasta kişiler hastalıklarını gizli tutarak tedavi olmayı reddetmişlerdir. Devlet ise bu alanda sıkı önlemler almıştır. 1938 yılında frengi hastalığı tespit edilen ve tedaviye tabi tutulan ancak tedaviye gitmeyen Halil Fuad'ın 3 gün hafif hapis cezası alması bu önlemlere örnektir.⁴⁷⁴

3.6.1. Urfa'da Frengi Hastalığı ve Hastalıkla Mücadele Yöntemleri

Hastalığın Cumhuriyet öncesi dönemde 1916 yılında Urfa'da Harran bölgesine yerleştirilen mülteciler arasında iki vaka şeklinde ortaya çıktığı ve bu vakaların Sıhhiye Nezareti'ne bildirilerek hastalığın bölgede yayılmasını önlemek amacıyla gerekli tedbirlerin alındığı bilinmektedir.⁴⁷⁵

Yukarıda da belirtildiği gibi frengi hastalığı Osmanlı döneminde olduğu gibi Cumhuriyet'in kuruluş döneminde de Urfa gibi küçük vilayetlerde birkaç vakayla sınırlı kalmıştır. Bu nedenden dolayı Osmanlı döneminde olduğu gibi Cumhuriyet'in ilk yıllarında da Urfa'da frengi hastalığına ilişkin bilgi oldukça kısıtlıdır. 1921 yılında Dr. Şefik Arif'in hazırlamış olduğu *Türkiye'nin Sıhhi-İçtimai Coğrafyası: Urfa Vilayeti* adlı çalışmada frengi hastalığı ile ilgili şu ifadeler yer verilmiştir:

“Vilayet Mıntıkasında yapılan tedkikat (araştırma) neticesinde frengi harb-i umumiyyeden (I. Dünya Savaşı) sonra tezayüd (artış) itmiştir. Vilayette fahiş bilhassa köylerde mefkud bulunduğundan frengi hastalığı mahalli olmayup (olmayıp)

⁴⁷¹ BCA, Fon: 30.18.1.2, Kutu: 19, Dosya: 27, Sıra: 14.

⁴⁷² *Cumhuriyet*, 20 Ekim 1936, s. 11.

⁴⁷³ BCA, Fon: 030.10.0.0, Kutu: 191, Dosya: 309, Sıra: 9.

⁴⁷⁴ BCA, Fon: 030.18.1.2, Kutu: 82, Dosya: 11, Sıra: 13.

⁴⁷⁵ BOA, DH.ŞFR, Belge No: 70/19.

*askerden avdet iden eşhas vasıtasıyla ve Vilayet-i şarkiye muhacirleri tarafından neşr edilmiştir. (neşredilmiştir.) Vilayet nüfus-u umumiyesine nisbetle (nispetle) yüzde dört kadardır.*⁴⁷⁶

Dr. Şefik Arif'in vermiş olduğu bu bilgilere bakıldığında hastalığın I. Dünya Savaşı'ndan sonra Urfa vilayetinde görülmeye başlandığı ancak hastalığın burada fazla etkili olmadığı dikkati çekmektedir.

Salgının genellikle cimâ neticesinde insanlara bulaşmasından dolayı hastalık halk arasında gizli tutulmuştur. Bu nedenle muhafazakâr bir yapıya sahip olan Anadolu ve özellikle de Urfa halkının bu konuda aydınlatılması ve tedavi için utanma ve çekinmenin bir fayda sağlamadığını aksine bu durumun hastalığın şiddetini arttırdığının anlatılması kararlaştırılmıştır. Frengi hastalığı ile mücadelede önemli görevler üstlenen Hulusi Behçet'in 15 Şubat 1935 tarihinde radyoda yaptığı bir konuşmada hastalığın insanlar tarafından ayıplandığından dolayı kabul edilmediği, doktora gitmek yerine hastalığı gizlemek ya da geleneksel yöntemlerle tedavi etmek istedikleri üzerinde durularak hastalığın tedavi edilip yok edilmesinin ancak halkın bu konuda bilgilendirilmesi ve hastalığın sadece cimâ sonucu bulaşmadığını anlatılması gerektiği üzerinde durulmuştur. Yine 1934-1935 yıllarında *İstanbul Türk Deri ve Frengi Kurumu*'nun faaliyetleri kapsamında öğrencilere *Zehirli Kucak* isimli temsil ücretsiz olarak haftada bir defa gösterilmiştir. Bu çalışmaların yanı sıra liselerde bu alanlarda konferanslar verilmeye başlanmış ve halkevlerinde görevli uzman doktorlardan zührevi hastalıkları halka anlatmaları istenmiştir. Çalışmalar sadece sivil halk ve öğrencilere yönelik olmamış ayrıca ordu içerisinde bulunan askerleri de kapsamıştır.⁴⁷⁷ 1945 yılından itibaren ise özellikle büyük şehirlerde görülmekte olan frengi hastalığı ile mücadele etmek amacı ile ilçe, köy ve bucaklarda muayene ve tedavi evleri ile tedavi merkezleri kurulmaya başlanmıştır. Bu yıldan itibaren uygulanan bu yöntem ile hastalar hızlı bir şekilde tedavi edilmeye başlanmış ve frengi hastalığından dolayı yaşanan ölüm vakalarında azalma kaydedilmiştir. Büyük şehirlerde dispanserler, köy ve bucaklarda ise tedavi istasyonları kurulmaya başlanmıştır. Ülkenin dört bir yanına ilaç ve malzeme yardımı yapılmıştır. Yapılan bu çalışmalar neticesinde 1924 yılında kurulmuş olan *Gezici*

⁴⁷⁶ Elibüyük, Güzel, *Türkiye'nin Sıhhi – İçtimai Coğrafyası: Urfa Vilayeti*, s. 85.

⁴⁷⁷ Rüya Kılıç, "Türkiye'de Frenginin Tarihi," *Kebikeç Dergisi*, C. 19, S. 38, (2014), s. 295, 302.

Frengi Savaş Ekipleri'nin vermiş olduğu bilgilere göre hastalığın oranı 1927 yılında % 3,7 iken 1948 yılında bu oran %0, 58'e düşürülmüştür.⁴⁷⁸ 1948 yılında ülke genelinde zührevi hastalıklarla mücadele vermekte olan zührevi hastalıkları dispanserleri ile ilgili bilgiler aşağıda Tablo 3. 5'te gösterilmiştir:

Tablo 3. 5. 1948 yılında yurdumuzda mevcut yataklı zührevi hastalıklar dispanserleri

İl	Yatak Sayısı
Antalya	5 Yataklı
Antakya	5 Yataklı
İskenderun	5 Yataklı
Balıkesir	6 Yataklı
Erzurum	15 Yataklı
Gaziantep	20 Yataklı
Kastamonu	10 Yataklı
Kayseri	10 Yataklı
Konya	10 Yataklı
Urfa	10 Yataklı
Giresun	5 Yataklı

Kaynak: İnci Hot, *Sıhhiye Mecmuası'na Göre Ülkemizde Bulaşıcı Hastalıklarla Mücadele (1913-1996)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü, İstanbul: 2001, s. 85.

Tablo 3. 5'te yer alan verilerden hareketle 1948 yılında zührevi hastalıklarla mücadelede Urfa'da 10 yataklı bir dispanserin bulunması frengi hastalığının bu tarihlerde Urfa vilayetinde görülmekte olduğunu göstermektedir.

Yine 1 Temmuz 1949 tarihinde yerel basında yer alan bir haberdan; başta frengi, trahom ve verem gibi bulaşıcı hastalıklarla mücadele etmek amacıyla seyyar bir ekibin kurulup seyyar hastane ve aletleriyle birlikte Ankara'dan yola çıktığı ve bu ekibin ilk çalışmalarına Akçakale ilçesinden başlayarak hastaları tedavi etmek, hastalıklar hakkında halkı bilinçlendirmek, ilaç dağıtmak ve çeşitli tedbirler almakla görevlendirildiği anlaşılmaktadır. Ekibin aynı gün içerisinde Akçakale ilçesine ulaşım

⁴⁷⁸ Hot, *Sıhhiye Mecmuası'na Göre Ülkemizde Bulaşıcı Hastalıklarla Mücadele (1913-1996)*, s. 84-85.

göreve başlayacağı belirtilmiştir.⁴⁷⁹ 1949 yılının sonlarına gelindiğinde ise yurt genelinde 68 il ve ilçenin 6349 köyün taraması yapılarak hastalığın kontrol altında tutulması sağlanmıştır. 1951 yılında zührevi hastalıklarla mücadelede görev alan İstanbul'da 3, Ankara'da 1 ve İzmir'de 1 olmak üzere toplam 5 zührevi hastalıklar hastanesi ve ayrıca yurt genelinde 19 zührevi hastalıklar dispanseri bulunmaktadır. Yapılan bütün bu mücadeleler neticesinde 1950 yılında tedavi edilmekte olan hasta sayısı 104.491 iken bu sayı 1954 yılında 68.000 dolaylarına düşmüştür.⁴⁸⁰

3.7. Verem Hastalığı

Asıl adı *Mycobacterium Tuberculosis Bovis (MTB)* olan verem hastalığı sığırın insanlar tarafından evcilleştirilmesiyle birlikte insanlara bulaşmış bir hastalıktır.⁴⁸¹ Bir diğer adı ise *tüberküloz* olan bu hastalık insanlık tarihi kadar köklü bir geçmişe sahiptir. Hastalık ile ilgili ilk bilgiler Hz. İsa'nın doğumundan yaklaşık olarak 3 bin yıl önce Mısır bölgesinin sınırları içerisinde bulunan Nil Nehri'nin batısında yer alan bu günkü adı ile Dar Abu-El-Naga kasabasından genç bir kızın kanlı balgam çıkararak ölmesine kadar uzanmaktadır. M.Ö. 4000 yılına ait Eski Mısır firavunları üzerinde yapılan inceleme sonucunda firavun kalıntılarında *spinal tüberküloz* bulgularına; yine Cristopher Columbus Amerika kıtasını keşfetmeden önceki süreçte bu bölgede hüküm sürmüş olan Peru mumyalarında da yapılan incelemelerde akciğer tüberküloza rastlanmıştır.⁴⁸²

Verem hastalığına tarihin farklı dönemlerinde farklı isimler verildiği bilinmektedir. Hastalığa yakalanmış olan insanların vücudunu eriterek ölümlerine neden olmasından dolayı *Tüketim Hastalığı* ya da *İnce Hastalık*, yakalanan hastayı soldurarak yok etmesinden dolayı *Beyaz Ölüm* ya da *Beyaz Verem* denilmiştir. Tarih boyunca nice insanın ölmesine neden olduğundan dolayı *Ölümün Kaptanı* veya boğazda şişkinlik oluşturmasından dolayı hastanın nefes alıp verme esnasında hırıltı

⁴⁷⁹ *Urfa Postası*, 1 Temmuz 1949, s. 1, 4.

⁴⁸⁰ Hot, *Sihhiye Mecmuası'na Göre Ülkemizde Bulaşıcı Hastalıklarla Mücadele (1913-1996)*, s. 84, 87.

⁴⁸¹ Fatih Tuğluoğlu, "Cumhuriyetin İlk Döneminde Verem Mücadelesi ve Propaganda Faaliyetleri," *İstanbul Üniversitesi Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları Dergisi*, c.y., S. 13-14, (2008), s. 1, 3.

⁴⁸² Şenay Koçakoğlu, *2001-2006 Yılları Arasında Şanlıurfa Merkez Verem Savaşı Dispanserinde Takip Edilen Tüberküloz Olgularının Değerlendirilmesi*, Uzmanlık Tezi, Harran Üniversitesi Tıp Fakültesi Dekanlığı, Şanlıurfa: 2007, s. 2.

çıkarması ve öksürükle balgam çıkarma anlamına gelen *Phthisis* adını almıştır.⁴⁸³ Yine verem hastalığı Amerika Birleşik Devletleri'ne bağlı New York ve Boston şehirlerinde Yahudilerde görülmesinden dolayı *Yahudi Hastalığı* ya da Yahudilerin terzilik işi ile uğraşmalarından dolayı *Terzi Hastalığı* adını almıştır.⁴⁸⁴

Tüberküloz basili ile insanoğlu arasındaki mücadelenin Neolitik döneme kadar dayanmış olmasına rağmen hastalığın sâri bir hastalık olduğu 1865 yılında Jeon Antoine Villemin (1827-1892) tarafından ilk defa ortaya atılmıştır.⁴⁸⁵

Verem hastalığını oluşturan mikrobu bulan bilim adamının adı Koh olduğundan dolayı mikrop *Koh Basili* olarak adlandırılmıştır.⁴⁸⁶ 1884 yılında verem mikrobunun keşfedilmiş olmasına rağmen insanoğlunun tam anlamıyla veremi yenemediğini ve bu hastalığın birçok ölüm vakasına neden olduğu bilinmektedir.⁴⁸⁷ Hastalığın insanlarda beş farklı şekilde görülmektedir. Birincisi akciğer veremi, ikincisi lenf düğümleri veremi, üçüncüsü kemik ve eklem veremi, dördüncüsü böbrek veremi, beşincisi ise barsak (bağırsak) veremidir.⁴⁸⁸

Verem mikrobunun etrafını çevreleyen kalın bir yağ tabakası bulunmaktadır. Mikrobun bu özelliği, insanlar tarafından mikrobun yok edilmesi için hazırlanan ilaçların etkisiz kalmasına neden olmaktadır. Mikrobun özellikle balgam ve tozlarda görülmesinden dolayı verem hastalığı muayenesine giden birinin muayene esnasında balgamına ihtiyaç duyulmaktadır.⁴⁸⁹ Balgam verem hastalığının bulaşmasının ana kaynağı olarak bilinmektedir. Nitekim 1869 yılında Jeon Antoine Villemin verem hastalığına yakalanmış insanların balgamından örnek alarak bu balgam örneğini kuruttuktan sonra toz haline getirmiş ve toz haline getirilen balgamın hayvanların yüzüne doğru püskürtülmesi suretiyle hastalığın hayvanlara da bulaştırılacağını kanıtlamıştır. Başka bir bilim adamı güneşi görmeyen karanlık yerlerde beslenmiş olan domuzlara ve tavşanlara kurutulmuş olan bu balgamı koklatarak vereme

⁴⁸³ Koçakoğlu, 2001-2006 Yılları Arasında Şanlıurfa Merkez Verem Savaşı Dispanserinde Takip Edilen Tüberküloz Olgularının Değerlendirilmesi, s. 2.

⁴⁸⁴ Sherman, Dünyamızı Değiştiren On İki Hastalık, s. 155.

⁴⁸⁵ Hot, Sıhhiye Mecmuası'na Göre Ülkemizde Bulaşıcı Hastalıklarla Mücadele (1913-1996), s. 98.

⁴⁸⁶ Akgün, 21. İkinci Kanun 1937, s. 2.

⁴⁸⁷ Raşit Serdengeçti, Sağlık Meselelerimiz, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1951, s. 9.

⁴⁸⁸ H. Braun, Bulaşıcı Hastalıklar, Ankara: Maarif Matbaası, 1944, s. 96, 97.

⁴⁸⁹ İhsan Rifat Sabar, Halk İçin Verem Bilgisi, İstanbul: Ahmet Halit Kitabevi, 1943, s. 3.

yakalanmalarına neden olmuştur. Verem basili hasta olan kişinin tükürüğünde, balgamında, hastada oluşan yarada, hastanın dışkı ve idrarında bulunmaktadır.⁴⁹⁰

Hastalığın yayılması ise genel olarak verem hastalığına yakalanmış kişinin öksürmesi veya tükürmesi sonucunda etrafa tükürük ve balgam saçmasıyla olmaktadır. Saçılan bu tükürük ve balgamlar belirli bir süreden sonra kuruyup toz halini almaktadır ve havaya karışarak hastalığın yayılmasına neden olmaktadır.⁴⁹¹

Verem salgınına yakalanmış bir hastanın tedavi edilmesi için öncelikle en önemli müdahale verem teşhisinin erken konulmuş olmasıdır. Verem teşhisi konulduktan sonra hastanın şehir ve kasabalardan uzak tutulması, daha çok açık alanlar olan köy, yayla gibi doğal yaşam alanlarına yerleşmeleri sağlanmalıdır. Bunların yanı sıra temiz hava ile birlikte rahat bir hayat, iyi ve sağlıklı yiyecekler ile birlikte derin uyku gerekmektedir. Verem hastalığı ile mücadelede kullanılan tedavi yöntemleri arasında yer alan en önemli yöntem *Sanatoryum Tedavi* yöntemidir. Bir diğer tedavi yöntemi olarak 1963 yılında kimyasal keşfedilmiş olan *Rifampicin* antibiyotığıdır. 1970 yılından itibaren hastalıkla mücadelede rutin olarak kullanılmaya başlanan bu ilaç ülkemizde maddi durumu iyi olan kesimler tarafından 1973 yılından itibaren kullanılmaya başlanmıştır. Yine bu ilaçlar dışında 1944 yılında keşfedilmiş olan ve hastalığın ciddi bir enfeksiyon olma özelliğini kaybetmesini sağlayan *Streptomisin* ilacı vardır.⁴⁹²

Verem salgınları 18. yüzyılda İngiltere’de başlamış olmakla birlikte bu dalganın İngiltere’de 1780 yılında zirveye çıktığı bilinmektedir. O dönemlerde İngiltere’de yaşanan ölümlerin yaklaşık %20’si bu hastalıktan kaynaklanmaktadır. Verem salgını İngiltere üzerinden Batı Avrupa ülkelerine yayılmış ve daha sonraki süreçte ise Doğu Avrupa ülkelerine sirayet etmiştir. 1900’lu yıllara gelindiğinde ise Kuzey Amerika’da kırsal yaşamdan şehir yaşamına geçilmesi ve şehir mandıralarının kurulması neticesinde salgın bu bölgelere sirayet ederek etkisini arttırmaya başlamıştır. 20. yüzyılın başlarında hastalık Avrupa kıtasında o kadar etkili olmuştur

⁴⁹⁰ Serdengeçti, *Sağlık Meselelerimiz*, s. 9-10.

⁴⁹¹ Hot, *Sıhhiye Mecmuası’na Göre Ülkemizde Bulaşıcı Hastalıklarla Mücadele (1913-1996)*, s. 100.

⁴⁹² Hot, *a.g.t.*, s. 100, 102.

ki bir milyon insanın canını mâl olmuş ve hastalık kara vebanın kılık değiştirmiş hali olarak tanımlanmaya başlanmıştır.⁴⁹³

Fransız Albert Calmette (1863-1933) ve arkadaşı Guerin'in uzun süren çalışmalarının ardından üretilen aşı ilk defa 1921 yılında Paris'te 600 çocuğa uygulandıktan sonra çocukların hiçbirinin verem hastalığına yakalanmadığı görülmüştür. Hazırlığı yaklaşık 20 yıl süren bu aşya *Bacile Calmette-Guerin (BCG)* adı verilmiştir. Keşfedilmiş olan bu aşı ile verem hastalığı kontrol altına alınmıştır.⁴⁹⁴ BCG aşısı tüberküloz enfeksiyonundan korumamakla birlikte kan ve lenfatik yollarla basilin yayılmasını engellemektedir. Böylece verem hastalığının insanlar arasında yayılmasının önüne geçilmesine çalışılmıştır.⁴⁹⁵

Verem hastalığı tüm dünyayı etkilediği gibi Osmanlı İmparatorluğu'nda da etkisini hissettirmiştir. İlk defa III. Selim (1761-1808) döneminde sarayda çalışan ve Kafkas göçmeni bir ailenin kızı olan Safinaz'ın kısa zamanda öksürük nöbetlerine tutulması ve ateşlendiği görülmüştür. Hekimler tarafından yapılan muayene sonucunda Safinaz'ın vereme (ince hastalık) yakalandığı tespit edilmiştir. Hekimlerin bütün çabalarına rağmen hastalıkla mücadelede başarı sağlanamamış ve Safinaz hayatını kaybetmiştir. Yine I. Abdülhamid'in (1725-1789) Fransız asıllı karısı olan Nakşidil de bu hastalıktan hayatını kaybetmiştir. I. Abdülhamid'in oğlu II. Mahmud'un (1785-1839) da akciğer vereminden dolayı hayatını bilinmektedir.⁴⁹⁶

Osmanlı İmparatorluğu'nda 20. yüzyılda yapılan nüfus sayımına göre İstanbul şehrinin nüfusu 1. 2 milyondur ve bu nüfusun yaklaşık 2.800 kişinin akciğer vereminden dolayı hayatını kaybettiği bilinmektedir. Zaman geçtikçe şiddetini artıran verem hastalığı ile mücadeleye II. Abdülhamid (1842-1918) döneminde başlanmıştır. 1885 yılında hastalıkla mücadelede *verem basili* kullanılmıştır. 1890 yılında Almanya'dan ilaç olarak *tüberkülin* getirilmiştir. Türkiye'de verem hastalığı ile mücadele etmek amacı ile ilk Çocuk Verem Hastanesi 1906 yılında baştabip İbrahim Bey'in liderliğinde Şişli'de kurulmuştur. Dr. Esat Fevzi Bey kendi çalışmaları

⁴⁹³ Sherman, *Dünyamızı Değiştiren On İki Hastalık*, s. 147, 153.

⁴⁹⁴ İzzettin Barış, "Tüberküloz Tarihi," *Klinik Gelişim Dergisi*, C. 3, S. 2, (2011), s. 6-7.

⁴⁹⁵ Şeref Özkara, Zafer Aktaş, Suha Özkan ve Hamdi Ecevit, *Türkiye'de Tüberkülozun Kontrolü İçin Başyuru Kitabı*, Ankara: T.C. Sağlık Bakanlığı Verem Savaşı Daire Başkanlığı, 2003, s. 60.

⁴⁹⁶ Barış, "Tüberküloz Tarihi," s. 7-8.

sonucunda Yıldız, Gülhane ve Hamidiye Hastanelerinde kullanılmak üzere röntgen cihazını yaparak bu hastanelerde radyoloji ünitelerini kurmuştur.⁴⁹⁷

Verem tehlikesinin Osmanlı topraklarında etkisini en fazla gösterdiği dönem I. Dünya Savaşı'nın başlamış olduğu yıllar olmuştur. Savaşın bittiği 1918 yılına gelindiğinde ise verem hastalığından kaynaklı ölüm vakalarının artması neticesinde Dr. Ömer Paşa'nın liderliğinde *Veremle Mücadele Osmanlı Cemiyeti* kurulmuştur. Kurulan bu cemiyet, 1920 yılında İstanbul'un işgal edilmesi ile birlikte kapatılmıştır. Osmanlı İmparatorluğu'nun başkenti olan İstanbul'da 1901 ile 1923 yılları arasında verem hastalığından dolayı yılda yaklaşık olarak 2.800 kişi hayatını kaybetmiştir.⁴⁹⁸

Cumhuriyet'in kuruluş döneminde gerek savaşımlardan yeni çıkmış olması gerekse ekonomik sıkıntıların yaşanması nedeniyle verem gibi yoksulluğu seven hastalığın özellikle temiz ve doğal yaşamdan uzak olan kasaba ve büyük şehirlerde yaygın olarak görüldüğü dikkati çekmektedir. Bakanlığın onayı ile verem ile mücadele etmek amacı ile ilk defa 1923 yılında İstanbul Özel İdare bünyesinde *Verem Savaşı Dispanseri* kurulmuş ve burada hastaların tedavileri gerçekleştirilmeye çalışılmıştır. Ağır hasta olan kişilerin tedavi edilmeleri için ise 1924 yılında elli yataktan oluşan *Heybeliada Verem Sanatoryumu* açılmıştır. Yine açılmış olan bu sağlık kurumları dışında Haydarpaşa ve İzmir Bulaşıcı Hastalıkları Hastanelerinde vereme yakalanmış hastalar için ayrı bölümler oluşturulmuştur.⁴⁹⁹

Verem hastalığı ile mücadele Cumhuriyet'in ilk yıllarında 1923 yılında Dr. Behçet Salih Uz tarafından başlatılmıştır. Dr. Uz'un yapmış olduğu çalışmalar sonucunda Şubat 1923 tarihinde İzmir'de *İzmir Veremle Mücadele Cemiyeti Hayriyesi*⁵⁰⁰ kurulmuştur. Behçet Bey'in kurmuş olduğu bu cemiyet örnek alınarak aynı yıl içerisinde *Balıkesir Veremle Mücadele Cemiyeti* ve 1927 yılında ise *İstanbul*

⁴⁹⁷ Barış, a.g.m., s. 8.

⁴⁹⁸ Hikmet Özdemir, *Salgın Hastalıklardan Ölüm 1914-1918*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2010, s. 115-116.

⁴⁹⁹ *Sağlık Hizmetlerinde 50. Yıl*, s. 113.

⁵⁰⁰ Düşman işgalinden yeni kurtulmuş olan İzmir halkı yoksulluk, açlık ve sefaletle karşı karşıya kalmış ve salgın hastalıklarla baş etmeye çalışmıştır. Dr. Behçet Salih (Uz) ve arkadaşları Dr. Besim Rıfat, Dr. Suad, Şükrü Kadir, Hasan Sükuti, Bahtiyar Hüseyin ve Eczacı Ömer Lütfi ile birlikte gönüllü olarak kendi imkânları ve halkın desteği ile 1923 yılında İzmir Veremle Mücadele Cemiyeti'ni kurmuşlardır. Dr. Behçet Salih esasen 1922 yılında İtalya gezisi sırasında orada gördüğü Livorno Verem Mücadele Cemiyeti'ni gördükten sonra böyle bir girişimde bulunmuştur. Mahmut Gürkan, "Cumhuriyetin İlk Yıllarında, İzmir Veremle Mücadele Cemiyeti'nin Propaganda Faaliyetleri," *İzmir Göğüs Hastalıkları Dergisi*, C. XXVII, S. 2, (2013), s. 139, 141.

Verem Mücadele Cemiyeti kurulmuştur.⁵⁰¹ Verem hastalığı ile mücadelede kullanılan *B.C.G.* aşısının ağız yolu ile Türkiye’de ilk defa uygulanmaya başlanması da 1927 yılındadır. Uygulanan bu aşının yanı sıra 1882 yılında Robert Koch tarafından keşfedilen Tüberkülin Deri Testi’nin de Türkiye’de uzun yıllardan beri verem hastalığı tanısında kullanıldığı bilinmektedir.⁵⁰²

Ülkemizde 1925 yılında toplanan I. Milli Türk Tıp Kongresi’nde yaşanan çocuk ölümleri, etkili olan sıtma salgını ve verem hastalığının da gündeme alınarak neler yapılması gerektiği hakkında tartışılmış ve 11 Ekim 1927 tarihinde düzenlenen II. Milli Türk Tıp Kongresi’nde de ağırlıklı olarak verem hastalığı üzerinde durulduğu görülmüştür.⁵⁰³

1930 yılında kabul edilen *Umumî Hıfzıssıhha Kanunu*’nun altıncı bölümünde yer alan verem ile mücadele maddeleri çerçevesinde verem ile mücadele savaşı zorunlu tutulmuş ve alınan bu karar verem ile savaşın daha da genişletilmesini sağlamıştır. Yine çıkarılan bu kanun çerçevesinde 1930 yılında Ankara’da ve Bursa’da birer *Verem Savaş Dispanseri* açılmıştır. Kurulmuş olan bu cemiyetler ve ülke yöneticilerinin aracılığı ile verem ile mücadele gündemde tutulmaya çalışılmış ve halkın verem ile mücadele konusunda bilgilendirilmesi hedeflenmiştir. Bütün bunların yanında veremle savaşta gönüllü olarak görev alacak kişiler tarafından dernekler de kurulmaya başlanmıştır. Örneğin, 1944 yılına gelindiğinde veremle mücadele konusunda biri İstanbul ve diğeri ise İzmir’de olmak üzere iki derneğin görev aldığı bilinmektedir. Aynı yıl içerisinde bu derneklerin yürütmüş olduğu mücadeleye katılmak ve destek vermek için biri Samsun’da diğeri de Denizli’de olmak üzere iki dernek daha kurulmuştur.⁵⁰⁴

Verem hastalığı ile mücadelede halkı bilinçlendirmek amacıyla basında uzun yazılar/haberler kaleme alınmıştır. Bunlara örnek olarak 13 Nisan 1939 tarihinde *Cumhuriyet* gazetesinde yer alan bir haber örnek gösterilebilir. Haberde verem

⁵⁰¹ *Sağlık Hizmetlerinde 50. Yıl*, s. 111-112.

⁵⁰² Hot, *Sıhhiye Mecmuası’na Göre Ülkemizde Bulaşıcı Hastalıklarla Mücadele (1913-1996)*, s. 107.

⁵⁰³ Hot, *a.g.t.*, s. 103.

⁵⁰⁴ *Sağlık Hizmetlerinde 50. Yıl*, s. 112.

hastalığına yakalanmış kişilerin tedavi edilmeleri hususunda dikkat edilmesi gerekenler hakkında ayrıntılı bilgi verilmiştir.⁵⁰⁵

Verem hastalığı II. Dünya Savaşı'nın başlaması ile birlikte tüm dünyada olduğu gibi Türkiye'de de ciddi bir sorun haline gelmeye başlamıştır. Savaş yıllarında silahlı altına alınan büyük bir kitlenin ihtiyaçlarını gidermek için bütçenin büyük çoğunluğunun savunmaya ayrılması, savaşın sona ermesi ile birlikte kırsal bölgelerden şehir merkezlerine doğru yoğun göç hareketlerinin yaşanması ve yaşanan bu göçün şehir merkezlerinde başta sağlık olmak üzere çeşitli sorunlarına neden olması ayrıca gecekondulaşma nedenleri ile verem ülke genelinde etkisini daha çok hissettirmeye başlamıştır.⁵⁰⁶

Savaşın son yılı olan 1945'te vereme artık, milli bir sorun olarak bakılmaya başlanmıştır. Daha önce veremle mücadele etmek amacı ile kurulmuş olan derneklerin birliği 1948 yılında *Türkiye Ulusal Verem Savaşı Derneği* adı altında kurulmuştur. Kurulan bu derneğin başına Dr. General Tevfik Sağlam getirilmiş ve kendisi bu görevi 15 yıl yürütmüştür. Başkanlığı döneminde verem savaşı ile mücadele konusunda önemli adımlar atılarak kendisi de verem savaşının adeta lideri haline gelmiştir. Yaptığı çalışmalarla sadece ülke sınırlarında değil uluslararası alanda da dikkat çekmiştir.⁵⁰⁷

1949 yılında 5368 sayılı *Verem Savaşı Hakkında Kanun* adıyla çıkarılan kanun veremle mücadelede önemli hükümler getirmiştir. 18 maddeden oluşan *Verem Savaşı Hakkında Kanun*'un içeriğine bakıldığında, bu kanun çerçevesinde Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı'nın gerekli gördüğü yerde verem savaşı teşkilatı kurması planlandığı göze çarpmaktadır. Verem savaşı ile mücadelede kurumlarda görev alacak memur, hemşire, tabip ve müstahdemlerin maaşları bakanlar kurulu tarafından belirlenecektir. Kanuna göre, Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı, özel idareler, belediyeler ve verem savaşı (savaş) dernekleri tarafından kurulmuş olan sağlık kurumlarının her türlü ihtiyacını gidermek mecburiyetindedir. Verem Sağlık

⁵⁰⁵ *Cumhuriyet*, 13 Nisan 1939, s. 5.

⁵⁰⁶ *Verem Savaşı Milli Bir Davadır Ona Katılınız*, Türkiye'de Verem Savaşı, İstanbul: Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı Verem Savaşı Genel Müdürlüğü Yayınları, s. 1.

⁵⁰⁷ *Sağlık Hizmetlerinde 50. Yıl*, s. 112.

Teşkilatı'nın görev ve sorumluluklarının da Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı tarafından hazırlanacak bir talimatname ile belirleneceği ifade edilmiştir.⁵⁰⁸

1949 yılında Bakanlık, verem savaşı ile mücadelede bilgilerinden, fikir ve görüşlerinden faydalanmak amacı ile *Verem Danışma Komisyonu*'nu toplanmıştır. Toplanan bu komisyonun üyeleri Türkiye'de uygulanacak olan veremle mücadele planının programını hazırlayarak Bakanlığa sunmuştur. Komisyonun daha sonraki yıllarda da (1950, 1953, 1960 ve 1965) topladığı bilinmektedir. Alınan tüm önlemler ve yapılan çalışmalar sonucunda veremden kaynaklı ölüm vakalarında düşüş yaşanmıştır. Örneğin 1950'den 1965'e uzanan süreçte vaka sayısında büyük düşüş yaşanmıştır.⁵⁰⁹

3.7.1. Urfa'da Verem Hastalığı ve Mücadele Yöntemleri

Büyük şehirlerde ve kırsal kesimlerde etkili olan veremin Cumhuriyet'in ilk yıllarında Urfa vilayetinde de etkisini hissettirdiği bilinmektedir. Nitekim 1921 yılında Dr. Şefik Arif tarafından kaleme alınan *Türkiye'nin Sıhhi-İçtimai Coğrafyası: Urfa Vilayeti* adlı eserde, verem hastalığının Urfa'da daha çok temiz hava ve doğal yaşamdan uzak yaşamakta olan kasaba halkı arasında yaygın olduğu, vilayetin köylerinde ise hastalığın neredeyse hiç görülmediği şu sözlerle belirtilmiştir:

“En ziyade sel ür-rai şeklinde müşahede olunmakta (olunmakta) zat ül-azim deruni ve zat ül-ukdat lenfa veya deruniye nisbeten (nispeten) daha az görülmektedir (görülmemektedir). Hastalığın bilhassa kasabalarda ve ekseriyetle kadınlarda müşahede olunmasının sebebi kasaba halkının temiz ve saf havadan, bol gıdadan, sıhhi meskenlerden mahrum sakim adet ve itiyadat ile sıkı bir surette (surette) merbut ve meluf olmalarındandır. Verem köylerde kasabalara nisbetle (nispetle) yok gibidir.”⁵¹⁰

Cumhuriyet'in ilk yıllarında hastalığın Urfa vilayetindeki durumu ile ilgili ayrıntılı bilginin olmamasıyla birlikte özellikle II. Dünya Savaşı sonrasında şehirde etkisini arttırdığı bilinmektedir. 1949 yılında yerel basında yer alan bir haber

⁵⁰⁸ BCA, Fon:030.01.0.0, Kutu:77, Dosya: 482, Sıra: 6.

⁵⁰⁹ *Verem Savaşı Milli Bir Davadır Ona Katılınız*, s. 1.

⁵¹⁰ Elibüyük, Güzel, *Türkiye'nin Sıhhi – İçtimai Coğrafyası: Urfa Vilayeti*, s. 85.

çerçevesinde hastalığın son birkaç yıllık geçmişine oranla artış gösterdiği, bu artışla birlikte ortalama beş kişilik bir aile içerisinde bir kişinin verem hastalığına yakalandığı ve bu hastalığın Urfa'da o zamanlarda yayılmasının nedeninin ise halkın maddi durumunun iyi olmayışı, yetersiz beslenme ve gıda eksikliği olduğu söylenebilir. Yine aynı haberde daha önceki yıllarda hastalığın Antep ve Diyarbakır'a oranla düşük olmasının nedeni Urfalı halkının açları doyurması ve aş evlerinin şehirde bol olarak mevcut olmasına bağlanmıştır.⁵¹¹ Hastalığın Urfa'da genellikle yoksul aileler arasında görüldüğü ve veremle mücadelenin genellikle büyük şehirlerde yapıldığını belirten haberin devamında ise şu ifadeler geçmektedir:

“Vilayetin Atatürk caddesinde tatlıcı sokağında üç numaralı evde yirmi yaşlarında bir genç bu hastalığa tutularak mensup olduğu ailenin pek fakir ve perişan bir halde bulduklarından hastalarına gıda ve deva bulamadıkları gibi parasız hiçbir doktordan da yardım görememişlerdir. Nihayet dün genç hasta gözlerini hayata kapamıştır. Asıl işin facialı tarafı budur ki: hasta sağlığında kendisi, babası, annesi, bir kız kardeşi, bir oğlan kardeşi; bir oda içerisinde ve bir yorgan altında yaşamakta idiler şimdi hastanın ölümü ile kalan beş nüfusun hayatlarını korumak için bu ailenin oda ve eşyaları dezenfekte edilmezse bu aile efradı aynı hastalığa yakalanmaz mı, alakadarların dikkat nazarını çekmeyi insani bir vazife bilirim.”⁵¹²

Şiddetini ülkenin genelinde olduğu gibi Urfa vilayetinde de arttıran hastalıkla bir taraftan mücadele sürdürülürken diğer taraftan da yerel basın aracılığı ile halkı hastalık hakkında bilinçlendirmek amacıyla hastalığa neden olan gelişmeler ve hastalıktan korunma yollarını içeren haberlere yer verilmiştir.⁵¹³

1950 yılına gelindiğinde ise verem hastalığı ile mücadelede İngiltere'de yapılan çalışmalar neticesinde *Pas* olarak adlandırılan yeni bir ilaç üretilmiştir.⁵¹⁴ İlaç üretimlerinin yanı sıra hastalık hakkında basın v.b. ile bilgilendirme yoluna

⁵¹¹ *Urfa Postası*, 1 Şubat 1949, s. 1.

⁵¹² *Yenilik*, 6 Mayıs 1949, s. 1.

⁵¹³ *Yenilik*, 20 Mart 1946, s. 2; *Yenilik*, 4 Şubat 1949, s. 1; *Urfa Postası*, 25 Şubat 1949, s. 3.

⁵¹⁴ *Yenilik*, 1 Mart 1950, s. 2.

gidilmiş, bu faaliyetler radyo konuşmaları ve konferanslarla desteklenmiştir.⁵¹⁵ Veremin yanı sıra mücadele edilen diğer bir hastalık ise vebadır.

3.8. Veba Hastalığı

Veba sözcüğünün kökeni و- ب - ی Arapça kökenli sözcükten türemiştir. Bu sözcük ölümcül, salgın hastalık anlamına gelmektedir ve Türkçe’de hastalık için *tâ’ûn* ismi kullanılmaktadır. *Tâ’ûn* sözcüğü batmak, batırmak ve tesir etmek anlamlarına gelmektedir. Arapça’da ise veba hastalığı ile *tâ’ûn* hastalığı eş anlamlı olarak kullanılmamaktadır.⁵¹⁶ Nitekim 26 Mart 1838 ve 5 Haziran 1892 tarihlerine ait farklı iki arşiv belgesinde Osmanlı’da hastalığın *tâ’ûn* olarak adlandırıldığı görülmüştür.⁵¹⁷ 18 Aralık 1890 tarihli belgede ise hayvanlar arasında yaygın olan veba hastalığı için *Veba-yı Bakari* tabirinin kullanıldığı görülmüştür.⁵¹⁸

Canlılar arasında hızlı bir şekilde kolayca yayılabilen veba salgını insanlık tarihinde en büyük etki ve yıkımı yaratan hastalıktır. Çok ağır bir enfeksiyon hastalığı olan veba *epidemi* ve *pendemileriyle* tanınmaktadır.⁵¹⁹ Basil cinsinden mikrobun neden olduğu bu hastalık ateşli ve salgın bir hastalıktır. Hastalığı oluşturan mikrop 1894 yılında aynı anda Kitasato ve Yersin tarafından keşfedilmiştir.⁵²⁰ Hastalığın insanlara fare ve pireler aracılığı ile bulaştığı bilinmektedir. Antibiyotiklerle tedavisi mümkün olan bu hastalık, insanlar arasında öksürük ve hapşırma yolu ile yayılma imkânı bulmaktadır. Hastalığa neden olan mikrop ise hareketsiz, güneş ışınlarının altında kolayca ölen, balgam ve pire dışkısı içinde uzun süre yaşayabilen bir tür olarak bilinmektedir ve dondurulması halinde 25 yıl boyunca canlılığını koruyabilmektedir. Salgın hastalık genellikle kemirici hayvanlar ve fareler arasında epidemiler şeklinde görülmektedir.⁵²¹ Lağım fareleri ve kemirici hayvanlar üzerinde yaşamakta olan pireler temizlik koşullarının uygun olmadığı ortamlarda insanlarla temas kurmak suretiyle pirelerin insanların kanını emmesi sırasında

⁵¹⁵ *Urfa Postası*, 28 Aralık 1948, s. 3.

⁵¹⁶ İsmail Kurt, *Hadislerde Veba ve Korunma Yolları Bezlü'l-mâ'ûn Adlı Eser Çerçevesinde*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi SBE, Sakarya: 2009, s. 12.

⁵¹⁷ BOA, HAT, Belge No: 1323/51663; BOA, DH.MKT, Belge No: 1957/79.

⁵¹⁸ BOA, DH.MKT, Belge No: 1793/64.

⁵¹⁹ İlyas Gökhan, *XII. ve XIV. Yüzyıllarda Mısır ve Suriye’de Krizler, Kıtılıklar ve Vebalar*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Fırat Üniversitesi SBE, Elazığ: 1998, s. 53.

⁵²⁰ Asaf Ataseven, “Bir Hadisin Düşündürdükleri Veba Hasatlığı ve Karantina,” *İslam Medeniyeti Dergisi*, C. 1, S. 4, (1967), s. 37.

⁵²¹ Gökhan, *a.g.t.*, s. 53.

bulaşmaktadır. Bu nedenle hastalığı ortadan kaldırmak için diğer bulaşıcı hastalıklarda olduğu gibi temiz ve hijyenik ortamların sağlanmış olması gereklidir.⁵²²

Hastalığın üç çeşidinin olduğu bilinmektedir. Mikrobun deri yolu ile insana bulaşması sonucu oluşan veba çeşidine *Veba Hıyarcığı (Bubon Vebası)*, akciğer yolu ile bulaşması sonucu oluşan veba türüne *Veba Zatürresi*, kana karışması sonucu oluşan veba türüne ise *Veba Septizemisi* adı verilmektedir. Üç tür içerisinde bulunan en tehlikeli türler veba zatürresi ve veba septizemisi'dir. Hastalığın her üç türünde de şiddetli ateş, şiddetli susuzluk hissi, dalgınlık, dalak büyümesi ve cildin belirli bölgelerinde kanamaların oluşması gibi belirtiler bulunmaktadır. Hastalığın şiddetini arttırmasıyla oluşan koma sonucunda hastalık ölümlerine sonuçlanabilmektedir.⁵²³ Latince özellikle *rattus rattus* adı verilen kara farelerin hastalığın mikrobunu diğer hayvanlara taşıdığı, taşıdığı hayvanlardan ise pirelerin aracılığı insanlara bulaştığı bilinmektedir. Mikrobun aktarılmasından kısa bir süre sonra kasıklarda, bacaklarda ve koltuk altlarında *hıyarcık* adı verilen şişkinlikler oluşmaya başlamaktadır. Bu şişkinlikler ortaya çıktıktan üç gün içerisinde patlayıp zehirli bakterilerin dışı akması durumunda hasta hayatını kurtarabilmektedir. Ancak üç gün içerisinde oluşan bu şişkinliklerin patlamaması durumunda hasta ölebilmektedir.⁵²⁴

Dünya genelinde Doğu Mongolistan'da (*Akciğer Vebası*), Güney Çin'e bağlı Yünnan'da, Himalaya'nın kuzey batı bölgesinde, Mezopotamya'da, Orta Afrika ve Astrachan Kırgız steplerinde olmak üzere altı endemik veba mikrobu bulunmaktadır.⁵²⁵ Hastalığın tarihsel sürecine bakıldığında ise, M.Ö. 10-9. yüzyıllardan itibaren tanınan bu hastalığın Hindistan ve Çin'de ortaya çıktığı görülmektedir. Hastalık ülkeler arasında ticaretin gelişmesine bağlı olarak diğer bölgelere yayılmaya başlamıştır. Ticaretin merkezleri olan Orta Asya, Mezopotamya ve Yakındoğu'daki ülkeler arasında yayılmaya başlamış hemen ardından kendi döneminde cazibe şehirler olarak bilinen İskenderiye ve İstanbul gibi şehirlere geçmiştir. Son olarak Anadolu, Rusya, Avrupa ve Afrika ülkelerine yayılmış burada

⁵²² Nalan Turna, "İstanbul'un Veba İle İmtihani: 1811-1812 Veba Salgını Bağlamında Toplum ve Ekonomi," *Studies Od The Ottoman Domain*, C. 1. S. 1, (2011), s. 3.

⁵²³ Ataseven, *a.g.m.*, s. 37.

⁵²⁴ Özlem Genç, "Kara Ölüm: 1348 Veba Salgını ve Ortaçağ Avrupa'sında Etkileri," *Tarih Okulu Dergisi*, c.y., S. X, (2011), s. 125.

⁵²⁵ P. Mühlens, M. Zur Verth ve R. Ruge, *Sıcak Memleketler Hastalıkları ve Hıfzıssıhhası*, çev. Safiye Kantemir, İzzet Kantemir, Ankara: Jandarma Basımevi, 1945, s. 440, 447.

yaşayan insanları etkisi altına almıştır.⁵²⁶ Tarihsel süreçte üç büyük veba dalgasının olduğu bilinmektedir. Bu dalgaların ilki 542 yılında Bizans İmparatorluğu'nun başkenti Konstantinopolis (İstanbul) şehrinde başlayıp 8. yüzyılın ortalarına kadar devam eden *Jüstinyen Vebası*'dır. İkincisi ise Ortaçağ döneminde 1347-1352 yılları arasında kendisini hissettiren özellikle de Avrupa ülkelerinde yaşayan halk arasında şiddetli olarak görülen ve birçok insanın ölmesinden dolayı *Kara Veba (The Black Death)* ve/veya *Kara Ölüm* olarak adlandırılan salgın dalgasıdır. Üçüncü büyük salgın dalgası ise 1896 yılında başlayıp özellikle I. Dünya Savaşı'nın başlamasıyla birlikte 1915 yılında insanlar üzerinde önemli etki yaratan dalgadır.⁵²⁷

Hastalığın birinci dalgası olan *Jüstinyen Vebası* ticaretin yoğun yapıldığı yer olan İskenderiye şehrine ticari gemiler aracılığı ile 541 yılında taşınmıştır. Salgın kısa sürede Mısır, Akdeniz Kıyıları, Filistin, Suriye, İtalya ve Germania gibi bölgelere yayılarak etkinliğini artırmaya başlamıştır. 767 yılına gelindiğinde ise bu vebadan dolayı İstanbul'da 10.000, dünya genelinde ise 100.000 insan ölmüştür.

1346 ile 1353 yıllarında Avrupa'da etkili olan *Kara Ölüm* ise Kefe şehrini kuşatan Tatarlardan kurtulup ülkelerine dönen Cenevizli tüccarlar aracılığı ile İtalya'ya taşınmıştır. Dönemin kayıtlarına göre Avrupa'da 40 bin kişinin ölümüne neden olmuştur. Avrupa nüfusunun en az 1/4'ünü yok etmiştir. Bu hastalıktan dolayı 15. yüzyılın ikinci yarısında Dubrovnik ve Venedik Cumhuriyetleri'nde karantina uygulanmaya başlanmıştır. Avrupa halkı hastalığın tanrı tarafından onları cezalandırmanın bir aracı olarak tanımlanmıştır. İnsanlar psikolojik olarak bu hastalığa karşı mücadele etmek amacıyla birbirlerine şarkı ve şiirler söylemeye, eğlence geceleri düzenlemeye başlamışlardır. Kilise, Yahudileri bu hastalığın günah keçisi olarak kabul ederek Yahudilere karşı kısımlara başlanmış ve toplu katliamlar yapılmaya başlanmıştır. Ayrıca veba hastalığının Avrupa'ya ekonomik ve sosyal açıdan çok ağır sonuçları olmuştur.⁵²⁸ Hastalık 1832 ile 1845 yılları arasında etkisini kaybetmesiyle birlikte 1894 yılında yeni büyük bir salgın daha meydana gelmiştir.

⁵²⁶ Turna, "İstanbul'un Veba İle İmtihani: 1811-1812 Veba Salgını Bağlamında Toplum ve Ekonomi," s. 4.

⁵²⁷ Turna, *a.g.m.*, s. 4.

⁵²⁸ Turna, "İstanbul'un Veba İle İmtihani: 1811-1812 Veba Salgını Bağlamında Toplum ve Ekonomi," s. 5-6.

Hindistan merkezli olan bu veba salgını 1894 ile 1912 yılları arasında 11 milyon insanın ölmesine neden olmuştur.⁵²⁹

Osmanlı İmparatorluğu'nun önemli liman şehirlerini elinde bulundurması ve kıtalar arası geçiş noktası olmasından dolayı tarih boyunca birçok göç ve salgınlara maruz kaldığı bilinmektedir. Osmanlı İmparatorluğu'nun yapmış olduğu askeri seferler hastalıkların imparatorluğun topraklarına sirayet etmesinde büyük rol oynamıştır.⁵³⁰

Hastalığın Osmanlı tarafından fethedilmeden önce İstanbul şehrinde görüldüğü bilinmektedir. Osmanlı topraklarında ilk veba salgını 1402 yılında Anadolu'ya girerek Osmanlı kuvvetlerini bozguna uğratan Timur'un ordusu aracılığı ile Anadolu'ya taşınmıştır. Nitekim savaşın hemen ardından 1403 yılında Anadolu'da kıtlıkla birlikte veba hastalığı görülmüştür. Sınırların genişletilmesiyle birlikte 1453 ile 1600 arasında yine vebaya rastlanmıştır. Nitekim bu süre zarfında Osmanlı nüfusunda artış görülmeye başlanması ve fethedilen yerlerle yakın ilişki içerisinde bulunulması hastalığın Osmanlı topraklarına yayılmasına etki etmiştir.⁵³¹ Osmanlı İmparatorluğu'nda özellikle 1592 ile 1648 arasında meydana gelen salgınlar sonucunda yılda en az 1.000 kişinin öldüğü bilinmektedir. Osmanlı kayıtlarından edinilen bilgilere göre 1637 yılında gerçekleşen veba salgınına *Büyük taun*, 1655 yılında gerçekleşen salgına ise *Şiddetli taun* adının verildiği görülmektedir. Veba hastalığı 17. ile 19. yüzyılda Osmanlı topraklarında en az bir vilayetinde gözükme suretiyle sürekli devletin ve halkın önemli sorunlarından biri olma özelliğini korumuştur. Özellikle 1894 yılında tekrar salgın olarak bu topraklarda beliren hastalık yaklaşık olarak yarım asır bu topraklarda etkinliğini devam ettirmiştir.⁵³² Hastalık 1900'li yılların başlarında Osmanlı İmparatorluğu'nun önemli nüfus yoğunluğu bulunan İstanbul ve İzmir gibi şehirlerinde salgın halinde görülmüştür.⁵³³ Cumhuriyet döneminde ise hastalığın görüldüğü yerlerden biri Urfa'dır.

⁵²⁹ Turna, *a.g.m.*, s. 8.

⁵³⁰ Mesut Ayar, "1900 İzmir ve 1901 İstanbul Salgınları Bağlamında Vebanın XX. Yüzyıl Başlarında Osmanlı İmparatorluğu'nda Devam Eden Etkileri," *Studies Od The Ottoman Domain*, C. 2, S. 2, (2010), s. 173-174.

⁵³¹ Turna "İstanbul'un Veba İle İmtihani: 1811-1812 Veba Salgını Bağlamında Toplum ve Ekonomi," s. 9, 11.

⁵³² Turna, *a.g.m.*, s. 12, 15.

⁵³³ Ayar, "1900 İzmir ve 1901 İstanbul Salgınları Bağlamında Vebanın XX. Yüzyıl Başlarında Osmanlı İmparatorluğu'nda Devam Eden Etkileri," s. 175, 177.

3.8.1. Urfa'da Veba Hastalığı ve Mücadele Yöntemleri

Veba hastalığının I. Dünya Savaşı sürecinde kendisini Anadolu'da hissettirdiği bilinmektedir. Gerek Anadolu'da süren Milli Mücadele esnasında gerekse kurulmuş olan Yeni Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk yıllarında veba hastalığı kendisini Anadolu'nun farklı bölgelerinde göstermiş ancak tehlikeli bir hal almamıştır. Cumhuriyet döneminde gerek Türkiye genelinde gerekse Urfa'da hastalığın görülüp görülmediğine ilişkin bilginin kısıtlı olması, hastalıkla ilgili ayrıntılı bilginin verilmesini engellemektedir. Ancak arşiv belgelerinden elde edinilen bilgilere göre hastalığın Cumhuriyet döneminde Suriye'den Urfa'ya sirayet ettiği bilinmektedir. Ayrıca Anadolu'ya sirayet eden bu hastalığın bir diğer kaynak noktası ise Rusya'dır. Örneğin, 07 Mart 1931 tarihine ait bir arşiv belgesinde veba hastalığının Rusya'da görüldüğü ve Anadolu'ya bulaşmaması için sınır kapılarının kapatılmasını öngörüldüğü şu ifadelerle belirtilmektedir:

“Rusya'nın Kara bag mıntıkasında zuhur ederek hududumuza yakın Culfa ve Nahouvan havalisine kadar sirayet eden veba hastalığının memleketimize sirayetine meydan vermemek için Artüvin (Artvin) ve Rize vilayetlerine ait kısımlar hariç olmak üzere bütün Rusya hududumuzun x kapularının (kapıların) kapatılarak münakalâtın Bayezit vilayeti mıntıkasında Iğdır (Iğdır) köprüsünden dâhil olan yol ile ve Kars mıntıkasından Kars tiren hattının ilk istasyonu olan Kızılçakçakta yalnız tiren yolu ile yapılması ve Iğdır (Iğdır) köprüsü civarında tesis edilecek istasyonlarda Rus hududundan gelecek yolcuların tıbbi muayene ve Veba aşısının ve baş gün müşahedeye tabi tutularak bu müddetin sonunda hastalık alâimi göstermeyenlerin serbest bırakılması; Sihhat ve İçtimaî Muavenet Vekaletinin 5/3/931 tarih ve 41/2021 numaralı tezkeresiyle yapılan teklifi üzerine İcra Vekilleri Heyetinin 7/3/931 tarihli içtimaında tasyip ve kabul olunmuştur.”⁵³⁴

Yine 1937 yılında sınırda bulunan Resülayn'a yakın olan Suriye arazisinde yaşamakta olan Suriyeli bir aşirette veba hastalığının görülmüştür. Gerekli önlemler alınmış ve hastalığın Türk halkına sirayet etmesini engellemek amacıyla Fırat ile Dicle arasında bulunan bölgede Urfa ve Mardin gibi vilayetlerin sınır kapıları

⁵³⁴ BCA, Fon:030.18.1.2, Kutu: 18, Dosya: 14, Sıra: 6.

kapatılmıştır.⁵³⁵ Alınan önlemler neticesinde 1937 yılında oluşan bu salgın dalgasının başarılı şekilde engellendiği yerel basında şu sözlerle almıştır:

*“Dün akşam bir muhabirimizin anlattığına göre: cenup sınırımızda bir iki aydan beri devam eden Veba hastalığının tamamı ile önüne geçilmiştir. Bu işle uğraşan kıymetli doktorlarımıza ve sıhhiyemize içten gelen teşekkürlerimizi sunarız.”*⁵³⁶

1947 yılında kayıtlara geçmiş olan bu arşiv belgesi, veba hastalığının Urfa vilayetine bağlı Akçakale’de birkaç vaka şeklinde görüldüğü ve bu yurt genelinde ise rastlanılmadığı düşüncesini kanıtlamaktadır. Ayrıca hastalığın komşu sınırımızda buluna Suriye’den sirayet ettiğine değinilerek gerekli önlemlerin alınması için çalışmaların devam ettiği şu sözlerle belirtilmiştir:

“Urfa’nın Akçakale ilçesine bağlı Habetülgazel Köyünde ölümle sonuçlanan 3 şüpheli hastalık vakası görülmüş ve Refik Saydam Merkez Hıfzıssıhha Müessesesinde yapılan tetkikler neticesi hastalığın Veba olduğu tahakkuk etmiştir. Komşu memleketlerde birkaç seneden beri görülmekte olan Veba vakalarına karşı, Hudut ve Sahillerimizde alınan sıkı ve devamlı tedbirlerle Yurdumuzda bu güne kadar hiçbir Veba vakası zuhur etmemişken bu defa Cenup hududumuzun tam üzerindeki bir köyde görülen bu vaka dolayısıyla hastalık çıkan Köy kordon altına alınmış, bu köy ve civar köylerin bütün halkının Veba’ya karşı aşılmasına başlandığı gibi hasta arancası, Fare ve Pire itlâfi ve seir gerekli bütün mücadele tedbirleri de alınmıştır. Hastalık çıkan bölgeye Mütehasıslarla Mücadele Personeli, laboratuvar, mücadele malzemesi ve bir Sağlık Müfettişi gönderilmiştir. Çalışmalara devam olunmaktadır. İlk vakaların görüldüğü 14 Mart 1947’den beri yeni vaka bildirilmemiştir.

Durumdan bütün Bakanlıklara bilgi verilmiştir.

*Keyfiyeti üstün saygılarımla arz ederim.”*⁵³⁷

Alınan bu karar doğrultusunda Akçakale’nin üç köyünde görülen veba hastalığının doğu sınırından kaynaklandığı göz önüne alınarak sınır kapılarının kapatılmasını kararlaştıran arşiv belgesindeki ifadeler şu şekildedir:

⁵³⁵ Kararname, (15 Haziran 1937), Resmi Gazete, S. 3631, s. 6.

⁵³⁶ Akgün, 26 Haziran 1937, s. 1.

⁵³⁷ BCA, Fon: 030.10.0.0, Kutu:177, Dosya: 224, Sıra: 11 (Bkz: Ek-35, s. 255.)

“Urfa İlinin Akçakale ilçesinin üç köyünde çıkmış olan veba hastalığı ile mücadele için tatbik edilecek tedbirler hakkındaki 17/4/1947 tarihli ve 3/5673 sayılı kararın Fırat ile Dicle arasındaki Suriye ile olan hududun kapatılmasına dair hükmünün (1926 Milletlerarası) Oarid mukavelenamesi çerçevesi dâhilinde sıhhi tedbirlere devam etmek şartıyla) kaldırılması; Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığının 3/6/1947 tarihli ve 68/8205 sayılı yazısı üzerine, Bakanlar Kurulunun 7/6/1947 tarihli toplantısında kararlaştırılmıştır.”⁵³⁸

Akçakale köylerinde görülmüş olan veba hastalığının önlenmesi ve kontrol altına alınması için alınması gereken tedbirlerin ulusal basına da yansıdığı görülmektedir. Akçakale’de 1947 yılında görülen veba vakaları ile ilgili *Cumhuriyet* gazetesinde şu ifadeler yer almaktadır:

“Urfa ilinin Akçakale ilçesinin Harbetülgazel, Telhalip ve Teseyf köylerinde çıkan ve 14 Mart 1947 tarihinde haber alınan veba hastalığı, derakap bu köylerle civar köylerde kordon vazi, hasta araması, genel aşı tatbiki, pire ve fare mücadelesi, gibi sıkı ve devamlı mücadele tedbirleri uygulanmak sureti ile adları geçen üç köyde 14 Mart 1947 den 9 Nisan 1947 tarihine kadar 5 i şifa ve 13 ü ölümle sonuçlanan 18 musab (yakalanmış) vererek etrafa sıçramasına mahal bırakılmaksızın büyük bir gayret sarf ile söndürülmüştür. Nisan 1947 den beri yeni vaka yoktur. Halen başta Urfa olmak üzere diğer güney illerimizde gerekli bütün koruyucu mücadele tedbirlerine devam edilmektedir...”⁵³⁹

Aynı gazetede 26 Mart 1947 tarihinde çıkan bir haberde ise, ismi zikredilen Akçakale’nin üç köyünde 13 vakanın görüldüğü, bunlardan sadece birinin tedavi edilerek kurtarıldığı ve diğerlerinin ise yaşamlarını yitirdikleri belirtilmiştir.⁵⁴⁰ Yine aynı haberin yerel basının önemli gazetelerinden biri olan *Akgün* gazetesinde de yer aldığı görülmüştür.⁵⁴¹ Bir gün sonra, 27 Mart 1947 tarihinde çıkan bir haberde ise Akçakale ilçesinin Tifayt Köyü’nde iki veba vakasının daha meydana geldiği ve tedavide başarısız olduğu için bu iki vakanın da ölümle sonuçlandığı dile getirilmiştir.⁵⁴² 1948 yılına gelindiğinde ise hastalık vilayette etkisini o kadar

⁵³⁸ BCA, Fon: 030.18.1.2, Kutu:113, Dosya: 25, Sıra: 13.

⁵³⁹ *Cumhuriyet*, 4 Mayıs 1947, s. 1, 3.

⁵⁴⁰ *Cumhuriyet*, 26 Mart 1947, s. 1, 3.

⁵⁴¹ *Akgün*, 29 Mart 1947, s. 2.

⁵⁴² *Cumhuriyet*, 27 Mart 1947, s. 3.

hissetirmiştir ki, 11 Nisan 1948 tarihinde Urfa'nın düşman işgalinden kurtuluşunun 25. yılı kutlamaları iptal edilmiştir.⁵⁴³

1950'li yıllarda Ortadoğu coğrafyasında tekrar ortaya çıkan veba hastalığından kendi vatandaşlarını korumak amacıyla Türkiye 30 Temmuz 1951 tarihinde Hac seferlerinin iptal edilmesi kararını almış ve bu kararla hastalığın Türkiye sınırlarına sirayet etmesinin önüne geçilmiştir. Ancak bir yıl sonra hastalığın bölgede etkisini kaybetmeye başlamasıyla birlikte daha önce getirilmiş olan Hac seferlerinin iptal edilmesi kararının kaldırılıp hac seferlerinin tekrar başlatılması kararı alınmıştır. İlgili arşiv belgesinde konuyla ilgili şu ifadeler geçmektedir:

“Zuhur eden veba hastalığından dolayı Hac seferlerinin men edilmesi hakkındaki 30/7/1951 tarihli ve 3/12435 sayılı kararın kaldırılması; Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığının 7/1/1952 tarihli ve 1/96 sayılı yasası üzerine, Bakanlar Kurulunca 7/3/1952 tarihinde kararlaştırılmıştır.”⁵⁴⁴

Veba hastalığının hac vazifesinin yerine getirilmesini erteleyecek kadar etkili olduğu görülmektedir. Nitekim geçmiş tarihlerde veba hastalığı, İslam coğrafyasında etkisini şiddetli bir şekilde göstermiş ve tıpkı yukarıdaki örnekte olduğu gibi hastalığın Türk vatandaşlarına bulaşmasını engellemek için hac seferlerinin iptal edilmesi kararının İslami açıdan dayanağını oluşturacak olan *“Bir yerde veba hastalığı olduğunu işitirseniz oraya girmeyiniz. Sizin içinde bulunduğunuz yerde veba vaki olursa oradan çıkınız”⁵⁴⁵* hadisi hatırlatılmıştır.

3.9. Kolera Hastalığı

İlk defa Hindistan ve Asya'nın güney ile güneydoğu ülkelerinde görülen kolera hastalığı Osmanlı İmparatorluğu'nda da görülmüş; *kolera, illet-i kolera, illet-i âddiye, illet-i mündefiası ve/veya illet-i mahûf* şeklinde isimlendirilmiştir.⁵⁴⁶

⁵⁴³ Yenilik, 24 Mart 1948, s. 1.

⁵⁴⁴ BCA, Fon: 030.18.1.2, Kutu:126, Dosya: 20, Sıra: 12.

⁵⁴⁵ Ataseven, “Bir Hadisin Düşündürdükleri Veba Hasatlığı ve Karantina,” s. 37.

⁵⁴⁶ Abdülkadir Gül, “XIX. Yüzyılda Erzincan Kazasında Salgın Hastalıklar (Kolera, Frengi, Çiçek ve Kızamık),” *A. Ü. Türkiyat Araştırmalar Enstitüsü Dergisi*, c.y., S. 41, (2009), s. 241; BOA, BEO, Belge No: 495/37114; BOA, BEO, Belge No: 236/1763; BOA, MKT.MHM, Belge No: 370/23.

Hastalığın temel bulaşma yolu su, kontamine gıdalar ve ishale neden olan enfeksiyondur. 19. yüzyılın öldürücü hastalıklardan biri olan kolera'nın bilinen ilk pandemisi 1817 yılında ortaya çıkmıştır.⁵⁴⁷

Gözle görülmeyen mikropların neden olduğu bu hastalık kısa sürede hızlı bir şekilde yayılma özelliğine sahiptir. Kolera hastalığına şiddetli biçimde yakalanan hastaların çoğu hayatlarını kaybetmektedirler. Hayatlarını kurtarabilen hastalarda ise çeşitli sakatlıklar oluşmaktadır.⁵⁴⁸ Hastalığın yayılma alanlarının en fazla olduğu yerler alt yapısı yetersiz olan bölgeler, yoksulluk ve açlığın kol gezdiği yerler ayrıca karanlık, nemli, havasız ve pislik içerisinde olan yerlerdir. Kolera mikrobu hastanın bağırsaklarına yerleştikten sonra üremeye başlar ve hastada ilk belirtiler aşırı kusma ve dışkı ile birlikte hastanın aşırı su kaybetmesidir. Erken müdahalede bulunulmazsa hastalık ölümlerle sonuçlanabilmektedir. Hastalığın iyice şiddetini artırmasıyla birlikte yüksek ateşin yaşanmasına rağmen hasta vücudunun buz kestiği, gözbebeklerinde küçülmenin yaşandığı, ciltte morarma başlamasıyla birlikte ise hasta vücudunda kararma yaşandığı görülmüştür.⁵⁴⁹

19. yüzyılda ise Asya, Afrika, Avrupa ve Amerika'da etkili olan salgını şiddetinden dolayı bu yüzyıl "kolera yüzyılı" olarak isimlendirilmiştir. Kolera'nın dünya ülkelerini kasıp kavurduğu bu yüzyılın ilk çeyreğinde kara ve deniz ticaretinde önemli bir konumda ve kıtaların kesişme güzergâhları üzerinde bulunan Osmanlı İmparatorluğu'nda da etkili olan hastalık, Osmanlı halkını psikolojik, ekonomik, demografik ve sosyal açıdan olumsuz etkilemiştir.⁵⁵⁰

Hastalığın anavatanının Hindistan olduğu bilinmekle birlikte hastalık deniz yolu ile Basra Körfezi üzerinden ve Bağdat yolu ile Anadolu'ya ulaşarak Osmanlı topraklarına sirayet etmiştir. İlk defa Osmanlı İmparatorluğu topraklarında 1822 yılında görülen bu hastalık Osmanlı'yı gerek ekonomik açıdan gerekse nüfus açısından olumsuz yönde etkilemiş ve belirtmek gerekir ki birçok insanın ölümüne

⁵⁴⁷ Fatih Namal, Selim Kılıç, "Kolera," *Türkiye Klinikler Halk Sağlığı Özel Dergisi*, C. 1, S. 3, (2015), s. 13, 15.

⁵⁴⁸ Muzaffer Akyol, *Kolera*, Ankara: T. C. Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı Yayınları No: 325, 1965, s. 3, 7.

⁵⁴⁹ Mehmet Ak, "19. Yüzyılda Antalya'da Kolera Salgını," *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. 4, S. 17, (2011), s. 255-256.

⁵⁵⁰ Gül, "XIX. Yüzyılda Erzincan Kazasında Salgın Hastalıklar (Kolera, Frengi, Çiçek ve Kızamık)," s. 243.

neden olmuştur. 1866 yılına gelindiğinde hastalık Osmanlı topraklarında büyük şiddetiyle tekrar etkisini göstermiştir. Bu dönemde yaşanan salgın dalgası ise Hindistan'dan Mısır'a oradan da Hac vazifesi için yola çıkan kişiler aracılığı ile Osmanlı topraklarına ulaşmıştır. Bir diğer kolera salgını ise 1895 yılında bütün Anadolu'yu etkisi altına alacak şekilde ortaya çıkmıştır.⁵⁵¹

Balkan Savaşı'ndan önce hac vazifesini yerine getirerek yurtlarına dönen hacılar aracılığı ile tekrar Anadolu topraklarında görülen salgın, savaşın başlamasıyla birlikte Trakya ve İstanbul'a taşınmış ve birçok insanın ölmesine neden olmuştur. Hatta bazı bölgelerde o kadar etkili olmuştur ki, ölen insanları taşıyacak kişilerin olmamasından dolayı cesetler ortada kalmıştır.⁵⁵²

I. Dünya Savaşı'nın ve Milli Mücadele'nin sürdüğü yıllarda hastalık tekrar baş göstermiş ve şiddetini başta İzmir olmak üzere Anadolu'nun birçok kentinde kendini hissettirmiştir. Bu dönemlerde hastalıkla mücadele yöntemlerinden en önemlisi karantina uygulaması olmuştur. Anadolu'da ilk defa uygulanan karantina uygulaması çerçevesinde hastalıklı olan ev, karantina altına alındıktan sonra kireçlenmiş ve evin kapısına sarı renkten oluşan bildiri kâğıtları asılmıştır. Ayrıca ev içerisinde bulunan kişilerin dışarı çıkmalarına izin verilmeyerek hastalığın yayılmasının önüne geçilmesi hedeflenmişse de alınan bütün önlemler bu alanda yetersiz kalmıştır.⁵⁵³

3.9.1. Urfa'da Kolera Hastalığı ve Mücadele Yöntemleri

Cumhuriyet öncesi dönemde Urfa'da hastalığın varlığının bilinmesinin yanı sıra 1890 yılında Sıhhiye Nezareti ile Suriye arasında yapılan yazışmalardan Urfa'da kolera hastalığından dolayı dört kişinin hayatını kaybettiği de öğrenilmektedir.⁵⁵⁴ Cumhuriyet döneminin ilk yıllarında ise gerek Diyarbakır, Mardin, Antep, Osmaniye ve Maraş gibi komşu vilayetler gerekse Halep, Cerablus, Bağdat, Deyrizor ve Rakka gibi şehirlerle iletişim ve etkileşimden dolayı Urfa şehir merkezi, Viranşehir ve Siverek gibi ilçelerde koleranın görüldüğü bilinmektedir.⁵⁵⁵

⁵⁵¹ Ak, *a.g.m.*, s. 256-257.

⁵⁵² Akyol, *Kolera*, s. 3.

⁵⁵³ Ayfer Tantay, "Milli Mücadele Yıllarında İzmir'de Ekili Olan Başlıca Bulaşıcı Hastalıklar (Emraz ı Sâriye)," *ÇTTAD*, C. VI, S. 15, (2007), s. 42.

⁵⁵⁴ BOA, DH.MKT, Belge No: 1773/28.

⁵⁵⁵ Elibüyük, Güzel, Türkiye'nin Sıhhi – İctimai Coğrafyası: Urfa Vilayeti, s. 86.

1947 yılına gelindiğinde, Suriye'nin Havran bölgesi ve Şam civarında ortaya çıkan kolera salgınının etkili olması sonucunda 50 kişinin hayatını kaybetmesi neticesinde hastalığın sınırları aşarak memlekete sirayet etmesini engellemek amacıyla gerekli tedbirlerin alınmış ve Mısır'a uygulanan önlemlerin aynen Suriye'ye de uygulanması kararlaştırılmıştır. Buna göre, hava ile kara yolu ile giriş çıkışların hastalığın etkisini kaybetmesine kadar geçici olarak durdurulması ve her türlü gıdanın giriş çıkışının önlenmesi kararı alınmıştır. Alınan bu kararların yanı sıra Suriye hükümetine talep etmeleri durumunda kolera aşısı yardımında bulunulacağı ve sınıra yakın bölgelerde aşı yapmak için personel görevlendirilebileceği de belirtilmiştir. Ancak hastalığın aynı yıl içerisinde etkisini kaybetmesiyle birlikte alınan önlemler kaldırılarak Suriye ve Türkiye sınır kapılarında tekrar giriş çıkışlara izin verilmiştir.⁵⁵⁶ Yine yerel basında çıkan haberler incelendiğinde bu tarihlerden itibaren hastalığın İngiltere, Mısır, İskenderiye, Kahire, Filistin ve Suriye gibi memleketlerde görüldüğü ve ölümlere neden olduğu anlaşılmaktadır. Bununla birlikte Urfa vilayeti sınırları içerisinde kolera vakası ile ilgili herhangi bir habere rastlanılmamıştır.⁵⁵⁷

3.10. Kızamık Hastalığı

Hastalık genellikle çocukluk çağında *ekzantemlerle* seyrederken genç ve yetişkinlik çağlarında ise *atipik kızamık* ya da *kızamık pnömonisi* gibi komplikasyonlar şeklinde ortaya çıkmaktadır.⁵⁵⁸

Çocuk hastalığı olarak bilinen kızamıkta, on günlük kuluçka döneminden hemen sonra hastada ateş yükselmesi görülür ve daha sonra hastada dökme (*ekzantem*) meydana gelmeye başlar. Hastalığa yakalanan kişilerde burun akıntısı, öksürme ve şiddetli ateş görülmektedir. Hastalık tüm dünyada endemik olarak görüldüğü gibi şiddetini kış aylarında arttırmaktadır. İslam bilgini Razi (865-925) kızamığın varlığını 9. yüzyılda ilk defa bildiren âlimdir. Thomas Sydenham ise 17.

⁵⁵⁶ BCA, Fon: 30. 10. 0. 0., Kutu: 177, Dosya: 224, Sıra: 14. (Bkz: Ek 36. s. 256.); BCA, Fon: 30. 18. 1. 2., Kutu: 115, Dosya: 96, Sıra: 17; BCA, Fon: 30. 18. 1. 2., Kutu: 115, Dosya: 81, Sıra: 4.

⁵⁵⁷ *Yenilik*, 17 Ekim 1947, s. 2; *Yenilik*, 22 Ekim 1947, s. 1; *Yenilik*, 5 Kasım 1947, s. 2; *Yenilik*, 25 Aralık 1947, s. 1.

⁵⁵⁸ Dilek Dilli, v.d., "Ergenlerde Kızamık, Kızamıkçık, Kabakulak ve Suçiçeği Seroprevalansı," *Çocuk Dergisi*, C. 8, S. 3, (2008), s. 172, 174.

yüzyılın ortalarına doğru hastalığın tarifini yapan ilk kişi olmuştur. 18. yüzyıldan itibaren hastalık salgın olarak etkisini hissettirmeye başlamıştır.

3.10.1. Urfa'da Kızamık Hastalığı ve Mücadele Yöntemleri

Osmanlı İmparatorluğu döneminde bu hastalığın çocuklar arasından yaygın olduğu bilinmektedir. 11 Mart 1891 tarihli bir arşiv belgesinde, kızamık hastalığından dolayı Urfa'da vefat edenlerin olduğu ve hastalığın yayılmasını engellemek amacıyla tedbirlerin alındığı özellikle kimsesiz ve yoksul çocuklar arasında yaygın olmasından dolayı belediye hekimleri tarafından tedavilerinin ücretsiz yapılacağı belirtilmiştir.⁵⁵⁹

Cumhuriyet'in ilk yıllarında Urfa'da genellikle nezle olma yolu ile özellikle 14 yaş altı olan çocuklarda bu hastalık yaygın olan görülmüştür. O dönemde Urfa'da bu hastalığın yayılma sebepleri arasında sağlıksız beslenme ve koruyucu hekimlik ve bakıma gösterilen önemin az olması gösterilebilir. Özellikle 1932 yılında ülke genelinde yaygınlık gösteren hastalık, 1933 yılında yaklaşık olarak bin kişinin vefat etmesine neden olmuştur.⁵⁶⁰

1946 yılının Ekim ayına ait, bulaşıcı hastalıklar ile ilgili istatistiksel veriler incelendiğinde kızamık hastalığına 47 kişinin yakalandığı ve bunlardan 9 kişinin vefat ettiği dikkati çekmektedir.⁵⁶¹ 1948 yılına gelindiğinde ise konuyla ilgili istatistik cetvellerinde verilen bilgiler doğrultusunda ülke genelinde kızamık hastalığına Ocak ayında 1581 kişinin yakalandığı ve 117 kişinin vefat ettiği, Şubat ayında 2590 kişinin yakalandığı ve bunlardan 211'inin vefat ettiği, Mart ayında 3185 kişinin hastalığa yakalandığı ve bunlardan 290 kişinin vefat ettiği, Nisan ayında 2346 kişinin hastalığa yakalandığı ve bunlardan 124 kişinin vefat ettiği ve son olarak Kasım ayında bu hastalığa 260 kişinin yakalandığı ve bunlardan 11'inin vefat ettiği görülmektedir.⁵⁶²

Alınan önlemlerle salgın kontrol altına alınmışsa da 1949 yılında yeni bir salgın dalgası daha oluşmuştur. Hasta olan kişilerin evlerde tutularak diğer kişilerle

⁵⁵⁹ BOA, DH.MKT, Belge No: 2055/114.

⁵⁶⁰ Hot, *Sıhhiye Mecmuası'na Göre Ülkemizde Bulaşıcı Hastalıklarla Mücadele (1913-1996)*, s. 218, 220.

⁵⁶¹ BCA, Fon: 030.01.0.0, Kutu: 77, Dosya: 482, Sıra: 8.

⁵⁶² BCA, Fon: 030.01.0.0, Kutu: 77, Dosya: 482, Sıra: 16; BCA, Fon: 030.01.0.0, Kutu: 77, Dosya: 482, Sıra: 14; BCA, Fon: 030.01.0.0, Kutu: 77, Dosya: 482, Sıra: 12; BCA, Fon: 030.01.0.0, Kutu: 77, Dosya: 482, Sıra: 10; BCA, Fon: 030.01.0.0, Kutu: 77, Dosya: 482, Sıra: 11.

irtibat kurması engellenerek, Belediyeler tarafından ücretsiz tedavi uygulanarak, hasta taraması yapılarak ve özellikle okullarda bulunan öğrenciler kontrol altına alınarak hastalığın etkisi düşürülmeye çalışılmıştır.⁵⁶³

3. 11. Tifo Hastalığı

Kara Humma olarak adlandırılan tifo hastalığı, *Salmonella* sınıfında yer alan “-*Eberth basili* ile meydana gelen, beslenme sonucunda ağız yolu ile besinlerle girerek barsağın lenfa dokusunda nekrozlar yapan ve bakterilerle seyreden lenfa sistemi enfeksiyonudur. Genellikle 15 ile 30 yaş arası bireylerde görülen hastalık su, süt, besin maddeleri, sinek ve pişirilmeden yenilen sebzeler gibi araçlarla insanlara bulaşmaktadır. Hastalık fark edildikten kısa bir süre zarfında hekim eşliğinde müdahale edilmesi durumunda tehlikeli bir hastalığa dönüşmemektedir. Ancak yanlış tedavi yöntemleri ve müdahalede geç kalınması durumunda ciddi sorunlara neden olabilmektedir.⁵⁶⁴ Bazı ülkelerde endemik olarak görülen bu hastalık gıda ve sudan kaynaklı olarak insanlar arasında yayılmasından sonra hastalığa yakalanan kişide baş ağrısı, karın ağrısı, düşmek bilmeyen ateş, halsizlik, iştahsızlık, üşüme, titreme, terleme, bulantı-kusma, kilo kaybı ve deri döküntülerine neden olmaktadır.⁵⁶⁵

Hastalıktan korunmanın yollarına bakıldığında ise içme ve kullanma sularının kirletilmemesi, insan dışkılarının sağlıklı bir şekilde lâğım kanallarına akıtılması, kuyu sularının kirletilmemesi, karasineklerin üreyip çoğalmasına neden olan çöplerin, gübrelerin ve dışkıların açıkta bırakılmaması, süt ve süt ürünlerinden üretilen yiyecek ve içeceklerin açık alanda satılmaması, bostanların lâğım suları ile sulanmasının önlenmesinin yanı sıra bu gibi tedbirlerin uygulanıp uygulanmadığının belediyeler tarafından sık sık denetlenmesi neticesinde hastalıktan korunmanın başarıya ulaşacağı söylenebilir.⁵⁶⁶

Osmanlı İmparatorluğu’nda *illet-i tifo* olarak adlandırılan bu hastalığın temel bulaşma yolu sağlıksız içme sularıdır. İçme sularının lağım ve kanalizasyonlara

⁵⁶³ Hot, *Sıhhiye Mecmuası’na Göre Ülkemizde Bulaşıcı Hastalıklarla Mücadele (1913-1996)*, s. 220.

⁵⁶⁴ Behçet Onul, *İnfeksiyon Hastalıkları*, Ankara: Ankara Üniversitesi Tıp Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü, İstanbul, 2001, s. 220.

⁵⁶⁴ Onul, *a.g.e.*, s. 626-637.

⁵⁶⁵ A. İrfan Baran, İrfan Binici, v.d, “Tifo: 21 Olgunun Değerlendirilmesi,” *Van Tıp Dergisi*, C. 18, S. 1, (2011), s. 36, 38.

⁵⁶⁶ Muzaffer Akyol, *Tifo*, Ankara: T.C. Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı Yayınları No: 299, 1975, s. 6, 8.

karışması neticesinde hastalık hızlı yayılma imkânı bulmaktadır. Özellikle savaş zamanlarında sağlıklı sulardan beslenme ve kuyuların kirletilmesi neticesinde salgın haline gelmektedir.⁵⁶⁷

3.11.1. Urfa'da Tifo Hastalığı ve Mücadele Yöntemleri

5 Eylül 1893 tarihli bir arşiv belgesinde Siverek ilçesinde tifo hastalığının mevcut olduğu ancak bu hastalıktan dolayı ölümlerin gerçekleşmediği belirtilmiştir.⁵⁶⁸ Bu durum da 19. yüzyılın sonlarında Urfa'da tifonun varlığını kanıtlar niteliktedir.

7 Temmuz 1914 tarihli başka bir belgede ise, Urfa vilayetine bağlı Siverek Hapishanesi'nde 19 kişinin tifoya yakalandığı ve bunların tedavisi için gerekli önlemlerin alındığını belirtilmesi 20. yüzyılın başlarında da Urfa'da tifo hastalığının mevcut olduğunu göstermektedir.⁵⁶⁹ O dönemde Siverek'te tifo vakası görülmekle birlikte Harran'da kolera, tifo ve emraz-ı saire hastalığının bulunmadığı ancak gelen muhacirler aracılığıyla bölgeye sirayet etmesini engellemek için gerekli tedbirlerin alındığı bilinmektedir.⁵⁷⁰

Tifo hastalığının Cumhuriyet'in ilk yıllarında Urfa'da etkisinin ne derecede olduğunu saptamak amacıyla yeteri kadar bilgiye ulaşılamamakla birlikte hastalığın özellikle 1937 ve 1938 yıllarında Urfa vilayetinde görüldüğü söylenilebilir. Halkın tifo salgınına karşılık korunma yolları hakkında bilgi vermek amacıyla yerel basında haberlere yer verilmiştir. Örneğin, *Akgün* gazetesinde 25 Ağustos 1937 tarihinde çıkan bir haberde Aynizeliha ve Halilrahman göllerinde gerek bölgede oynayan çocuklar gerekse civarda bulunan kebabçı ve kasap gibi esnafın bu sularda temizlik ihtiyaçlarını gidermesinden dolayı kirlenen suyun cezaevinde bulunan insanlar ve halk tarafından kullanılması sonucunda bir iki tifo vakasının meydana geldiği ve bundan dolayı da göllerin halkın kullanımına kapatılması yerine temizlenmesi gerektiği belirtilmiştir. Yine aynı haberde hastalığın bir diğer etkeninin ise memleketin en kalabalık alanlarından biri olan Pazar Camii civarında

⁵⁶⁷ Sarıköse, *XIX. Yüzyılda Çukurova'da Doğal Afetler ve Salgın Hastalıklar*, s. 46-47.

⁵⁶⁸ BOA, DH.MKT., Belge No: 126/40/1.

⁵⁶⁹ BOA, DH.MB.HPS., Belge No: 73/10/2.(Bkz: Ek 37, s. 257.)

⁵⁷⁰ BOA, DH.ŞFR., Belge No: 537/85.

kalabalıktan dolayı insanlarda oluşan ter ve bölgede bulunan lokantacı esnafların tabaklarında oluşan yağların da etkisiyle yayıldığı belirtilmektedir.⁵⁷¹

Urfa Memleket Hastanesi Dâhiliye Mütahassısı Dr. Müfit Hekimoğlu 8 Ağustos 1938 tarihinde *Akgün* gazetesinde yer alan “*Tifo Hastalığından Nasıl Korunmalı*” başlıklı yazısında, hastalığın genellikle hasta olan kişinin idrar ve pisliği aracılığı ile yayılmakta olduğunu, hasta olan kişilerle temas kurulmaması gerektiğini, suların temiz tutulması gerektiğini, sebze ve meyve gibi yiyeceklerin bol bol su ile yıkanması ve hasta olan kişilerin kullandığı eşyaların kullanılmamasının yanı sıra hasta olan kişilerin aşılarını yapılması neticesinde hastalıktan kurtulması ve korunması sağlanacağını belirtmiştir. Dr. Müfit Hekimoğlu, yine aynı yazıda o yıllarda Urfa’da bu hastalığın şiddetini biraz artırdığını ifade etmiştir.⁵⁷² Aynı tarihlerde hastalıktan korunmanın temel yollarından biri olan aşının yapılması ve halkı bu alanda bilgilendirmek amacıyla yerel gazetelerde aşı ile ilgili reklamlara yer verilmiştir.⁵⁷³

3.12. Difteri Hastalığı

Üst solunum yollarında oluşan akut bulaşıcı bir hastalıktır. Hastalığa neden olan *Corynebacterium diphtheriae* adıyla adlandırılan mikroorganizma dünyanın hemen hemen her bölgesinde görülmektedir. Hastalığın en fazla görülen türleri ise *tonsil* ve *farinkstir*. Çocuk hastalığı olarak bilinen bu hastalık sonbahar ve kış aylarında etkisini fazlasıyla hissettirmektedir. Boyunda şişlik ve yüksek ateş ile nefes darlığının yaşanması ilk belirtileri olarak bilinmektedir. 1922 yılında Park tarafından bu hastalığa karşı başlatılan aşı programının uygulamaya konulmasıyla birlikte hastalık etkisini kaybetmeye başlamıştır. Aşının düzenli olarak yapıldığı bölgelerde hastalık yok denecek kadar azalmıştır.⁵⁷⁴ Difteri hastalığı ile mücadelede aşının Türkiye’de ilk defa 1930 yılında uygulandığı şu ifadelerden anlaşılmaktadır:

⁵⁷¹ *Akgün*, 25 Ağustos 1937, s. 1, 2.

⁵⁷² *Akgün*, 8 Ağustos 1938, s. 1, 3.

⁵⁷³ *Akgün*, 22 Temmuz 1938, s. 1.

⁵⁷⁴ Ahmet Yaramış, Selahattin Katar, “Çoklu Sistem Tutulumu İle Seyreden Difteri Vakası,” *Çocuk Sağlığı ve Hastalıklar Dergisi*, C. 49, S. 3, (2006), s. 121-123; Metin Kılıç, v.d., “Beş Olgu Nedeniyle Difteri,” *Klinik Dergisi*, C. 8, S. 3, (1995), s. 137-138.

“Kızıl ve Çiçek mücadelesinden başka difteri mücadelesi için memleketimizde ilk def’a (defa) olmak üzere Konya ve İstanbul’da difteri aşısı tatbik ettirilmiştir. Bu mesainin de 1930 senesine ait olan aksamı bervecih atidir.”⁵⁷⁵

Hastalığın bulaşma yolları arasında bağıırırken, öksürürken veya yüksek sesle konuşurken ağızdan çıkan bakterili damlacıkların havaya karışması neticesinde insanların o havayı soluması ve hasta olan kişinin kullanmış olduğu kaşık, mendil, havlu vb. eşyanın başka insanlar tarafından kullanılması gösterilebilir. Korunma yolları ise sağlıklı insanlara aşı yapılması, hastalı insanların bir an önce tedavi altına alınmaları, hasta olan kişinin kullandığı araç ve gereçleri diğer bireylerin kullanmaması ve hastalığı ilerlemiş olanlar için difteri serumu kullanılması yoluyla gerçekleşir.⁵⁷⁶ Hastalığının ülkede yaygınlık kazanmasının engellenmesinde difteri serumunun etkili olmasıyla birlikte 1933 yılında 7.000 şişe difteri serumu alınmıştır.⁵⁷⁷

Boyunda şişlik, ateş ve nefes darlığı şikâyetleriyle başlayan hastalık özellikle görüldüğü tarihten 1940 yılına kadar aşısı üretilene kadar genel olarak tüm dünya ülkelerinde endemik olarak görülmüştür.⁵⁷⁸

3.12.1 Urfa’da Difteri Hastalığı ve Mücadele Yöntemleri

Cumhuriyet’in ilk yıllarında hazırlanan *Türkiye’nin Sıhhi-İçtimai Coğrafyası: Urfa Vilayeti* başlıklı çalışmada, difteri hastalığının Urfa vilayetinde nadiren görüldüğü ve hastalığa genellikle su kaynaklarının ve pınarların olduğu bölgelerde rastlanıldığı “*Vaka-ı münferideden madud (sayılı) olub (olup) ekseriyetle menabi-i intani civar menatikta (mıntıklarında) olduğu tahakkuk itmiştir*”⁵⁷⁹ ifadelerinden anlaşılmaktadır.

⁵⁷⁵ BCA, Fon: 490.01.0.0, Kutu: 1464, Dosya: 3, Sıra: 2.

⁵⁷⁶ Braun, *Bulaşıcı Hastalıklar*, s. 73, 75.

⁵⁷⁷ BCA, Fon: 30.18.1.2, Kutu: 32, Dosya: 2, Sıra: 2.

⁵⁷⁸ Ahmet Yaramış, Selahattin Katar, “Çoklu Sistem Tutumu İle Seyreden Difteri Vakası,” s. 221-223.

⁵⁷⁹ Elibüyük, Güzel, *Türkiye’nin Sıhhi – İçtimai Coğrafyası: Urfa Vilayeti*, s. 86.

4. BÖLÜM

URFA'DA GELENEKSEL TIP (ALTERNATİF TIP/ TAMAMLAYICI TIP)

4.1. Geleneksel Tıp (Alternatif Tıp/Tamamlayıcı Tıp)

İnsanoğlunun tarih sahnesine çıkışından itibaren doğanın gereği olarak hastalıklarla mücadele içerisinde bulunmuş ve hastalıklarla mücadele etmek amacıyla çeşitli yöntemler kullanmış ve/veya doğadan faydalanarak çeşitli ilaçlar hazırlamıştır. Günümüzde bu tür tıp uygulamalarına *Geleneksel Tıp* ve/veya *Alternatif Tıp* denilmektedir. Halk arasında *halk hekimleri* olarak isimlendiren kişilerin, bilgi ve tecrübelerinin artması sonucu bunları gelecek nesillere aktarılmasıyla birlikte *Geleneksel Tıp* ve/veya *Alternatif Tıp* gelişmiştir.⁵⁸⁰ Halk arasında görülen hastalıkları iyileştirmek için uygulanan halk tıbbı bir diğer adıyla geleneksel tıp yöntemleri iki ana kola ayrılmaktadır. Doğal halk tıbbı olarak bilinen birinci yöntem genellikle doğada mevcut olan bitkiler ve madenlerden faydalanılarak hazırlanırken, *dinsel-büyüsel halk ilaçları* olarak isimlendirilen ikinci yöntem ise dini bilgiler çerçevesinde oluşturulmuştur.⁵⁸¹

İlk çağlardan beri insanlar tarafından yoğun olarak ilgi gören *Geleneksel Tıp* yöntemleri, tıp ilminin son derece ilerleme sağlamasına rağmen önemini kaybetmemiştir ve insanlar tarafından halen tercih edilebilmektedir. *Geleneksel Tıp* Dünya Sağlık Örgütü tarafından şu şekilde tanımlanmıştır:

“Fiziksel ya da ruhsal durumlardan kaynaklanan hastalıklara tanı konulması ve bireylerin bu hastalıklardan korunması, hastanın tedavi edilerek yaşamını sağlıklı şekilde devam ettirmesini sağlamasının yanı sıra insanların yaşamlarını sağlıklı bir şekilde devam ettirmeleri için farklı kültürlere özgü teori, inanç ve tecrübelere dayanan, tedavi yöntemlerinin izahı yapılabilen ya da yapılamayan, tedaviyi

⁵⁸⁰ Miray Arslan, Bilge Sözen Şahne, Sevgi Şar, “Dünyadaki Geleneksel Tedavi Sistemlerinden Örnekler: Genel Bir Bakış,” *Mersin Üniversitesi Tıp Fakültesi Lokman Hekim Tıp Tarihi ve Folklorik Tıp Dergisi*, C. 6, S. 3, (2016), s. 100.

⁵⁸¹ Melike Kaplan, *Geleneksel Tıbbın Yeniden Üretim Sürecinde Kadın*, Ankara: Ankara Üniversitesi Rektörlüğü Yayınları, 2010, s. 32-33.

*uygulayan kişinin deneyimleri sonucunda edindiği bilgi, tecrübe ve becerilerinin bütününe verilen isimdir.*⁵⁸²

Dünya Sağlık Örgütü tarafından yapılan bu tanımlamadan yola çıkarak genellikle belirli bir ülkenin gelenek, görenek ve inançlarına dayalı olarak üretilen tedavi yöntemlerine *Geleneksel Tıp* ismi verildiği, belirli bir ülkede uygulanma ihtiyacı duyulan ve o ülkenin gelenek, görenek ve inançları dışında kalmakla birlikte farklı bir ülkenin gelenek, görenek ve inançlarından alınan tedavi yöntemlerine ise bilim dünyasında *Tamamlayıcı Tıp* ve/veya *Alternatif Tıp* denildiği görülmektedir.⁵⁸³

Geleneksel tıbbın tarihsel sürecine bakıldığında insanoğlunun tarih sahnesine çıkmasıyla birlikte hekimler gerek deneyimleri gerekse inançları çerçevesinde deneme-yanılma yolu ile geleneksel tedavi yöntemleri uyguladıkları dikkati çeker. İlk çağlardan itibaren bu yöntemlerle ilerleyen tıbbın sistemleşmesi ve uygulamaların teorik bilgilere dönüştürülmesi ise M.Ö. 4-5. yüzyıllarda Anadolu topraklarında gerçekleşmiştir. Geleneksel tıbbın gelişmesine büyük ölçüde katkı sağlayanlara Hipokrat (M.Ö. 460-377), İbn-i Sina (980-1037)⁵⁸⁴ ve Lokman Hekim örnek olarak gösterilebilir. Bu hekimler öncülüğünde gelişen geleneksel tıp yöntemleri kolay uygulanması nedeniyle yüzyıllar boyunca halk hekimleri tarafından uygulanmaya devam edilmiştir. 18. yüzyıldan itibaren hekimlerin bilinen tedavi yöntemleri dışında farklı tedavi yöntemleri arayışına girmeleri modern tıbbın doğmasına neden olmuştur. 18 ve 19. yüzyıllarda yetişen yeni hekimlerin yaptığı bilimsel araştırmalar ve kurulan modern tıp okulları ile öğrencilerine bu yeni bilgileri aktarmaları modern tıbbın gelişmesini sağlamış ve özellikle 20. yüzyılda meydana gelen teknolojik gelişmelerden etkilenen tıp ilmi bu dönemde hızlı bir değişime uğramıştır. Geleneksel tıp ise, Modern tıp halk arasında her ne kadar yayılmış olsa da özellikle kırsal kesimde ve tıp alanında ilerleme sağlayamamış ülkelerde yaşayan halk başta

⁵⁸² Mahmut Tokaç, "Geleneksel Tıba Akademik Yaklaşım: GETTAM," *SD Sağlık Düşüncesi ve Tıp Kültürü Dergisi*, c.y., S. 28, (2013), s. 82.

⁵⁸³ Tokaç, *a.g.m.*, s. 82.

⁵⁸⁴ 980 yılında dünyaya gelen İbn-i Sina, Batılılar tarafından *Avicenna* olarak tanınır. On yaşında Kuran-ı Kerimi hıfz etmeyi başaran İbn-i Sina kısa zamanda kendisini özellikle tıp alanında yetiştirerek henüz on yedi yaşındayken hekim olmuştur. Her ne kadar hekim olarak tanınsa da Metafizik, Matematik, Fizik, Astronomi ve Kimya gibi bilim dallarında önemli çalışmalar yapmıştır. Tıp alanında ise en önemli eseri Avrupa ve Asya ülkelerinde uzun yıllar ders kitabı olarak okutulan *El Kanun Fi't-Tıbb*'tır. İslam dünyasının önemli âlimlerinden biri olan İbn-i Sina 1037 yılında vefat etmiştir. Ahmet Aciduman, "İbn-i Sina'nın Bilim Tarihindeki Yeri: Kuhn'ca Bir Yaklaşımla," *Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi Mecmuası*, C. 55, S. 2, (2002), s. 115, 118.

olmak üzere dünya genelinde yaygın olarak tedavi amaçlı başvurulan yöntem olma özelliğini kaybetmemiştir.⁵⁸⁵

4.1.1. Urfa'da Geleneksel Tıp

Urfa'da yaşayan Hz. Eyüb'ün, Kuran-ı Kerim'den elde edilen bilgilerden hareketle büyük bir hastalığa tutulduğu ve bu hastalığı uzun yıllar atlamadığı bilinmektedir. Günümüzde Urfa merkezde yer alan Eyyubiye ilçesinde bulunan mağarada bu hastalıktan kurtularak şifa bulduğuna inanılmaktadır. Urfa halkı da bu mağaranın ve hemen yanında bulunan kuyudan çıkan suyun şifalı olduğuna inanmaktadır. *Şifalı Kuyu*⁵⁸⁶ olarak adlandırılan bu kuyudan su içen ve yıkanan hastalar genellikle damlacık hastalığına yakalanmış insanlardır. Bu duruma örnek olarak, 1144 yılında Urfa şehrini Haçlılardan kurtaran İmâdeddin Zengi'nin (1085-1146)⁵⁸⁷ damlacık hastalığına yakalanması neticesinde *Şifalı Kuyu*'nun suyu ile yıkanmasından sonra hastalıktan kurtulması gösterilebilir. Yine bu kuyu suyunun fil hastalığı ve cüzzam gibi cilt hastalıklarını tedavi edildiğine de inanılmaktadır. Nitekim ilerleyen tarihlerde, Cumhuriyet'in ilk yıllarında bile insanlar bu geleneği devam ettirerek mağara ve kuyunun şifa getirdiğine inanmış ve ziyaretçi akınına devam ettirmişlerdir.⁵⁸⁸

1200'lü yıllarda Urfa vilayetinde geleneksel yöntemlerle hastalıklarla mücadele eden iki önemli hekim bulunmaktadır. Bu hekimlerden biri olan Urfalı Doktor Hasnun (?-1227) Selçuklu ve diğer beyliklerin devlet adamlarının hastalıklarını iyileştirecek kadar şöhrete sahip olmuştur.⁵⁸⁹ Yine Hasnun'un tıp

⁵⁸⁵ Sümeyra Merve Kılıç, "Geleneksel Tıbbın Şefkatinden Modern Tıbbın Şiddetine," *Lacivert*, c.y, S. 20, (2016), s. 36, 39.

⁵⁸⁶ Şifa Kuyusu, Şanlıurfa merkeze bağlı Eyüp Peygamber Mahallesi'nin sınırları içerisinde bulunan *Eyyub Peygamber Makamı* olarak isimlendirilen külliyeinin içerisinde yer almaktadır. Hz. Eyüp'ün hasta düşmesi ve duası neticesinde topuğunu yere vurarak suyun çıkması sonucunda oluşan bir kuyudur. Bölge halkı suyun şifalı olduğuna inanmaktadırlar. Nitekim Hz. Eyüp'ün hastalığını gideren kuyu olarak bilinmektedir. Kuyunun hemen yanında ise şifalı sudan beslenen bir hamamın olduğu ve bu hamamda cüzamlı ve romatizmalı hastalar tedavi edildiği bilinmektedir. Rızvanoğlu, *Şanlıurfa'yı Gezelim*, s. 23.

⁵⁸⁷ Ünlü Selçuklu komutanı Aksungur'un oğlu olarak 1085 yılında dünyaya gelmiştir. Birçok devlet görevinde bulunmanın yanı sıra Zengi hanedanının kurucusudur. Haçlılarla savaşarak Urfa Haçlı Kontluğu'nu yıkmıştır. Adaleti, kahramanlığı, cesareti ve heybetiyle nam salan İmadeddin Zengi 1146 yılında vefat etmiştir. Osman Gürbüz, "II. Yüzyıl İslam Dünyasında Örnek Bir Yönetici: İmâdeddin Zengi," *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c.y., S. 38, (2012), s. 51, 58.

⁵⁸⁸ Mahmut Karakaş, *Urfa'nın Kültür ve İnançlar Serüveni*, Ankara: T.C. Şanlıurfa Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayınları, 2010, s. 100-101.

⁵⁸⁹ Karakaş, *a.g.e.*, s. 299.

alanında yetiştirdiği öğrencisi Edessalı Tabip İsa ise bölgede şöhreti duyulan bir diğer hekimdir.⁵⁹⁰

Gerek Osmanlı İmparatorluğu döneminde gerekse Cumhuriyet'in ilk yıllarında Urfa halkı geleneksel tıbbı korumuş ve günümüzde de korumaktadır. Bu durumun önemli bir kanıtı şehir merkezinde geleneksel tıp ilaçlarının üretildiği yer olan Attarcılar çarşısı bulunmasıdır. Bu çarşıda doğadan toplanan bitkilerden ilaçlar hazırlanmakta ve bu ilaçlar halkın tedavi edilmesinde kullanılmaktadır.

Cumhuriyet'in ilk yıllarında Urfa halkı arasında yaygın olarak başvuru alan farklı geleneksel tedavi yöntemleri bulunmaktadır. Bölge halkının geleneksel tıp yöntemlerine yoğun ilgi göstermesinin nedenleri arasında tedavi yöntemlerinin doğal olması, maddi açıdan ucuz olması, eğitim seviyesinin düşük olması, sağlık kurumları ve personelinin özellikle kırsal alanda yetersiz kalması olarak gösterilebilir.

4.1.2. Urfa'da Uygulanan Geleneksel Tedavi Yöntemleri

Cumhuriyet'in ilk yıllarında modern tıbbın ülke genelinde olduğu gibi Urfa vilayetinde de gelişmiş olmasına rağmen Urfa halkı çoğu zaman geleneksel tedavi yöntemlerine başvurmayı tercih etmiştir. Halkın bu yoğun talebine halk hekimleri deneme-yanılma yolu ve/veya usta-çırak ilişkisi çerçevesinde edindikleri bilgi ve uyguladıkları farklı tedavi yöntemleriyle cevap vermeye çalışmışlardır. Türk-İslam kültüründe de olduğu gibi Urfa'da yaygın olarak uygulanan geleneksel tedavi unsurlarına hacamat, aktarlık ve bitkisel tedavi örnek gösterilebilir.⁵⁹¹

4.1.2.1. Hacamat (Kan Aldırma)

Kan aldırma olarak da bilinen yöntem *Hacamat* olarak isimlendirilmiştir. Hacamatın anlamı emmektir. Hacamat tedavisini yapan kişiye *Haccam*, tedavi sırasında kullanılan alete ise *Mihcam* adı denilmektedir. Bu yöntem, hasta olan bireyin iki omuzu arasında yer alan bölgesinden, sırtından, başın arka kısmından ya da vücudun herhangi bir yerinden bardak, şişe veya boynuz kullanarak kan aldırma yoluyla gerçekleşen tedavi yöntemidir. Hastalığın sebebi genellikle belli olmamakla birlikte vücutta oluşan kan fazlalığından oluşmaktadır. Hacamat bıçağı yoluyla

⁵⁹⁰ Abdullah Ekinci, *Ortaçağ'da Urfa (Efsane, Tarih, İnanç, İlim ve Felsefe Kenti)*, Ankara: Gazi Kitabevi, 2006, s. 224.

⁵⁹¹ Şule Yüksel Özkaya, "Osmanlı'nın Tıp Anlayışını ve Akıl Hastalarına Yaklaşımını Belirleyen Faktörler İle Bu Anlayışın "Mâ-Hazar" da Tezâhürü," *V. Türkiye Lisansüstü Çalışmaları Kongresi-Bildiriler Kitabı II*, Isparta: (2016), s. 305-306.

hastanın vücudunun belirli bölgesinde yarıklar oluşturulmakta ve oluşan yarıklar üzerinde bardak, şişe ve boynuz aracılığı ile fazla olan kan alınmaktadır.⁵⁹² Hacamat yönteminin nasıl uygulandığı ayrıntılı şekilde anlatılacak olursa, vücutta kan aldırılacak yerlere (genellikle sırt ve kalça) jilet veya ustura olarak isimlendirilen kesici aletlerle küçük çizikler atılır. Daha sonra ise içi yanan pamuk ve/veya kibrit ile ısıtılan bardak ve/veya fincan oluşan çiziklerin üzerine konulur. Yanan ateş zamanla bardağın içerisindeki oksijeni bitirir ve vücut basıncın etkisiyle birlikte kabarmaya başlar. Devamında yarıklar daha da genişleyerek vücut içerisinde toplanan kirli kan dışarıya atılmış olur.⁵⁹³

Tarihi eski Mısır dönemine kadar dayanan Hacamatın yapıldıktan sonra omuz, boğaz, baş, diş, kulak, burun ve göz ağrılarının oluşmasını engellediği; bacaklarda oluşan yaraların iyileşmesini sağladığı ve ayrıca kaşıntı, sivilce oluşumu ve basura iyi geldiği ortaya konulmaktadır. Ayrıca nefes darlığının, dalak ağrısının ve karaciğerde oluşan rahatsızlığın giderilmesini de sağladığı dile getirilmektedir.⁵⁹⁴ Hastalık geleneksel tedavi yöntemleri arasında kullanılan en eski yöntemlerden biri olarak bilinmekte ve M.Ö. 2000’li yıllara kadar dayanan arkeolojik çalışmalar neticesinde insan vücuduna musallat olan kötü ruhların ve cinlerin çıkarılması amacıyla Hacamat yönteminin uygulandığı bilinmektedir.⁵⁹⁵

İslam dininde de Hacamata önem verildiği bilinmektedir. Hz. Muhammed döneminde de Hacamat tedavi yönteminin kullanılmış ve Hz. Muhammed’in sağlıklı olunması için tavsiye bu ettiği yöntemi bizzat kendisi de uygulamıştır. Hacamat onun sünnetlerinden biri olmuştur. Hadislerde ise şu şekilde ifade edilmektedir:

*“Eğer tedavi yöntemlerinizde bir hayır varsa o da; hacamatçının bıçağında, bal (şerbeti) içmede ve ateşin yakmasındadır (dağlama). Fakat ben dağlamayı sevmem.”*⁵⁹⁶

⁵⁹² Enes Üner, (*Hacamat*) *Kan Aldırmak Ve Sıhhati Koruma Yolları*, İstanbul: Yasin Yayınevi, 2010, s. 5.

⁵⁹³ Mahmut Kurtoglu, *Urfalı Nabi (Şair Nabi)*, İstanbul: Şanlıurfa Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayınları, 2008, s. 169.

⁵⁹⁴ Ahmet Akdağ, “Bir Tedavi Yöntemi Olarak: “Kan Aldırmak” ve Klasik Türk Şiirindeki Kullanımı,” *Gazi Türkiyat*, c.y., S. 14, (2014), s. 170, 172.

⁵⁹⁵ Recep Akdur, *Tıbbi Etik ve Meslek Tarihi*, Ankara, Rulo Ofset Matbaacılık, 2013, s. 4.

⁵⁹⁶ Osman Oruçhan, “Bazı Hadisleri Anlama ve Yorumlamada Bilimsel Verilerin Kullanımı: Tarihi Arka Planı,” *Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 2, S. 4, (2015), s. 43.

Usta-çırak ilişkisi çerçevesinde yetişmiş olan Yasin Gültekin Bey Hacamat ile ilgili şu bilgileri bize aktarmıştır;

“Bel ve boyun ağrısı gibi farklı rahatsızlıktan dolayı gitmediğim hekim kullanmadığım ilaç kalmamıştı. İlaçların çare olmadığını anlayınca da çevremdeki insanların da tavsiyesi ile o zamanlar hacamat ustası olan Mehmet Durmak Bey’in yanına gittim ve hacamat olmaya karar verdim. Bir seans sonucunda birçok rahatsızlığımın giderildiğini görünce bunu devamlı olarak yapmaya başladım ve çevremdeki insanlara da önermeye başladım. Zamanla bu mesleğe merak sararak öğrenmeye karar verdim. Mehmet Bey’in yanında bir yıla yakın eğitim aldıktan sonra el verme yöntemi ile bu görevi üstlendim. Daha sonra ise benden eğitim almış olan Yiğit Akça’ya el verme yöntemi ile hacamat yapma yetkisi verdim. Gelen hastalarım genellikle kas iskelet sistemi rahatsızlığı, romatizma, migren, bel fitiği, boyun fitiği ve felç gibi rahatsızlıklardan mustarip olan kişilerdir. Gelen hastaya öncelikle bir gün önce banyo yapılmaması söylenir. Daha sonra hacamata geldiği gün rahatsızlık duyduğu bölge serum suyu ile dezenfekte edildikten sonra zeytinyağı sürülür, neşterle çizikler oluşturulduktan sonra kupalar yerleştirilir ve pıhtılaşmış olan bir ünite kadar kan hastadan alındıktan sonra bu kan toprağa gömülmektedir. Hastanın daha sonra banyo etmesi sünnet olmakla birlikte üç gün boyunca tuzlu yiyecek ve içecekten uzak durması, hayvansal ürünlerden kaçınması, sabahları bir yemek kaşığı elma sirkesi içmesi ve özellikle kepekli arpa unundan yapılmış olan Telbine çorbasından içmesi faydanın maksimum olmasını sağlayacaktır. Her senasn ortalama bir saat veya 45 dakika sürmekle birlikte kullanılan aletler bir defa kullanılmaktadır. Hacamatın maksimum fayda sağladığı tarihler ise hicrinin 15 ile 30 arasındaki zaman aralığıdır. Bu zaman aralığında ise 3 C kuralı çerçevesinde Çarşamba, Cuma ve Cumartesi günleri yapılması yasaktır.”⁵⁹⁷

4.1.2.2. Bitkilerle Tedavi Yöntemleri (Fitoterapi)

Doğada bulunan tüm hayvanlar, bitkiler ve insanlar doğal bir denge içindedir. Dünyada var olan bütün bitki çeşitleri insanların kullanımına açıktır ve insanoğlunun varoluşundan bu yana çeşitli sebeplerle bitkilerle hep etkileşim içindedir. Yapılan arkeolojik kazılar neticesinde ilk çağlarda insanların bitkilerden besin ürettikleri ve bitkileri hastalıkları tedavi amaçlı kullandıkları bilinmektedir. Örneğin, 1957-1961

⁵⁹⁷ Yasin Gültekin, Kişisel Mektup, Yazılış Tarihi: 12 Haziran 2018.

yıllarında kazısına başlanan Kuzey Irak'ta Şanidar Mağarası'nda insan ile bitki kalıntılarının aynı mezar içerisinde bulunduğu görülmüştür. Bu mezarda peygamber çiçeği, kanarya otu, mor sümbül ve gül hatmi gibi bitki türleri bulunmuştur.⁵⁹⁸

İnsanlık tarihi boyunca şeker hastalığı, sarılık ve nefes darlığı gibi hastalıkların tedavi edilmesinde öncelikli tedavi yöntemi olarak bitkisel ilaçların kullanıldığı bilinmektedir. Köklü bir geçmişi olan bitkilerle tedavi ile ilgili İslam dünyasında Ebu Biruni, İbn-i Sina ve İbn-i Baytar gibi önemli bilginlerin çalışmaları olmuştur. Türk bilginlerinden biri olan İbn-i Sinan'ın en önemli eseri *Şifa* ve *Kanun fit-Tıp*'tır. Eserin içeriğine bakıldığında ise 900'den fazla bitkinin tedavi amaçlı kullanıldığı görülmektedir. Selçuklu ve Osmanlı devirlerine gelindiğinde ise bilinen bitki türünün 1600'e ulaştığı dikkati çekmektedir.⁵⁹⁹

Cumhuriyet'in ilk yıllarında Urfa vilayetinde yaygın olan Attarlık mesleğini yürüten esnaflar kendi imkânları ve deneyimleri neticesinde doğadan topladıkları bitki çeşitleriyle farklı rahatsızlıklar için ilaç hazırlamışlardır. Urfa vilayetinde önemli Attarlarından biri olan Attar İsa ve/veya Urfalıların değimi ile *İsa Ammi*'nin hazırlamış olduğu ilaçlar yoğun ilgi görmüştür. Urfa halkı tarafından ilgi görülmesinin nedenine bakıldığında ise ilaçların doğal olarak hazırlanması, tıbbi ilaçların temininde yaşanan sıkıntılar ve doğal yöntemlerle hazırlanan ilaçların maddi açıdan ucuz olmasından kaynaklanmaktadır.⁶⁰⁰

Genellikle kırsal kesimde yaşayan Urfa halkı bitkilerle yakından ilgilidir. Bitki örtüsü açısından zengin bir coğrafyaya ve özellikle verimli topraklara sahip olan Urfa'da yetişen farklı bitkilerden doğal ilaçlar hazırlanmıştır. Hazırlanan bu ilaçlar kırsal kesimde doğal yöntemlerle elde edilirken, kentlerde yaşayan insanlar bu ilaçları Attarlar aracılığı ile elde etmişlerdir. Urfa bölgesinde yetişip attarlar veya halk hekimleri tarafından hazırlanan ilaçlarda hammadde olarak kullanılan bitkiler çok çeşitlidir.

⁵⁹⁸ Emine Faydaoğlu, Metin Saip Sürücüoğlu, "Geçmişten Günümüze Tıbbi ve Aromatik Bitkilerin Kullanılması ve Ekonomik Önemi," *Kastamonu Üniversitesi Orman Fakültesi Dergisi*, C. 11, S. 1, (2011), s. 53.

⁵⁹⁹ Ayla Kaya, "Tıbbi Bitkiler ve Etnobotanik Çalışmalar," *Bitkilerle Tedavi Yöntemi Sempozyumu*, İstanbul: (2011), s. 11-12.

⁶⁰⁰ Fatma Ersin, Şahin Aksoy, "Şanlıurfa'da Bir Halk Hekimi "Attar İsa," *Türkiye Klinikleri Dergisi*, C. 12, S. 2, (2004), s. 90.

Halk arasında Kantaron olarak adlandırılan *Hypericum Scabrum* bitkiden hazırlanan ilaçlar şeker hastalığı ile mücadelede kullanılmaktadır. Urfa bölgesinde yetişme alanı son derece geniş olan nandeden hazırlanan ilaç ise hastanın karın ağrısı ve sancısının giderilmesinde, soğuk algınlığında ve mide üşütülmesi durumunda tedavi aracı olarak kullanılmaktadır. Kan şekeri ve kolesterolü düşürmek için ise oğul otundan elde edilen ilaçlardan faydalanılmıştır. Reyhan bitkisi kulak ağrıları ile mücadelede, kekik mide ağrısı ve grip hastalığı ile mücadelede, Urfa fıstığı mide ülseri tedavisinde, kavak bitkisi diş ağrısının giderilmesinde, sumak hastada böbrek taşlarının düşürülmesinde, kuşburnu bronşit hastalığı ile mücadelede, ada çayı ağız iltihabında, ihlamur romatizma tedavisinde ve meyan ise şeker hastalığı ile mücadelede ilaç olarak kullanılmaktadır.⁶⁰¹ Bu bitkiler dışında Urfa yöresinde yetiştirilip hammaddesi geleneksel tıpta kullanılan bitkiler arasında hornuf, hava civa otu, tarçın, cırtatan, rezene, gelincik, nar kabuğu, korku otu, meryem hort, kekik, mısır püskülü ve zencefil gibi bitkiler de bulunmaktadır.⁶⁰²

Ayrıca süs ağacı olarak bilinen mazı bitkisi de Urfalı halk hekimleri tarafından sık sık ishale yakalanan çocukların tedavi edilmesi amacıyla hazırlanan tedavi ilacının hammaddesi olarak kullanılmaktadır.⁶⁰³

4.1.3. Geleneksel Tedavi Uygulayıcıları

Halk arasında ortaya çıkan hastalıkları tedavi etmek amacıyla hizmet veren hekimlere tarih boyunca şaman, lokman, şeyh, hoca, abdal, üfürükçü, büyücü ve ocaklı gibi farklı isimlerle hitap edilmiştir. Hastaların çaresiz olması ve hastalıklarına tedavi bulması amacıyla bu tedavi uygulayıcılarına sık sık başvurmuştur. Ellerinin şifalı ve nefeslerinin kuvvetli olduğuna inanılması nedeniyle halk tarafından sürekli güven duyulmuştur.⁶⁰⁴ Urfa'da özellikle attarlar, şeyhler ve geleneksel ebeler yoğunlukla ilgi gören şahıslar arasında yer almaktadır.

⁶⁰¹ Ceylan Küçükgergerli, *Şanlıurfa'da Halk Tarafından Kullanılan Bitkiler*, Bitirme Tezi, Erciyes Üniversitesi Eczacılık Fakültesi, Kayseri: 2011, s. 6, 13.

⁶⁰² Küçükgergerli, *a.g.t.*, s. 14-29.

⁶⁰³ Özen Yaylagül, "Anadolu'da Yaşayan Halk Hekimliği Uygulamalarının Eski ve Orta Türkçe Tıp Metinlerindeki Temelleri," *Milli Folklor Dergisi*, C. 26, S. 103, (2014), s. 50.

⁶⁰⁴ Melike Kaplan, *Geleneksel Tıbbın Yeniden Üretim Sürecinde Kadın*, Ankara: Ankara Üniversitesi Rektörlüğü Yayınları 257, 2010, s. 37.

4.1.3.1. Attarlar (Aktarlık)

Geleneksel tedavi yöntemleri içerisinde doğadan toplanan şifalı otlarının kurutulması yolu ile gerek geçmişten elde edilen deneyimler gerekse usta-çırak ilişkisi çerçevesinde öğrenilen bilgi ve tecrübeler neticesinde hazırlanan ilaçlar Attar dükkânları olarak adlandırılan iş yerlerinde satılmaktadır. İlaçları hazırlayan kişilere ise *Attar* ve/veya *Aktar* ismi verilmiştir.⁶⁰⁵ Attar ve/veya Aktar; koku, baharat, ev ilaçları ve gereçleri satan kimselere ya da dükkâna denilmektedir. Bir diğer yaygın olan tanıma dayanarak ise ilaçların hazırlanmasında kullanılan ilkel maddeleri, hayvansal ve bitkisel maddeleri satan kimselere veya satılan dükkâna verilen isimdir.⁶⁰⁶

25 Nisan 1884 tarihinde Osmanlı İmparatorluğu'nda çıkarılan *Attarlar ve Kökçüler Nizamnamesi* olarak bilinen nizamnameyle birlikte geçmişten beri aktarcılar tarafından gerek tıbbi ilaçların ve gerekse hekim reçetelerine göre hazırlanan ilaçların satışa sunulması yasaklanmıştır. Bu yasaklamadan sonra attarcıların yerine bu görevi bilimsel tıbbı uygun olarak yerine getirecek eczacıların yetiştirilmesi için *Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane*'de eczacılık eğitimi vermeye başlanmıştır. Burada yetişen eczacılar imparatorluğun farklı bölgelerinde eczaneler açarak aktarıcılığın ikinci plana itilmesini sağlamıştır.

Türkiye Cumhuriyeti'nde bilimsel yöntemlerin ön planda olması sağlanmış olsa da yine de Cumhuriyet'in ilk yıllarında kırsal bölgelerde geleneksel tedavi yöntemlerinin uygulayıcısı olan Attarlara olan ilginin azalmadığı görülmektedir. Attarlar tarafından hazırlanan bitkisel ilaçlara ilginin en yoğun olduğu vilayetlerden biri de Urfa'dır.⁶⁰⁷

Urfa vilayetinde son derece yaygın olan bu mesleğin en önemli icracılarından biri halk arasında *Attar İsa* ya da Urfalı halkın değimi ile *İsa Ammi* (İsa Amca) olarak adlandırılan ve bu alanda ün salmış İsa Demirkol'dur. Suriye'nin Rakka şehrinden Urfa'ya göç eden Arap bir ailenin çocuğu olan İsa Demirkol 1919 yılında

⁶⁰⁵ Eray Tulukcu, Osman Sağdıç, "Konya'da Aktarlarda Satılan Tıbbi Bitkiler ve Kullanılan Kısımları," *Erciyes Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Dergisi*, C. 27, S. 4, (2011), s. 305.

⁶⁰⁶ Nazım Şekeroğlu, "Geçmişten Günümüze Aktarlık Mesleği ve Modern Aktarlık," *Baharat ve Aktar Kültürü Dergisi*, C. 1, S. 2, (2015), s. 1.

⁶⁰⁷ İrfan Elmacı, "Cumhuriyet Dönemi'nde İlaç Teknolojileri, Petrol Teknolojileri ve Kimyevi Gübre Teknolojileri'ne Kısa Bir Bakış," *Dörtöğe Felsefe ve Bilim Tarihi Yazıları Hakemliği Dergisi*, C. 1, S. 3, (2013), s. 119.

Urfa'da dünyaya gelmiştir. Okuma yazması olmayan *Attar İsa* 13 yaşındayken attarlık mesleğine ilgi duymaya başlamış ve aynı yıl içerisinde hazırlamış olduğu ilaçları bir tablada satmaya başlamıştır. 1934 yılına gelindiğinde ise Urfa vilayetinde attarlık yapan Mahmut Sincar, Attar İsa'yı yanına alarak onu bu alanda yetiştirmeye başlamıştır. Attar İsa, 6 yıllık usta-çırak eğitimi çerçevesi içerisinde bilgiler edindikten sonra ilaç hazırlamayı öğrenmiş ve ilaçların hangi bitkiden hazırlanması gerektiğini ve hangi hastalık iyi geleceğini öğrenmiştir. İlaçların ucuz olması ve Cumhuriyet'in ilk yıllarında Urfa vilayetinde yeterli hastane ile hekimin olmamasının yanı sıra Attar İsa'nın hazırlamış olduğu ilaçların tedaviye olumlu etkisi onun ilgi görmesini sağlamıştır. 60 yıl bu hizmeti Urfalılara sunan Attar İsa 2000 yılında vefat etmiştir. Ancak kendisinden sonra bu mesleği devam ettirmek amacıyla kendisi hayatayken yanında bulundurduğu ve yetiştirmiş olduğu oğlu Halil Demirkol günümüzde hala bu mesleği devam ettirilmektedir.⁶⁰⁸

İlk Okul yıllarından itibaren abasının yanında Attar dükkânında yetişen Halil Demirkol babasının ustası olan Mahmut Sincar'ın işinin ehli biri olduğunu, gelen hastaların ellerini koklayarak rahatsızlıklarını anlamaya çalıştığını ve yüzlerine bakarak hastaya iyi veya kötü gelecek yemekleri sıralayabildiğini dile getirmektedir. Yine aktardığı bilgiler içerisinde Cumhuriyet'in ilk yıllarında babası Attar İsa dışında Urfalı halka doğal bitkilerden hazırlanmış ilaçları satan bir diğer önemli Attar ise Hacı Reşit Karakuş'tur. Ancak Reşit Karakuş'un, babası kadar Urfalılar tarafında ilgi görmediğini bunun nedeninin ise babasının dükkânında bulunan ilaç çeşidinin fazla olması ve gelen müşterinin eli boş şekilde dönmemesine bağlamaktadır.⁶⁰⁹

Mevsimlik olarak elde edilen ve ambarlarda stoklanan hammaddelerden hazırladıkları ilaçlarla ilgili Halil Bey şu bilgileri aktarmıştır;

“Bizim bugün itibari ile iş yerimizde yaklaşık olarak 500'e yakın ilaç çeşidi bulunmaktadır. Liste şeklinde yazabildiğim 350 çeşit ilacın olduğunu, iş yerine gelip eksikleri eklediğim zaman ise bu çeşit sayısının 500'ü bulduğunu söyleyebilirim. Yine hazırlamış olduğumuz bir ilaç birkaç rahatsızlığa iyi gelmekte ve bu ilacı birden fazla hastalıkla mücadele için kullanmaktayız. Örnek verecek olursak; bir gün trafik kazası sonucu sırtında yara açılan hastanın tedavi edilmesi için gittiğimde üç

⁶⁰⁸ Ersin, Aksoy, “Şanlıurfa'da Bir Halk Hekimi “Attar İsa,” s. 87, 91. (bkz. Ek-38, s. 258.)

⁶⁰⁹ Halil Demirkol, Kişisel Mektup, Yazılış Tarihi 24 Mart 2018.

karışımdan oluşan bir ilaç hazırladım ve bu ilacı üç hafta kullandıktan sonra yaklaşık olarak 3 santim derinlikte olan yaranın kapanarak iyileştiğini söyleyebilirim. Hazırladığımız ilaçlar saç dokumu, cilt hastalıkları, yaralanmalar, iç hastalıklar ve benzeri gibi rahatsızlıklar için tedavi ilacı olarak kullanılmaktadır. Bu ilaçlara örnek verecek olursak, Seremeki adlı ilaç bağırsakların sağlıklı çalışması için tedavi ilacı olarak kullanılmaktadır. Lavanta saçların dökülmesini engellemek ve gür olmalarını sağlamak için tedavi ilacı olarak kullanılmaktadır. Okse otu tansiyon rahatsızlığı olan hastalarımızın tedavi edilmesi amacıyla hazırlanmaktadır. Zencefil iştah açar, bağırsak rahatsızlığını giderir. Yine verdiğimiz ilaçlar tarafımızca belirtilen tedavi tarifine göre kullanılması önemlidir. Belirttiğimiz oranlarda ilacın kullanılması neticesinde bu güne kadar ilaçlardan dolayı rahatsızlık duyan hastamız olmadı.”⁶¹⁰

1927 Türkiye Salnamesi’nden hareketle Urfa’da hizmet veren diğer Attarların isim listesi ve dükkânlarının nerede olduğuna dair bilgi aşağıda Tablo 4. 1’de sunulmuştur:

⁶¹⁰ Halil Demirkol, Kişisel Mektup, Yazılış Tarihi 24 Mart 2018.

Tablo 4. 1. 1927 yılında Urfa vilayetinde bulunan Attarlar

Attarlar	Dükkânları
Amasyalı Zade İbrahim Efendi	Sarayönü Çarşısı
İncir Kuşu Zade Hafız Mehmet Efendi	Muhacir Çarşısı
Behrem Zade Refik ve Şeriki Efendi	Sarayönü Çarşısı
Behrem Zade Abdürrahim Efendi	Attar Pazarı
Tüccar Zade Mehmet Sani Efendi	Sarayönü Çarşısı
Canikli Zade Ahmet Celal Efendi	Sarayönü Çarşısı
Çevirhanlı Zade İbrahim Efendi	Muhacir Çarşısı
Hacı Mustafa Oğlu Tahir Efendi	Çubukçu Çarşısı
Halaf Oğlu İbrahim Efendi	Muhacir Çarşısı
Hamdi Şemaa ve Mahdumu (Oğlu) Efendi	Gümrük Hanı ⁶¹¹
Mancı Zade Mehmet Ali Efendi	Tenekeci Pazarı
Mustafa Oğlu Abdülkadir Efendi	Sipahi Çarşısı ⁶¹²

Kaynak: *Türkiye Salnamesi 1927*, İstanbul: Anadolu Matbaası, 1927, s. 581.

Tablo 4. 1'deki veriler incelendiğinde o dönemde Attarların Urfa'nın önemli çarşı ve pazar merkezlerinde açmış olduğu dükkânları ile Urfalılara hizmet vermekte olduğu dikkati çekmektedir. Sayılarının fazla olmasından yola çıkılarak Cumhuriyet'in ilk yıllarında geleneksel tıbbı ve onun önemli uygulayıcıları olan Attarlara ilginin yoğun olduğu söylenebilir.

I. Dünya Savaşı sırasında yaşanan olaylardan dolayı bölge halkı arasında iç karışıklığın yaşanması ve savaş neticesinde Urfa'dan ayrılan Ermeniler olduğu gibi doğduğu yerden ayrılmak istemeyen ve Urfalılarla yaşamını devam ettirmek isteyen Ermeni vatandaşlar da olmuştur ki bunlardan biri de *Vanes Emmi*'dir. 1940 ve 1950'li yıllarda Urfa'da tıp alanında önemli hizmet vermiş ve Urfalı halkın gönlünde taht

⁶¹¹ Osmanlı İmparatorluğu döneminde 1568 yılında Urfa kentinin han ve kapalı çarşı açısından en yoğun olan bölgede inşa edilmiştir. Evliya Çelebi'nin Seyahatnamesinde *Yetmiş Hanı* veya yapısından dolayı *Alaca Hanı* olarak da isimlendirilmiştir. Şahin Doğan, *Ruhunun Masalı Şehr-i Urfa*, İstanbul: Gelenek Yayıncılık, 2015, s. 102.

⁶¹² Gümrük Hanı'nın batı tarafında üstü beşik tonozla kapalı şekilde inşa edilmiş çarşıdır. Çarşının güney ve kuzeyine açılan iki ana kapısı olmakla birlikte güneye doğu tarafında açılan üçüncü kapısı ise 1741 yılında bir dükkânın bozulmasıyla açılmıştır. Pazar, geçmişte olduğu gibi günümüzde de halı, kilim, kürk ve keçenin satıldığı yer olarak kullanılmaktadır. A. Cihat Kürkçüoğlu, S. Sabri Kürkçüoğlu, *Şanlıurfa Çarşıları-Hanları ve El Sanatları*, Ankara: Şanlıurfa Belediye Başkanlığı Kültür ve Sosyal İşler Müdürlüğü Yayınları, 2011, s. 22.

kurmuş olan *Vanes Emmi* (Ohannes Moripek) 1910 ile 1970 yılları arasında Urfa’da yaşadığı bilinmektedir. Ermeni asıllı olan *Vanes Emmi* günümüzde Eyyübiye ilçesi sınırları içerisinde bulunan evinde Urfalı halkın hastalıklarına derman olmak amacıyla doğadan topladığı bitkilerle doğal ilaçlar hazırlamıştır. Osmanlı İmparatorluğu döneminde inşa edilen ve günümüzde Kadıoğlu Mahallesi, Vali Fuat Caddesi, Burak sokakta bulunan *Vanes Kabaltısı* Urfalıların Vanes Emmi’nin ismini yaşatmaya devam ettikleri görülmektedir.⁶¹³

4.1.3.2. Halk Hekimleri

Usta-çırak ilişkisi ve deneyimler neticesinde ortaya çıkan geleneksel tedavi yöntemlerinden bir diğeri ise Anadolu topraklarında geçmişten beri halk arasında halk hekimi, “şeyh” veya “seyit” olarak adlandırılan şahıslar tarafından uygulanan yöntemlerdir. Yaygın olarak şeyh veya seyit olarak adlandırılan bu şahıslar genellikle maddi durumu iyi olmayan ve manevi açıdan sorunlar yaşayan hastaların tedavisinde etkin rol oynamışlardır. Nitekim halk arasında inanılır ve güvenilir olarak görülmelerindeki en büyük etken bu görevin kendilerine soydan geçtiğine inanmaları ve soylarının da peygamber, seyit ve sahabe gibi önemli kişilere dayandırılmasıdır. “*Derdi Allah verir. Dermanı da o verecektir*” görüşü çerçevesinde hareket eden ve tedavi yöntemlerinin kaynağını inanca dayandıran bu tedavi uygulayıcıları tasavvuf ehlinde olmalarının yanı sıra kimi halk kesimi tarafından *hurafeci* olarak da isimlendirilmektedir.⁶¹⁴

Halk hekimlerinin görev üstlenme usulleri genellikle Anadolu topraklarında yaşayan halk arasında *el verme* ya da *icazet alma* yolu ile gerçekleşmektedir. Görevi devralacak şahıs şayet o ailenin bir bireyi ise *ocak/ocaklık* olarak tabir edilen soya dayalı olan şeyhliği üstlenir. Bunun için daha önceden bu görevi yerine getiren bir büyüğünün yanında uzun yıllar deneyim edinmek zorundadır. Ustasının vefatı veya işini yapamayacak duruma gelmesi durumunda bu görevi devir teslim işlemi *el verme* yöntemi ile gerçekleştirilir.

⁶¹³ Hamdullah Közcü, *Urfa Mimarisinde Kabaltılar*, Şanlıurfa: Şanlıurfa Büyük Şehir Belediyesi Yayınları, 2016, s. 48-112; <http://www.urfaflash.com/kose-yazisi/145/urfali-vanes-emmi.html>, Erişim Tarihi: 14. 03. 2018.

⁶¹⁴ Murat Karaca, “Çankırı Yöresinde El Verme Geleneği: “Bakır Basması” Hastalığının “Alazlama” Yöntemi İle Tedavi Edilmesi,” *Motif Akademi Halkbilimi Dergisi*, C. 8, S. 15, (2015), s. 61, 62.

Bir diğerk devralma yöntemi olan *icazet alma* yöntemidir. Halk arasında kutsallık atfedilen bir aileden gelen ve bu mesleği uzun yıllar icra eden şeyhin yanında uzun yıllar bulunduktan sonra şeyh tarafından bu görevi layıkı ile yerine getirecek seviyeye geldiği düşünölen şahsa, şeyh tarafından bu vasıf verilir. Şeylik vasfını üstlenen şahıs ise bu vasfın kutsallığının farkında olup görevi geri çevirmediği gibi şeyhinden öğrendiği bilgiler çerçevesinde kendisine müracaat eden hastaların rahatsızlığını gidermek için faaliyetlerde bulunur.⁶¹⁵

Anadolu jeostratejik ve jeopolitik konumundan dolayı tarih boyunca farklı kültür ve milletlere ev sahipliği yapmıştır. Bu durum Anadolu'da bulunan medeniyetlerin etkisiyle birlikte pek çok alanda olduğu gibi geleneksel tıp alanında ilerlemenin görölmelerini sağlamıştır. Bu alanında meydana gelen bilgi birikimine bağlı olarak bölgede İslamiyet öncesi dönemde Anadolu halkı arasında yaygın olan halk hekimleri hasta olan bireylerin tedavileri için doğadan topladıkları bitkilerin yanı sıra, hayvanlardan ve/veya madenlerden edindikleri hammaddeleri kullanarak ilaçlar hazırlamışlardır. Gözle görölen hastalıklarla mücadele bu şekilde devam ederken, gözle görölmeyen ve hastalığın kaynağının ruhlar âlemine ve/veya cinlere dayandırıldığı ruhsal hastalıklarla mücadeleler ise ilk Türk Devletlerinde *Kam*, İslamiyet'ten sonra ise *Şeyh* ve/veya *Şih* unvanı verilen halk hekimleri tarafından *sihir* ve/veya *büyyü* yolu ile hazırlanan tedavi yöntemleri ile devam ettirilmiştir.⁶¹⁶

Osmanlı İmparatorluğu döneminde de etkili olan tedavi uygulayıcıları arasında yer alan şeyhlerin halk tarafından büyük saygı görmeleri onların statülerine duyulan ilgiyi daha da artırmıştır. İmparatorluğun son zamanlarına bakıldığında ise bu statüyü kendi çıkarları doğrultusunda kullanmak isteyen kişilerin ortaya çıkması ve bunların gerek siyasi gerekse sosyal alanda çıkarları doğrultusunda hareket etmeleri zaman içerisinde önemlerini yitirmelerine neden olmuştur. Bu kişiler, Cumhuriyet'in ilanıyla birlikte halk ve devlet erkânı nezdinde saygınlıklarını kaybetmeye başlamış olsalar da özellikle Cumhuriyet'in ilk yıllarında kırsal alanda yaşamını devam ettiren pek çok hastaların başvuru yeri olma özelliklerini kaybetmemişlerdir.

⁶¹⁵ Karaca, "Çankırı Yöresinde El Verme Geleneği: "Bakır Basması" Hastalığının "Alazlama" Yöntemi İle Tedavi Edilmesi," s. 63-64.

⁶¹⁶ Mustafa Sever, "Halk Tıbbı, Halk Hekimliği," *Akademik Bakış Dergisi*, C. 9, S. 17, (2015), s. 181-182.

Cumhuriyet döneminde birçok Anadolu vilayetinde olduğu gibi Urfa'da da halk hekimleri yaygın olarak sağlık alanında hizmet veren kişiler olmuşlardır. Bu bağlamda Urfa'da özellikle ruhsal hastalıklar ve felçli hastalar ile ilgilenen, Ali Aslıhan şeyh ve/veya seyitliğe ilişkin olarak; şeyhliğin el verme yöntemi ile seyitliğin ise ocaklık anlayışı ile geçtiğini belirtmektedir. Kendi ailesinin ocaklık sistemi ile bu makamı sahiplendiğini ve soylarının Hz. Hasan ve Hüseyin'e kadar dayandığını dile getirmektedir.⁶¹⁷

Şanlıurfa'nın Harran ilçesine bağlı Giyimli Köyü'nde ikamet eden Emir aşiretine bağlı Ali Bey, kendileri dışında bölgede ocaklık sistemi ile bu görevi üstlenen bir diğer ailenin ise Niğemi aşireti olduğunu dile getirerek hastalara uyguladıkları tedavi yöntemleri ile ilgili şu bilgileri aktarmıştır;

“Öncelikle biz soydan aldığımız seyitlik makamının bize vermiş olduğu güzel ahlak çerçevesinde ilme ve bilime inanmakta ve güvenmekteyiz. Bu nedenle dolayı da bize gelen hastalara öncelikle hekimlere gitmeleri tavsiyesinde bulunuyoruz. Hastalara son çare olarak biz Seyit ve/veya şeyhlere başvurmalarını önermekteyiz. Gelen hastalara tedavi yöntemi olarak ise hastanın ailesinin uygun görmesi neticesinde evimizde ağırlamaktayız ve kendisine yediğimiz yemekten, ekmekten ve sudan ikram etmekteyiz. Buna ek olarak bizim asıl tedavi yöntemimiz olan bol bol dua ve kuranı kerim okumamaktayız. Tıbbi ilaçları asla tedavi amaçlı kullanmıyoruz ve kullanmasını uygun görmüyoruz çünkü bilinçsizce verdiğimiz ilaçlar yan etki yapıp hastanın hayatına mal olabilir. Gelen hastaların talep etmeleri karşılığında bazen 3 gün bazen ise bir iki hafta onları misafir olarak ağırlamaktayız. Gelen hastalar ağırlıklı olarak yüzü felçli olan insanlardır. Örnek olarak bir gün ben çocukken babamın yanına battaniye ile sarılmış ve yürüyemez halde olan bir hastamız vardı. Evimizde iki gün kaldıktan sonra sabah avluda ayakta dolaştığına şahit olmuşum. Babama bu nasıl oldu diye sorduğumda oğlum şifayı veren Allah'tır biz sadece aracıyız içtiğimiz sudan yediğimiz ekmekten ikram edip duamızı ettik Allah'ta duamızı kabul edip hastamızı ayağa kaldırdı. Şeklinde cevap aldım.”⁶¹⁸

Bölgede sağlık kurumlarının ve personelinin yaygınlaşması, ilim ve tıbbın gelişmesi temennisinde bulunan Ali Bey'in üzerinde durduğu bir diğer önemli husus

⁶¹⁷ Ali Aslıhan, Kişisel Mektup, Yazılış Tarihi: 28 Mart 2018. (Soy şeceresi için bkz. Ek-39, s. 259.)

⁶¹⁸ Ali Aslıhan, Kişisel Mektup, Yazılış Tarihi: 28 Mart 2018.

ise bazı kişilerin bu gibi makamların arkasına sığınarak zor durumda kalmış olan hastaların yakınlarının duygularını suiistimal ederek bu işi maddiyat karşılığında yapmasıdır. Ali Bey gerçek anlamda seyitlik makamının ulvilğine ermiş bir şahıs tedavi ettiği hastanın yakınlarından hiçbir şekilde maddi istekte bulunmayacağını belirterek günümüzde de yoğun olarak görülen suiistimallere dikkat çekmektedir.⁶¹⁹

Yine bunun dışında Cumhuriyet'in ilk yıllarında seyitlik hizmeti veren bir diğer kişi ise Aynzeliha Kaya'dır. Aynzeliha Hanımın gelini Zeliha Hanım ile yaptığımız kişisel görüşme çerçevesinde kendisinden şu bilgiler edinilmiştir;

“Kayınvalidem seyirliği annesi Adile hanımdan almıştır. Yani seyitliği ocaklık sistemi ile elde etmiştir. Ona gelen hastalar genellikle bayanlardır. Ve gelen hastaların şikâyetleri ruhsal hastalıklar ve yine çocuğu olmayan kadıların kayınvalidemin hayır duasını almak için yanlarına gelmektedirler. O ise gelen hastalara dua ederek okuduğu suyu içirmekte ve gereken hastalara ise muskalar hazırlamaktadır. Kayınvalidem 2015 yılında vefat ettikten sonra bu görevi layığı ile ne el verme yöntemi ile nede ocaklık sistemi ile üstlenen olmamıştır”⁶²⁰

Bir diğer örnek, büyük dedesi Hacı Esvat Bey'den ocaklık anlayışı ile seyitliği üstlenmiş olan ve yine günümüzde oğlunu bu alanda yetiştirmeye çalışan Mehmet Ağar'dır. Mehmet Bey, Urfa merkezde ikamet etmektedir. Kendisine gelen hastaların genellikle yüz felci ve ruhsal sorunlar yaşayan kişiler olduğunu aktarmaktadır.⁶²¹

4.1.3.3. Geleneksel Ebelik

İnsanlık tarihi içerisinde köklü bir geçmişe sahip olan ebelik mesleği dünya genelinde olduğu gibi Türk dünyasında da *Geleneksel Ebelik* olarak tabir edebileceğimiz usta-çırak ilişkisi çerçevesinde yetişen bireylerin icra ettiği bir meslektir.

Ebelik kavramı Türk kültüründe büyükanne, doğum işini gerçekleştiren kadın ve Uluğ kadın olarak tanımlanmaktadır. Türk kültüründe *Ana Ebeleri* ve *Aralık Ebeleri* olarak da adlandırılan bu kişilerin ebelik vasfını iki şekilde üstlendikleri görülmüştür. Bunlardan ilki aile içerisinde bir ebenin bulunmuş olması ve ebe olacak

⁶¹⁹ Ali Aslıhan, Kişisel Mektup, Yazılış Tarihi: 28 Mart 2018.

⁶²⁰ Zeliha Dağ, Kişisel Mektup, Yazılış Tarihi: 09 Haziran 2018.

⁶²¹ Mehmet Ağar, Kişisel Mektup, Yazılış Tarihi: 11 Haziran 2018.

kişinin onun yanında bulunarak deneyimlerinden faydalanması sonucu bu işi öğrenmesidir. İkinci yöntem ise genellikle daha önce hiçbir doğum operasyonuna katılmamış ve doğumun nasıl gerçekleşeceği hakkında bilgisi olmamasına rağmen zor durumda bir ebeinin bulunmaması sonucunda doğumu yapacak kişinin kişisel özelliklerinin yanı sıra göstermiş olduğu cesaret neticesinde doğum işlemini gerçekleştirip başarılı olması durumunda ebelik vasfını üstlendiği görülmüştür. Ebelerin toplum içerisinde kabul ve ilgi görmeleri ise gerçekleştirmiş oldukları doğum operasyonlarında başarı oranlarına göre belirlenmektedir.⁶²²

Anadolu topraklarında yaşayan halk arasında ebelik kültürünün oluşmasını sağlayan ilk ebe ise Alâeddin Keykubat'ın ordusunun susuzluk ihtiyacını bir kova ayranla karşılayan *Kırmızı Ebe* olarak adlandırılan kişi olarak bilinmektedir. Ebelik kavramı bu dönemde Anadolu'nun farklı bölgelerinde *bibi* olarak da adlandırıldığı görülmektedir.⁶²³

Uzun yıllar boyunca deneyimleri ve tecrübeleri sonucunda edindikleri bilgiler çerçevesinde Türk dünyasında geleneksel tedavi yöntemleri ile görevlerini icra eden ebeler, resmi olarak Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemlerine kadar bu yöntemler ile işlerini icra etmişlerdir. Ancak dünyada teknolojik alanda meydana gelen gelişmeler neticesinde modern tıbbın oluşmaya başlaması ve buna bağlı olarak sağlık alanında daha bilimsel ve sistemli tedavi yöntemlerinin ortaya çıkmaya başlamasıyla birlikte Osmanlı İmparatorluğu da bu değişimden etkilenmiştir. İmparatorluğun her alanda olduğu sağlık alanında da gelişmiş Batı ülkelerini örnek alamaya başlamasıyla birlikte sağlık alanında radikal değişikliğe gidilmiştir. Bu değişimlerle birlikte geleneksel ebelik mesleğini icra eden yaşlı ve bilimsel yöntemler hakkında bilgisi olmayan ebeler yerine doğum ile ilgili bilimsel bilgilere hâkim olan eğitimini tamamlamış diplomalı genç ebeler yetiştirmek amacıyla 1842 yılında Osmanlı İmparatorluğu'nda ilk ebelik kursları açılmaya başlanmıştır. Bu kurslara katılabilmek için Türkçe konuşma ve anlama ile otuz yaşını aşmamış olmak şartları getirilmiştir. Açılan kurslar yetersiz kalmış sadece İstanbul gibi yerlerde hizmet vermiş özellikle taşra bölgelerine bağlı kırsal kesimlerde ise yaşlı ebelerin

⁶²² Ruhi Ersoy, "Kadın Kamlar'dan Göçerevli Türkmenler 'de "Ebelik" Kurumu'na Dönüşüm," *Türk Bilig: Türkoloji Araştırmaları Dergisi*, c.y., S. 13, (2007), s. 66.

⁶²³ Yaşar Kalafat, "Anadolu'da Ulu Kadın Kişiler ve Halk İnançları," *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, c.y., S. 32, (2004), s. 44, 47.

deneyimlerine dayanarak yapılan ebelik Cumhuriyet'in ilk yıllarına kadar yoğun olarak devam etmiştir.⁶²⁴

Modern tıbbın oluşmasıyla birlikte Geleneksel ebelikten bilimsel ve sistemli doğum evlerinin kurulması ve alanında eğitim görmüş ebelerin görev gelmeye başlamasıyla birlikte Dünya Sağlık Örgütü tarafından ebelik kavramına yeni bir tanımlama getirmiştir;

“Ebelik, doğum ve doğum sonu dönemde gerekli bakım ve danışmanlığı sağlamak, normal doğumları kendi sorumluluğunda yaptırmak, yeni doğan bebeğin bakımını ve aile planlaması danışmanlığını yapan kişiler” olarak tanımlanmıştır.⁶²⁵

Tanımlamaya bakıldığında ebenin gerek doğum öncesi gerekse doğum esnasında ve sonrasında anne ile yakından ilgilenmesi ve dünyaya gelen bebeğin sağlıklı bir şekilde hayatına devam etmesi için anneye danışmanlık yaptığı anlaşılmaktadır.

Osmanlı İmparatorluğu döneminde olduğu gibi Cumhuriyet'in ilk yıllarında da gerek devletin yeni kurulmuş olması gerekse savaştan yeni çıkmış olmasına bağlı olarak tahrip olan sağlık kurumlarının onarılması ve yeni sağlık kurumlarının oluşturulması için ekonomik durumun elverişli olmaması nedeniyle özellikle kırsal kesimlerde sağlık hizmeti veren kurumların ve personellerin yetersiz olması nedeniyle genellikle yaşlı kadınların gözlem ve deneyimleri neticesinde edindikleri bilgiler ışığında *Geleneksel Ebelik* mesleğini devam ettirmişlerdir.⁶²⁶

Ancak Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulmasından kısa bir süre sonra devlet teşkilatlanmasını tamamlayan kadro sağlık alanında önemli değişikliğe gitmiştir. Yapılan önemli değişikliklerden biri de 1928 senesinde 1219 sayılı *Tababat-ı Şuabatın Tarzı İcrasına Dair Kanun* adıyla çıkarılan yasadır. Çıkarılan bu kanunla birlikte ebelik alanında yeni düzenlemeler yapılmıştır. Yeni düzenlemeye göre ilkel şekilde bilimsel gerçeklikten uzak ve ölüm oranının fazla olduğu doğum operasyonlarına son verilmiş, geleneksel ebelik uygulamasına karşı çıkılarak ebelik

⁶²⁴ Gökçen Beyinli, *Elleri Tılsımlı Modern Türkiye'de Ebelik*, Ankara: Ayizi Yayınları, 2014, s. 21.

⁶²⁵ Hediye Arslan, Nazan Karahan, Çetin Çam, “Ebeliğin Doğası ve Doğum Şekli Üzerine Etkisi,” *Maltepe Üniversitesi Hemşirelik Bilim ve Sanatı Dergisi*, C. 1, S. 2, (2008), s. 54.

⁶²⁶ Selda Yörük, “Dünya’da Ebelik Eğitimi,” *Düzce Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü Dergisi*, C. 6, S. 1, (2016), s. 46-47.

mesleğini icra edecek şahısların diplomalı ve eğitimli kişiler olması kararlaştırılmıştır. Diplomalı ebeler olarak tabir edilen doğum operasyonunu gerçekleştirecek olan yeni hekimlerin almış olduğu eğitim çerçevesinde bilimsel ve sistematik şekilde doğum işlemini gerçekleştireceklerinden dolayı hem doğum esnasında gerçekleşen ölüm oranının en düşük seviyeye düşürülmesi hem de sağlıklı bir bireyin dünyaya gelmesi sağlanacaktır. Böylece hem ülkenin nüfusunu arttırmaya yönelik bir politika izlenecek hem de yeni yetişecek nesillerin sağlıklı bireyler olarak dünyaya gelmeleri sağlanacaktır.⁶²⁷ Bu politika çerçevesinde Cumhuriyet'in ilk yıllarında sağlık alanında gerek sağlık hizmeti verecek olan kurumların kurulması gerekse sağlık personelinin yetiştirilmesi açıdan ülke genelinde önemli yatırımlar yapılmıştır.

⁶²⁷ Gökçen Beyinli, *Elleri Tılsımlı Modern Türkiye'de Ebelik*, Ankara: Ayizi Yayınları, 2014, s. 21-22.

Tablo 4. 2. 1940-1950 yılları arasında yataklı sağlık kurumlarının yatak sayısı

Yıl	Hastaneler Toplamı	Kadın Doğum ve Çocuk Hastalıkları Hastanesi	Ruh ve Sinir Hastanesi	Sağlık Merkezi
1940	11.883	265	2.100	10
1941	11.992	265	2.285	-
1942	12.229	265	2.605	-
1943	11.751	285	2.720	-
1944	13.304	285	2.720	-
1945	13.633	345	2.500	80
1946	15.121	355	2.720	-
1947	15.892	355	2.720	-
1948	16.382	355	2.720	-
1949	17.871	710	2.944	-
1950	18.837	1.083	2.800	220

Kaynak: *İstatistik Görselleri 1923-2002*, Ankara: Türkiye İstatistik Kurumu, 2011, s. 56-57.

Türkiye’de sağlık alanında ilerlemenin sağlanmasına bağlı olarak sağlık kurumlarında artış gözlenmiştir. Tablo 4. 2’deki veriler incelendiğinde 1940 yılında sayısı 265 olan Kadın Doğum ve Çocuk Hastalıkları Hastanesi’nin 1950 yılına gelindiğinde 1083’e çıkarıldığı görülmektedir. Yine yeni açılan sağlık kurumlarında hizmet vermek amacıyla ülke genelinde sağlık personeline oldukça ihtiyaç duyulmaktadır.

Tablo 4. 3. 1939-1940 yılları arasında ülkedeki sağlık personeli sayısı

Yıl	Hekim	Diş Hekimi	Hemşire	Sağlık Memuru	Ebe	Eczane
1928	1.078	-	130	1.059	377	128
1929	1.090	-	164	1.189	397	131
1930	1.182	-	202	1.268	400	127
1931	1.123	-	223	1.224	429	115
1932	1.188	-	216	1.246	421	116
1933	1.211	-	257	1.306	402	121
1934	1.217	-	292	1.303	413	124
1935	1.243	-	325	1.365	451	125
1936	1.287	-	357	1.405	471	135
1937	1.391	-	356	1.497	486	137
1938	1.379	-	408	1.604	529	143
1939	1.514	-	409	1.638	559	143
1940	1.500	-	505	1.493	616	129
1941	1.585	-	410	1.462	475	138
1942	1.759	-	419	1.501	667	139
1943	1.742	-	411	1.564	687	131
1944	1.693	-	401	1.615	789	128
1945	1.945	-	409	1.632	806	116
1946	2.181	-	473	1.756	1.110	137
1947	2.514	-	519	1.963	1.622	148
1948	2.617	-	643	2.938	1.326	115
1949	2.617	-	643	2.938	1.326	115
1950	3.020	-	721	4.018	1.285	130

Kaynak: *İstatistik Görselleri 1923-2002*, Ankara: Türkiye İstatistik Kurumu, 2011, s. 53.

Tablo 4. 3'teki veriler incelendiğinde diplomalı olarak tabir edebileceğimiz ebe sayısında ciddi bir artışın meydana geldiği görülmekle birlikte 1928 yılında 377 olan ebe sayısı 1950 yılında 1285'e çıkarılmıştır. Tablo 4.2 ve 4.3'deki veriler incelendiğinde ve karşılaştırıldığında ise Cumhuriyet'in ilk yıllarında geleneksel ebelikten diplomalı ebeliğe geçişin sağlanması ve eğitimli ebelerin yetiştirilmesi

alanında yapılan çalışmaların neticesinde ülke genelinde Doğum Hastaneleri'nde ve içerisinde hizmet vermek amacıyla yetiştirilen ebe sayılarında büyük ölçüde artış yaşandığı görülmektedir.

Cumhuriyet döneminin ilk yıllarında yapılan bu gibi düzenlemelerle Ülke genelinde Doğum Hastanelerin ve diplomalı ebelerin sayılarında gerçekleşen artışla birlikte geleneksel ebelik yöntemi ile gerçekleşecek olan doğum vakalarının önüne geçmek amaçlanmış olsa da bu alanda alınan önlemler büyük kentlerle ve şehir merkezleriyle sınırlı kalmıştır. Özellikle taşra bölgelerine bağlı kırsal kesimlerde Cumhuriyet'in ilk yıllarında geleneksel ebelerin büyük ölçüde yoğun olarak ilgi görmelerine devam edildiği görülmektedir. Cumhuriyet'in ilk yıllarında geleneksel ebeliğe ilginin yoğun olarak görüldüğü Anadolu vilayetlerinden biri de Urfa kentidir. Urfa vilayetinde özellikle Harran, Suruç, Siverek ve Akçakale gibi kırsal kesimlerde geleneksel ebeliğe yoğun ilginin olmasının nedenine bakıldığında ise, Urfa vilayetinde doğum oranının yüksek olmasına bağlı olarak az sayıdaki sağlık kuruluşları ve ebelerin bu alanda Urfalı kadınlara iyi hizmet verme konusunda yetersiz kalmasıdır. Nitekim Urfa'nın yerel gazetesinde 18 Ocak 1949 tarihinde "Memleketimize Doğum Evi Lazım" başlıklı yazısıyla çıkan haberde Urfa vilayetinde Doğum Evinin eksikliği ve geleneksel ebeler ile ilgili şu ifadeler kullanılmıştır:

"Bir millet nüfusunun çoğalması çocuk yapmak ve yapılan çocukları kolayca doğurarak ve doğduktan sonra da sağlam yetiştirmekle kaimdir. Memleketimizde İslam dininin tesiri ve ananemizin icazı olarak diğer memleketler gibi çocuk yapmamak için tedbir almak veya ana karnına düşen çocukları kürtajla aldırma çok şükür mevcut değildir. Ancak fakir halkımızın gebe kadınları soğuk odalarında ve yerli ebelerin müdahalesiyle doğururken bin müşkülât çekmekte ve ekseriya da madden imkânsızlıklar yüzünden çocuklarını kurban vermektedirler. Bu son yıllarda Devlet Hastanesine tayin edilen bir kadın mütehassısı hekimimiz annelerin imdadına yetişmiş ve adeta doktor hanımın mevcudiyeti kadınlarımıza doğumlarında (tayyare yolcularına verilen paraşüt gibi) manevi bir takviye olmuştur. Ne yazık ki sağlık bakanlığı kırk binlik nüfuslu memleketimize bu kadın hekimi de çok görerek Kayseri'ye naklen tayin etmiştir. Sağlık Bakanlığında ya Devlet Hastanesine bir

doğum kısmını ilave etmesini veyahut asgari on yataklı bir doğum evi açmasını bir hak olarak istiyoruz ve istemek hakkımız değildir.”⁶²⁸

Gazetede yer alan bu bilgilerden yola çıkarak 1949 yılında Urfa’da diplomalı ve eğitilmiş bir ebe görev yaptığı ancak onunda Kayseri’ye tayinin çıktığı ve Urfalı kadınların doğumlarını geleneksel ebe olarak tabir edebileceğimiz yerli ebelerin kolları altında, son derece koşulların sağlıksız olduğu alanlarda gerçekleştirmek zorunda kaldığı anlaşılmaktadır. Yine aynı haberde kırk binlik Urfa nüfusuna çok görülen diplomalı ebe hanımın tayininin gerçekleşmesinden sonra Urfalıların Sağlık Bakanlığı’ndan Urfa vilayetine en az on yataklı bir doğum evinin açılması talep edilmiştir.

Urfa’da diplomalı ebe ve doğum evinin yetersiz olması geleneksel ebelerin yoğun olarak görülmesine neden olmuştur. Bunlara birkaç örnek verecek olursak Cumhuriyet’in ilk yıllarında ebelik yapan Vaha Arlak ve yine onun tarafından yetiştirilen Fatma Arlak ile Vaha Arlak örnek olarak gösterilebilir. Fatma Arlak ebeliği kayınvalidesi Vaha’dan öğrendiğini Cumhuriyet’in ilk yıllarından itibaren 1950 yılına kadar bu mesleği icra ettiği ve gerektiği yerde hastaları ameliyata da aldığı aktararak bize şu bilgileri vermiştir;

“1950 yılından itibaren 1916 doğumlu kayınvalidemin yanında doğum operasyonlarına katılmaya başladım ve birkaç yıl sonra kaynanamın işinin çıkması veya gelemeyecek durumlarda olduğu zamanlarda ben doğumları gerçekleştirmeye başladım. Kaynanam ise kendi kayınvalidesinden ebeliği öğrenmiştir. Doğum operasyonununun gerçekleşmesi esnasında neler yapılacağını kayınvalidem Vaha bana en ince ayrıntısına kadar doğum operasyonu esnasında öğretiyordu. Kendisi 1950’li yıllardan itibaren yaşlılıktan dolayı bu işi yavaş yavaş bırakmaya başlamış ve benimle birlikte yetiştirmiş olduğu amcası kızı Vaha’yı yetiştirmiştir. Sağlık hizmetlerinin gelişmesi ile birlikte bize olan ilgide azalma oluşmaya başlasa da ben en son 2000 yılına kadar doğum operasyonlarına katıldım. Bu güne kadar birçok doğum operasyonuna katıldım bu operasyonlarda ölüm vakası ile karşılaşmadım.

⁶²⁸ *Urfa Postası*, 18 Ocak 1949, s. 1.

*Ancak bir çocuğun sakat olarak doğduğu bu sakatlığın ise anne karnında oluştuğu ve doğumdan dolayı olmadığını hekimlerden öğrendik.*⁶²⁹

Yine aynı dönemlerde Urfa merkeze bağlı Yenice Köyü'nde ebelik yapan bir diğer şahıs da Fulya Göktaş'tır. Fulya Hanım'ın kızı Fatma Göktaş'ın anlattıklarından yola çıkılarak; Cumhuriyetin ilk yıllarında Urfa merkezde doğum evlerinin ve bu alanda hizmet veren hekimlerin son derece yetersiz olduğu dikkati çekmektedir. Urfalıların bu dönemlerde geleneksel yöntemlerle yapılan doğuma yoğun ilgi göstermelerinin nedenleri ise maddi açıdan hastaneye gidecek kadar durumlarının iyi olmaması, bölge halkının muhafazakâr bir yapıya sahip olmalarından dolayı hekimlere gitmenin toplum içerisinde ayıplanacağı düşüncesinin olması ve halkın bu alanda eğitimsiz olması olarak sıralanabilir. Ancak özellikle 1950'li yıllardan sonra bölgede gerek eğitim gerekse sağlık açısından artan yatırımlar neticesinde halkın bu düşüncesi değişmiş ve artık, halk evde doğum yapmak yerine hastanelere gidip doğumlarını sağlıklı ortamlarda gerçekleştirmeye başlamıştır.⁶³⁰

Urfa vilayetinde Cumhuriyet'in ilk yıllarında doğum hastanesinin olmaması ve diplomalı ebe sayısının neredeyse yok denecek kadar az olmasına bağlı olarak geleneksel doğum yöntemleri ile doğum sırasında ölüm oranlarının yüksek olması neticesinde vilayetin nüfusunu da olumsuz yönde etkilemiştir.

Tablo 4. 4. Şanlıurfa şehir merkezi ve il nüfusu (1935-1955)

Yıl	Şehir Nüfusu	Artış Oranı (%)	İl Nüfusu	Artış Oranı (%)
1935	31.721	10.8	229.614	12.7
1940	35.266	21.4	245.389	13.3
1945	36.356	6.1	263.855	14.5
1950	38.685	21.5	298.394	24.6

Kaynak: Mehmet Sait Şahinalp, *Şanlıurfa Şehri'nin Kuruluş ve Gelişmesi*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, SBE, Ankara, 2005, s. 183.

Tablo 4,4'te yer alan bilgiler incelendiğinde Urfa ile ilgili verilen nüfus verilerinden yola çıkarak genel olarak memlekette bir doğum hastanesinin olmaması, diplomalı ebelerin neredeyse yok denecek kadar az olmasından dolayı kadınların

⁶²⁹ Fatma Arlak, Kişisel Mektup, Yazılış Tarihi: 31 Mart 2018.

⁶³⁰ Fatma Göktaş, Kişisel Mektup, Yazılış Tarihi: 08 Haziran 2018.

doğum için geleneksel ebelere başvurmaları ve doğum esnasında veya sonrasında koşulların uygun olmaması nedeniyle bebeklerin ölüm oranında artış olduğu görülmektedir. Yine bunun yanı sıra nüfus artış hızının iyi olmamasının bir diğer nedenine bakıldığında ise özellikle 1939-1945 yılları arasında II. Dünya Savaşı'ndan dolayı silahaltın alınan erkek nüfusta gösterilebilir. Sağlık alanında koşulların iyileşmesi ve buna bağlı olarak diplomalı ebelerin sayısında yavaş yavaş artışın olması ve II. Dünya Savaşı'nın sona ermesiyle birlikte 1945 yılından sonraki süreçte il nüfusunun artış oranında ciddi bir yükselme yaşandığı söylenebilir.

SONUÇ

Gerek Osmanlı İmparatorluğu'nun son zamanlarında, gerekse Cumhuriyet'in ilk yıllarında meydana gelen savaşlardan dolayı sosyal hayatı kolaylaştırmak ve hayat standartlarını arttırmak için yapılması gereken yatırımların çeşitli nedenlerle yapılamadığı dikkati çekmektedir. İlerleyen dönemde Milli Mücadele'nin zaferle neticelenmesi ve yeni devletin kurulmasıyla birlikte devletin banileri diğer bütün kurumlarda olduğu gibi sağlık alanında da halka daha iyi hizmet verebilmek amacıyla bu alanda kurumlar kurarak teşkilatlanmasını hızlı bir şekilde tamamlamaya çalışmışlardır. Bu çerçevede kurulmuş olan Sıhhi ve İçtimai Muavenet Vekâleti yani diğer bir deyişle Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı'na bağlı olarak il sağlık müdürlükleri kurulmaya başlanmıştır. Nitekim sağlık alanında meydana gelen bu değişimler neticesinde bölge halkına sağlık hizmetlerinin kesintisiz şekilde sunulmaya çalışıldığı görülmektedir.

Anadolu halkın geçmişten beri genel olan geçimini tarım ve hayvancılıkla sağlamasından dolayı kırsal bölgelerde hayatını devam ettirmiştir. Bu durum ise halkın sosyal alanda aktif olmasını engellemiştir. Nitekim gerek Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemlerinde gerekse Cumhuriyet'in ilk yıllarında bölgede kurulmuş olan sağlık kurumlarının (hastane, eczane, dispanser, köy tedavi evi, vb.) bölgeye yerleştirilen misyonerler tarafından kurulmuş olduğu gibi burada hizmet veren sağlık personelinin (hekim, eczacı, hemşire) de daha çok misyonerler olduğu dikkati çekmektedir. Ancak Cumhuriyet'in kuruluş döneminde bu alanda yapılan yatırımların da etkisiyle birlikte misyonerlerin yerini daha çok ilgili bölge halkının aldığı göze çarpmaktadır.

Uzun yıllar sürmüş olan savaşlar ve maddi imkânsızlıklar tüm Anadolu halkı gibi Urfa vilayetinde yaşayan halkı da olumsuz yönde etkilediği gibi halk arasında sağlık sorunlarının da yaşanmasına neden olmuştur. Bu koşullar çerçevesinde bölgede ihtiyaç duyulan sağlık kurumlarının yeterli olmadığı dikkati çekmektedir. Cumhuriyet'in ilk yıllarında Urfalılara sağlık alanında hizmet veren sağlık kurumlarına bakıldığında Gureba Hastanesi (Millet Hastanesi-Hamidiye Hastanesi) ve Urfa Trahomla Mücadele Hastanesi'nin yanı sıra Siverek, Suruç, Viranşehir ve merkezde birer tane olmak üzere toplam dört dispanser bulunmaktadır. Ayrıca merkezde Şifa Eczanesi (Boncuklu Eczanesi), Musa Kazım Yazgan Eczanesi, Nural

Eczanesi, Uğurlu Eczanesi ve Birecik'te Yeni Eczane ile Fırat Eczanesi'nin hizmet verdiği bilinmektedir. Yine bu sağlık kurumlarında görev almış birçok sağlık personeli tespit edilmiştir. Bu hekimler arasında Urfalıların gönlünde taht kuran ve trahom salgınının bölgede etkisini kıran Urfalıların göz hekimi olan Adnan Sayrun, Dr. Muzaffer Akaltun, Dr. Müfit Hekimoğlu, Dr. Enver Barlas, Dr. Hasan Basri Yücesoy gibi birçok hekimini bulunmasının yanı sıra Halit Nejat Sezer, Mehmet Zeki Anlağan, Veysi Ziya Nural, Ahmet Ekrem Uğurlu ve Musa Kazım Yazgan gibi birçok eczacı da bulunmaktadır.

Gerek sağlık kurumları ve sağlık personelinin yetersiz olması gerekse kentte sağlık koşullarının hijyene uygun olmamasından dolayı bölge halkı arasında sağlık sorunlarının ciddi şekilde varlık gösterdiği söylenebilir. Yine özellikle ülkenin güney sınırında Urfa vilayeti ile sınırı olan Suriye'den salgın hastalıkların sirayet ettiği dile getirilebilir. Bölgede etkili olan bulaşıcı hastalıklara bakıldığında ise; trahom, şark çıbanı, tifüs, kolera, verem, veba, kızamık, vb. hastalıklardır. Bu hastalıklarla gerek Urfa ve çevre illerde gerekse ülke genelinde başlatılan amansız mücadele kısa zamanda meyvesini vermişse de II. Dünya Savaşı'nın vermiş olduğu tedirginlikle sağlık alanında yapılan yatırımların tekrar ikinci plana itilmesiyle birlikte salgınlar tekrar baş göstermiştir. Ancak savaş sonrası mücadelenin kesintisiz devam etmesiyle birlikte mücadelede hedefe kısmen ulaşmıştır.

Cumhuriyet'in ilk yıllarında Urfa vilayetinde Sağlık hizmeti veren sağlık kurumlarının yetersiz olması ve var olan kurumların savaşımlardan dolayı tahrip olması ve yine maddi imkânsızlıklar nedeniyle bölgede yeterli sağlık personelinin bulunmaması neticesinde Urfalılar Geleneksel Tıp diye tabir edebileceğimiz Alternatif Tıba başvurmuştur. Gerek halkın sağlık alanında bilinçsiz olması ve sağlık personeline güvenmemesi, gerekse alternatif tıbbın maddi açıdan uygun olması geleneksel tıbbı bölge halkı için cazip hale getiren diğer nedenlerdir. Urfa'da alternatif tıbbın uygulayıcılarına baktığımızda genelde yoğun ilgi gören Attarlar, bölge halkı tarafından şeyh veya seyit olarak adlandırılan halk hekimleri, hacamatçılar ve geleneksel ebelerdir. Alternatif tıp uygulayıcıları deneme yanılma ve tecrübe neticesinde edindikleri tedavi yöntemlerini uygulamışlardır.

Geçmişten beri insanoğlu doğa ile iç içe olmuş ve hastalandığı zamanlarda ise yine doğaya başvurmuştur. Doğal olarak yetişen bitkilerden tedavi ilaçlarının

Urfa'da Attarlar tarafından hazırlandığını ve bu ilaçları Attar pazarında satarak Urfalılara sağlık alanında hizmet verdikleri görülmektedir. Attarlara bir örnek verecek olursak Cumhuriyet'in ilk yıllarında Mahmut Sancar'ın yanında yetişmiş olan ve Urfalıların gözünde bir hekimden hiçbir farkı olamayan Attar İsa'dır. Attar ise gibi birçok Attar'ın bulunmasının yanı sıra Attar İsa ustasından edindiği bilgileri oğlu Halil Demirkol'a aktararak mesleğin devam etmesini sağlamıştır. Attar Halil Bey ise babasının kendisini yetiştirdiği gibi oğullarını bu alanda birer Attar olarak yetiştirmektedir.

Genel bir değerlendirmek yapılacak olursa, gerek devletin yeni kurulmuş olması hasebiyle diğer alanlarda olduğu gibi sağlık alanında teşkilatlanmanın yeni oluşturulmuş olması ve uzun süren savaşlardan dolayı tahrip olan sağlık kurumları, gerekse halkın kırsal kesimlerde yaşaması ve sağlık alanında bilinciz olmasının yanı sıra sağlığına ve hijyene önem vermemesinden dolayı sağlık alanında ciddi sorunlar yaşanmıştır. Ancak kısa zamanda oluşturulan teşkilatlanma ve sağlık alanında yapılan yatırımlar neticesini vererek halk sağlığında hızlı bir şekilde iyileşmenin olduğu söylenebilir.

KAYNAKÇA

A. Kitaplar

Açanal, Hasan, *Urfa Kurtuluş Mücadelesi Hatıratı*, Ankara: Şanlıurfa İli Kültür, Eğitim, Sanat ve Araştırma Vakfı Yayınları, 2001.

Akalın, Müslüm, *Urfa Kurtuluş Destanı "Milli Mücadele Urfa" Anılar-Belgeler*, İstanbul: Şanlıurfa Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayınları, 2008.

Akça, Bayram, *1915 Ermeni Tehciri ve Urfa Mutasarrıfı Şehit Nusret Bey*, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi, 2007.

Akdur, Recep, *Sıtma*, Ankara: T.C. Sağlık Bakanlığı Sıtma Savaşı Daire Başkanlığı, 2001.

Akdur, Recep, *Tıbbi Etik ve Meslek Tarihi*, Ankara: Rulo Ofset Matbaacılık, 2013.

Aksu, Lütfi, *Lekeli Humma (Tifüs)*, Ankara: Ulusal Matbaa, 1943.

Akyol, Muzaffer, *Kolera*, Ankara: T. C. Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı Yayınları, 1965.

Anlağan, Çetin, *Suyun İki Yakasında*, İstanbul: Boyut Yayıncılık, 2011.

Arif, Şefik, *Urfa Hakkında Tabii, Coğrafi, İçtimaî, İktisadî, Tarihi, Mülki Malumat-ı Cami*, çev. KAPAKLI, Kemal, İstanbul: Şurkav Şanlıurfa İli Kültür, Eğitim, Sanat ve Araştırma Vakfı Yayınları, 1998.

Armaoğlu, Fahri, *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1914-1990)*, Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, C. I, 1992.

Ataseven, Asaf, "Gureba Hastanesi," *İslam Ansiklopedisi*, 2010.

Atayman, Ümit, *Şark Çıbanı*, Ankara: TİSA Matbaacılık, 1982.

Ayanoğlu, Necmi, *Atatürk'ün Sağlıkla İlgili Özdeyişleri ve Sözleri*, Ankara: Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı Yayınları, 1981.

Ayataç, Mustafa, *Peygamberler Şehri Urfa*, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 1988.

Baylav, Naşit, *1937 Farmakoloğ*, İstanbul: Marifet Basımevi, 1937.

Baytop, Turhan, *Eczâhâne'den Eczane'ye Türkiye'de Eczaneler ve Eczacılar (1800-1923)*, İstanbul: Faik Yolaç Ofset Basım, 2006.

Baytop, Turhan, *Laboratuvar'dan Fabrika'ya – Türkiye'de İlça Sanayii (1833-1954)*, İstanbul: Görsel Sanatlar Matbaacılık, 1997.

Behçet, Hulusi, *Guraba Hastanesi Deri ve Frengi Seririyatında Verilen Frengi Dersleri*, İstanbul: Akşam Matbaası, 1936.

Bektaş, Ekrem, *Urfalı Hilmi ve Reyâhîn'i*, Şanlıurfa: Şanlıurfa Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayınları, 2008.

Beyinli, Gökçen, *Elleri Tılsımlı Modern Türkiye'de Ebelik*, Ankara: Ayizi Yayınları, 2014.

Borak, Sadi, *Bilinmeyen Yönleri İle Atatürk*, İstanbul: Ak Yayınları, 1996.

Braun, H., *Bulaşıcı Hastalıklar*, Ankara: Maarif Matbaası, 1944.

Cuenod, A., ve Nataf, R., *Trahom*, Çev: Aydın: Murad Rahmi, İstanbul: Devlet Basımevi, 1938.

Çapa, Mesut, *Kızılay (Hilal-i Ahmer) Cemiyeti 1914-1925*, Ankara: Rıhtım Ajans Yayınevi, 2010.

Çoşkun, Alptekin, "Begteginliler," *İslam Ansiklopedisi*, 2010.

Daşdemir, Sahra, *Elli Yılın Eczanesi*, Ankara: Türk Eczacılar Birliği, 2006.

Deliorman, Altan, *Türk Yurdunun Bilgeleri*, İstanbul: Timaş Yayınları, 2009.

Demir, Ahmet, *Urfa ve Çevresi Eyyübiler Tarihi*, İstanbul: Kent Yayınları, 2008.

Demirkent, Işın, *Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi (1098-1118)*, 2. Baskı, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, C. I, 2013.

Demirkent, Işın, *Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi (1118-1144)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, C. II, 1987.

Dervişoğlu, Fatih M., *Milli Mücadele 'de Sağlık Teşkilatı 'na Bir Bakış*, Ankara: Cedit Neşriyet, 2009.

Develioğlu, Ferit, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*, Ankara: Aydın Kitabevi Yayınları, 2010.

Doğan, Şahin, *Ruhumun Masalı Şehr-i Urfa*, İstanbul: Gelenek Yayıncılık, 2015.

Dr. Refik Saydam 1881 – 1942, Ölümünün 40. Yılı Anısına, Ankara: Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı Yayınları, 1982.

Durma, Abdulhalim, *Evlialar Şehri Şanlıurfa*, Samsun: Erol Ofset Matbaacılık Yayıncılık, 2015.

Ege, Rıdvan, *Atatürk ve Cumhuriyet Dönemi Sağlık Hizmetleri 1923-1998*, Ankara: Türk Hava Kurumu Basımevi, 1999.

Ekinci, Abdullah, *Müze Şehri Urfa (Arkeolojik Kazılar ve Yüzey Araştırmaları Işığında Urfa)*, Ankara: Şanlıurfa İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayınları, 1993.

.... *Ortaçağ'da Urfa (Efsane, Tarih, İnanç, İlim ve Felsefe Kenti)*, Ankara, Gazi Kitapevi, 2006.

.... Paydaş, Kazım, *Taş Devrinden Osmanlıya Urfa Tarihi, Şanlıurfa, Şanlıurfa Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayınları*, 2008.

Elibüyük, Mesut, Güzel, Abdulkadir, *Türkiye'nin Sıhhi – İctimai Coğrafyası: Urfa Vilayeti*, Ankara: Kültür ve Sosyal İşler Müdürlüğü Yayınları, 2010.

Ender, Rita, *Kolay Gelsin, Meslekler ve Mekânlar*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2015.

Ergin, M. Emin, *Urfa Ağzı Sözlüğü*, Urfa: Bizim Karakoyun Matbaası, 1982.

Eroğlu, Cem, *Demokrat Parti (Tarihi ve İdeolojisi)*, Ankara: İmge Kitapevi Yayınları, 1990.

Gazezoğlu, Kemal, Őengöl, A. Zeki, v.d., *1967 Urfa İl Yıllığı*, Sivas: DođuŐ Matbaası, 1967.

Gökberk, Celâl, *Sıtma ve Benzeri Hastalıklar*, Adana: Türksözü Basımevi, 1948.

Güler, Selahaddin Eyyübî, *Urfa Bölgesinde Devlet Adamları ve Komutanları (M.Ö. XIV. Yüzyıl-M.S. 1920)*, Ankara: Şanlıurfa İli Kültür, Eğitim, Sanat ve Araştırma Vakfı, 1999.

Gündüz, Şinasi, *Anadolu'da Paganizm Antik Dönemde Urfa ve Harran*, Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2014.

Gürsoy, Gencay, "Sağlık," *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, 1983.

Hacıkamiloğlu, M. Cemil, *Şanlıurfa'nın Kurtuluşu ve GAP Projesi*, İstanbul: Fetih Gençlik Vakfı Matbaası, 1992.

Hicri, Misbah, *Tarihin Adı: Urfa (Şehir Yazıları)*, İstanbul: Kent Yayınları, 2006.

Horata, Osman, *Cumhuriyet Dönemi Türk Kültürü Atatürk Dönemi (1920-1938)*, Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, 2009.

İlyas, Ahmet, *Türkiye'de Ulus-Devlet İnşa Sürecinde Urfa 1923-1950*, Konya: Çizgi Kitapevi Yayınları, 2017.

İncedayı, Cevad Kerim, *Deri Hastalıkları I Semiyoloji*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1937.

İstatistik Görselleri 1923-2002, Ankara: Türkiye İstatistik Kurumu, 2011.

Karal Akgün, Seçil, *Uluğtekin, Murat, Hilal-i Ahmer'den Kızılay'a*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2002.

Kapaklı, Kemal, *Urfa Hakkında Tabii, Coğrafi, İçtimaî, İktisadi, Tarihi, Mülki Malumat-ı Cami - Salname 1927*, İstanbul: Şurkav Şanlıurfa İli Kültür, Eğitim, Sanat ve Araştırma Vakfı Yayınları, 1998.

Kapaklı, Kemal, *Urfa Vilayet Salnamelerinde Urfa Sancağı 1303-1326 (1886-1908)*, Ankara: Şanlıurfa Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Müdürlüğü Yayınları, 2013.

Kaplan, Melike, *Geleneksel Tıbbın Yeniden Üretim Sürecinde Kadın*, Ankara: Ankara Üniversitesi Rektörlüğü Yayınları, 2010.

Karakaş, Mahmut, *Cumhuriyet Öncesi Şanlıurfa'da Kültür ve Eğitim*, Konya: T. C. Şanlıurfa Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayınları, 2012.

Karakaş, Mahmut, *Urfa'nın Kültür ve İnançlar Serüveni*, Ankara: T.C. Şanlıurfa Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayınları, 2010.

Kirpik, Hayrünisa, *Şanlıurfa'nın Tarihi, Gezilerin Anlatımıyla Kurtuluşu ve Folklorik Özellikleri*, Şanlıurfa: Yakın Doğu Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, 2000.

Kocaer, Remzi, *Türkiye Eczacılar Almanacağı 1949*, İstanbul: Hüsnütabiat Basımevi, 1949.

Kocaer, Remzi, *Türkiye Eczacılar Almanacağı 1966*, İstanbul: Kulen Basımevi, 1966.

Kocatürk, Utkan, *Atatürk'ün Fikir ve Düşünceleri*, Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi, 1999.

Köymen, Mehmet Altay, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi-Alparslan ve Zamanı*, 5. Baskı, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları C. III, 2011.

Közcü, Hamdullah, *Urfa Mimarisinde Kabaltılar*, Şanlıurfa: Şanlıurfa Büyükşehir Belediyesi Yayınları, 2016.

Kurban, Mustafa, *Bulaşıcı Hastalıklar ve Bakımı*, Kayseri: Cem Ofset Matbaacılık, 2012.

Kurtoğlu, Mahmut, *Urfalı Nabi (Şair Nabi)*, İstanbul: Şanlıurfa Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayınları, 2008.

Kurtoğlu, Mehmet, *Kültür Şehri Urfa Sanat, Edebiyat ve Düşünce*, Ankara: T.C. Şanlıurfa Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayınları, 2006.

Kürkçüoğlu, A. Cihat, Kürkçüoğlu, S. Sabri, *Şanlıurfa Çarşıları-Hanları ve El Sanatları*, Ankara: Şanlıurfa Belediye Başkanlığı Kültür ve Sosyal İşler Müdürlüğü Yayınları, 2011.

Mantran, Robert, *İslâmın Yayılış Tarihi (VII-XI. Yüzyılları)*, çev. Kayaoğlu, İsmet, Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1981.

Maraş, Mehmet Atilla, *Peygamberler Şehri Şanlıurfa*, Şanlıurfa: T.C. Şanlıurfa Belediyesi Yayınları, 1997.

Mateos, Urfalı, *Urfalı Mateos Vakayinamesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, çev. Andreasyan, Hrant D., Yinanç, M. Halil, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1987.

Mühlens, P., Verth, M. Zur ve Ruge, R., *Sıcak Memleketler Hastalıkları ve Hıfzıssıhhası*, çev. Kantemir, Safiye, Kantemir, İzzet, Ankara: Jandarma Basımevi, 1945.

Nayir, A. Hamdi, Kürkçüoğlu, Sabri, Kürkçüoğlu, A. Cihat, *Cumhuriyet'in 75. Yılında Şanlıurfa*, Ankara: Şanlıurfa Valiliği, 1999.

Nur, Rıza, *Hayat ve Hatıratım*, İstanbul: Altındağ Yayınevi, 1967.

.... *Hürriyet ve İtilaf Fırkası Nasıl Doğdu? Nasıl Öldü?*, İstanbul: Kitabevi Yayınları, 1996.

Onul, Behçet, *İnfeksiyon Hastalıkları*, Ankara: Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi Yayınları, 1945.

Osman, Mazhar, *Sıhhat Almanakı Yazıları*, İstanbul: Kader Matbaası, 1933.

Özçelik, İsmail, *Milli Mücadele'de Anadolu Basımında Güney Cephesi (Adana, Antep, Maraş, Urfa) 1919-1921*, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi, 2005.

.... *Milli Mücadele'de Güney Cephesi Urfa (30 Ekim 1918-11 Temmuz 1920)*, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi, 2003.

Özdemir, Hikmet, *Salgın Hastalıklardan Ölüm 1914-1918*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2010.

Özdil, Ö. Selçuk, *Yeni-Moda Eczanesi Melih Ziya Sezer Kuruluşu 1902*, İstanbul: Bilim İlaç, 2015.

Özkara, Şeref, Aktaş, Zafer, Özkan, Suha ve Ecevit, Hamdi, *Türkiye’de Tüberkülozun Kontrolü İçin Başvuru Kitabı*, Ankara: T. C. Sağlık Bakanlığı Verem Savaşı Daire Başkanlığı, 2003.

Özpekcan, Meliha, “TBMM Tutanaklarına Göre Cumhuriyet’in İlk On Yılında Sağlık Politikamız,” *Türkler Ansiklopedisi*, 2002.

Pakalın, Mehmet Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü I*, İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1993.

Rızvanoğlu, Mehmet Sait, *Kültür ve İnançlar Diyarı Şanlıurfa*, Ankara: Şanlıurfa Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayınları, 2014.

Rızvanoğlu, Mehmet Sait, *Şanlıurfa Kültür Turizm Rehberi*, İstanbul: Şanlıurfa Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayınları, 2008.

Sabar, İhsan Rifat, *Halk İçin Verem Bilgisi*, İstanbul: Ahmet Halit Kitabevi, 1943.

Sağlık Hizmetlerinde 50. Yıl, Ankara: Ayyıldız Matbaacılık, 1973.

Sami, Şemseddin, *Kâmûs-ı Türkî*, İstanbul: Çağrı Yayınları, 1978.

Sandalcı, Gülnur, Sandalcı, Mert, *Belgelerle Türk Eczacılığı III (1840-1948)*, İstanbul: Dr. Nejat F. Eczacıbaşı Vakfı, 1998.

Sarıkavak, Kazım, *Düşünce Tarihinde Urfa ve Harran*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1997.

Sayın, Fikret, Turgut, v.d., *Cumhuriyetin 50. Yılında Urfa 1973 İl Yıllığı*, Şanlıurfa: Urfa Valiliği, 1973.

Serdengeçti, Raşit, *Sağlık Meselelerimiz*, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1951.

Sherman, Irwin W., *Dünyamızı Değiştiren On İki Hastalık*, çev. Tümbay, Emel, Anđ Küçüker, Mine, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2016.

Soysal, İsmail, *Tarihçeleri ve Açıklamaları ile Birlikte Türkiye'nin Siyasal Antlaşmaları (1920-1945)*, 3. Baskı, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2000.

Şükun, Kamil, *Günümüz Türkiyesinde Kim Kimdir*, İstanbul: Profesyonel Yayınları, 2000.

Taneli, Baha, Şahin, Hatice, *Cumhuriyetten Önce ve Sonra Ülkemizde Hastaneler, Çocuk Hastaneleri ve Tıp Eğitimi*, İzmir: Ege Üniversitesi Basımevi, 2013.

Temel, Mehmet, *Atatürk Döneminde Bulaşıcı ve Salgın Hastalıklarla Mücadele*, Ankara: Nehir Yayınları, 2008.

Thygeson, Phillips, *Trahom Atlası*, çev. Işık, Mahmut, Ankara: Çam Matbaa, 1973.

Tifüs Mücadelesinin Ana Hatları, Ankara: T. C. Sıhhat ve İçtimai Muavenet Vekâleti Neşriyatından, 1943.

Tonbul, Zehra, Özgün, Forta, *Tarihi Hastaneler Gurebâ Hastaneleri'nden Memleket Hastaneleri'ne İlk Sivil Hastaneler*, İstanbul: Novartis Kültür Yayınları, 2009.

Turan, Ahmet Nezih, *XVI. Yüzyılda Ruha (Urfa) Sancağı*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2012.

Turan, Osman, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2012.

Tümer Erdem, Yasemin, *II. Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Kızların Eğitimi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2013.

Türkiye Salnamesi 1927, İstanbul: Anadolu Matbaası, 1927.

Ural, Zeki Faik, *Bulaşıcı Hastalıklarla Mücadele Usulleri*, İstanbul: Gavsı Ozansoy Basımevi, 1945.

“Urfa” *Yurt Ansiklopedisi*, İstanbul, 1984.

Ursavaş, Ali Saip, *Çukurova Faciaları ve Urfa'nın Kurtuluşu*, İstanbul: Kastaş A.Ş Yayınları, 1988.

Ünalın, Ata, *Sıtma – Sıtmalı Yerlerde Çalışan ve Yaşayanlara Pratik Bilgiler*, Ankara: Titaş Basımevi, 1943.

Üner, Enes, *(Hacamat) Kan Aldırmak Ve Sıhhati Koruma Yolları*, İstanbul: Yasin Yayınevi, 2010.

Üner, Mehmet Emin, *Osmanlıdan Cumhuriyete Urfa Tarihi*, Şanlıurfa: T. C. Şanlıurfa Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayınları, 2009.

Verem Savaşı Milli Bir Davadır Ona Katılınız, Türkiye’de Verem Savaşı, İstanbul: Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı Verem Savaşı Genel Müdürlüğü Yayınları.

Yeşua, Mar, *Vak’âyinâme 494-507 Yıllarına Ait Urfa, Amid, ve Güneydoğu Anadolu Vak’aları Bizans-Sasanlı Savaşları*, Çev. Yanmaz, Muallâ, İstanbul: Diyarbakır’ı Tanıtma Derneği Neşriyatı, 1958.

Yıldırım, Sema, Zeynel, Behçet Kemal, *TBMM Albümü 1920-1950*, 2. Baskı, Ankara: TBMM Basın ve Halkla İlişkiler Müdürlüğü Yayınları, 2010.

Yıldız, Selami, *Peygamberler Diyarı Urfa*, Ankara: Şanlıurfa İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayınları, 2012.

Yücel, İdris, *Anadolu’da Amerikan Misyonerliği ve Misyon Hastaneleri (1880-1934)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2017.

1940-1941 İstatistik Yıllığı Başvekâlet İstatistik Umumi Müdürlüğü, Neşriyat No: 194, Ankara: Ankara Basım ve Ciltevi, C. 12, 1942.

B. Makaleler

Acıduman, Ahmet, “İbn-i Sina’nın Bilim Tarihindeki Yeri: Kuhn’ca Bir Yaklaşımla,” *Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi Mecmuası*, C. 55, S. 2, (2002), s. 115-122.

Ak, Mehmet, "19. Yüzyılda Antalya'da Kolera Salgını," *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. 4, S. 17, (2011), s. 254-268.

Akçiçek, Eren, "Atatürk'ün Sıtma Hastalığı," *Tarihsel Süreçte Anadolu'da Sıtma*, (2017), s. 695-730.

Akdağ, Ahmet, "Bir Tedavi Yöntemi Olarak: "Kan Aldırmak" Ve Klasik Türk Şiirindeki Kullanımı," *Gazi Türkiyat*, S. 14, (2014), s. 169-187.

Akdur, Recep, "Sıtma ve Sıtma Salgınları Tarihi," *Bilim Tarihi Araştırmaları*, S. 2, (2006), s.43-54.

Akgül, Mustafa, "İsviçre Hastanesi (Şanlıurfa El Sanatları Müzesi, GESEM)," *Şurkav Şanlıurfa Kültür Sanat Tarih ve Turizm Dergisi*, C. 9, S. 26, (2016), s. 62-66.

Alpaslan, Fadime Suata, BEKMEZ, M. Sabri, "Zeytinliada (Erdek-Balıkesir) Topluluğundan Erken Bizans Dönemi'ne Ait Bir Sifilis (Frengi) Örneği," *Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 39, S. 1, (2015), s. 11-20.

Altay, Sadet, "Bulaşıcı ve Müzmin Bir Sosyal Afet: Cumhuriyet'in İlk Yıllarında Trahom Hastalığı ve Mücadele Çalışmaları (1924-1938)," *CTAD*, C. 12, S. 23, (2016), s. 167-211.

Arpacı, Murat, "Hastalık, Ulus ve Felaket: Türkiye'de Frengi ile Mücadele (1920-1950)," *Toplum ve Bilim Dergisi*, S. 130, (2014), s. 59-86.

Arslan, Hediye, Karahan, Nazan, Çam, Çetin, "Ebeliğin Doğası ve Doğum Şekli Üzerine Etkisi," *Maltepe Üniversitesi Hemşirelik Bilim ve Sanatı Dergisi*, C. 1, S. 2, (2008), s. 54-59.

Arslan, İhsan, "Hulefâ-i Râşidîn Döneminde İyâz B. Ğanm," *İslam Sanat, Tarih, Edebiyat ve Musikisi Dergisi*, C. 10, S. 19, (2012), s. 101-120.

Arslan, Miray, Şahne, Bilge Sözen, ŞAR, Sevgi, "Dünyadaki Geleneksel Tedavi Sistemlerinden Örnekler: Genel Bir Bakış," *Mersin Üniversitesi Tıp Fakültesi Lokman Hekim Tıp Tarihi ve Folklorik Tıp Dergisi*, C. 6, S. 3, (2016), s. 100-105.

Ataç, Adnan, “19. Yüzyılda Türkiye’de Cerrahinin Gelişimi ve Op. Dr. Cemil Topuzlu Paşa,” *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, C. 0, S. 16, (2004), s. 66-76.

Ataseven, Asaf, “Bir Hadisin Düşündürdükleri Veba Hasatlığı ve Karantina,” *İslam Medeniyeti Dergisi*, C. 1, S. 4, (1967), s. 37-39.

Avcı, Necati, “Urfa ve Yöresinde Yetiştirilmiş Olan Bazı Bilim Adamları,” *Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 3, S. 1, (2002), s. 95-97.

Ayar, Mesut, “1900 İzmir ve 1901 İstanbul Salgınları Bağlamında Vebanın XX. Yüzyıl Başlarında Osmanlı İmparatorluğu’nda Devam Eden Etkileri,” *Studies Od The Ottoman Domain*, C. 2, S. 2, (2010), s. 173-188.

Aydın, Erdem, “Atatürk’ün Sağlık Kavramı ve Anlayışı,” *Ankara Tıp Mecmuası*, S. 48, (1995), s. 43-54.

Bachour, Hanna T., “Eski Arap Elyazmalarında Frengi,” çev. BARLAS, İlcan Bihter, *Tarih okulu Dergisi*, S. III, (2009), s. 125-132.

Baran, A. İrfan, Binici, İrfan, v.d, “Tifo: 21 Olgunun Değerlendirilmesi,” *Van Tıp Dergisi*, C. 18, S. 1, (2011), s. 36-40.

Barış, İzzettin, “Tüberküloz Tarihi,” *Klinik Gelişim Dergisi*, C. 3, S. 2, (2011), s. 8-13.

Başkaya, Muzaffer, “İhsan Şerif Bey (Saru) Cumhuriyet Çocuklarına Tarih Dersleri Eseri,” *Türk Tarihi Eğitim Dergisi*, C. 5, S. 1, (2016), s. 297-315.

Bayat, Ali Haydar, “Osmanlı Devleti’nde Hekimbaşılık Kurumu,” *Osmanlı Sağlık Kurumları Sempozyumu*, İstanbul, (2007), s. 55-66.

Bolsoy, Nursen, SEVİL, Ümran, “Sağlık-Hastalık ve Kültür Etkileşimi,” *Atatürk Üniversitesi Hemşirelik Yüksekokulu Dergisi*, C. 9, S. 3, (2006), s. 78-87.

Ceylan, Elif Erol, “Urfa’da Alman Misyonerlere Ait Bir Atölye Binası “Basmahane,” *Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*, S. 37, (2016), s. 299-315.

Çakmak, Fevzi, “Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıtlarına Göre Türkiye Cumhuriyeti’nin Sıtma Savaşı (1920-1946),” *Tarihsel Süreçte Anadolu’da Sıtma*, (2017), s. 421-461.

Çokoğulları, Emel, Bozaslan, Bakko Mehmet, “Eğitim ve Eşitlik Talebiyle Şekillenen Osmanlı Hareketinin Milliyetçi Söyleme Eklemlenmesi,” *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, C. 54, S. 1, (2014), s. 171-190.

Çolak, Songül, “Bir İngiliz Hanımefendi’sinin – Ledy Montegu – Gözüyle Osmanlı Kadını,” *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C. 7, S. 13, (2010), s. 386-403.

Demirci, Nuri, Üstün, Çağatay, “Prof. Dr. Hulusi Behçet’in (1889-1948) Frengi Hakkındaki Bir Radyo Konuşması,” *Lokman Hekim Dergisi*, C. 3, S. 1, (2013), s. 53-61.

Deveci Bozkuş, Yıldız, “Mary Caroline Holmes’un “Urfa’da Ermeni Yetimhanesi” Adlı Eserinde Urfa’daki İşgal Yılları ve Ermeni Yetim Çocukları,” *International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, C. 9, S. 4, (2014), s. 341-370.

Dilli, Dilek, v.d., “Ergenlerde Kızamık, Kızamıkçık, Kabakulak ve Suçiçeği Seroprevalansı,” *Çocuk Dergisi*, C. 8, S. 3, (2008), s. 172-178.

Dirican, M. Rahmi, “Türkiye’de Sağlık Hizmetinin Örgütlenmesine Genel Bir Bakış,” *Formerly Atatürk Üniversitesi Dergisi*, C. 2, S. 4, (1970), s. 25-41.

Durusoy, Raika, “Çiçek: Bir Eradikasyon Öyküsü (mü?),” *Toplum ve Hekim Dergisi*, C. 18, S. 5, (2013), s. 367-372.

Doğan, Hamdi, “Cumhuriyetin İlk Yıllarında Urfa’da Görülen Trahom Salgını”, *III. Uluslararası Osmanlı Sancağından Cumhuriyet Kentine Urfa Tarihi Sempozyumu*, (2018), s. 1-15. (Bildiri olarak sunulmuştur.)

Ekinci, Abdullah, “Urfa ve Çevresinde Türk Akınları (MÖ. VII-MS. XIV. Yüzyıl),” *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Fakültesi Dergisi*, C. 14, S. 1, (2004), s. 259-273.

Elmacı, İrfan, “Cumhuriyet Dönemi’nde İlaç Teknolojileri, Petrol Teknolojileri ve Kimyevi Gübre Teknolojileri ’ne Kısa Bir Bakış,” *Dörtöğe Felsefe ve Bilim Tarihi Yazıları Hakemliği Dergisi*, C. 1, S. 3, (2013), s. 117-137.

Eroğlu, Haldun, Dinç, Güven, Şimşek, Fatma, “Osmanlı İmparatorluğunda Telkîh-i Cüderî (Çiçek Aşısı),” *Milli Folklor*, C. 26, S. 101, (2014), s. 193-208.

Ersin, Fatma, AKSOY, Şahin, “Şanlıurfa’da Bir Halk Hekimi “Attar İsa,” *Türkiye Klinikleri Dergisi*, C. 12, S. 2, (2004), s. 87-91.

Ersoy, Ruhi, “Kadın Kamlar’dan Göçerevli Türkmenler ’de “Ebelik” Kurumu’na Dönüşüm,” *Türk Bilig: Türkoloji Araştırmaları Dergisi*, S. 13, (2007), s. 60-71.

Eser, Gülşah, “II. Dünya Savaşı Sürecinde Türkiye’de Sıtma İle Mücadele: Kocaeli Örneği,” *Uluslararası Kara Mürsel Alp ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu-III Bildirileri*, Kocaeli, (2016), s. 1657-1668.

Faydaoğlu, Emine, Sürücüoğlu, Metin Saip, “Geçmişten Günümüze Tıbbi ve Aromatik Bitkilerin Kullanılması ve Ekonomik Önemi,” *Kastamonu Üniversitesi Orman Fakültesi Dergisi*, C. 11, S. 1, (2011), s. 52-67.

Fidan, Ramiz, “Kazım Yazgan,” *Bursa Eczacı Odası Bülteni*, S. 36, (2005), s. 32-34.

Genç, Özlem, “Kara Ölüm: 1348 Veba Salgını ve Ortaçağ Avrupa’sında Etkileri,” *Tarih Okulu Dergisi*, S. X, (2011), s. 123-150.

Gül, Abdulkadir, “XIX. Yüzyılda Erzincan Kazasında Salgın Hastalıklar (Kolera, Frengi, Çiçek ve Kızamık),” *A.Ü. Türkiye Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 41, (2009), s. 239-270.

Günergun, Feza, “Adnan Adıvar’ın Bilim Tarihi Çalışmaları: Osmanlı Türklerinde İlim’ den Önce ve Sonra,” *Osmanlı Bilim Araştırmaları Dergisi*, C. 8, S. 2, (2006), s. 14-54.

Gürbüz, Osman, “II. Yüzyıl İslam Dünyasında Örnek Bir Yönetici: İmâdeddin Zengi,” *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 38, (2012), s. 51-66.

Gürel, Mehmet Salih, Yeşilova, Yavuz, v.d., “Türkiye’de Kutanöz Leishmaniassisin Durumu,” *Türkiye Parazitolojisi Dergisi*, C. 36, (2012), s. 121-129.

Gürkan, Mahmut, “Cumhuriyetin İlk Yıllarında, İzmir Veremle Mücadele Cemiyeti’nin Propaganda Faaliyetleri,” *İzmir Göğüs Hastalıkları Dergisi*, C. XXVII, S. 2, (2013), s. 139-144.

Güzel, Abdulkadir, “1927 Tarihli Urfa Salnamesinin Tarihi Coğrafi Özellikleri Bakımından Değerlendirilmesi,” *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 11, S. 1, (2012), s. 231-262.

Harman, Mehmet, “Kutanöz Leishmaniassisi,” *Türkiye Parazitolojisi Dergisi*, C. 9, (2015), s. 168-176.

Haytoğlu, Ercan, “Amerikan Misyonerlerinin Anadolu Topraklarındaki Sağlık Faaliyetleri ve Ermeniler,” *Yeni Türkiye*, S. 61, (2014), s. 1-16.

Hülagü, M. Metin, “Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Misyoner, Ermeni, Terör ve Amerika Dörtgeninde Türkiye,” *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C. 20, S. 4, (2007), s. 57-99.

İnan, Ahmet, “Geçmişten Günümüze Urfa’da Sağlık,” *Şırnak Şanlıurfa Kültür Sanat ve Turizm Dergisi*, c.y., S. 16, (2013), s. 19-23.

Kalafat, Yaşar, “Anadolu’da Ulu Kadın Kişiler ve Halk İnançları,” *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, c. y., S. 32, (2004), s. 37-55.

Karabulut, Umut, “Cumhuriyetin İlk Yıllarında Sağlık Hizmetlerine Toplu Bir Bakış: Dr. Refik Saydam’ın Sağlık Bakanlığı ve Hizmetleri (1925-1937),” *ÇTTAD*, C. VI, S. 15, (2007), s. 151-160.

Karaca, Murat, “Çankırı Yöresinde El Verme Geleneği: “Bakır Basması” Hastalığının “Alazlama” Yöntemi İle Tedavi Edilmesi,” *Motif Akademi Halkbilimi Dergisi*, C. 8, S. 15, (2015), s. 61-66.

Karatepe, Mustafa, “Buldanlı Sağlık Bakanı Behçet Uz,” *Buldan Sempozyumu Bildiri Metinleri*, İzmir, (2006), s. 183-186.

Karatepe, Mustafa, “Özgün Çalışma I. Dünya Savaşı Yıllarında Tifüs Aşısının Uygulanmasında Türk Hekimlerinin Rolü,” *Mikrobiyol Bülteni*, C. 42, s.y., (2008), s. 301-313.

Karayaman, Mehmet, “Kırım Harbinde Sağlık Hizmetleri (1853-1856),” *Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 1, S. 2, (2008), s. 59-75.

Kaya, Ayla, “Tıbbı Bitkiler ve Etnobotanik Çalışmalar,” *Bitkilerle Tedavi Yöntemi Sempozyumu*, İstanbul, (2011), s. 11-18.

Kılıç, Metin, v.d., “Beş Olgu Nedeniyle Difteri”, *Klinik Dergisi*, C. 8, S. 3, (1995), s. 137-139.

Kılıç, Rüya, “Türkiye’de Frenginin Tarihi,” *Kebikeç Dergisi*, C. 19, S. 38, (2014), s. 291-306.

Kılıç, Sümeyra Merve, “Geleneksel Tıbbın Şefkatinden Modern Tıbbın Şiddetine,” *Lacivert*, c.y., S. 20, (2016), s. 36-39.

Kısıklı, Emine, ““Urfa Vilayeti” İsimli Eser Çerçevesinde Urfa’nın Osmanlı’dan Cumhuriyete Geçiş Yılları,” *Şurkav Şanlıurfa İli Kültür, Sanat, Tarih ve Turizm Dergisi*, c.y., S. 22, (2015), s. 16-20.

Kieser, Hans-Lukas, “Bir Misyoner Hastanesinin Çevresindeki Küçük Dünya: Urfa, 1897-1922,” *Osmanlı İmparatorluğu’nda Yaşamak*, (2011), s. 257-287.

Kiriş, Hakan Mehmet, “Aydın İlinde Siyasal Gelenekler Doğrultusunda 12 Haziran 2011 Milletvekili Genel Seçimlerinin Analizi,” *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, c.y., S. 24, (2011), s. 175-194.

Korhan, Tuğba, “Çukurova Bölgesi’nde Görülen Sıtma Salgınlarının Tarihsel Süreci,” *Tarihsel Süreçte Anadolu’da Sıtma*, (2017), s. 603-619.

Koylu, Zafer, Doğan, Nihal, “Birinci Dünya Savaşı Sırasında Osmanlı Devleti’nde Sıtma Mücadelesi ve Bu Amaçla Yapılan Yasal Düzenlemeler,” *Türkiye Parazitoloji Dergisi*, C. 3, S. 34, (2010), s. 209-215.

Kökcü, Alper Tunga, Demirsoy, Nilüfer, “Hekimbaşı Mustafa Behçet Efendi ve 19. Yüzyılda Osmanlı Tıp Eğitiminde Yenilikçi Hareketi,” *Türkiye Klinikleri Tıp Etiği-Hukuku-Tarihi Dergisi*, C. 24, S. 2, (2016), s. 67-75.

Köksoy, Fulya, “Uluslararası Kızılhaç Komitesi’nin Faaliyetleri Ekseninde İnsani Diplomasi,” *Batman Üniversitesi Yaşam Bilimleri Dergisi*, C. 7, S. 1, (2017), s. 99-109.

Malkoç, Eminalp, “Erken Cumhuriyet Döneminde Sıtma Mücadelesinin Alt Yapısı (1923-1927),” *Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Salgın Hastalıklar ve Kamu Sağlığı*, (2017), s. 170-192.

Mumyalmaz, Hatice, “Dr. Adnan Adıvar’da Bilim, Metodoloji ve İlim Zihniyeti,” *Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. 6, S. 11, (2014), s. 127-138.

Namal, Fatih, Kılıç, Selim, “Kolera,” *Türkiye Klinikler Halk Sağlığı Özel Dergisi*, C. 1, S. 3, (2015), s. 13-19.

Orhan, Vedat, Yaşarol, Şevket, “Leishmaniasis Kala-Azar ve Şark Çıbanı,” 2. *Ulusal Parazitoloji Kongresi*, İzmir, (1981), s. 1-45.

Oruçhan, Osman, “Bazı Hadisleri Anlama ve Yorumlamada Bilimsel Verilerin Kullanımı: Tarihi Arka Planı,” *Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 2, S. 4, (2015), s. 397-414.

Özdeş, Dilara, “Yeni-Moda Eczanesi’nde 115 Sene,” *İnsan Hikâyesi*, İzmir, (2018), s. 35-39.

Özekmekçi, M. İnanç, “Modern Devlet ve Tıp: II. Abdülhamit Döneminde Frengi İle Mücadele,” *Kadın Araştırmaları Dergisi*, C. 1, S. 10, (2012), s. 83-101.

Özer, Sevilay, “II. Dünya Savaşı Yıllarında İstanbul’da Tifüs,” *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, C. 30, s. y., (2015), s. 171-201.

Özer, Sevilay, “Türkiye’de Trahomla Mücadele (1925-1945),” *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, c. y., S. 54, (2014), s. 121-152.

Özger, Yunus, “Osmanlı’da Kadınların Memuriyette İstihdamı Meselesi ve Sicill-i Ahvâlde Kayıtlı Memurelerin Resmî Hâl Tercümelere,” *History Studies International Journal of History*, C. 4, S. 1, (2012), s. 419-447.

Özkaya, Hilal, “Cumhuriyet Döneminde Bulaşıcı Hastalıklarla Mücadele,” *Türk Aile Hekimleri Dergisi*, C. 2, S. 20, (2016), s. 77-84.

Özkaya, Şule Yüksel, “Osmanlı’nın Tıp Anlayışını ve Akıl Hastalarına Yaklaşımını Belirleyen Faktörler İle Bu Anlayışın “Mâ-Hazar” da Tezâhürü,” V. *Türkiye Lisansüstü Çalışmaları Kongresi*, Isparta, (2016), s. 305-322.

Pınar, Mehmet, Özduygün, Yunus, “Urfa Halkevi ve Faaliyetleri (1934-1951),” *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. 9, S. 43, (2016), s. 870-881.

Sarıkaya, Makbule, “Dr. Fuad (Umay) Bey’in Amerika Ziyareti ve Ermeniler,” *Yeni Türkiye Dergisi*, c.y., S. 60, (2014), s. 1-15.

Sert, Gürkan, Dölen, Emre, “Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Devlet Kinini,” *Tarihsel Süreçte Anadolu’da Sıtma*, (2017), s. 637-657.

Sever, Mustafa, “Halk Tıbbı, Halk Hekimliği,” *Akademik Bakış Dergisi*, C. 9, S. 17, (2015), s. 181-192.

Somunoğlu, Sinem, “Kavramsal Açından Sağlık,” *Hacettepe Sağlık İdaresi Dergisi*, C. 4, S. 1, (1999), s. 51-62.

Songur, Haluk, Tuba Saygın, “Şifahaneden Hastaneye: Sağlık Kuruluşlarının Değişimine Genel Bir Bakış,” *Süleyman Demirel Üniversitesi SBE Dergisi*, C. 1, S. 19, (2014), s. 199-212.

Şahin, Betül, Tekiner, Halil, “20. Yüzyıldan Günümüze Urfa Eczacılık Tarihi,” *XIII. Türk Eczacılık Tarihi Toplantısı*, İstanbul: (2018).

Şekeroğlu, Nazım, “Geçmişten Günümüze Aktarlık Mesleği ve Modern Aktarlık,” *Baharat ve Aktar Kültürü Dergisi*, C. 1, S. 2, (2015), s. 10-12.

Şenel, Şennur, “19. Yüzyılda Kastamonu Vilayetinde Frengi Hastalığıyla Mücadele,” *CBÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 13, S. 1, (2015), s. 256-274.

Tantay, Ayfer, “Milli Mücadele Yıllarında İzmir’de Ekili Olan Başlıca Bulaşıcı Hastalıklar (Emraz-ı Sâriye),” *ÇTTAD*, C. VI, S. 15, (2007), s. 39-54.

Tat, A. Lütfü, “Frengi,” *Türkiye Klinikleri Tıp Bilimleri Dergisi*, C. 3, S. 3, (1938), s. 275-277.

Tekir, Süleyman, “Sarıkamış Harekâtı Sonrasında Türk Ordusunda Görülen Salgın Hastalıklar ve Yaşanan Kayıplar,” *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, c.y., S. 1, (2016), s. 267-287.

Terzioğlu, Arslan, “Cumhuriyet Dönemi Türk Tıbbına ve Tıp Eğitimine Kısa Bir Bakış,” *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları Dergisi*, c.y., S. 2, (2002), s. 269-307.

Terzioğlu, Arslan, “İstanbul Tıp Fakültesi Tarihçesi,” *İstanbul Tıp Fakültesi Mecmuası*, C. 63, S. 2, (2000), s. 1-60.

Tinal, Melih, “Türkiye Büyük Millet Meclisi Birinci Dönemde Doktor Milletvekilleri,” *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. 2, S. 6, (2009), s. 617-627.

Tuğluoğlu, Fatih, “Cumhuriyetin İlk Döneminde Verem Mücadelesi ve Propaganda Faaliyetleri,” *İstanbul Üniversitesi Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları Dergisi*, c.y., S. 13-14, (2008), s. 1-26.

Tuğluoğlu, Fatih, “Türkiye’de Sıtma Mücadelesi (1924-1950),” *Türkiye Parazitoloji Dergisi*, C. 4, S. 32, (2008), s. 351-359.

Tulukcu, Eray, Osman Sağdıç, “Konya’da Aktarlarda Satılan Tıbbi Bitkiler ve Kullanılan Kısımları,” *Erciyes Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Dergisi*, C. 27, S. 4, (2011), s. 304-308.

Turgut, Bahattin, “Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Amerikan Bord Misyonerlerinin Urfa’daki Faaliyetleri,” *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. XIX, S. 1, (2015), s. 191-220.

Turna, Nalan, "İstanbul'un Veba İle İmtihani: 1811-1812 Veba Salgını Bağlamında Toplum ve Ekonomi," *Studies Od The Ottoman Domain*, C. 1, S. 1, (2011), s. 1-36.

Uğurlu, M. Cemil, "Hipokrat," *Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi Mecmuası*, C. 50, S. 2, (1997), s. 67-78.

Ulusoy, Melek, "Dr. Rıza Nur'un Milli Eğitim Bakanlığı Faaliyetleri," *Karaelmas Eğitim Bilimleri Dergisi*, C. 2, S. 2, (2014), s. 175-181.

Unat, Ekrem Kadri, "Leyişmanyazların Tarihçesi (Kala-Azar ve Şark Çıbanı)," *Türkiye Parazitoloji Derneği*, İzmir, (1981), s. 1-10.

Yaramış, Ahmet, Katar, Selahattin, "Çoklu Sistem Tutulumu İle Seyreden Difteri Vakası," *Çocuk Sağlığı ve Hastalıklar Dergisi*, C. 49, S. 3, (2006), s. 221-224.

Yaylagül, Özen, "Anadolu'da Yaşayan Halk Hekimliği Uygulamalarının Eski ve Orta Türkçe Tıp Metinlerindeki Temelleri," *Milli Folklor Dergisi*, C. 26, S. 103, (2014), s. 48-58.

Yıldırım, Yüksel, "Urfa'nın Sosyo-Kültürel Yaşamında Mihenk Taşı Bir Kurum: Urfa Halkevi," *Uluslararası Sosyal Araştırmaları Dergisi*, C. 9, S. 45, (2016), s. 319-332.

Yörük, Selda, "Dünya'da Ebelik Eğitimi," *Düzce Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü Dergisi*, C. 6, S. 1, (2016), s. 46-50.

Yücel, İdris, "Bir Misyonerlik Uygulamasının Teorisi ve Pratiği: Urfa Amerikan Körler Okulu (1902-1914)," *CTAD*, C. 7, S. 14, (2011), s. 65-86.

Zeyrek, Fadile Yıldız, Gürses, Gülcan, v.d., "Şanlıurfa'da Şark Çıbanı Etkeni Değişiyor mu? İlk Leishmania Major Vakaları," *Türkiye Parazitoloji Dergisi*, C. 38, (2014), s. 270-274.

C. Tezler

Aksakal, Halil İbrahim, *Atatürk Dönemi Sağlık Politikaları (1923-1938)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Fırat Üniversitesi SBE, Elazığ, 2011.

Bektaş, Yasemin, *Çukurova ve Çevresinde Sık Rastlanan Salgın Hastalıkların Tanı ve Tedavisine Yönelik Bilinçlendirme ve Eğitim Çalışmaları Üzerine Araştırma*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Ankara, 2006.

Çakırçoban, İsmail, *İkinci Dünya Savaşı'nda Türkiye'de Bulaşıcı Hastalıklarla Mücadele*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiye Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul, 2010.

Çolak, Özlem, *Lenin Döneminde Türk-Rus İlişkileri (1917-1923)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi SBE, Isparta, 2010.

Durgu (Çobanoğulları), Ayşegül, *Dr. Abdülhak Adnan Adıvar ve Siyasi Yaşamı*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, İzmir, 2003.

Ersen, Emine, *Kavalalı Mehmet Ali Paşa İsyanı ve Mısır Meselesi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi SBE, Eskişehir, 2008.

Gökhan, İlyas, *XII. ve XIV. Yüzyıllarda Mısır ve Suriye'de Krizler, Kıtılıklar ve Vebalar*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Fırat Üniversitesi SBE, Elazığ, 1998.

Gömlüksiz, Eda Gülşen, *Sihhat ve İctimai Muavenet Vekili Dr. Refik Saydam Döneminde Sağlık Koşulları ve Politikaları (1923-1937)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi SBE, Ankara, 2005.

Gürlek, Mehmet, *İbrahim Bin Abdullah'ın Cerrâh-nâme (Alâ'im-i Cerrâhîn) Adlı Eseri (Giriş-Metin-Sözlük)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul, 2011.

Gürsel, Ali, *Cumhuriyet Dönemi Sağlık Politikaları (1920-1960)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Ankara, 1998.

Hot, İnci, *Sihhiye Mecmuası'na Göre Ülkemizde Bulaşıcı Hastalıklarla Mücadele (1913-1996)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü, İstanbul, 2001.

İmamoğlu, H. İbrahim, *Trahom-Glokom İlişkisi Üzerine Klinik Gözlemlerimiz*, Uzmanlık Tezi, Dicle Üniversitesi Tıp Fakültesi, Diyarbakır, 1988.

Kara, Bülent, *Birinci Dönem Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde Dr. Refik (Saydam) Bey (1881-1942)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi SBE, Erzurum, 1995.

Karalı, Buket, *Dr. Rıza Nur Hayatı ve Kişiliği*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, İzmir, 2011.

Karatepe, Mustafa, *I. Dünya Savaşında Kafkas Cephesinde Tifüsle Mücadele*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü, İstanbul, 1999.

Karayaman, Mehmet, *İzmir'de Sağlık (1920-1938)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ege Üniversitesi SBE, İzmir, 2005.

Koçakoğlu, Şenay, *2001-2006 Yılları Arasında Şanlıurfa Merkez Verem Savaşı Dispanserinde Takip Edilen Tüberküloz Olgularının Değerlendirilmesi*, Uzmanlık Tezi, Harran Üniversitesi Tıp Fakültesi Dekanlığı, Şanlıurfa, 2007.

Kurt, İsmail, *Hadislerde Veba ve Korunma Yolları Bezli'l-mâ'ün Adlı Eser Çerçevesinde*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi SBE, Sakarya, 2009.

Küçükgergerli, Ceylan, *Şanlıurfa'da Halk Tarafından Kullanılan Bitkiler*, Bitirme Tezi, Erciyes Üniversitesi Eczacılık Fakültesi, Kayseri, 2011.

Okumuş, Seydi, *Endemik Bölgedeki Trahomun Kitleysel Tedavisinde %1'lik Topikal Pomad Tetrasiklin'e Alternatif Tek Doz Oral Azitromisin'in Etkinliğinin Karşılaştırılması*, Uzmanlık Tezi, Gaziantep Üniversitesi Tıp Fakültesi, Gaziantep, 2007.

Orak, Abdullah, *II. Dünya Savaşı Sürecinde Urfa (1939-1945)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Harran Üniversitesi SBE, Şanlıurfa, 2015.

Özdemir, Belkıs, *Geçmişte, Günümüzde Syphilis (Frengi)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Uludağ Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü, Bursa, 1987.

Öztürk, Hülya, *Dr. Behçet Uz ve Sağlık Politikaları*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü, Eskişehir, 2011.

Sarı, Derya, *Dr. Rıza Nur'un Hatıralarının Bir Değerlendirmesi (30 Ekim 1918-1 Kasım 1922)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi SBE, İstanbul, 1996.

Sarıköse, Selma, *Turhan, XIX. Yüzyılda Çukurova'da Doğal Afetler ve Salgın Hastalıklar*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi SBE, Konya, 2013.

Sivri, Pir Murat, *Manastır'dan Erzurum'a Hafız Hakkı Paşa (1879-1915)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi SBE, Erzurum, 2016.

Şahinalp, Mehmet Sait, *Şanlıurfa Şehrinin Kuruluş ve Gelişimi*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, SBE, Ankara, 2005.

Tekin, Gürkan, *Sıhhat ve Muavenet-i İçtimaiye Vekâleti'nden Sağlık Bakanlığı'na (1920-2000)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Ankara, 2011.

Torun, Serap, *Kırım Savaşı'nda Hasta Bakımı ve Hemşirelik*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Çukurova Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü, Adana, 2008.

Turlybek, Aslan, *Enver Paşa (1918-1922)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi SBE, Ankara, 2013.

Urhal, Ömer, *Mareşal Fevzi Çakmak'ın Hayatı, Askeri ve Siyasi Faaliyetleri (1876-1950)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi SBE, Konya, 1997.

Vergili, Ayhan, *Türkiye'de Modern Tıbbın Kurumsallaşması ve Cumhuriyet Dönemi Sağlık Politikaları*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi SBE, İstanbul, 2011.

Yıldırım, Hülya, *Süleymanşah Konaklama Tesislerinde Leishmaniazis (Şark Çıbanı) Olan Çocuk Hastalarda Adenozin Deaminaz (Ada) ve Oksidatif Stres Parametrelerinin Araştırılması*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Harran Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü, Şanlıurfa, 2016.

Yolun, Murat, *İspanyol Gribinin Dünya ve Osmanlı Devleti Üzerindeki Etkisi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Adıyaman Üniversitesi SBE, Adıyaman, 2012.

Yüksel, Mehmet Fehmi, *Şanlıurfa Yöresinde Görülen Sıtma Olgularının Tanısında Konvansiyonel Yöntemlerle Moleküler Yöntemlerin (PCR) Karşılaştırılması ve Tür Tayini*, Yayınlanmamış Uzmanlık Tezi, Harran Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü, Şanlıurfa, 2008.

Yürür, Gülkızıca, *Gaziantep'teki Amerikan Hastanesi, Hastaneye Bağlı Tıp ve Sağlık Okullarının Tarihi ve Çevreye Etkileri*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü, İstanbul, 2013.

D. Arşiv Belgeleri

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi

BCA, Fon: 030.01.0.0, Kutu: 77, Dosya: 482, Sıra: 8.

BCA, Fon: 030.01.0.0, Kutu: 77, Dosya: 482, Sıra: 10.

BCA, Fon: 030.01.0.0, Kutu: 77, Dosya: 482, Sıra: 11.

BCA, Fon: 030.01.0.0, Kutu: 77, Dosya: 482, Sıra: 12.

BCA, Fon: 030.01.0.0, Kutu:77, Dosya:482, Sıra: 6.

BCA, Fon: 030.01.0.0, Kutu: 77, Dosya: 482, Sıra: 14.

BCA, Fon: 030.01.0.0, Kutu: 77, Dosya: 482, Sıra: 16.

BCA, Fon: 030.10.0.0, Kutu: 15 Dosya: 84, Sıra: 32.

BCA, Fon: 030.10.0.0, Kutu: 15, Dosya: 87, Sıra: 30.

BCA, Fon: 030.10.0.0, Kutu: 28, Dosya: 162, Sıra: 4.

BCA, Fon: 030.10.0.0, Kutu: 56, Dosya: 377, Sıra: 14.

BCA, Fon: 030.10.0.0, Kutu: 177, Dosya: 220, Sıra: 13.

BCA, Fon: 030.10.0.0, Kutu: 177, Dosya: 220, Sıra: 14.

BCA, Fon: 030.10.0.0. Kutu: 177. Dosya: 223, Sıra: 16.

BCA, Fon: 030.10.0.0, Kutu: 177, Dosya: 223, Sıra: 17.

BCA, Fon: 030.10.0.0, Kutu: 177, Dosya: 224, Sıra: 9.

BCA, Fon: 030.10.0.0, Kutu:177, Dosya: 224, Sıra: 11.

BCA, Fon: 030.10.0.0, Kutu: 191, Dosya: 309, Sıra: 9.

BCA, Fon: 030.10.1.2, Kutu: 49, Dosya: 79, Sıra: 13.

BCA, Fon: 030.10.1.2, Kutu: 88, Dosya: 80, Sıra: 10.

BCA, Fon: 030.10.1.2, Kutu: 103, Dosya: 70, Sıra: 15.

BCA, Fon: 030.10.1.2, Kutu: 177, Dosya: 220, Sıra: 17.

BCA, Fon: 030.10.1.2, Kutu: 178, Dosya: 230, Sıra: 9.

BCA, Fon: 030.11.1.0. Kutu: 10, Dosya: 2, Sıra: 16.

BCA, Fon: 030.11.1.0. Kutu: 11, Dosya: 9, Sıra: 13.

BCA, Fon: 030.11.1.0. Kutu: 17, Dosya: 35, Sıra: 14.

BCA, Fon: 030.11.1.0. Kutu: 18, Dosya: 6, Sıra: 11.

BCA, Fon: 030.11.1.0. Kutu: 73, Dosya: 29, Sıra: 12.

BCA, Fon: 030.11.1.0. Kutu: 78, Dosya: 18, Sıra: 12.

BCA, Fon: 030.11.1.0. Kutu: 193: Dosya: 25, Sıra: 6.

BCA, Fon: 030.11.1.0. Kutu: 226, Dosya: 34, Sıra: 17.

BCA, Fon: 030.11.1.0, Kutu: 285, Dosya: 14, Sıra: 20.

BCA, Fon: 030.18.1.1, Kutu: 14, Dosya: 39, Sıra: 10.

BCA, Fon: 030.18.1.1, Kutu: 25, Dosya: 43, Sıra: 13.

BCA, Fon: 030.18.1.2, Kutu: 4, Dosya: 32, Sıra: 2.

BCA, Fon: 030.18.1.2, Kutu: 8, Dosya: 9, Sıra: 2.

BCA, Fon: 030.18.1.2, Kutu: 10, Dosya: 22, Sıra: 4.

BCA, Fon:030.18.1.2, Kutu: 18, Dosya: 14, Sıra: 6.

BCA, Fon: 030.18.1.2, Kutu: 19, Dosya: 24, Sıra: 3.

BCA, Fon: 030.18.1.2, Kutu: 19, Dosya: 24, Sıra: 4.

BCA, Fon: 030.18.1.2, Kutu: 26, Dosya: 17, Sıra: 8.

BCA, Fon: 030.18.1.2, Kutu: 33, Dosya: 7, Sıra: 11.

BCA, Fon: 030.18.1.2, Kutu: 35, Dosya: 28, Sıra: 19.

BCA, Fon: 030.18.1.2, Kutu: 82, Dosya: 11, Sıra: 13.

BCA, Fon: 030.18.1.2, Kutu: 89, Dosya: 119, Sıra: 8.

BCA, Fon: 030.18.1.2, Kutu: 92, Dosya: 92, Sıra: 1.

BCA, Fon: 030.18.1.2, Kutu: 96, Dosya: 92, Sıra: 3.

BCA, Fon: 030.18.1.2, Kutu: 106, Dosya: 53, Sıra: 17.

BCA, Fon: 030.18.1.2, Kutu: 107, Dosya: 106, Sıra: 17.

BCA, Fon: 030.18.1.2, Kutu:113, Dosya: 25, Sıra: 13.

BCA, Fon: 030.18.1.2, Kutu: 117, Dosya: 75, Sıra: 20.

BCA, Fon: 30. 10. 0. 0, Kutu: 177, Dosya: 224, Sıra: 14.

BCA, Fon: 30.11.1.0. Kutu: 128, Dosya: 2, Sıra: 2.

BCA, Fon: 30.18.1.2, Kutu: 19, Dosya: 27, Sıra: 14.

BCA, Fon: 30.18.1.2, Kutu: 32, Dosya: 2, Sıra: 2.

BCA, Fon: 30.18.1.2, Kutu: 55, Dosya: 45, Sıra: 13.

BCA, Fon: 30. 18. 1. 2, Kutu: 115, Dosya: 81, Sıra: 4.

BCA, Fon: 30. 18. 1. 2, Kutu: 115, Dosya: 96, Sıra: 17.

BCA, Fon: 490.01.0.0, Kutu: 5, Dosya: 26, Sıra: 22.

BCA, Fon: 490.1.0.0, Kutu: 962, Dosya: 724, Sıra: 2.

BCA, Fon: 490.1.0.0, Kutu: 1383, Dosya: 588, Sıra: 1.

BCA, Fon: 490.01.0.0, Kutu: 1464, Dosya: 3, Sıra: 2.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi

BOA, BEO, Belge No: 236/17633.

BOA, BEO, Belge No: 495/37114.

BOA, DH.İD, Belge No: 163/60.

BOA, DH.MB.HPS, Belge No: 73/10/2.

BOA, DH.MKT, Belge No: 1793/64.

BOA, DH.MKT, Belge No: 1957/79.

BOA, DH.MKT, Belge No: 2055/114.

BOA, DH.MKT, Belge No: 26/40/1.

BOA, DH.MUI, Belge No: 102/42.

BOA, DH.MUI, Belge No: 22/22.

BOA, DH.ŞFR, Belge No: 537/85.

BOA, DH.ŞFR, Belge No: 70/19.

BOA, HAT, Belge No: 1323/51663.

BOA, İ.DUİT, Belge No: 36/34.

BOA, MKT.MHM, Belge No: 370/23.

E. İnternet Kaynakları

<http://bantuhd.blogspot.com.tr/2017/03/urfa-halk-hekimligi-hushamadyan.html>, Erişim Tarihi: 14. 09. 2017.

https://wikivisually.com/lang-tr/wiki/Ahmet_Hulusi_Alata%C5%9F#, Erişim Tarihi: 16.10.2017.

<http://www.atam.gov.tr/wp-content/uploads/Selami-KILI%C3%87-Ermeni-Dostu-Olarak-Tan%C4%B1nan-Bir-Alman-Din-Adam%C4%B1-Dr.-Johannes-Lepsisus1.pdf>, Erişim Tarihi: 13.04.2018.

<http://www.beah.gov.tr/hakk%C4%B1m%C4%B1zda.html>, Erişim Tarihi: 16. 10. 2017.

<http://www.sanliurfa63.com/gecmisten-gunumuze-urfa-da-saglik/1970/>, Erişim Tarihi: 13. 09. 2017.

<http://www.sanliurfagazetesi.com/sanliurfa-nin-ilk-eczacisi-zeki-bey/65562/>, Erişim Tarihi: 14. 09. 2017.

<http://www.urfaflash.com/kose-yazisi/145/urfali-vanes-emmi.html>, Erişim Tarihi: 14. 03. 2018.

<http://www.urfahaber.net/yazar/dr-adnan-sayrun-ve-trahom-348.html>, Erişim Tarihi: 13. 09. 2017.

https://www.basbakanlik.gov.tr/Forms/Global/Government/pg_Cabinets.aspx, Erişim Tarihi: 30. 11. 2017.

<https://www.kizilay.org.tr/kurumsal/tarihcemiz>, Erişim Tarihi: 10.10.2017.

<https://www.saglik.gov.tr/TR,11490/bakanlarimiz.html>, Erişim Tarihi: 10. 10. 2017.

<https://www.sanliurfaeo.org.tr/odamiz-tarihcesi>, Erişim Tarihi: 14. 09. 2017.

F. Gazeteler

Yenilik Gazetesi

Yenilik, 14 Mart 1939, s. 1.

Yenilik, 3 Nisan 1943, s. 2.

Yenilik, 28 Nisan 1943, s. 1.

Yenilik, 30 Nisan 1943, s. 2.

Yenilik, 3 Mayıs 1943, s. 2.

Yenilik, 27 Mayıs 1943, s. 2.

Yenilik, 28 Mayıs 1943, s. 2

Yenilik, 17 Haziran 1943, s. 1.

Yenilik, 2 Temmuz 1943, s. 2.

Yenilik, 6 Temmuz 1943, s. 2.

Yenilik, 7 Temmuz 1943, s. 2.

Yenilik, 9 Temmuz 1943, s. 2.

Yenilik, 12 Temmuz 1943, s. 2.

Yenilik, 14 Temmuz 1943, s. 2.

Yenilik, 19 Temmuz 1943, s. 2.

Yenilik, 20 Temmuz 1943, s. 2.

Yenilik, 13 Ağustos 1943, s. 1.

Yenilik, 27 Ağustos 1943, s. 1.

Yenilik, 27 Ağustos 1943, s. 2.

Yenilik, 3 Eylül 1943, s. 1.

Yenilik, 3 Eylül 1943, s. 2.

Yenilik, 27 Nisan 1944, s. 2.

Yenilik, 2 Mayıs 1944, s. 1.

Yenilik, 4 Mayıs 1944, s. 2.

Yenilik, 8 Şubat 1946, s. 2.

Yenilik, 12 Şubat 1946, s. 2.

Yenilik, 14 Şubat 1946, s. 2.

Yenilik, 17 Şubat 1946, s. 2.

Yenilik, 20 Şubat 1946, s. 2.

Yenilik, 22 Şubat 1946, s. 2.

Yenilik, 20 Mart 1946, s. 2.

Yenilik, 17 Ekim 1947, s. 2.

Yenilik, 22 Ekim 1947, s. 1.

Yenilik, 5 Kasım 1947, s. 2.

Yenilik, 25 Aralık 1947, s. 1.

Yenilik, 6 Şubat 1948, s. 3.

Yenilik, 9 Mart 1948, s. 1.

Yenilik, 24 Mart 1948, s. 1.

Yenilik, 26 Ocak 1949, s. 2.

Yenilik, 2 Şubat 1949, s. 1.

Yenilik, 4 Şubat 1949, s. 1.

Yenilik, 2 Nisan 1949, s. 1.

Yenilik, 20 Nisan 1949, s. 1.

Yenilik, 6 Mayıs 1949, s. 1.

Yenilik, 24 Mayıs 1949, s. 1.

Yenilik, 11 Haziran 1949, s. 1.

Yenilik, 22 Haziran 1949, s. 1.

Yenilik, 1 Mart 1950, s. 2.

Akgün Gazetesi

Akgün, 30 Haziran 1931, s. 1-3.

Akgün, 26 Haziran 1937, s. 1.

Akgün, 25 Ağustos 1937, s. 1, 2.

Akgün, 21. İkinci Kanun 1937, s. 2.

Akgün, 22 Ocak 1938, s. 2.

Akgün, 29 Ocak 1938, s. 2.

Akgün, 20 Nisan 1938, s. 1.

Akgün, 22 Temmuz 1938, s. 1.

Akgün, 5 Ağustos 1938, s. 1.

Akgün, 8 Ağustos 1938, s. 1, 3.

Akgün, 27 Ocak 1939, s. 1.

Akgün, 18 Nisan 1939, s. 2.

Akgün, 25 Mayıs 1940, s. 1.

Akgün, 26 Mayıs 1940, s. 1.

Akgün, 18 Ocak 1943, s. 2.

Akgün, 23 Ocak 1943, s. 2.

Akgün, 29 Ocak 1943, s. 2.

Akgün, 11 Nisan 1943, s. 2.

Akgün, 28 İkinci Kanun 1943, s. 1.

Akgün, 9 Ağustos 1945, s. 1.

Akgün, 10 Ekim 1945, s. 1.

Akgün, 14 Haziran 1946, 1-2.

Akgün, 29 Mart 1947, s. 2.

Akgün, 8 Ağustos 1950, s. 2.

Akgün, 21 Ağustos 1950, s. 2.

Yeni Işık Gazetesi

Yeni Işık, 7 Temmuz 1937, s. 4.

Yeni Işık, 4 Kasım 1937, s. 4.

Yeni Işık, 5 Şubat 1938, s. 4.

Yeni Işık, 2 Nisan 1938, s. 4.

Yeni Işık, 15 Haziran 1939, s. 4.

Yeni Işık, 2 Temmuz 1939, s. 4.

Yeni Işık, 23 Ağustos 1939, s. 4.

Yeni Işık, 8 Ağustos 1939, s. 4.

Yeni Işık, 19 Temmuz 1940, s. 2.

Yeni Işık, 7 Eylül 1940, s. 2.

Yeni Işık, 20 Eylül 1940, s. 2.

Yeni Işık, 14 İkinci Kanun 1941, s. 1.

Yeni Işık, 16 Mart 1942, s. 1.

Yeni Işık, 27 Haziran 1942, s. 2.

Yeni Işık, 29 Haziran 1942, s. 2.

Yeni Işık, 9 Temmuz 1942, s. 1.

Yeni Işık, 11 Temmuz 1942, s. 1.

Urfa'da Milli (Ulusal) Gazetesi

Urfa'da Milli, 3 Birinci Kanun 1934, s. 4.

Urfa'da Milli, 8 Birinci Teşrin 1934, s. 1.

Urfa'da Milli, 11 İkinci Kanun 1934, s. 4.

Urfa'da Milli, 17 Birinci Kanun 1934, s. 4.

Urfa'da Milli, 11 Şubat 1935, s. 4.

Urfa'da Milli, 18 Şubat 1935, s. 4.

Urfa'da Ulusal, 8 Nisan 1935, s. 2.

Urfa'da Ulusal, 15 Nisan 1935, s. 2.

Urfa'da Ulusal, 22 Nisan 1935, s. 2-3.

Urfa'da Ulusal, 22 Nisan 1935, s. 4.

Urfa'da Ulusal, 29 Nisan 1935, s. 2.

Urfa'da Ulusal, 23 Mayıs 1935, s. 2.

Urfa'da Ulusal, 23 Mayıs 1935, s. 4.

Urfa'da Ulusal, 30 Mayıs 1935, s. 4.

Urfa'da Ulusal, 30 Mayıs 1935, s. 5.
Urfa'da Ulusal, 9 Mayıs 1935, s. 2, 5.
Urfa'da Ulusal, 9 Mayıs 1935, s. 4.
Urfa'da Ulusal, 16 Mayıs 1935, s. 2.
Urfa'da Ulusal, 19 Eylül 1935, s. 4.
Urfa'da Ulusal, 2. Teşrin 1935, s. 4.
Urfa'da Milli, 21 İkinci Kanun 1935, s. 4.
Urfa'da Milli, 28 İkinci Kanun 1935, s. 4.

Urfa Postası Gazetesi

Urfa Postası, 28 Aralık 1948, s. 3.
Urfa Postası, 18 Ocak 1949, s. 1.
Urfa Postası, 25 Ocak 1949, s. 3, 5.
Urfa Postası, 28 Ocak 1949, s. 4.
Urfa Postası, 1 Şubat 1949, s. 1.
Urfa Postası, 22 Şubat 1949, s. 4.
Urfa Postası, 25 Şubat 1949, s. 3.
Urfa Postası, 1 Nisan 1949, s. 1.
Urfa Postası, 24 Mayıs 1949, s. 1.
Urfa Postası, 1 Temmuz 1949, s. 1, 4.
Urfa Postası, 5 Ağustos 1949, s. 1.
Urfa Postası, 30 Ağustos 1949, s. 1.
Urfa Postası, 23 Eylül 1949, s. 2.

Urfa Postası, 15 Kasım 1949, s. 2.

Urfa Postası, 10 Aralık 1949, s. 1.

Cumhuriyet Gazetesi

Cumhuriyet, 13 Haziran 1931, s. 3.

Cumhuriyet, 2 Şubat 1935, s. 4.

Cumhuriyet, 6 Ocak 1936, s. 8.

Cumhuriyet, 20 Ekim 1936, s. 11.

Cumhuriyet, 13 Nisan 1939, s. 5.

Cumhuriyet, 29 Ocak 1942, s. 3.

Cumhuriyet, 4 Haziran 1942, s. 3.

Cumhuriyet, 8 Temmuz 1942, s. 1.

Cumhuriyet, 5 Temmuz 1945, s. 3.

Cumhuriyet, 26 Mart 1947, s. 1, 3.

Cumhuriyet, 27 Mart 1947, s. 3.

Cumhuriyet, 4 Mayıs 1947, s. 1, 3.

Cumhuriyet, 16 Temmuz 1949, s. 4.

Cumhuriyet, 20 Aralık 1966, s. 2.

Cumhuriyet, 19 Ağustos 1969, s. 1.

Cumhuriyet, 20 Mayıs 1986, s. 14.

Resmi Gazete

Kararnameler, (8 Kânunuevvel 1928), *Resmi Gazete*, S. 1060, s. 2.

Kararnameler, (28 Şubat 1929), *Resmi Gazete*, S. 1126, s. 2.

Kararnameler, (9 Teşrinisani 1931), *Resmi Gazete*, S. 1945, s. 1.

Kararnameler, (16 Kânunuevvel 1931), *Resmi Gazete*, S. 1977, s. 1.

Kararnameler, (1 Teşrinisani 1932), *Resmi Gazete*, S. 2240, s. 1.

Trahom Mücadele Talimatnamesi, (1 Kânunusani 1932), *Resmi Gazete*, S. 1996, s. 1-8.

Kararnameler, (31 Temmuz 1933), *Resmi Gazete*, S. 2465, s. 1.

Meccani Kinin Tevziatı Hakkında Tamim (15 Teşrinisani 1933), *Resmi Gazete*, S. 2553, s. 1.

Kararnameler, (15 Şubat 1936), *Resmi Gazete*, S. 3233, s. 1, 2.

Kararnameler, (20 Mart 1936), *Resmi Gazete*, S. 3258, s. 1.

Kararnameler, (27 Ağustos 1936), *Resmi Gazete*, S. 3393, s. 1.

Kararname, (15 Haziran 1937), *Resmi Gazete*, S. 3631, s. 6.

Kararnameler, (27 Kânunusani 1939), *Resmi Gazete*, S. 4122, s. 1.

Kararnameler, (18 Mart 1940), *Resmi Gazete*, S. 4461, s. 1, 2.

Kararnameler, (10 Temmuz 1942), *Resmi Gazete*, S. 5154, s. 2, 3.

Kararnameler, (18 Mart 1946), *Resmi Gazete*, S. 6559, s. 1.

Diğer Gazeteler

Akşam, 27 Teşrinievvvel 1937, s. 1.

Aydınlık Kitap, 10 Eylül 2013, s. 13.

Değişim, 26 Aralık 2017, s. 14.

Milliyet, 20 Mayıs 1986, s. 2, 13.

Milliyet, 26 Kasım 1977, s. 5.

G. TBMM Tutanakları

Türkiye Büyük Millet Meclisi Tutanak Dergisi, D. I, C. 28, s. 2.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Tutanak Dergisi, D. II, C. 19, s. 7.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Tutanak Dergisi, D. II, C. 27, s. 1.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Tutanak Dergisi, D. V, C. 20, s. 3.

Ğ. Zabıt Ceridesi

T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, Devre I., İçtima: 3, C. 23, Ankara, T.B.M.M. Matbaası, 1939.

T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, Devre I., İçtima: 3, C. 23, Ankara, T.B.M.M. Matbaası, 1939.

T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, Devre VI., İçtima: 4, C. 28, Ankara, T.B.M.M. Matbaası, 1939.

H. Kişisel Mektuplar

Ağar, Mehmet, *Kişisel Mektup*, Yazılış Tarihi: 11 Haziran 2018.

Anlağan, Ömer, *Kişisel Mektup*, Yazılış Tarihi: 21 Ocak 2018.

Arlak, Fatma, *Kişisel Mektup*, Yazılış Tarihi: 31 Mart 2018.

Aslıhan, Ali, *Kişisel Mektup*, Yazılış Tarihi: 28 Mart 2018.

Dağ, Zeliha, *Kişisel Mektup*, Yazılış Tarihi: 09 Haziran 2018.

Demirkol, Halil, *Kişisel Mektup*, Yazılış Tarihi 24 Mart 2018.

Göktaş, Fatma, *Kişisel Mektup*, Yazılış Tarihi: 08 Haziran 2018.

Gültekin, Yasin, *Kişisel Mektup*, Yazılış Tarihi: 12 Haziran 2018.

Sezer, Melih Ziya, *Kişisel Mektup*, Yazılış Tarihi: 9 Şubat 2018.

I. Kişisel Arşivler

Eski Eczanelerimiz-Eski Bir Eczane, Sanatçı Bir Eczacı, 1989.

Karaman Orta Mektebi Müdürlüğü, 1 Mart 1937, Melih Ziya Sezer kişisel arşiv.

T.C. İstanbul Vilayeti Fatih Kazası Nüfus Müdürlüğü, S. 1, 19 Kasım 1943, Melih Ziya Sezer kişisel arşiv.

EKLER
EK-1

Görevler	İsimler	D. ve Ö. T.
Kuvayı Milliye Reisi	Hacı Kâmilzâde Hacı Mustafa Efendi	1870-1933
Milis Teşkilatı Çete Reisi	Barutçuzade Hacı İmam Efendi	1865-1928
Milis Teşkilatı Çete Reisi	Hacı Reşit kamilzade Hacı Mustafa Efendi	1877-1966
Müdafaayı Hukuk Cemiyeti Üyesi	Mollazade Mahmut Efendi	1866-1931
Müdafaayı Hukuk Cemiyetinin ilk toplantısı evinde yapılmıştır.	Güllüzade Osman Efendi	1870-1942
Kuvayı Milliyenin örgütlenmesinde etkili olmuştur.	Şellizade Ali Ağa	1882-1952
Harran Kapı Mahallesinde tüccardır.	Nebozade Hacı İmam Efendi	1863-1940
Yüzbaşı Bedir Ağanın oğludur.	Bedirağazade Halil Ağa	1865-1922
Jandarma Binbaşı	Mülazım Adil Hulusi	1891-1967
Suruç Jandarma Komutanı Yzb. Sabri Bey'in yerine vekâlet etmiştir.	Mülazım Hüseyin Pertev	1902- ?
Müdafaayı Hukuk Cemiyetinde görev almıştır.	Sofizade Hacı Mustafa Çavuş	1894-1965
İstanbul Karakol Teşkilatında Polis	Arabikatibizade Komiser Şakir	1876-1969

Milli Mücadele'de etkili olan 12'ler olarak adlandırılan Urfa kahramanları.

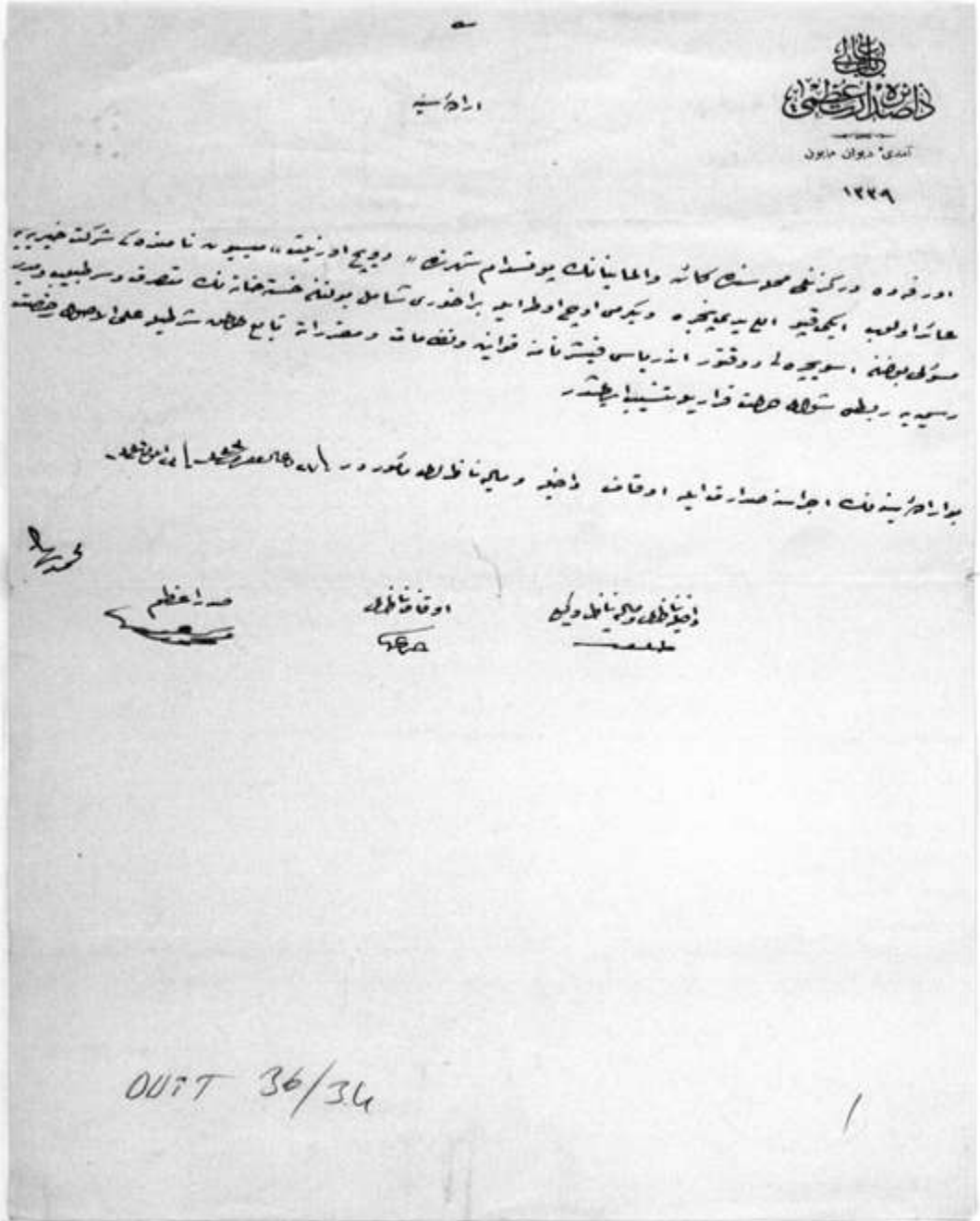
(Mustafa Akalın, *Milli Mücadele'de Urfa, Şanlıurfa: Şanlıurfa Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Müdürlüğü Yayınları, 2007, s. 86-112*)

EK-2

Görev	İsim
Hekim	Stefan El-Harranî
Hekim	Yunus Et-Tabîb El-Harranî
Hekim	Sâbit B. Kurre
Hekim	Ebû İshâk İbrahim B. Zehrûn
Hekim	Sinan B. Sabit B. Kurre
Hekim	Ebû İshâk İbrahim B. Sinan B. Sâbit
Hekim	Ahmed ve Ömer B. Yunus El-Harranî
Hekim	Sâbit B. Sinan B. Sâbit
Hekim	Ahmed B. Vasîf
Hekim	Sâbit B. İbrahim B. Zehrûn El- Harranî
Hekim	Ebû İshâk İbrahim B. Hilâl
Hekim	Ebü'l-Ferec B. Ebü'l-Hasan B. Sinan El- Harranî
Hekim	İbn Revh
Hekim	İbnü'n-Neccâr
Hekim	Ali B. Şebîb El- Harranî

Urfa, Harran ve çevresinde tıp alanında yetişmiş olan önemli hekimler

(Ali Bakkal, *Harran Okulu*, İstanbul: Şanhurfa Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayınları, 2008, s. 70-78)

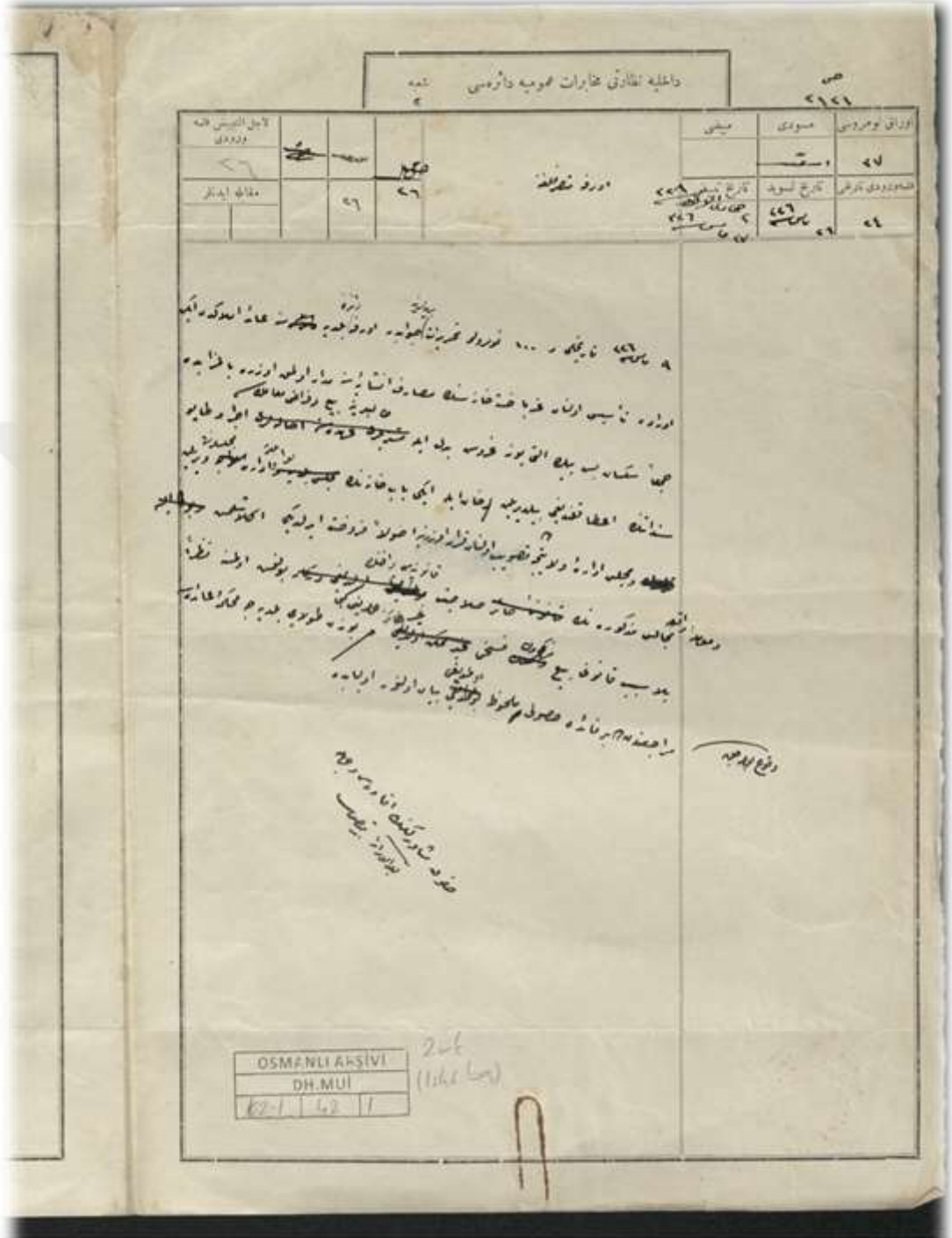
Almanya'da bulunan Doyçe Orient isimli hayır şirketinin yardımı ile kurulan İsviçre (Alman) Hastanesi'nin yapısı ile ilgili bilgi veren arşiv belgesi.

(BOA, İ.DUTİT, Belge No: 36/34)

İsviçre Hastanesi avlusunda muayene edilmek üzere bekleyen Urfalı hastalara ait görüntü.

(Zehra Tonbul, Özgün Forta, *Tarihi Hastaneler Gurebâ Hastaneleri'nden Memleket Hastaneleri'ne İlk Sivil Hastaneler*, İstanbul: Novartis Kültür Yayınları, 2009, s. 193)

DH.MUI.00102.1.00042.001

27 Mayıs 1910 tarihinde Gureba Hastanesi'nin inşası için ihtiyaç duyulan paranın karşılanması için iki ev ve bir hanın belediyece satılığa çıkarılmasını belirten arşiv belgesi

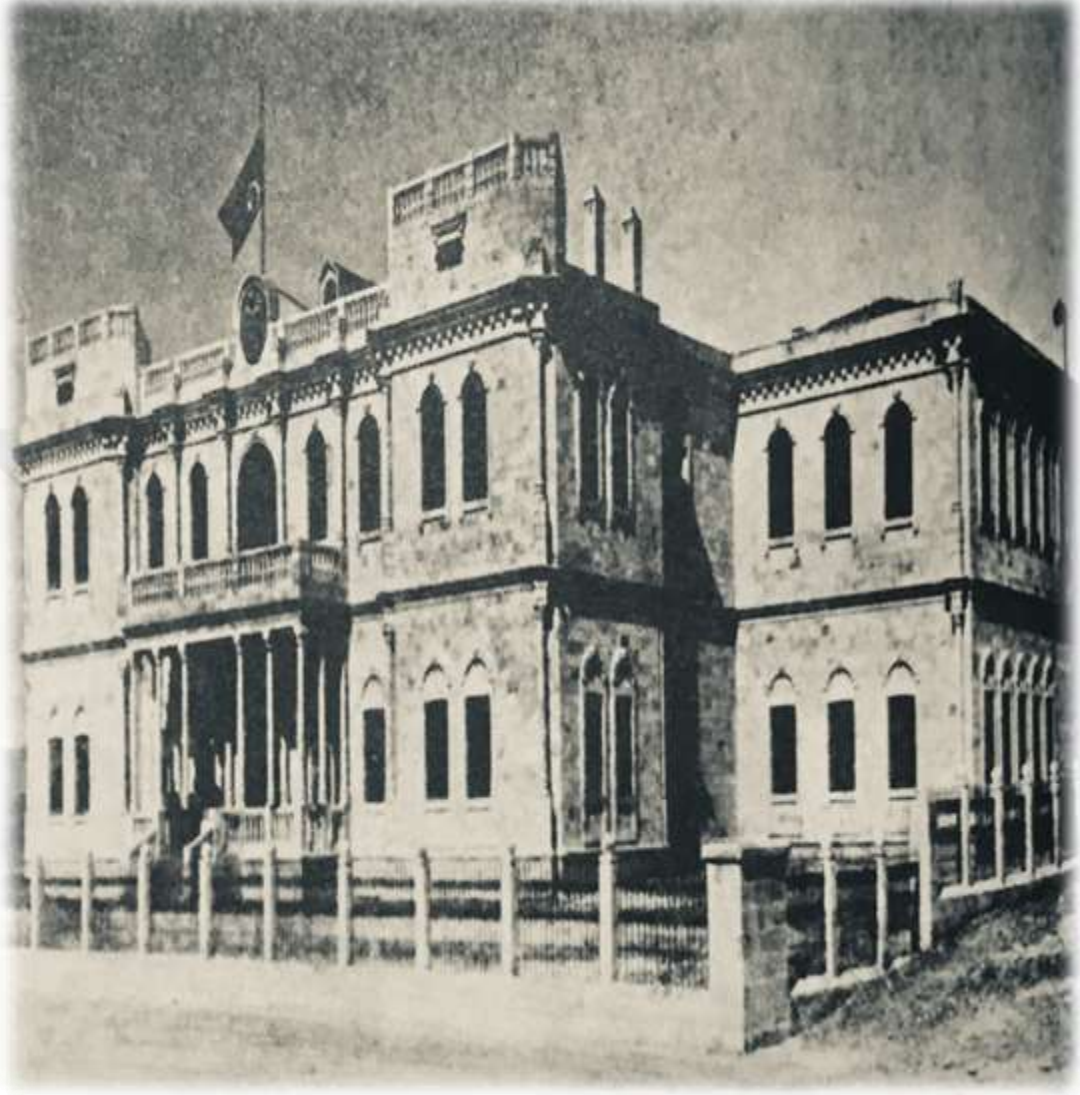
(BOA, DH.MUI, Belge No: 102/42)

EK-5

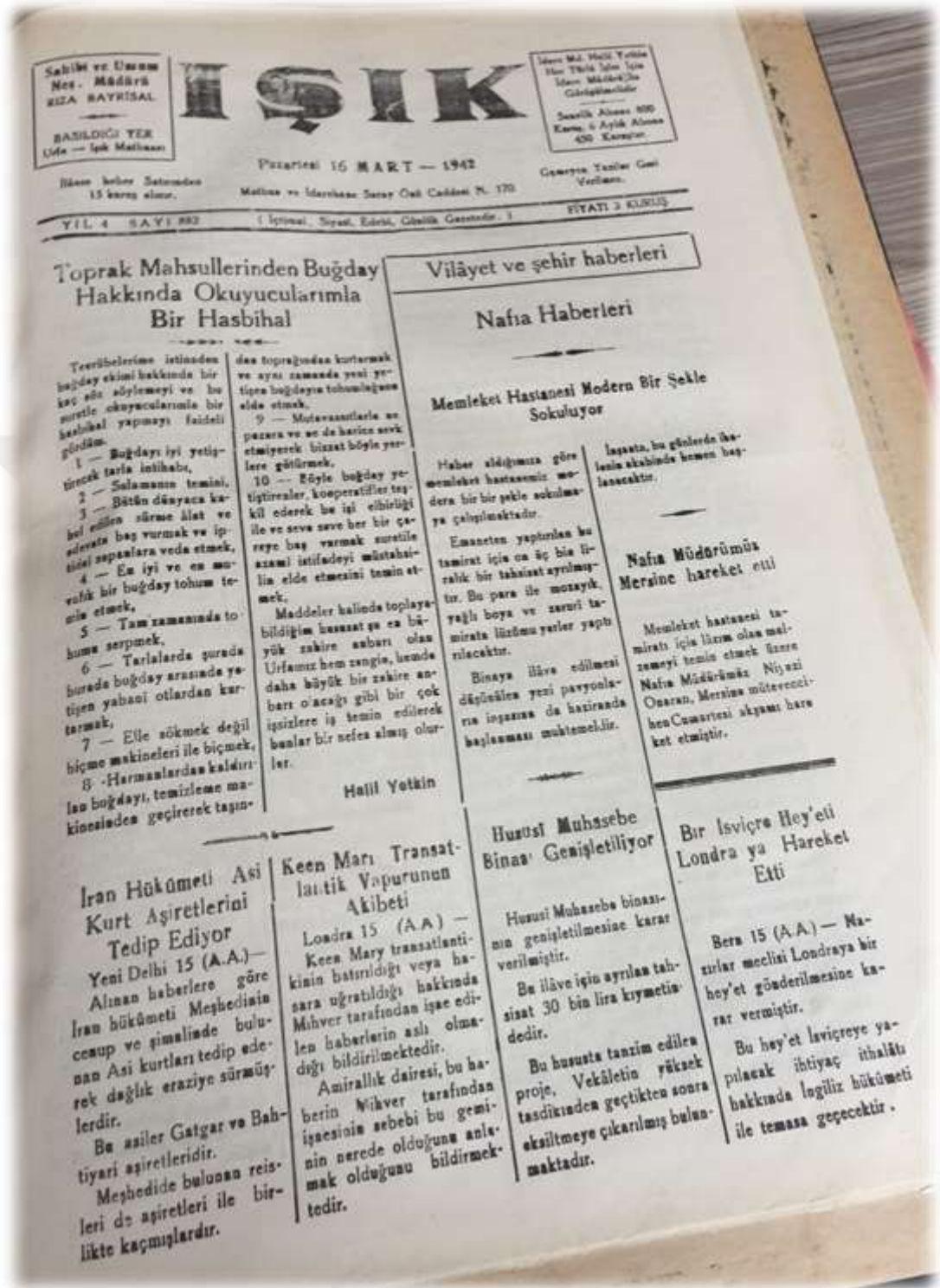
1913 yılında Gureba Hastanesi'nin Tel-Fıtır Tepesinden görünümü.

(İzzet Aran, Mustafa Akgül, *Eski-Yeni Urfa 1940'tan Günümüze Karşılaştırmalı Urfa Fotoğrafları*, İstanbul: Seçil Ofset, 2016, s. 106)

1903 yılında Urfa Gureba (Millet Hastanesi) Hastanesi'ne ait görüntü.

(A. Cihat Kürkçüoğlu, *Ruha'dan Urfa'ya 1780-1980*, Ankara: Şanlıurfa Belediyesi Kültür ve Eğitim Müdürlüğü Yayınları, 1990, s. 84)

Sahibi ve Üzümü
Mes. Müdürü
RIZA BAYRAL

BASILDIĞI YER
Ufa — İpek Mahallesi

YENİ IŞIK

Pazarlık 16 MART — 1942

Matbaa ve İdarîhane Saray Caddesi N. 170

İzmir M. Milli Yıkılı
Hür Thak İlahi İyün
İzmir Müdürlüğü
Gözetimcilik
Seslek Alması 800
Kama 6 Ayık Alması
450 Kararın

Güncel Yazılar Geli
Verilene.

Bünye İstihak Satışından
15 İncek Alınır.

YIL 4 SAYI 882

1 İhtimal, Sırası, Edirli, Gökbuğ Gazetelerinde.

FİYATI 2 KURUŞ

Toprak Mahsullerinden Buğday Hakkında Okuyucularımın Bir Hasbihal

Tezükelerime istinaden
buğday ekimi hakkında bir
kaç söz söylemeyi ve bu
suretle okuyucularımın bir
hasbihal yapmayı ferdeli
gördüm.

- 1 — Buğday iyi yetiştirilerek tarla istihabı,
- 2 — Sulamanın temini,
- 3 — Bütün dünyaya kahrolun süreme ilat ve edevatı baş vurmak ve ipidial papazlara veda etmek,
- 4 — En iyi ve en muvafık bir buğday tohumu temin etmek,
- 5 — Tam zamanında tohumu serpmek,
- 6 — Tarlalarda şurada burada buğday arasında yetiştiren yabani otlardan kurtarmak,
- 7 — Elle sökmek değil biçme makineleri ile biçmek,
- 8 — Harmanlardan kaldırılan buğdayı, temizleme makinelerinde geçirecek taşın-

dan toprağından kurtarmak ve aynı zamanda yeni yetiştirilen buğdayın tohumlaşmasını elde etmek.

- 9 — Mütavazımlarla anlaşarak ve en de harice sövük etmişlerik birizat böyle yerlere götürmek.
- 10 — Böyle buğday yetiştiriciler, kooperatifler teşkil ederek bu işi edirliği ile ve seve seve her bir çareye baş vurmak suretile azami istifadeyi müstahabilla elde etmesini temin etmek.

Maddeler halinde toplaya bildiğim hususlar şu ca büyük zakkire anbarı olan Urfamız hem zangie, hemde daha büyük bir zakkire anbarı o'acağı gibi bir çok işsizlere iş temin edilerek bunlar bir nefes almış olurler.

Halil Yetkin

Vilâyet ve şehir haberleri

Nafia Haberleri

Memleket Hastanesi Modern Bir Şekle Sokuluyor

Haber aldığımız göre memleket hastanesinin modern bir şekle sokulmasına çalışılmaktadır.

Emaneten yaptırılan bu tamirat için on üç bin liralık bir tahsisat ayrılmıştır. Bu para ile mozaik, yağlı boya ve zaruri tamirata lüzumlu yerler yapılmaktadır.

Binaya ilâve edilmiş diğerler yeni parçaların inşasına da hastanede başlanılması muhtemeldir.

İlaştıra, bu günlerde hastane akabinde hemen başlanacaktır.

Nafia Müdürümüz Mersine hareket etti

Memleket hastanesi tamirats için lüzum olan malzemeyi temin etmek üzere Nafia Müdürümüz Nijazi Onaran, Mersine müteveccihen Cemartesi akşamı hareket etmiştir.

Hususi Muhasebe Binası Genişletiliyor

Hususi Muhasebe binasının genişletilmesi karar verilmiştir.

Bu ilâve için ayrılan tahsisat 30 bin lira kıymetindedir.

Bu hususta tanzim edilmiş proje, Vekâletin rükset tasdikinden geçtikten sonra eksiltmeye çıkarılmış bulunmaktadır.

Bir İsviçre Hey'eti Londra'ya Hareket Etti

Bera 15 (A.A.) — Matırlar meclisi Londraya bir hey'et gönderilmesine karar vermiştir.

Bu hey'et İsviçreye yapılacak ihtiyâç ithalâtı hakkında logiliz hükümeti ile temasa geçecektir.

Iran Hükümeti Asi Kurt Aşiretlerini Tedip Ediyor

Yeni Delhi 15 (A.A.) — Alınan haberlere göre Iran hükümeti Meşhedinin ceşup ve şimalinde bulunan Asi kurtları tedip edecek değişik eraziye sürmüşlerdir.

Bu asiler Gatgar ve Bah-tiyari aşiretleridir. Meşhedide bulunan reisleri de aşiretleri ile birlikte kaçmışlardır.

Keen Marı Transatlantik Vapurunun Akıbeti

Londra 15 (A.A.) — Keen Marı transatlantikinin batırıldığı veya hasara uğratıldığı hakkında Mihver tarafından işe edilen haberlerin asıl olmadığı bildirilmektedir.

Amirallik dairesi, bu haberin Mihver tarafından işacesinin sebebi bu geminin nerede olduğunu anlamak olduğunu bildirmektedir.

1942 yılında Gureba Hastanesi'nin (Memlekete Hastanesi) tadilata alındığını belirten gazete haberi.

(Yeni Işık, 16 Mart 1942, s. 1)

URFA POSTASI

İmtiyaz Sahibi: Celal AKSOY Yazı İşleri: Fikret İdere Ederin Ececi AKSOY
5 Ağustos/1949 Cuma İKİNCİ YIL 48. BİTİRDİĞİ YER AKSOY MATBAASI Sayfa 5 Kurumlu.

Yılı 2

Haftada İki Defa Çıkar Siyasal Tarafsız Gazete

SAYI: 67

Doktorsuz Hastane

Son günlerde hastane operatörünün izniyle gücü, Nisaiye mütebessabında istifa ederek verdiği süzünden 250.000 liralık Urfa vilayeti operatörüne ve nisaiyecilere kalmıştır.

Her gün Operatör ve Nisaiyecinin müdahalesini talep ettiren bir çok hasta için vuku bulunduğu Urfa'da bu iki mütebessab doktorun hulu meyve belki birkaç vatanıdan hastasına mal olacaktır.

Yapadığımız amede her hemin hemin her hastalığa çareler bulunmuşken doktorsuzluk vatanıdan ölmek hakikatin arzacak bir mevzudur.

Hastanemiz şimdiki kadar tam kadrolu doktor görmemiş ve bu yüzden de bir çok can kaybı olmuştur.

Bugün koca memleket hastanesinde bir tek dahiliye mütebessabından başka doktor yoktur.

Hastanemizin Operatör süz ve Nisaiyecisi süzünden bir kaç vatanıdan ölmüşse; acaba ilgililerin vicdanları da bizleri kadur sızlamaz mı?...

Necati Aksoy

Hoş galdiler

Emniyet Genel Müdürlüğü yüksek enstitüsünde on aydanberi Emniyet Amirliği stajus görmekte olan ilimiz emniyetinin değerli başkomiserlerinden Bay Ali Nazmi Katbör stajus muvaffakiyetle bitirip ilimize avdet etmiştir.

Tebrik eder ve yeni başlayacağı vazifede başarılar dileriz.

Fransa'da Kuraklık

London 3 N. fen—

Fransada devam etmekte olan kuraklık devresinin ciddi bir buhran yaratmasından endişe duyulmaktadır. İlgili çevrelerde kaydedildiğinden göre, meteorolojik sistem tabiiye dilmeye başladığı gündenberi bu derece bir kuraklık vukua gelmemiş ve bu kadar uzun süren bir devre kaydedilmemiştir.

Fransanın bazı bölgeleri tamamiyle susuz kaldığından elektrik sarfiyatı da azaltılmıştır. Diğer taraftan birçok hayvanların da bu kuraklık yüzünden öleceği zannedilmektedir. Bununla beraber kuraklık yüzünden elzem olan otun yetiştirmemiş olmasıdır.

Bu vaziyetin ergeç husule geleceğini anlayan bir çok mal sahipleri şimdiden ellerindeki hayvan sürülerini ucuz ucuz satmaya başlamışlardır.

Yiyeceği artırma seferberliği

Yeni Delhi 2 (GHH) — Kongre İcra Komitesi, Hindistanın istiklale kavuşmasının ikinci yıldönümü olan 15 Ağustos tarihinde, memleket çözümlü bir yiyeceği artırma sarfiyatına girişmeğe halkı davet etmiştir. 31 Temmuz tarihinde Yeni Delhi de yapılmış olduğu toplantıda alınan kararda şöyle denilmektedir:

«Her vatandaş, ekilmemiş arazi parçalarını ekmek suretiyle bu hususta hem kendine hem memleketine yardım etmiş olabilir. Sebze olsun, hububat olsun yiyecek, madirasi olarak ne kullanılıyorsa ekilmeli ve halî duran topraklar işlenmelidir. Evlerin bahçelerine meyve ağaçları dikmek bile bu yolda bir faydadır.»

BENİM KÖŞEM

Olsaydım!...

— 1 —

Bir selâhiyet sahibi olsaydım sebze ve manavlardan kendi sıhhat cüzdanlarımı değil, saltıkları laze sebze ve meyvelerin sıhhat cüzdanlarını isterdim.

— 2 —

Elimden gelse ve mümkün olsaydı Sarayönü caddesinden Aynüzzelihaya kadar insanlara ayrılan kaldırım üzerinde ne bir sandalye ne bir satış nesnesi koydururdum.

— 3 —

Yapabilseydim o güzelim Belediye parkındaki çapları sabah akşam diplerini temizlettirir ve bol bol sulatırdım.

— 4 —

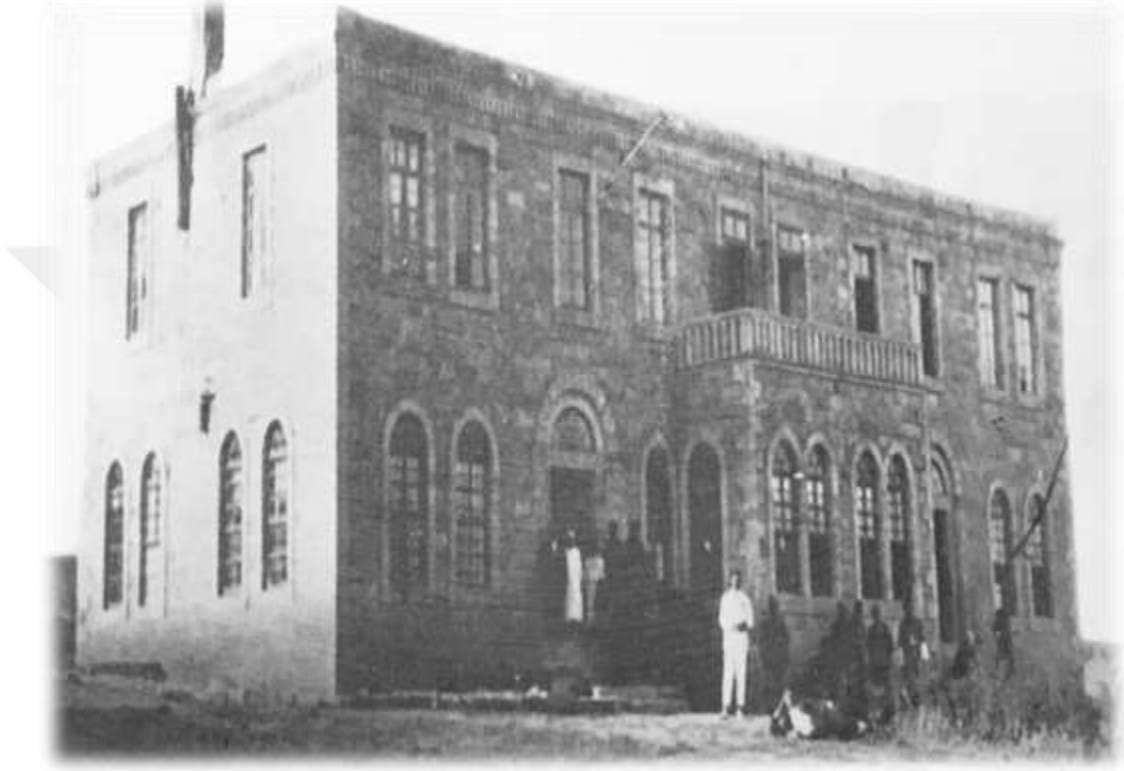
Bir selâhiyetli sözü geçer doktor olsaydım, Kahveleide bir tek bardakla yüzlerce vatandaşa su içirmezdim.

Rahavi

Memlekete Hastanesi'nin hekim ve personel açıdan yetersiz olduğuna değinen yerel basında çıkan haber.

(Urfa Postası, 5 Ağustos 1949, s. 1)

EK-9

Azınlıkların Yetimhanesi olarak kurulduktan sonra Askeri Hastane, Trahom Hastanesi ve günümüzde Sağlık İl Müdürlüğü olarak hizmet veren binanın 1925 yılına ait görünümü.

(A. Cihat Kürkçüoğlu, *Ruha'dan Urfa'ya 1780-1980*, Ankara: Şanlıurfa Belediyesi Kültür ve Eğitim Müdürlüğü Yayınları, 1990, s. 87)

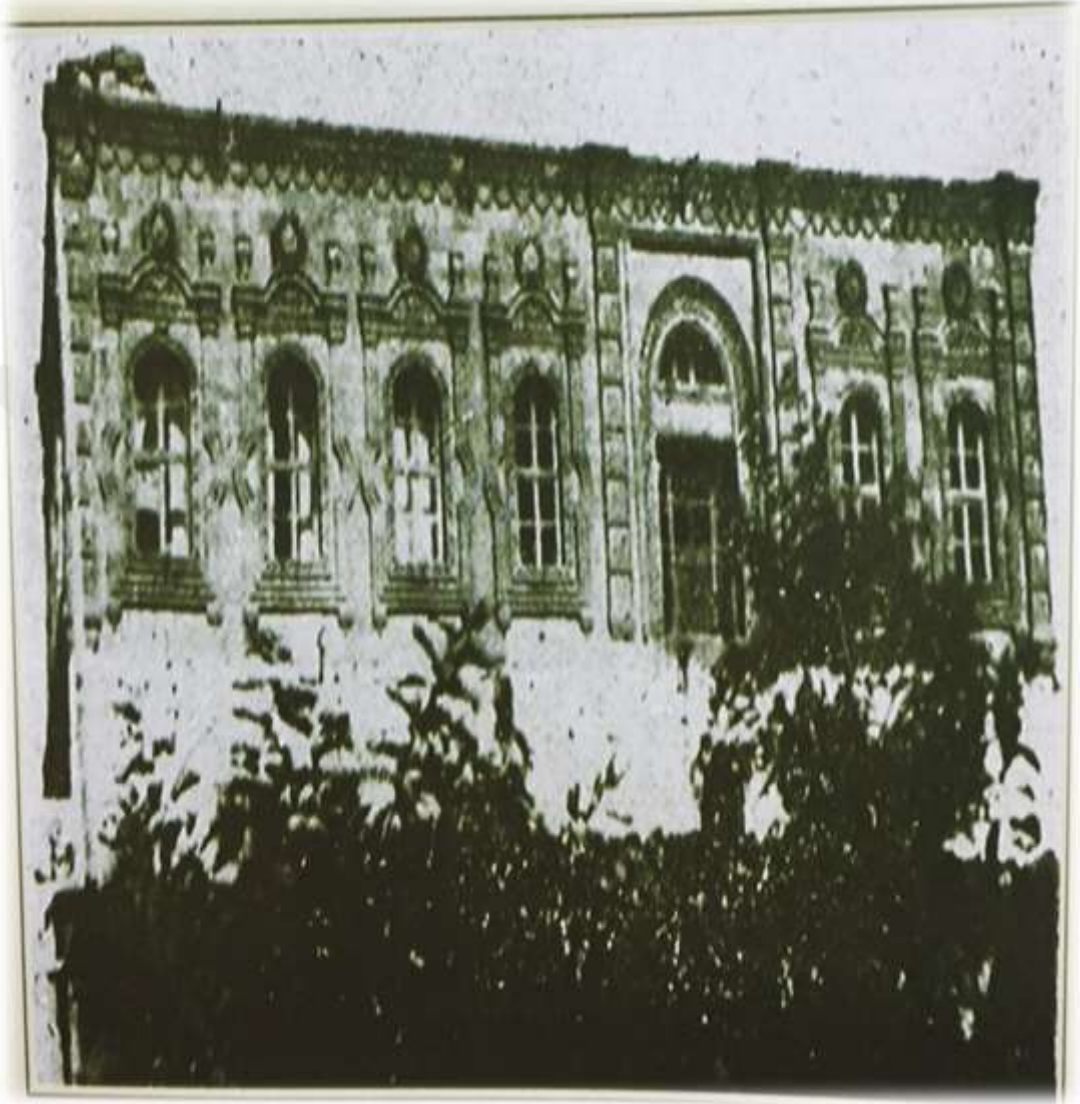
EK-10

1938 yılında çekilmiş Urfa Trahom Dispanserine ait fotoğraf.

(A. Cihat Kürkçüoğlu, *Şanlıurfa 1850-1950 Fotoğraflarla Zaman*, Mekân, İnsan, Şanlıurfa: ŞURKAV Yayınları, 2008, s. 146.)

EK-11

1938 yılına ait Viranşehir Hükümet Tabipliği ve Dispanser binası
(A. Cihat Kürkçüoğlu, *Şanlıurfa 1850-1950 Fotoğraflarla Zaman, Mekân, İnsan*, Şanlıurfa: ŞURKAV Yayınları, 2008, s. 310)

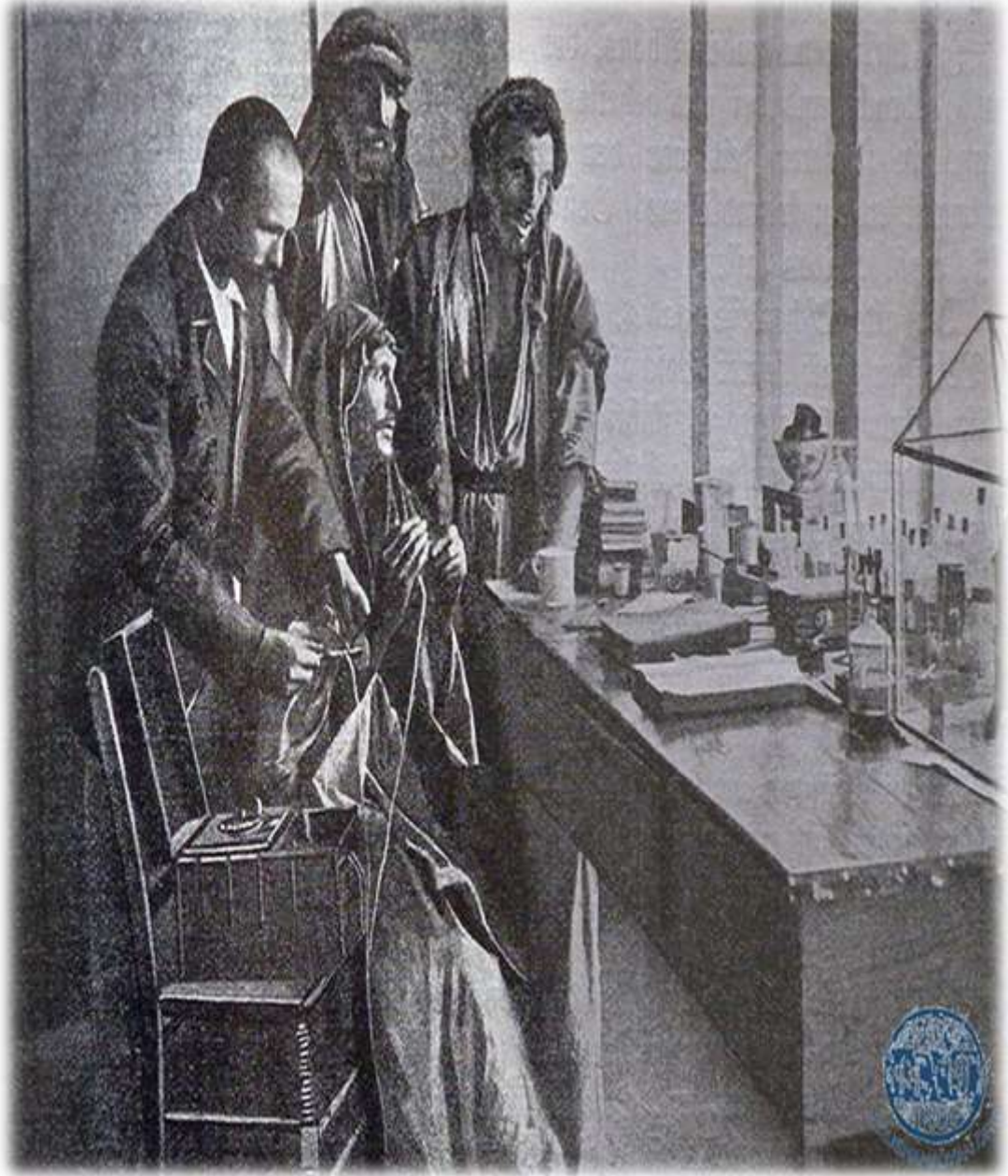
EK-12

Urfa Alman Misyonunun kliniğinde Eczacı Apraham Attaryan yetim hasta çocukları muayene ederken ki görüntüsü.

(Adom H. Bucikanyan, "Urfa Halk Hekimliği-Hushamadyan," Çev. Dikran Der-Voğormyacıyan, Bantud, <http://bantuhd.blogspot.com.tr/2017/03/urfa-halk-hekimligi-hushamadyan.html>, Erişim Tarihi 27.03.2018)

EK-13

İsviçreli misyoner Jakob Künzler Arap bir Urfalı hastaya elektroşok uygulamaktadır.

(Adom H. Bucikanyan, "Urfa Halk Hekimliği-Hushamadyan," Çev. Dikran Der-Voğormyacıyan, Bantud, <http://bantuhd.blogspot.com.tr/2017/03/urfa-halk-hekimligi-hushamadyan.html>, Erişim Tarihi 27.03.2018)

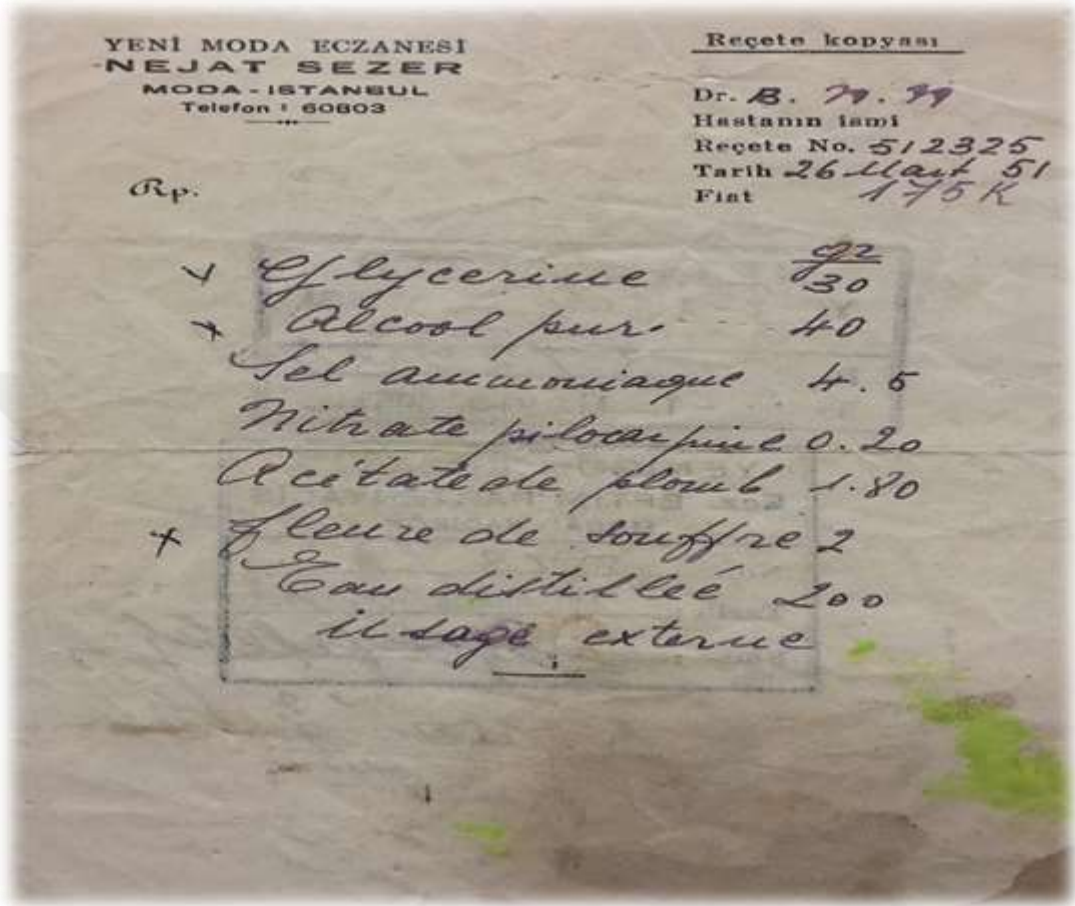
EK-14

Urfa'da 1919 yılında açılan olan Şifa Eczanesi (Boncuklu Eczanesi) ve Eczacı Mehmet Zeki Anlağan

**<http://www.sanliurfagazetesi.com/sanliurfa-nin-ilk-eczacisi-zeki-bey/65562/>,
Erişim Tarihi: 27.03.2018)**

EK-15

1951 yılında Yeni-Moda Eczanesi'ne ait reçete ve farklı tarihlerde eczanenin kartvizitleri.

(Gülnur Sandalcı, Mert Sandalcı, *Belgelerle Türk Eczacılığı III, (1840-1948)*, İstanbul: Dr. Nejat F. Eczacıbaşı Vakfı, 1998, s. 220-222)

Safha : 2

Sayı : 50

Remî dairelerin
Genel ilân gerekse tap
işlerinde tesülât yapar

At'a stikten büyük Okyanusa...

İki ayağıyla trenizi durduran çekirge

«E: o derece mahir bir suva-
rçım ki atın başka bir şey sı-
rtayan çekirgeye, hatta uçan sı-
rıncekkere, arılara bile biner ge-
zerim. Geçenlerde bir çekirge
ile bir devriyem seyahatına çı-
ktım. İçte bu esnada çaktım
olduğum bir resin...»

Caddelemin her köşesi böyle
ceyip resimlere dolu idi. Merak
ettim. Bâzı otobüsün şoförüne
sordum :

— Bunlar nedir?
Gözü :

— Burada bu sezonun büyük
«Mühaleğâ müsabakası» yapı-
yor — dedi. Bununun meşhur
«mühaleğâcılar klübü» bu mü-
sabakayı terip ediyor. Kazana-
na büyük mükâfat verecek...

Bazıları Amerika için «Aca-
yıp klüpler memleket» derler.
Ve anlatırlar. Amerikada «aşa-
ğı klüpler vardır. «13 rakam-
lıdan kockanlar klübü», «Ba-
tıl itikâdîlara inanmayanlar klü-
bü», «Saçı öskülmüş erkekler
klübü», «Kedi sevenler klübü»...
Daha bunun gibi nice klüp-
ler sayar diğerler.

İşte teadüf beni Dağ City

'da 32 gün sürecek olan
meşhur Mühaleğâcılar klü-
bü için içininde hazır
bulunmaktadı. Toplantının
tamam günü beşinci gün-
ü idi.

Klüp azalar bütün
otobüs istasyonunun yan-
ındaki büyük garajın
üst katında toplanmışlar-
dı. 32 gün sürecek olan
toplantının gayesi şu idi:
Yalnız Ankaradan diğer
diğerleri her tarafından
Mühaleğâcılar klübüne gö-
nderilen «mühaleğâciler klü-
plerinin en güzelini seçi-
lecekti. En kuvvetli müha-
leğâyı yaparak birinci
günün 2000, ikinci günün 1000
üçüncü günün 500 dolar mükâ-
fat verecekti.

Birinci 1938 senesi için
Mühaleğâcılar krah ilan
olunacak, kendilerinin mura-
sine taahhüt edilecekti.
Buğün mühaleğâcılar klü-
bine Tom Montague adın-
da bir zat reislik ediyor.

Hükümet Feridun Es
Akşam
Sana var

I L Ā N Urfa Belediye Reialiginde

Belediyede mevcut tas-
tiki plana göre şehir
stadyonunun 419 lira 20
kuruşluk bir kısmı inşaatı
15 gün müddetle ve pa-
zarlıkta açık eksiltmeye
konulmuştur. Taliplerin
% 7,5 murakkat teminat-
ları ile birlikte 17 şubat
perşembe günü saat do-
kuzda belediye encüme-
nine müracaatları ilân
olunur.

I L Ā N Urfa İcra Memur- luğundan

Merinde Rıza ve Za-
keriyeye ve Ufada Naci
ile İstanbulda kürvü sayu
şema şirketine bağlı Ur-
fa Ali kazaına evvelce
hazır memurlesi tekemmül
etmiş Urfa elektrik Türk
Anonim şirketinin alt es-
haz ve tahvilat bürosuna
mukayyer olmayan (1201)
ile 1500 seri numaraları
beheri 10 lira kıymetli
(3000) lirahik (300) adet
buna senedatı bu borç a-
ra ödemesine teminen
astılarak paraya çevrilmiş
sine kaşer verilmiş olan
buna senedatı 5/2/938
günden itibaren açık
artırma suretille satılığa
çıkarmıştır.

Birinci artırma 7/3/938
pazartesi günü saat do-
kuzdan itibaren Urfa icra
dairesinde yapılacaktır.

Alın peşin para ilidir.
Alından sonraki masraflar
alana aittir alın cebet,
toplan veya bir kaçına
ayrı almak suretilde
yapılabilecektir. Talip olan-
ların bu suretle % 7 bu-
yük nisbetinde teminatla-
rile birlikte müracaatları
birinci artırmada talip
çıkmadığı takdirde ikinci
artırma ilan ve tebliğata
iâzet kalmaktadır 22/3/938
salı günü aynı saat ve
aynı mahalde icra oluna-
cağı ve fazla mahumat
almak isteyenlerin daire-
mizin 938 /11 sayılı idu-
yasına müracaatları ilân
olunur.

1 - 2

Taze bilginiz için her şeyin
morina baltık yağsı geldi.
Vesî Ziya Eczanesinden tedarik ede bilirsiniz

Yurtdış Yerli

Mali Al Yerli

Maline Ve

receyin

Para yine

kesende

demek

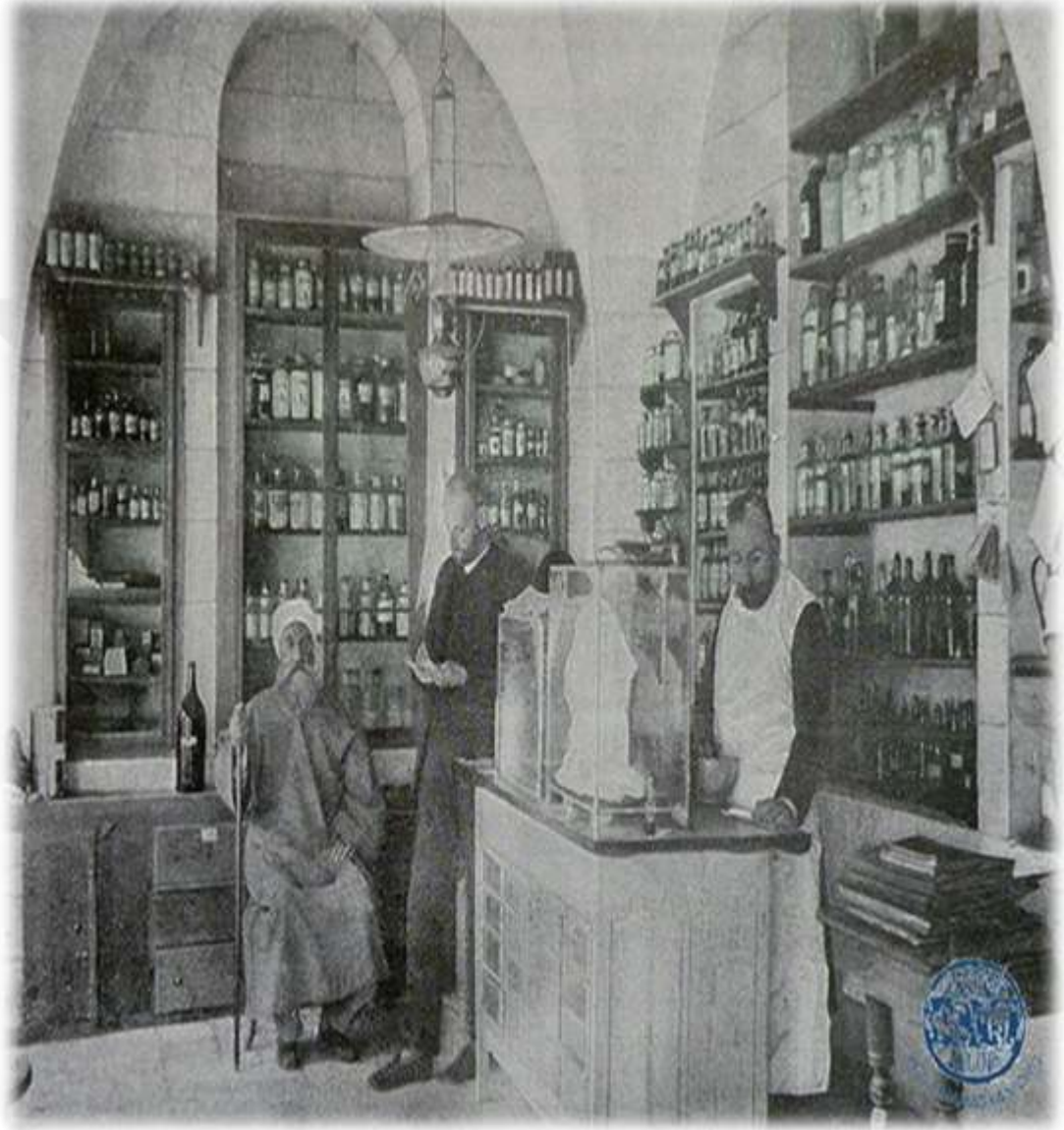
tir.

U. N. M. V. I.
E. B. M. R. Arkan

1938 yılında Urfa'da çıkarılan Akgün Gazetesinde Vesî Ziya Eczanesi ile ilgili reklam haberine yer verilmiştir.

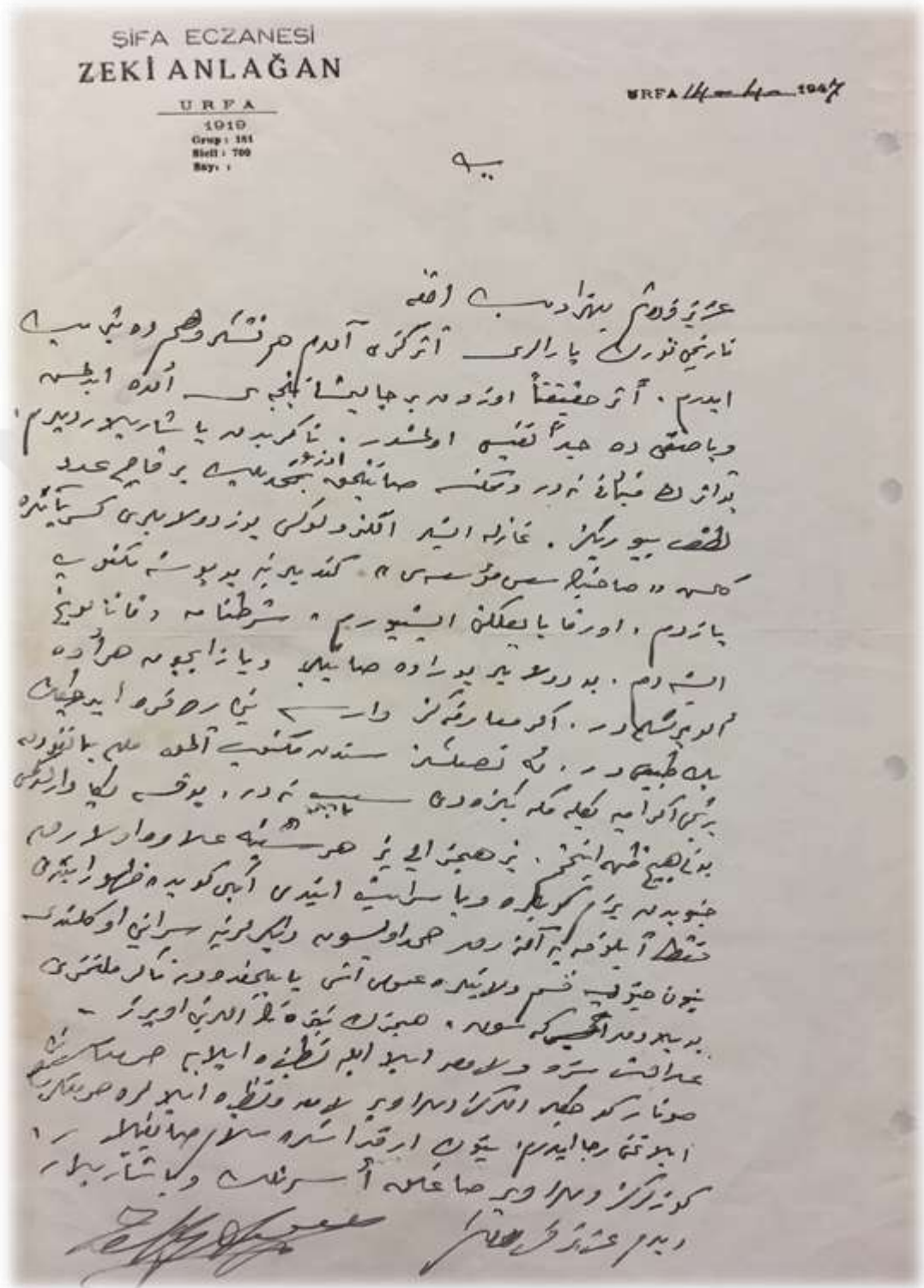
(Akgün, 5 Şubat 1938, s. 2)

EK-17

Urfa Alman Misyonunun Eczanesi (Ortada Jacob Künzler ve sağda Apraham Attaryan).

(Adom H. Bucikanyan, "Urfa Halk Hekimliği-Hushamadyan," ev. Dikran Der-Voğormyacıyan, Bantud, <http://bantuhd.blogspot.com.tr/2017/03/urfa-halk-hekimligi-hushamadyan.html>, Erişim Tarihi 30.03.2018)

14 Nisan 1947 yılında Urfa'da bulunan Şifa Eczanesi işleticisi Mehmet Zeki Anlağan tarafından aile dostu Behzat Butak'a yazmış olduğu mektup.

(Gülnur Sandalcı, Mert Sandalcı, *Belgelerle Türk Eczacılığı III, (1840-1948)*, İstanbul: Dr. Nejat F. Eczacıbaşı Vakfı, 1998, s. 28.)

Halil Nejat Sezer Bey'e ait Eczacılık Diploması.

(Sahra Daşdemir, *Elli Yılın Eczanesi*, Ankara: Türk Eczacılar Birliği, 2006, s. 321)

Halil Nejat Sezer Bey'in oğlu Melih Ziya Sezer Bey'in eczacılık diploması.
(Sahra Daşdemir, *Elli Yıllık Eczanesi*, Ankara: Türk Eczacılar Birliği, 2006, s. 321)

وزق نومروسى
بیره بک تجارت رمنابع اوطسى

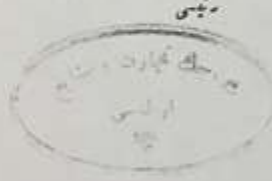

قید و تسجیل هویت و زرفهسى

سجل نومروسى 53 آدی *Halil Nejat* معتبر اولدیغی سنه 1228
ضمیمی *Eczaacı* اذرهسى *Kadi oğullarından* صنعت تجاریهسى

غروش لیرا	20	928	عائد تسجیل خرجی
..	..	928	عائد قید اجرنی
..	قزانیج و ریکوسی اوززینه موضوع اوطله ریسیمی 1
..	30	..	<i>hademe ücreti</i>
..	50	6	بکون

یالکتر بیک طبقوز یوز یکتر *sekiş* سنه سیچون معتبر اولان اشبو قید و تسجیل هویت و زرفهسى
مقابلنده اوطلهجه بر وجه بالا یالکتر *altı* لیرا *elli* غروش آلمشدر.

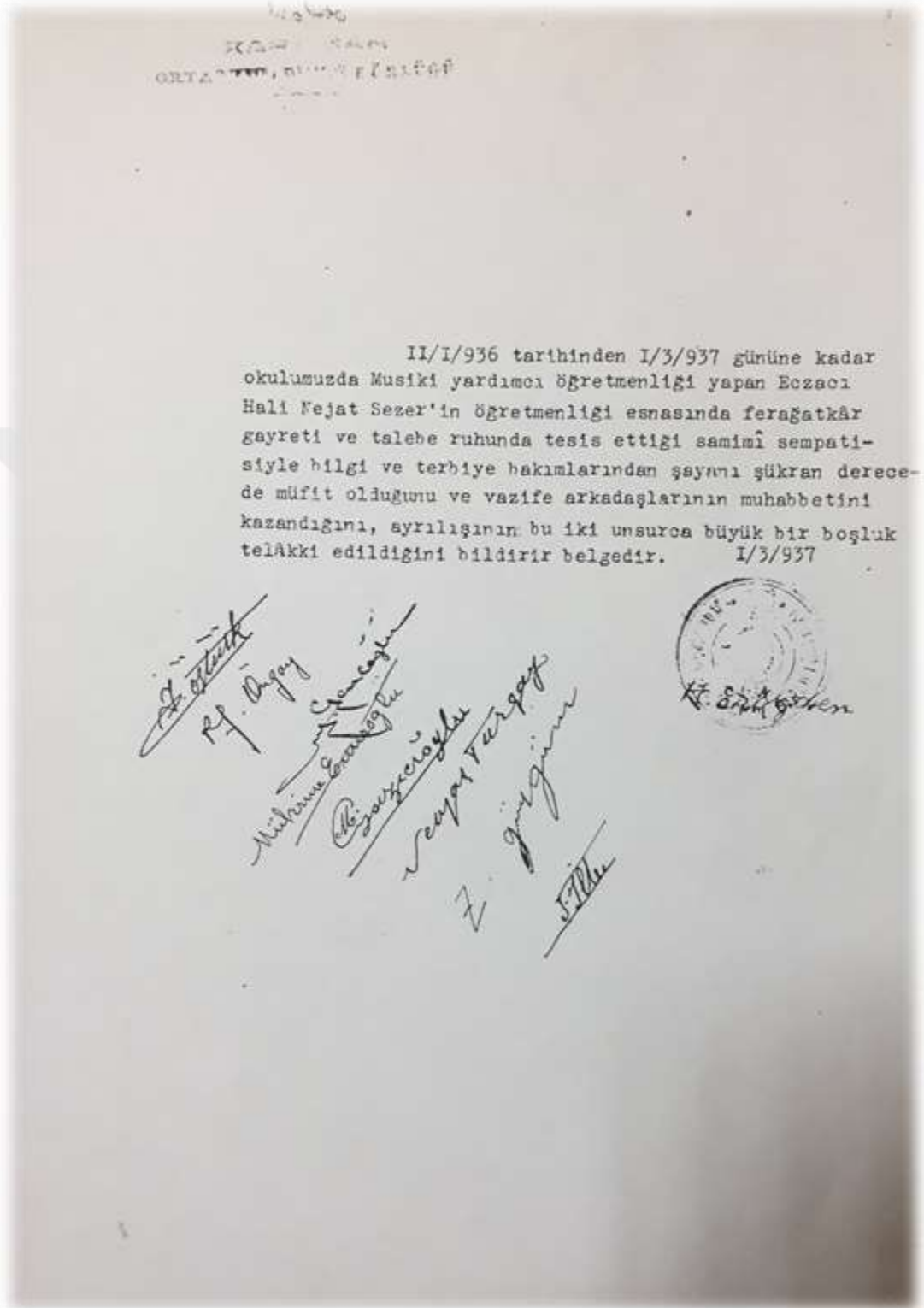
رئیس *Halil Nejat*
باشتاب *Ab. Fehim*
تصدیقار *928*

Halil Nejat Sezer Bey Birecik'te eczanesini açtıktan sonra Birecik Ticaret ve Sanayi Odasına kayıt yaptırdığı belge.

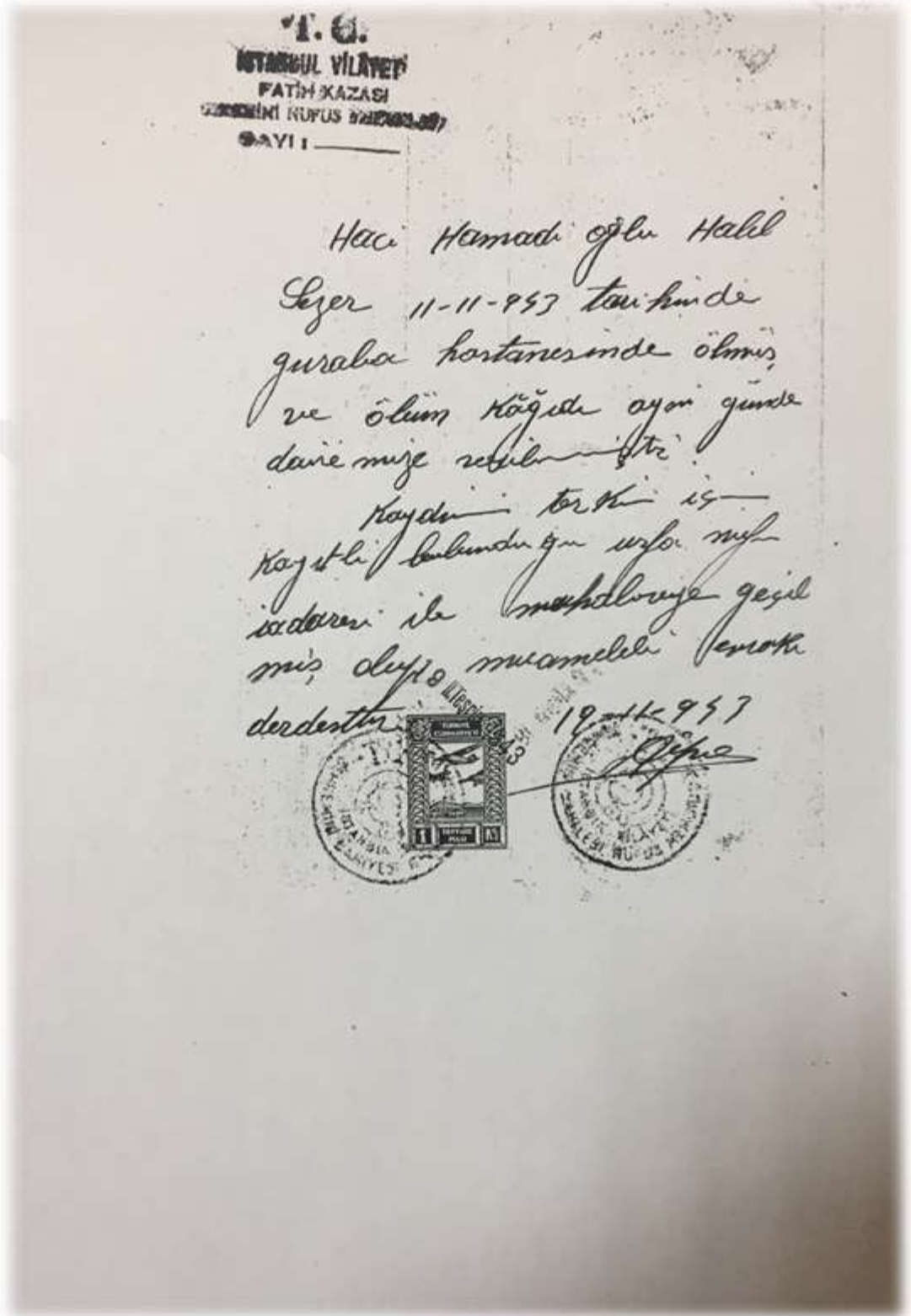
(Melih Ziya Sezer, Kişisel Arşiv)

EK-22

1936 yılında Karaman Ortaokulunda müzik öğretmenliği yapan Halil Nejat Sezer Bey'e teşekkür yazısı.

(Mehmet Ziya Sezer, Kişisel Arşiv)

Halil Nejat Sezer Bey'in ölüm kâğıdı.

(Melih Ziya Sezer, Kişisel Arşiv)

داخلیه نظارتی				میسوی	میسوی	نورای عمومی نومبروسو
مطابق تاریخ درودی						۷۶۷
مطابق تاریخ	۱۰	۱۰	۱۰	تاریخ تیسوی	تاریخ مسوی	۸۶۶۷
<p>اداره کتبه</p> <p>والتایه بوشناق شهره درج اوله مسویه نایفده کی ترکش قییه</p> <p>کتاب طب اوله سنده دیون / شرح اهل بیت علیهم السلام جمله خدمت ائمه و اولاد</p> <p>بولش خدمتخانه شما طرفا در طبیب دیمه مسوی اوله</p> <p>پویجه و دفتور - انبیا سینه نایف دهفت سینه بطه هفت اوچه</p> <p>سینه همس اوله سنده کونه سینه مفید مرفوعه بوزار تقیم</p> <p>فتمه / اقصایه ایضا واردانیه نایف ای سینه ایضا سینه سینه</p> <p>نایف ایضا سینه سینه</p> <p>سینه</p>						
<p>OSMANLI ARŞIVI</p> <p>DH.İD</p> <p>163/60</p> <p>2016 (15 Ocak)</p>						

DH.İD.00163.00060.001

Urfa İsviçre Hastanesi için Dr. Anddiyos Fischer'e açılış ruhsatının verildiğini içeren arşiv belgesi.

(BOE, DH.İD, Belge No: 163/60.)

URFA POSTASI

İmtiyaz Sahibi: Celâli Aksoy Yazı İşleri Filen İdare Eden: Necatî Aksoy
1 / Nisan / 1949 Cuma İDARE VE BAŞLIĞI: YENİ AKGÖK MATBAASI Sayı: 5 Kurultur

Yıl : 2

Haftada İki Defa Çıkar Siyasî Tarafsız Gazete

SAYI: 33

Bayramımıza Bakanlarımız Davet edilmiş

Urfa'nın kurtuluş bayramı münasebetiyle bütün bakanlarımıza davet edilişini memnuniyetle haber aldık.

Bu haber bizi bir çok hakimlerden sevindirdi. Böyle Kutsal günümüzü geçirmek hususunda bu unvanlara cidden Urfa'lıları sevinmiş olacaktıdır.

Aynı zamanda bir çok iyi yağlar içinde kıvranan Urfa'nın halinde bu vesile ile görmüş olacaktıdır. Yıllardan beri Urfa'nın ilerleyemediği modern vaatlerin bir çoğundan mahrum olduğunu aşıkardır.

Urfa'nın komşu vilayetler aslında yetmişbeş için çok çalışması ve hükümetinde bu çalışmaya önyak olması lazımdır.

İktisadi vaziyetimiz telce uğramıştır, zira durumumuz yüzlerce yıl evvelki durumunu muhafaza etmekteyiz.

Yağmur olmasa Urfa ziraatı daima felakete kurşun kurşundur.

Yolsuzluk yüzünden ilçelerin bile itibat yapamaz durumdayız.

İstiklal almış yürümüş Urfa gençliğinin kanı ezami sefil bir duruma düşmüş tür.

Hastalık aktarıcı milli hümayimizi kemiren verem afeti almış yürümüş tür.

Hastanemizde bir cent gen çıkarmız bile yok.

Okul çağındaki çocuklarımızın yüzde altmış sokaklarda açare avare dolmaktadır.

Köylü ziraatı yokmuş ve eğlek behalet içinde kıvrınmaktadır.

İşte Sizin Bakanlarımızın gelişleri ile bu feci durumumuz ilk nazarda dikkatle-

D. Partinin bayram hazırlıkları

İlimiz Demokratları katabalık bir yoklunu iştirakîta merkez büşğünde 30/3/49 tarihinde bir toplantı yapmıştır.

Toplantıya katabalık bir kitle iştirak etmiştir.

İlk olarak konuşan D.P. Başkanı Reşit Kemal Tımaroğlu, bir mizalkemimiz Halkoşamız ve tahsisimiz vög. Biz ancak böyle mütevazî bir yerde toplantı yapıyoruz, dedikten sonra, esas mevzu olan bayram konusuna geçilmiş. Bayrama iştirak edecek D.P. il müesseselerinin isimleri ve bayram günü Demokratların toplantıcaıkları yer tesbit edilmiştir.

Ç. E. Kurumunun faaliyeti

İlimiz Çocuk Eğitim Kurumu 23 Nisanda giydirmek üzere 80 yoksul öğrenciyi ayakbaşı ve elbiselerini yaptırmayı kararlaştırmıştır.

Bu hayır kurumunun saygı Başkan ve üyelerini tebrik ederken halkımızı bu kurum yardım yapmaya davet ederiz.

Muallimler Birliği çalışmaları

Urfa Muallimler Birliğinin yurtta büyük rağbet bulan Paydox piyasetimizde temsil karar vererek; teğ-büde geçişleri memnuniyetle öğrendik. Beğenir dileriz.

İnisi çek-coğün ve diltirimize çareler bulmaya çalışacakları kamaatında olduğumuz için Sayın Bakanlarımızın teğiflerini candan diler ve bekleriz.

Urfa Postası

Bir ilkokulla iki öğretmen evi yapılacak

Millî Eğitim Bakanlığınca Vilayete gelen bir talde merkez ilçede beş sınıf ilkokulla iki öğretmen evi yapılacağına Sayın Valimizden memnu-

niyetle haber aldık.

Ayrıca Valimizin himmetleriyle ikinci bir bir ilköğretim yapılmışacağına sayın halkımıza müjdeledik.

Göz Doktorumuz geldi

Haydarpaşa Numune Hastanesinden ilimiz Trabzon Mücadile başkanlığına tayin edilen Göz hastalıkları müteahhası Bay-

Adnan Sayrun gelecek vazifesine başlamıştır.

Hoş geldiniz der, baskılar.

C.H.P. Başkanının nazarı dikkatine

Parti başkanının önüne anılan Parti başkanının Türk Bayrağının daha yukarı kaldırıldığı görülmektedir. Bir bu işin kasti mah-

sulda değil dikkatsizlik yüzünden yapıldığına kanaiz.

Tekerrür etmemesi rica ederiz.

Nisaiye müteahhasısı tayin edildi

Müşahat olan devlet hastanesi Nisaiye müteahhasısı bu uzmanın tayin edilmesi i gazetimizle Sağlık Bakanlığında rica etmiştik.

Bugün Milletvekilimiz Orman Ağandan aldığımız bir mektupta; Hafuk bey isminde bir mübaşirinin talaş sözlüğü öğrenmiş, sayın halkımıza müjdeledik.

BENİM KÖŞEM

Soysuz cam bardaklar

Kiti ve her çeşit mikropları emmekte kusur etmeyen yalnız (yere düşüğe kırılmayan) mahut soysuz cam bardaklarını aş evlerinde, kebabçılarda, kahvelerde, taticilerde, sötçülerde sevinçle kullandığımızı görüyoruz.

Bir afet olan bu bardaklar ve bu bardaklardan bir tek bardakla yüzlerce müğterisine su veren kahvecilerin iştirak ettikleri cürmün mikyasını bilmediklerine kanaatimiz vardır.

Bunları uyandıracak ilgili makamların himmeti olsa gerek.....

Rahvalı

Göz doktoru Adnan Sayrun Bey'in Urfa'ya gelişini belirten gazete haberi.

(Urfa Postası, 1 Nisan 1949, s. 1)

Trahom hastanemiz

Urfa için büyük fayda lar veren Trahom hastanemizi ve bütün teşkilatını ve binalarını yeniden inşa etmek üzere nakit bilanço başkalarına havuşmuştur. Hastanın arkanında emellerinde varisleri, hastanemizi ve her hastayı muayeneden geçiren başhekim Bay Adnan Sayrun Bey ve hastanın şifalıdır. Geçen senelerde hastanemizin 3 tane ilahisi doktorlar başka yerlere nakil edildiği halde yerlerini tayinler yapılmamış bulunduğundan ilahisi işler başkalarına yitirilmiştir. Hastanemizin ağır işlerini ilahisi şifalıdır. Hastanemizin ilahisi işlerini başhekim ve çalışan kıymetli başhekim yardımci doktorlar ve anı vevai tayinler için temininde bulunmayı bir vakıfa sayarız.

İngilterede çocuk vefiyatı ve tedbirleri

London, Nefes - İngilterede çocuk vefiyatının önüne geçmek için yeni tedbirler alınacağı anlaşılmaktadır. Sosyalist tip cemiyetli bu hususta bir rapor hazırlamış ve alınması için gelen tedbirleri ahhah bakanlığına bildirmiştir. Bu raporda şu noktalar açıklanmaktadır : İngilterede senede 70 000 çocuk ölmektedir. Gayet iyi tedbirler alındığı takdirde bunun önüne geçmek mümkün olacaktır. Bunun için de çocukların sahhah ile her an meşgul olmak, onları evlerinde, mekteplerinde, eğlenmelerinde takip etmek icap edecektir. Bu yolda bereket edildiği takdirde çocuk vefiyatı azalmış olacaktır. >

Traktör ve Biçer46gerler alacaklara Koç ticaret mahsuresini aşağıdaki telt Vilayet Makamına çekmiştir

Maşraf püncesine göre ilahisi altı teltin traktörlerle çekülen 10 ayah köyünde Olunca marka Biçer46gerler alacaklardır. Teallih yerli Kabilgilerdir. Tahvil fiyatı 7000 Lira'dır. İhtiyacı sahipleri için mühüratlarına teallih mevcuttur.

Kız Enstitüsünün yıllık sergisi

Kız Enstitüsünde her yıl olduğu gibi bu yıl da dersleri sergisini açmıştır. Sergi geçen Cumartesi günü saat 10 de katalok daveti ösünde tözene açılmıştır. Sergiyi görmek için her gün mühüratına yetirdiği kufarına eserlerini taktilerle görmüşlerdir.

Urfa Millî savaşı büyük bir Kahramanlık destanıdır

Yazan : Esmeli Şayrubaş Ö. Avat Şit

ve Fransızların üzerinde mühim bir tesir yapmamıştır.

15-Şubat-1335 de Fransızlar hayecuna döşürmek için birkaç top mermi atılmış ve Fransızlarda m ralyöv ateşiyile mukabele edilmiştir.

16-Şubat-1335 de iki taraf arasında fasial töfek ateşli olmuştur. Bugün birçok asker Urfa'ya geldikten tedihim fazlalığıdır. İse vaziyeti kesbi ehemmiyet elmiştir.

17-Şubat-1335 günü Hacı Çiğdem ve Hacı Mustafa Reşit Kamil ile Gerçelî Yahya (Manafatura-

Rus Değişleri Bakanın sınırlendiren cevap

Paris, Nefes - Paris konferansını tahvil etmekle olan mahabirler Sovyet dışileri bakanı Vichinsky yi ilahisi çıkaran bir katiyon bakanlıkta'dır. Müddetle göre, Acheson, diğer tahvil dışileri bakanlarından önce Vichinsky'nin rus dili ile söylediği rusu nakillere cevap vermiştir. Bundan önce Amerikalı dışileri bakanlığını Sovyet bakanı retelgel yapmış olan Charles Bohlen Vichinsky'ye konuşurken, ahhah terkinisi Acheson'un kulagina işilimmiş ve köylelikle Vichinsky oturur oturmaz Acheson derhal cevap vermiştir. Birleşik Amerikalı dışileri bakanın bu tarzda verdiği sını cevaplar ise rus dışileri bakanını umulmadık bir şekilde sınırlendirmiştir.

Tarım Köşeni

Urfa ili çevresi içinde yapılan çeltik zirantı - Geçen Sayrubaş YAZAN : Ö. Naci Tamer İnanı saka Ayo çeltik sınırlendiren. Yalınca bildiği ve (25 - 30) senede bir müddetle yapmış olan çeltik bülgesinde (nahi ilahisi) sınırlendiren (200-300) kilo çeltik alındığı nakillere olarak yapılan inahisi bülgesinde (nahi ilahisi) sınırlendiren.

Umami çeltik alanı ve alınca nakil : İl çevresi içinde çeltik ekilen yerlerde (10000 - 21000) dekar arazında serriyat yapılmaktadır. Bu alanlardan vevai olarak alınan çeltik miktarı (11 - 15) milyon kilo çeltik tahmin edilmektedir.

Çeltiklerin sınırlendiren Çeltik yetdiren köylere de çeltik ölçme makineleri ve deniler yoktur. Gayet pratik düşünce usulü tatbik edilmektedir. Düklenerek çeltik miktarına göre evin önüne ve bir çukura girer ve çukura bir ilahisi bir otuz katında açılır. Dehşetli bir metreyi geçmez Çeltik çukura dökülür ve üzerine çel atılarak taş tokmaklarla döşülerek çeltik kavuzu ayrılır. Bu işi yapan ayrıca çalılar vardır.

Çeltikten çıkan saf piring miktarı :

Düzenlenen çıkan piringler mavaddi, cenabiyoniden yozı kavayından ayrılır. Ekseriya 100 kilo çeltikten nisilal edilen (saf piring miktarı (80-85) kildir. Yerde 10-15 piring kavuzu çıkmaktadır.

Düşünce Şerhi :

Urfa bülgesinde iki çeltik yetdiren yerlere para ile girdiği ölmü pek mümkün Devamı sayfa 2 de

Davamı S. 2 de

Dr. Adnan Sayrun Bey'in Urfa Trahom Hastanesi'nde başhekim olarak verdiği hizmetleri ele alan gazete haberi.

(Yenilik, 22 Nisan 1949, s. 1)

Osmanlı saltanatında köylü, devletin dilini anlamazdı.

Urfada Millî Gazete

Sahip ve Baş Muharriri M. Kâzım

Cumhuriyet, Devlet ve budun birliğini dil yönünden de koruyor.

Sayı: 5 kuruştur

Haftalık Siyasi Cumhuriyet Halk Gazetesi

PAZARTESİ Sayı: 233

Tesis tarihi Kanunusani 1930

8 İci Teşrin 934

Savcımız, Yalvacımız, Savcımız gayurduturki:

Enikmeleri Uzun Sürecek Olan Türk Dilini Öğreniniz.

Bilimiz, çok gözlü, çok peniş, bir bükü özüdür. Uzağı büküler, bu dil için bir çok yar, bir çok anı soat yazmışlar ve bir çok bükü yaratmışlardır.

Türkte yetişen büküler Avrupada yetişmedi. Parahımız, İbnü Sinamız bu dediğimizize büyük bir tağıdır.

Soy ve sozile, bilgisiya pulendi; ve yer yüzile birliğle doğan Türk; sosyaliğin ilk eve, Misrere, Keldanlere, Asurilere, Yunanlılara, Romnalılara vermiş ve Türkün o güzel dili ve yüksek sosyaliği bilince Avrupaya taşınmıştı. Bugün, soyunu, sopunu en derin bir geçmişte vardiyecek, karanlıklara ulaşabilecek Türkten başka hiç bir ulus yoktur. Bugün, temiz ve güzel bir soyları gelen uluslar; Türkün ilk yaşadığı Asyanın; izzet çöllerinde, göyün ve yeşil dağlarında bilyüyen Türkün kendisi ve varıdır. Dillerise bu genli ekinin orta yaylısı azıvıncı konuşulan dilinin ayrılmalıdır.

Yalnız şunu iyi bilalirik: Türkler; usuz hocasız denizlerin, bütün dağları, bütün ovaların, bütün çölleri sonuna kadar uzanan o geniş illerin isı olmuşlar, yillarca Çin ve Hindü illerinde bulunmuşlar, Rusya, Almanya, İtalya, Romanya, Fransa gibi yerleri kaplamışlar; Afrika, İraka, Avustralyaya inmişler, Fırcınlar Nemrutlar veyişten illeri yemine taşıyan bayrakları altında bulunmuşlar, Hirmakayanın korkuncu ocağı altında tek başına yaşarken bile Arslan ve Kaplanlarla yarışmışlar olmuşlar, ölmüşler ve en sonra, gök kâdar peniş olan varıklarınm isı olarak yaşamışlardır.

Bu büyük kaplanlarda, Asyada Çimler, Hicdiler,

Ruslar, İranlılar, Araplar, Avrupada Yunanlılar, Fransızlar, Lehler, Macarlar, Türklele bir çok savaşlarda bulunmuşlar ve birbirleriyle kavışmışlardır.

Atalarımızı öğütme hımarusunu göksünde taşıyan ve yadıkların en büyükünde bilgi ile erdemle kazanılmış yurt sevgisini daha doğarkece gösteren Türk; ne kadar karılsa yanı ve değeri vardır!...

Biz Türklelerin, yer yüzünü türeten bu büyük üründen sora günden gününe düşmemizi ve yadıklarımız yükseltilerine yalvacı kalmamızı doğuran kaynakların öldürücü ve ayıstırıcı ağları üzerinde hiç te durmak ve o acıklı günleri hiç te anmak istemiyoruz...

Bizleri derin düşünmelere bağlayan, bizleri her gün kan ağlatan o güdeler; varlığınz kadar, bealğimiz kadar değerli olan dilimizi cö tütüğün etmiş ve boyunduruk altına almıştı. Öyle bir çağ geldiki; Türkte konuşulamaz olmuştı. Avrupa bilik ve emel evleri açarken Kanunî Süleyman da dilimizi Araplaştırarak için çalışıyordu.

Öz dilini yüreğin ulusu va-ğâmı da, benliğini de yitirdiler.

Türk!... Ne büyük, ne güzel ve ne sevimli bir söz!.. Bu sözü, Ulu Tanrı vermiş, Ulu Tanrı Türkü, bütün illerden üstün tutmuş, Ulu Tanrı ilk evvel Türkü yaratmış!...

Bu sözlerimizin öğütülmesine tanık te; Malımuçlıkşarımın a Divan luğatül-türk ü adlı bükünin başlangıcudur. Bu başlangıcı dilimize çeviriyoruz.

Güncel Türk illerine geyen, ve gökteki yıldızları illeri üzerinde tutan Tanrı, bütün illeri Türk

perdi. Kendilerine sıfınacıları gücüllü!...

Savcımız, Yalvacımız, Savcımız; bayurduturki:

Enikmeleri uzun sürecek olan Türk dilini öğreniniz.

Savcımız, bütün ulusları Türk öğrenmeye çağırın ve Türkün ne kadar muhtu ve ne kadar kutu olduğunu gösteren bu yirliğin önlüme sevinile eğiliriz.

Uzun ve karlı savaşın acıları, tasaları, kayışları altında inleyen ve yığların, çok kolu önünde diz çöker bir ulusa bugünün güzelliğini gösteren Başboğumuz, Kazanımız, dilimizi de, yaşadığı sözlerin boyundurduğundan kurtularak uzelliğin yer yüzüne yaydı.

Bugün çirminizim ve sözünüzün isı bulunuyoruz.

Geleceğin yer, gök, deniz ağarları için yetişirler; Türk yavrularını gödüğe, Türkün, bütün yerlerinde göklere doğru yücelen parılların ışıklarında, gördüğün, Türklüğün artık güvenli bir yaşayışa kavuştuğunu gördüğün unrumuzun okanı önünde tıslı eğileceğimizi bilemiyoruz!...

Özyle sözünü yeni konuşmanın koyu gölgeleri altında sezen Kece Türk, artık gülümseyen çehrelerle yeni Türk iline girmek bulunuyor!...

Nurettin Nabi

Savcımız — Rusofumuz, Yalvacımız — Peyğamberimiz, Savcımız — Müjdecimiz, Büküler — Hükema, Feylasof, Alim

Bükü — Kitap, Hımar — Miras, Eder — Fazilet, Emel — Doktor, Hekim, Enikmek — Mülk

Mebusumuz Behçet Bf. Şehirimizde Tetkikatta Bulunuyorlar

Geçen çarğamba günü Urfayı şereflendiren saygın değer mebusumuz Behçet Bf. seğilme meclisinde yanında ikisadi ve icimai tarimatında bulunmuşlardır.

Beraberlerinde Vali Nizami Bf. olduğu halde Halkevini ziyaret etmişler Ticaret Odası azatariyle görüşmüşlerdir.

Etesit akşını Halkevinde verilen müddet aıla gicesinde bulunarak Musiki müessesesini çirlemişler ve yine Halkevinde şereflerine verilen ziyafette bulunmuşlardır.

Sihhat ve İc. Mu. Vekâleti Müteşarı Hüsameddin Bf. Şehirimizde

Sihhat ve İc. Mu. vekâleti müteşarı Hüsameddin Bf. müddete teşkilatın tetfîş etmek üzere şehrimize gelmişler ve orası günü mühlakat ve Siverekte bulunan müddete müesseselerini tetfîş ettikten sonra Urfaya avlet ve Büroğe mütevacciben hareket etmişlerdir.

Yeni Jandarma Kumandanımız geldi Ziya Bey hareket etti

Vilâyetimiz Jandarma Kumandanlığına tayin kılınan Burbaş Salshattın Bey bir hafta evvel Urfayı gelmiş ve vazifesine başlamıştır.

Müş Vilâyeti Jandarma Kumandanlığına tayin kılınan Urfalı Jandarma K. Bah. Ziya Beyde bugün yeni vazifesine başlamak üzere arkadaşlarımız sevgileriyle uğurlanmıştır.

Urfada bulunduğu müddette Vilâyetin asavıs işleri üzerinde değerli hizmetler görmüş olan Ziya Bey bizde uğurlar olsun deriz.

B. U. Müfettişlik Baş Müşaviri vazifesine Başladı

Diyarbakır — B. U. Müfettişlik baş müşavirliğine tayin kılınan Kasırganolu valisi Foaat Bf. Diyarbakire gelmiş, sevgi ve saygılı öneliciler tarafından karşılanmıştır.

Halkevinde mühim Bir İctimâ

Halkevinde vnlî Nizamî, Urfalı Mebusu Behçet Bf. ile Belediye ve Ticaret Odası reisleri ve ticaret Odası azatlarından müteşakkil bir toplantı yapılmış vilâyetin ikisadi ve sira işleri üzerinde üç saat kadar görüşülmüştür.

Şark vilâyetlerinin tetkikat yapmak üzere yakında Diyarbakirde bulunacak olan İksadî vekil Celâl Bf. Urfaya uğramadıkları takdirde vilâyetin ikisadi dilekeleri hakkında beyanata bulunmak üzere Vali ve Mebus beylerle birlikte Halkevini başkanı ticaret Odası azatından Ahmet, M. İsmail, H. Hükem beylerden müteşakkil bir heyet seçilmiştir. Bu toplantıyı müteakip esnaf heyetlerinden müteakip 20 kişilik bir grup Halkevine gelmiş ve kendili işleri hakkında bazı dileklerde bulunmuşlardır.

Urfa Tababeti İki Mühim Arkadaş Kaybettii

Askeri hastane dahili müfettişisi İsmail ve Göz müfettişisi Haluk beyler yeni tayin eddikleri vazifelerine başlamak üzere Urfadan ayrıldılar.

Urfada buldukları iki seveye yakın müddet zarfında gerek insani hizmet ve gerekse mesleklerindeki hımaratlarını vazifeleri bağınca halka sağlamak suretile olan hizmetlerine yapışık arkadaşlarına ve müddetlerini sundukları sevgi karışığı kazandıları dolayısıyla bir çok kalınlık sevgileri tarafından uğurlanlar.

Urfa'da hizmet veren İsmail ve göz doktoru Hulki Bey'in memleketten ayrıldıklarını belirten gazete haberi.

(Urfa'da Milli Gazete, 8 Birinci Teşrin 1934, s. 1)

YENİLİK

Onaltıncı Yıl : Kuruluşu Şubat 1934

GÜNLÜK SİYASİ GAZETE

2 Nisan 1949 - 1949 Cumartesi
Sayı : 1074
İşin tek sayısı 20 Kr.
Sayısı : 8 buruştur.
Akademi Yılı 5 Lira'dır.

ŞEKLİ VE YAPISI İZMİRİN İZMİR
1949 - 1949 Şubat 1934
Cümlü Özgürlük
İzmir - Akademi Caddesi
Biletleri Paris Civarında
No : 24
Resmî Yılı :
8 Nisan 1949 - URFA

Su yüzünden iki köy halkı birbirine girdi

3 ölü 5 yaralı var

Urfa'nın Sumatar bucağına bağlı Nakiphan köyü ile Suveren köyü halkı geçen Çarşamba günü kenk bir kavga yapacak birbirlerine girmişlerdir. Tabanca ve tüfekle birbirlerine girenler bu kavga da 3 vatandaş ölmüş iki kişi ağır yaralı olarak üzere 5 yaralı vardır. Cümlü suyunun tarafına bırakılması hususunda, bizim nöbetimiz, sizin arzunuz yüzünden çıktığı söylenen bu kenk kavga ile alakat mümkün değildir.

Akçakale Malmüdürlüğünden soruyoruz ?

Beşte bir hissesi maliye hazinesine ait olan bir arazinin bu hissesinin Akçakale malmüdürlüğü tarafında devlet memuru olan nüfus memuruna kiraya verilmiş olduğuna ve aralarında bu hususta dair kira mukavelesi akit ettiklerini duyduk.

İhtisaslardan bu hususla soruyoruz. Bu arazinin Arap atması en karakteristik vasıfıdır. Hals ve ölçüleri (İrtifak 1,54, göğüs çevresi 1,76, saçık 19) daşılmaz olacaktır.

Yazları 4-8 arasında olacak, donları kays, yazın al yağdı, kestane doru, sakız ve tuzakları koyu renk olacaktır.

5 - Satın alınacak hayvanlar hay'et tarafından pazarlık alınacak ve bedelleri banka çakirleri derhal ödenmelidir.

6 - Hayatın Urfa'ya gelmiş ve ilçelere gidip ayrıca hükümet olacaktır.

Belediyeden bir rica

Fransız ve Karabük mahallesi halkı adına Be III Altın İmzasıyla idare edilen gelen bir mektupda, şehrin güney kısmı elektriklerinin yamandığı ve bu civara bakım noktasından da lüzum gelen önem verilmediğı ileri sürülmüştür. Belediyemizin ilgilisini bildiririz.

Urfa Millî Savaşının başlayacağı günlerin hatırası

Yazan : Emekli ÖayBaşığı Avni Şit

Geçen Sayıdan

Aşayırın selâhi için gönderilmesi tahakkük eden Türk kuvvetlerini beklediğimiz bir sırada İngiliz İgal kuvvetlerinin Akçakaleye doğru gelmekte olduklarına dair alınan kara haber hepimizi bir yasa ve coşuşuya döğürmüştü.

Akçakalede bulunan süvari bölüğü aldığı emir üzerine Akçakaleden çekilmiş bulunuyordu. Birkaç saat sonra gelen İgal kuvveti istasyona yerleştiler hemen Harrah Kaymakamı İgal komutanına İgal sebebini bir yazı ile sordular, verdikleri cevap gayet basit idi. İstasbaı hükümeti ile yaptıkları müşade-

Bir okul binası 2 öğretmen evi yapılacak

Şehrinizin şiddetli ihtiyaçlarında olan lükönl binası derdinizden birizinin giderilmesi memnuniyetle bildirilmektedir.

Valimiz Bay Ünalın bu işle candan alakalı neticesi, doğu kalkınması tahsisatından olarak bir ilkökul ve 2 öğretmen evi inşası hususunda M. E. Bakanlığı valiliğimizle müşahat cevabını vermiş ve yakında binaların inşasına başlanacaktır.

Trahom hastanesi başhekimi geldi

Bay Cafer Bayramoğluna nakliyle trahom hastanesi başhekimliğine tayin kılınan kıymetli doktor B. Adnan Sayrun şehrimize gelmiş ve görevine başlamıştır. Başarılar dileriz.

Yağmurlar yağıyor

İki haftadan beri yağmaya başlayan yağmurlar durmadan devam etmektedir. Mevsim bu yağmurlarla her gün gelişmektedir.

Trahom Hastanesi başhekimi Adnan Sayrun Bey atanmadan önce görevi yürüten Cafer Bayramoğlu ile ilgili gazete haberi.

(Yenilik, 2 Nisan 1949, s. 1)

Köylerimizde Sıtma Salgın Halinde

Köylü işinden gücünden ayrı
atmadan yatıyor.

Haber aldığımız göre sıtmanın her tarafında silsile beraber Sarıç ka zamanı bütün köylüleri, Mevlân nakiyesinin bütün köylüleri ve Akçıyanın nahiyesinin köylüleri bütün köylüleri sıtmadan yatmaktadır.

Especially görme zamanı olan bu mevzide bütün işleri gönen yüz üstü bırakmak mecburiyetinde olan. Çözümlerin bu hali sendir.

İhtiyatınıza göre Urfa'da sıtmanın bulaşmasıyla ta-

hül olarak sıtmanın tedavisi ağırlaşıyor ve bir defa yatağa dönen köylü haftalarca başını kaldırmıyor.

Sıtma yakalanmayan yerlerde temmuz iptidalarında kesatlığı halde ya kurda adları sayılan memurların emriyle beklenmektedir. Alakadaların kimin tedariki ile alınması lazım gelen başkaca tedbirlere geçmelerini bir memleket desdi olarak ehemmiyetle hatırlatırız.

Maarif Müdürlüğümüzün ve İktisat Müfettişliği Gidiyor

Maarif Müdürlüğü B. Yusuf Ataman Malîye İktisat Müfettişliğine, İktisat Müfettişliği B. Muhittin Köksüt ile İktisat Müdürlüğüne nakil ve teyis edilmiştir.

Kıymetli Maarif Müdürlüğümüz Ataman ve Seyyid Muhittin Köksüt memurlarının tam ve güzide vazifelerini icra ederler.

Urfa Maarif bu iki kıymetli memur olmanın 3 yıllık idare ile imkân nispetinde her faydayı görmüştür. Genç müdirlere ve genç müfettişlere bundan sonra da ödevlerinde başarılar dileriz.

Milanoya hava hücumu

Berlin 13 a.s. — Milanoya çok şiddetli bir hava saldırısı yapıldığı bildiriliyor. Hükümetin genciyarını bombalar ve 40 dakika sürmüştür.

Mezbahadan Eî Nakli

Şehrimiz mezbahadan kassap paazarına nakli işi öteden beri bir müddetle de verilmiş suretle kamyonlarla taşınmakta idi. Bu suretle et naklinin polise ya mal olduğu için bu defa belediyemiz müstamel bir kamyonet tedarik etmiş ve bu kamyonetle istik ve sairisi temin edilerek bundan sonra et taşınması belediyeye kadisi yapılacaktır. Şehrin arzusunun zafında bu işin istikdam edilceği için bunlarla belediye bünyesine ekonomik bir fayda temin edilmiştir.

İdaremiz yerini Değiştirdi

Gazetemiz idaresi köprü başında 14 Numaralı yerinden Sarayönü caddesi üzerinde diyan yolunda 30 No; eski işik mebaas; binasına nakil etmiştir. Gazetemizle ve yeni açılan [Yenilik mebaasile] işi olanların yeni idaremize ve mebaasımıza yerini öğretmeleri rica olunur.

Sihhat Vekili Edirne

Etiraz 13 a.s. — Sihhat ve İ. Masvener Vekilimiz H. Alıncı ön buraya gelmiştir. Vekil birinci Umumi Müfettiş ve İktisat Müfettişliğinden karşılanmıştır.

İhhisarlar Vekili Sivasta

Sivas 13 a.s. — G ve İhhisarlar Vekili Fuat Hayri Örköplü ön buraya gelmiş istasyonda Veli ve memurlar tarafından karşılanmıştır.

Sıtma hastalığının merkez ve ilçelerde etkili olmasının neticesinde insanların işlerini yapamaz hale gelmesine neden olduğunu aktaran gazete haberi.

(Yenilik, 13 Ağustos 1943, s. 1)

T. C.
Sihhat ve İctimas
Muavenet Vekâleti
Hıfzıssıhha İşleri Genel Müdürlüğü
Furusi No : 54
Dümeni No : 2010

Ankara

1930

Hulûsa : Mardin mintakasındaki
çiçek hastalığı hak--
kında.

Başvekaleti Celileye

23-Mart-1930 Tarih ve 2499 numaralı tezkereye zeyldir.

Cenup Vilâyetlerimizden Mardin, Urfa ve Gaziantep mintakala-
rında çiçek hastalığı zuhur edip mahallî Tabipler ve Sihhat Memurları ve
yeniden teşkil edilmiş olan Kadro mucibince izâm edilen sekiz seygar Sıhha
hat Memuru vasıtasile aşı mücadelesine girişilmiş olduğu beyan edilerek
görülen masaf ve vefiyat miktarı ve o tarihe kadar yapılan aşı adedi -
hakkında malûmat verilmiş ve Mardinden alınan son haberlerde hastalığın
salgın mahiyeti zail olarak münferit vak'alara münhasir bir şekil almış
olmasına rağmen talimatnamei mahsusi dairesinde mücadeleye devam edilmek
te bulunduğuna arz edilmişti.

Salgının menşei ve esbabını tetkik etmek ve aynı zamanda yapı
lan aşı mesâisini kontrol ederek lüzum görüldüğü takdirde faaliyetin ma
lup şekilde cereyan ve devamını da tanzim eylemek üzere Mardine gönderi--
len Vekâlet Seyyar emrazı sariye mütehasısı Doktor Vefik Vassaf Beyden
bu kerre alınan rapora nazaran, kısmi âzami Kürt ve pek az kısmi Arap olan
ve bu sebepten lisanları Kürtçe ve arapça olup Türkçe bilenlerine pek az
tesadûf edilen bu mintaka ehâlisinin hudut boyu üzerinde mukim bulunanla
rının hududun ötetarafındaki köylerle daimî bir surette temasta bulunduğ
ları ve yapılan tahdidi hudut neticesi bazı köylerin arazisinin karşı ya
kada kalması veya aksinin tehassül etmesi gibi hallerin bu teması artır
mış bulunması ve keza arasına karşı yakadan hududumuz dahiline geçen ve
maal'eseff hududa yakın köylülerimiz tarafından yardım gören çapuluların
sokunları, hastalığın naklinde âmil olmuş ve bu suretle 18-VIII-1929 da Nu
saybinde ve Şahmîşinde çıkan ilk dört çiçek vak'ası daimî surette ---

3 030 10 177 220 14 1

Yazılacak cevapta nit ödüğe şubenin tarih ve amma-caseta yazılması lüzumlur.

Urfa ve çevre illerinde çiçek hastalığının görüldüğünü belirten arşiv belgesi.

(BCA, Fon: 030.10.0.0, Kutu: 177, Dosya: 220, Sıra: 14)

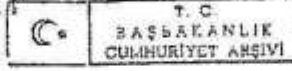
Trahom hastalığının yayılma durumları ve etkileri hakkında Urfa'nın yerel basınında çıkan haber.

(Akgün, 5 Ağustos, 1938, s. 1)

T. C.
Sıhhat ve İctimal
Muavener Vekâleti
Hıfzıssıhha İşleri Umumi Müdürlüğü

Umumi No: 177

Hususi No: 177

Ankara / / 193

Hulda : 177

Baş Vekâleti Celileye

Tabirata

B. Erkânı Harbiye Reisi Paşa Hz. tarafından gelilip 12 - X - 930 tarih ve 6907 No. la tevdi buyurulan şifre mahlulünde Urfa'da çok miktarda trahomlu bulunduğundan ve oradaki kit'at arasında da trahom nispetinin fazla olduğundan bahs edilmektedir . Malûmu Sançileridirki trahom hastalığı mebdai tespit edilemeyen bir zamandan beri Cemup ve Şark Vilâyetlerimizde hemen hepsinde hüküm sürmektedir . Bunun sirayet yeri şüphesizki Arap menleketleri ve Mısır'dır . Bu menba her ne olursa olsun esefle müşahede ettiğimiz bir hakikat varsa oda bu hastalığın yalnız Urfa ve Besnide değil Gaziantep, Maraş, Malatya, Mardin, Diyarbakir, Siirt, Urfa, Cebelibereket, Adana, Muş, Van, Vilayetlerinde bazen yüzde doksanı yakın bir derecede münteğir olmasıdır . Trahom, bilhassa aile ocağında, sirayeti gayet kolay ve tedavisi güç bir hastalıktır . Halkın cehaleti, fakirliği ve iptidai düğüncesine dolayısıyla için de yaşadığı şerait ve batıl itikatları bu güçlüğü bittabi arttırmaktadır . Vekâletimizde 1925 senesinden beri hastalığın en çok münteğir yerlerinden başlamak üzere Malatya, Adıyaman, Besni, Gaziantep, Kilis'te sabit ve seyir teşkilatla mücadele yapılmağa başlanış olup yakında hem civarındaki hastaları tedavi etmek hemde trahom mücadelesi için memur yetiştirmek üzere Adana'da büyük bir trahom hastanesi açılmak üzeredir . Trahom hastaları ile yapılan beş senelik bu temas diğer bir çok menleketlerde de hisedilmiş olduğu veçhile bu mücadelenin suabetini göstermiştir . Bununla beraber Vekâletimiz bütçesinin vücutu ve bilhassa mütehasis personel buldukça mücadele ve tedavi sahasını tevsiye edenberi karar vermiş olup yalnız hastalığın karakteri ve seyri ve

Yazışmak cevapta ait olduğu şifresiz tarih ve numaralarına paralel olarak

030 | 10 | | | 177 | 220 | 17 | 2

1930 yılında hastalığın Türkiye'ye Mısır ve komşu ülkelerden sirayet ettiğini ve özellikle Trahom hastalığının Urfa ve çevre ilerinde etkili olduğunu belirten arşiv belgesi.

(BCA, Fon: 030.10.1.2, Kutu: 177, Dosya: 220, Sıra: 17)

Şark Çıbanı

6 Dişbakır Çıbanın korunma

Mideksi bu hastalık kolayca önlenir, o halde önüne geçmek için...

Fakat hastalık biterse hastalarda basılı güdigi...

Hastalığın korunması için bu hastalığın...

...sınırlıdır. Bu hastalık...

Şark çıbanı tıbbi olarak...

7 Tedavi

Şark çıbanı tedavisi...

İLAN

Gazeteler, Yaptı ve Yol Lihafet Şirketi
Tic. Sic. No: 150.000 T. L.
Merkazı: Gaziantep

Kırsal ve kırsal teşkilatı
Bu işlemler için...

...tedavi çabaları...

Şark çıbanı tedavisi...

...tedavi çabaları...

Şark çıbanı tedavisi...

ilân

Urfa Gümrük Muhafaza Alayı Satın Alma Komisyonu Başkanlığından :

Çevre	M	Muhammed Bedeli	Muvakalat teminatı	İhtisapın şekli	İhtale günü ve saati	lg
	Kilo	Lira	Lira			
Moskva için meye ve yerli oduna	480.000	42.200	3240	Kapalı	6-9-943	Pazarlı saat 10
Bölgeler için meye oduna	670.000	41.400	3755	*	7-9-943	saat 10

1 - Urfa Gümrük Muhafaza Alayı için yukarıda örnekte belirtilen miktar muhammed bedeli ve muvakkalat teminatı şartları ile ihale edilmiş ve ihale edilmiştir.

2 - İhtisaplar verilmemesi için ihale günü saat 10:00'de önceki gün...

3 - Eylül 6-9-943 pazarlığı ve 7-9-943 saat 10'de ihale edilmiştir. İhtisaplar ihale edilmiş ve ihale edilmiştir. İhtisaplar verilmemesi için ihale günü saat 10:00'de önceki gün...

Urfalıları şark çıbanına karşı korunmanın yolları ve halkı bu alanda bilgilendirmek amacıyla gazeteye verilen haber.

(Yenilik, 3 Eylül 1943, s. 2)

T. C.
SAĞLIK ve SOSYAL YARDIM
BAKANLIĞI
Saglık İşleri Genel Müdürlüğü

1988
4106

Ankara, 3 Mart 1947

Genel No. 29
Özel No.
İlişki: 4106

Önce: Veba vakaları H.

T. C.
BAŞBAKANLIK
KURUMSAL ARŞİVİ

Yüksek Başbakanlığa

Urfa'nın Akçakale İlcesine bağlı Habetülgazel Köyünde ölümlü sonuçlanan 3 şüpheli hastalık vakası görülmüş ve Refik Saydam Merkez Kızışsıhha Müessesesinde yapılan tetkikler neticesi hastalığın Veba olduğu tahakkuk etmiştir.

Komşu Memleketlerde bir kaç senedenberi görülmekte olan Veba vakalarına karşı, Hudut ve Schillerimizde alınan sıkı ve devamlı tedbirlerle Yurdumuzda bu güne kadar hiç bir Veba vakası zuhur etmemişken bu defa Cennet hududumuzun tam üzerindeki bir köyde görülen bu vaka dolayısıyla hastalık çıkan Köy kordon altına alınmış, bu köy ve civar köylerin bütün halkının Veba'ya karşı eğitilmesine başlandı gibi hasta aranması, Fare ve Pire itilâfı ve sair gerekli bütün mücadele tedbirleri de alınmıştır.

Hastalık çıkan bölgeye Müttehassıslarla Mücadele Personeli, laboratuvar, mücadele malzemesi ve bir Sağlık Müfettişi gönderilmiştir. Çalışmalara devam olunmaktadır. İlk vakaların görüldüğü 14/Mart/1947 denberi yeni vaka bildirilmemiştir.

Durumdan bütün Bakanlıklara bilgi verilmiştir.

Keyfiyeti üstün saygılarımla arz ederim.

[Signature]

[Signature]

Sağlık ve Sosyal Yardım
Bakanı

[Signature]
22.3.

[Signature]

030	10			177	224	11
-----	----	--	--	-----	-----	----

21.3.1947 1712

[Signature] -1-

Urfa'nın Akçakale ilçesinde üç vatandaşta Veba hastalığının görüldüğünü belirten arşiv belgesi.

(BCA, Fon. 030.10.0.0, Kutu: 177, Dosya: 224, Sıra: 11)

T. C.
SAĞLIK ve SOSYAL YARDIM
BAKANLIĞI
Sağlık İşleri Genel Müdürlüğü
Genel No. 223
Özel No. 18766
İşliği:

23. Aralık 1947

Ankara - - 194

Özet: Suriye'de görülen
kolera vakaları H.**ACELE**

Başbakanlık Yüksek Katına

Suriye'de Havran bölgesinde 7 kolera vakası görüldüğü, mezkûr bölgede daha evvel 50 kişinin kolereden öldüğü, Şam'ın 5 kilometre civarında da vakalar bulunduğu Şam Elçiliğimizden ve Dışişleri Bakanlığı ile Birleşmiş Milletler Dünya Sağlık Teşkilâtından bildirilmiştir.

Hastalık komşu memlekete sirayet ettiğine göre durum bir kat daha ciddileşmiş bulunmaktadır. Bu bakımdan Suriye için de sıhhi tedbirler alınması icabettiğinden Suriye'den yurdumuza geleceklere vize verilmemesi hususu Dışişleri Bakanlığına yazıldığı gibi Mısır'a tatbik edilen bütün sıhhi tedbirlerin Suriye'ye karşı da aynen uygulanması hudud ve sahil valiliklerine teile bildirilmiş ve keyfiyetten Millî Savunma, İçişleri ve Gümrük ve Tekel Bakanlıkları da haberdar edilmiştir.

Güney kara hududumuzda girişe açık bırakılan 6 kapıda mevcut tertibat, Suriye'den karadan geleceklerin karantina için barındırılmalarına kifayet etmeyeceği cihetle, hastalığın devamı müddetince, Suriye topraklarından geçen bütün tren seferlerinin durdurulması ve Mısır'a karşı yapıldığı gibi Suriye ile olan deniz ve hava seferlerinin de kaldırılması zarurî görülerek gereğinin yapılması Ulaştırma Bakanlığına yazılmıştır.

Bundan başka arzu ettikleri takdirde kendilerine

030	10			1947	224/14	1
-----	----	--	--	------	--------	---

Yazılacak karşılıklı geldiği şubenin tarih ve numarasına yazılacağıdır.

Suriye'de görülen kolera vakalarından dolayı güney sınırlarımızın kapatılması kararını içeren arşiv belgesi.

(BCA, Fon: 30.10.0.0, Kutu: 177, Dosya: 224, Sıra: 14)

EK-38

Cumhuriyet'in ilk yıllarında hizmet veren Attar İsa Demirkol (İsa Emmi) ve oğlu Halil Demirkol.

(Halil Demirkol kişisel arşivi)

Ali Aslıhan Bey'in soy şeceresi

(Ali Aslıhan, kişisel arşivi)